

ՕՏԱՐ ԱՂԷՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

12

ИНОЯЗЫЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНАХ

МАТЕНА ДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМ. МАШТОЦА
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ АРМЯНСКОЙ ССР

СИРИЙСКИЕ ИСТОЧНИКИ
II
АНОНИМ ЭДЕССКИЙ
ХРОНИКА

ПЕРЕВОД С ОРИГИНАЛА.
ПРЕДИСЛОВИЕ И ПРИМЕЧАНИЯ
Л. А. ТЕР-ПЕТРОСЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

1982

«ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ»

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻՆ ԱՌԵՆՁԵՐ
ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՏԻՏՈՒՏ

ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Բ

ԱՆԱՆՈՒՆ ԵՂԵՍԱՅԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԹԱՐԿՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԲՆԱԳՐԻՑ
ԱՊԱԶԱԲԱՆ ԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
Լ. Հ. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ

ՀԱՅԿԱԿՈՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1982

Տպագրվում է Մաշտոցի սնվան հին ձեռագրերի
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ (գլխավոր խմբագիր), Լ. Ս. ԽԱՉԻԿՅԱՆ, Հ. Գ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ,
Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ (գլխավոր խմբագրի տեղակալ), Հ. Գ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ,
: Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ (գիտական ֆարտուղար)

Հատորի խմբագիր՝ բանասիրական գիտությունների քեկնածու
Պ. Մ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Ա575 Անանուն Եղեսացի

Ժամանակագրություն /Թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագր. Լ. Հ. Տեր-Պետրոսյանի; խմբ. Պ. Մ. Խաչատրյան.—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982. 266 էջ.— (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին; 12. Ասորական աղբյուրներ; 2 |Մատենադարան, ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Մաշտոցի անվ. հին ձեռագրերի ին-տ):

Հայերեն թարգմանությամբ ներկայացվող XIII դ. ասորական այս ժամանակագրությունը կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում սելջուկյան տիրապետության, խաչակրաց արշավանքների, Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի հայկական իշխանությունների և Հայաստանի սլատմությանն առնչվող բազմաթիվ այլ խնդիրների մասին:

Նախատեսվում է միջնադարի սլատմությամբ հետաքրքրվողների համար:

0504020000

ԳՄԴ 63. 2

Ա 104—82

902. 9

703(02)—82

Ⓢ Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1982

Թարգմանության, ներածության, ծանոթագրությունների համար

ԱՆԱՆՈՒՆ, ԵՒԵՍԱՅԻՆ ԵՎ ԻՐ «ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ»

Ասորական պատմագրական հուշարձանները արժանահավատ սկզբնաղբյուրների համբավ են վայելում Մերձավոր արևելքի միջնադարյան պատմությամբ զբաղվող մասնագետների շրջանում: Իրանի, Բյուզանդիայի, Արաբական խալիֆաթի և սելջուկյան ամիրայությունների պատմության ուսումնասիրման հետ կապված շատ խնդիրներ իրենց լուսաբանությունն են գտնում շնորհիվ այդ աղբյուրների: Նրանք մեծ արժեք են ներկայացնում հատկապես այն տեսակետից, որ հայկական աղբյուրների կողքին հակակշռում են մահմեդականների ու խաչակիրների աշտու պատմագրությանը: Դժվար է գտնել Մերձավոր արևելքի երկրների միջնադարյան պատմությանը նվիրված որևէ լուրջ հետազոտություն, որտեղ օգտագործված չլինեն ասորական ժամանակագրություններն ու պատմությունները:

Սովետական պատմագիտության մեջ ասորական աղբյուրների զննահատման և արժեքավորման գործում մեծ վաստակ ունի Ն. Վ. Պիգուլևսկայան, որն իր ուսումնասիրություններում հիմնավոր կերպով վեր է հանել բազմաթիվ հուշարձանների գիտական նշանակությունը: Հայագիտությունը նույնպես անմասն չի մնացել այդ գործին: Դեռևս 1934—1935 թթ. «Բազմավեպ» հանդեսում լույս տեսավ VI դ. ասորի պատմագիր Հովհան Եփեսացու «Եկեղեցական պատմության» III մասի հայերեն թարգմանությունը՝ կատարված գերմաներենից¹: 1969 թ. Ն. Տեր-Մինասյանը հրատարակեց «Եդեսիայի ժամանակագրության» ասորերենից թարգմանված հայերեն բնագիրը²: Իսկ 1976 թ. «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» մատենաշարի 8-րդ զբոսում Հ. Մելիֆոնյանի թարգմանությամբ լույս տեսան ևս չորս ասորական աղբյուրներ՝ Մշիխա Ջեխայի «Աղիաբենի պատմությունը», Կեղծ-Յեսու

¹ Հովհաննես Եփեսացի (եպոս.), *Եկեղեցական պատմութիւն, «Բազմավեպ», 1934, էջ 52—59, 211—215, 266—273. 1935, էջ 4—7:*

² Ն. Տեր-Մինասյան, *Եդեսիայի ժամանակագրութիւնը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1969, N 4, էջ 175—183:*

Սյունակյացի և Կեղծ-Ջաֆարիա Միտիլենացու «Ժամանակագրություններ», ինչպես նաև Հովհան Եփեսացու «Եկեղեցական պատմության» պահպանված մասերը³: Ներկա հրատարակությամբ հայ պատմաբանների տրամադրության տակ է դրվում մի ուրիշ ասորական աղբյուր, որը, հուսով եմ, իր նպաստը կրերի հայ ժողովրդի պատմության զանազան հարցերի ուսումնասիրման գործին:

Անանուն եղեսացու «Ժամանակագրության» միակ ձեռագիրը հայտնաբերվել է 1899 թ. Կոստանդնուպոլսի մասնավոր հավաքածուներից մեկում: Հետազոտողների կարծիքով, ասորական այդ ձեռագիրն ընդօրինակվել է XIV դարի վերջերին: «Ժամանակագրության» առաջին հրատարակությունը, որը մնացել է անավարտ, իրականացվել է 1904—1911 թթ., կաթոլիկ ասորիների պատրիարհ Իգնատիոս Եփրեմ II Ռամանու կողմից⁴: Ամբողջական բնագիրը լույս է տեսել 1916—1920 թթ., երկու հատորով, նշանավոր ասորագետ Ժ.—Բ. Շարոյի աշխատասիրությամբ⁵: 1937 թ. Ժ.—Բ. Շարոն հրատարակել է «Ժամանակագրության» առաջին հատորի լատիներեն թարգմանությունը⁶, առաջարկում խոստանալով իրականացնել նաև երկրորդ հատորի թարգմանությունը: Սակայն այդ գործն անկատար է մնացել:

1946 թ. Ն. Վ. Պիգուլսկայան իր «Բյուզանդիան և Իրանը VI—VII դդ. սահմանագլխին» աշխատության հավելվածում տվել է Անանուն

³ Ասորական աղբյուրներ, Ա. Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Մելրոնյանի, «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 8, Իրևան, 1976:

⁴ Chronicon civile et ecclesiasticum anonymi auctoris, quod ex unico codice edesseno primo edidit Ignatius Ephraem II Rahmani, fasc. I—II, Šarfet, 1904, 1911.

⁵ Chronicon ad annum Christi 1234 pertinens. I. Edidit J.—B. Chabot, Praemisum est Chronicon Anonymum ad A. D. 819 pertinens. Curante Aphram Barsaum. „Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium (=CSCO)“ 81, Syr. 36, Louvain, 1920 (այսուհետև՝ Chabot—I). Anonymi auctoris chronicon ad annum Christi 1234 pertinens. II. Edidit J.—B. Chabot. „CSCO“ 82, Syr. 37, Louvain, 1916 (այսուհետև՝ Chabot—II).

⁶ Anonymi auctoris chronicon ad annum Christi 1234 pertinens. I. Praemisum est Chronicon Anonymum ad A. D. 819 pertinens. Interpretatus est J.—B. Chabot, „CSCO“ 109, Syr. 56, Louvain, 1937 (այսուհետև՝ Chabot—III). Ժամանակագրության առաջին մասի մի համառոտված ֆրանսերեն թարգմանություն էլ գեղևս 1907 թ. ձեռնարկել է ֆրանսիացի արևելագետ Ֆ. Նոն, բայց այդ գործը անավարտ է մնացել. տե՛ս F. Nau, Traduction de la chronique syriaque anonyme. editee par Sa Beatitude Mgr Rahmani, patriarche des Syriens catholiques, „Revue de l' Orient chretien“, 2^e serie, t. II (XII), Paris, 1907, p. 429—440. t. III (XIII), 1908, p. 90—99, 436—443.

Եղեսացու երկի առաջին հատորի 76—125 գլուխների ուսերեն քարզմանությունը, որոնք վերաբերում են Մավրիկիոս կայսեր գահակալումից (582 թ.) մինչև Հերակլիոսի մահն (641 թ.) ընկած ժամանակահավածի իրադարձություններին⁷: «Անսնուն ժամանակագրությանը» Ն. Վ. Պիգուլևսկայան որոշ տեղ է հատկացրել նաև նույն զբփի աղբյուրների տեսության բաժնում⁸:

Հայտնի են «Ժամանակագրության» երկրորդ հատորից կատարված մի քանի մասնակի և հատվածական քարզմանություններ⁹: Դրանց շարժում կարևոր տեղ է զբաղեցնում Ա. Տրիտոնի իրագործած անգլերեն քարզմանությունը, որն ընդգրկում է առաջին և երկրորդ խաչակրությանը վերաբերող հատվածները: Այդ քարզմանությունը նշանակալից է նրանով, որ հիմք է ծառայել խաչակրաց պատմության համառյա բոլոր ժամանակակից հետազոտողների (Ռ. Գրուսե, Ս. Ռանսիմեն, Ա. Լյուդերս և այլն) ուսումնասիրությունների համար: Օգտվելով Ա. Տրիտոնի քարզմանությունից, Ռ. Գրուսեն իր «խաչակրաց պատմության» երկրորդ հատորի հավելվածում տվել է նաև Եղեսիայի կոմսությանը վերաբերող տվյալների մանրամասն վերատադրությունը¹⁰: Ա. Տրիտոնի հրապարակումը մեզ համար նաև առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում, քանի որ Հ. Քյուրտյանի կողմից այն ամբողջությամբ քարզմանվել է հայերենի և լույս տեսել առանձին զբոյկով՝ «Առաջին և երկրորդ խաչակրութիւնները ըստ Սիրիացի անանուն ժամանակագրի մը» խորագրի տակ (Բոստոն, 1936):

1974 թ. լույս տեսավ երկրորդ հատորի ամբողջական ֆրանսերեն քարզմանությունը, կատարված Բաղդադի համալսարանի պրոֆեսոր Ալբերտ Աբունայի կողմից¹¹: Ներածության, ծանոթագրությունների և

⁷ Н. В. Пигулевская, Византия и Иран на рубеже VI и VII веков, М.—Л., 1946, стр. 252—289.

⁸ Նույն տեղում, էջ 48—49:

⁹ Sbe'u J.—B. Chabot, Un episode de l'histoire des Croisades, „Melanges offerts a Gustave Schlumberger“, vol. I, Paris, 1924, pp. 169—179 |Զանգրի կողմից Եղեսիայի առման զրվագի քարզմանությունն է|: The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle, translated by A. S. Tritton, with Notes by H. A. R. Gibb. „The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland“, 1933, p. 69—101, 273—305. A. Rucker, Aus der Geschichte der Jakobitischen Kirche von Edessa in der Zeit der Kreuzfahrer „Oriens Christianus“, Bd. 32, S. 124—139, Leipzig, 1935 (Աղբյուրի մասնակի փոխադրությունն է):

¹⁰ R. Grousset, Histoire des Croisades et du royaume franc de Jerusalem, t. II, Paris, 1935, p. 866—886.

¹¹ Anonymi auctoris chronicon ad A. C. 1234 pertinens. II. Traduit par

ցանկերի հեղինակն է ասորագետ ժ.—Մ. Ֆիեն: Ա. Արունայի քարգմանությունն աչֆի է ընկնում հշգրտությամբ և լիովին կարող է բավարարել արդի պատմագիտության պահանջները: Հազվադեպ անհշտությունների և բացթողումների մասին իուսֆ կլիևի սույն աշխատության համապատասխան ծանոթագրություններում:

Ինչ վերաբերում է ժ.—Մ. Ֆիեի ներածությանը, ծանոթագրություններին և ցանկերին, ապա դրանք իրենցից ներկայացնում են աղբյուրագիտական տվյալների այն ամբողջությունը, որն անհրաժեշտ է ցանկացած պատմական սկզբնաղբյուրի մատուցման համար: Ծանոթագրությունները, սակայն, շատ համառոտ են և շոշափում են երեք հիմնական խնդիրներ. պատմական անձանց անունների նշգրտում, «ժամանակագրության» և այլ սկզբնաղբյուրների (Մատթեոս Ուոհայեցի, Միխայել Ասուրի) զուգահեռ դրվագների բացահայտում և, վերջապես, բնագրական աղավաղումների վերլուծում, որը ժ.—Մ. Ֆիեն ֆաղել է ժ.—Բ. Շաբոյի հրատարակությունից: Ցանկերում արտահայտված են Անանուն եղեսացու «ժամանակագրության» երկու հատորների պատմական, տեղագրական և աղբյուրագիտական տվյալները: Ինֆնուրույն պատմաբանասիրական արժեք է ներկայացնում ժ.—Մ. Ֆիեի ներածությունը, որտեղ թեև համառոտ, բայց հիմնավոր ֆննության են ենթարկված «ժամանակագրության» հեղինակին, ժամանակին և աղբյուրներին վերաբերող խնդիրները¹²: Դժվար է պատկերացնել որևէ հետագա ուսումնասիրություն, որտեղ այս կամ այն չափով չլրկնվեն այդ ներածության եզրահանգումները:

* * *

Հետևելով ասորական պատմագրության ավանդույթին, Անանուն եղեսացին հր էրկր կազմել է երկու ինֆնուրույն մասից՝ եկեղեցական և ֆաղաֆական ժամանակագրություններից, որոնք բաժանված են բազմաթիվ փոֆրածավալ գլուխների¹³: Մեզ հասած ձեռագրում եկեղեցական ժամանակագրությունը հաջորդում է ֆաղաֆական ժամանակագրությանը, թեև սկզբնապես, ամենայն հավանականությամբ, նախորդել է նրան: Նման կարծիքի համար հիմք է տալիս այն հանգամանքը, որ ֆա-

Albert Abouna. Introduction, notes et index de J.—M. Fiey, „CSCO“ 354, Svr. 154, Louvain, 1974 (այսուհետև՝ Abouna-Fiey).

¹² Անանուն եղեսացու «ժամանակագրության» մասին տե՛ս նաև Ռ. Հուսեյնովի համառոտ ծանոթությունը. *Р. А. Гусейнов, Сирийские источники по истории Закавказья X—XIV веков, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1974, № 2, էջ 51—52:*

¹³ Գլուխների համարակալումը կատարվել է հետագայում մի անփուլթ գրչի կողմից:

դա՛ական ժամանակագրության մեջ տեղ-սեղ վկայակոչված են եկեղեցականի գանազան դրվագները:

Անանուն եղեսացու երկր, միջնադարյան այլ տիեզերական պատմությունների նման, ընդգրկում է պատմական մի անսահման ժամանակաշրջան: Այն սկսվում է Ադամ ու եվայից և հասնում մինչև մ. թ. 1230-ական թթ.: Ձեռագրի ֆայֆայվսիծության պատահառով ֆաղաֆական ժամանակագրությունն ընդհատվում է 1234 թ. դեպքերի նկարագրությամբ: Շատ ավելի մեծ կորուստ է կրել եկեղեցական ժամանակագրությունը, որը թերի է և՛ սկզբից, և՛ միջից, և՛ վերջից: Մեզ հասած վիճակում այն սկսվում է VI դ. 40-ական թվականներով և ընդհատվում 1207 թ. իրադարձությունների նկարագրությամբ:

Եկեղեցական ժամանակագրության մեջ դեպքերը շարադրված են հակոբիկյան եկեղեցու առաջնորդների՝ Անտիոքի պատրիարքների հաջորդականության համեմատ: Մանրամասն նկարագրված են յուրաֆանշյուր պատրիարքի օրոք տեղի ունեցած բոլոր կարևոր իրադարձությունները: Զգալի տեղ է հատկացված եկեղեցու ներքին կյանքին, հերձվածողական շարժումներին, միջեկեղեցական հարաբերություններին և այլն: Հեղինակը հանգամանակից կերպով անդրադառնում է Հուստինիանոսի եկեղեցական ֆաղաֆականությանը, որի նպատակն էր երկաբնակության և միաբնակության հակասությունների մեղմացումը և հյուզանդական կայսրության գաղափարական միասնության ապահովումը: Այս սողիթով Անանունը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում նաև Թեոդորա թագուհու գործունեության մասին, մի բան, որ լիովին հասկանալի է, ֆանի որ փաստորեն այդ թագուհու օժանդակությամբ էր, որ Հակոբ Բարաղեոս եպիսկոպոսը կարողացավ VI դ. կեսերին հիմնավորապես վերստի հիմնադրել և ամրապնդել ասորական միաբնակ եկեղեցու կառուցվածքը:

Եկեղեցական ժամանակագրությունն աչքի է ընկնում ծայրահեղ հակաֆաղեղոնական բնույթով: Այդ պատահառով հեղինակը երբեմն անդրադառնում է նաև ֆաղեղոնական եկեղեցու ներքին կյանքի իրադարձություններին: Հահախակի են նաև հայոց եկեղեցուն վերաբերող տեղեկությունները, որոնք, սկսած XII դ. երկրորդ կեսից, ստանում են կանոնավոր բնույթ, այսինքն՝ Անանունն արձագանքում է այդ շրջանի բոլոր կարևոր իրադարձություններին, մասնավորապես հայ կաթողիկոսների հաջորդականությանը: Անանուն եղեսացու տեղեկությունները, այդպիսով, զգալի արժեք են ներկայացնում հայոց եկեղեցու և հայ-ասորական եկեղեցական հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրման համար:

Ինչպես ասվեց, ֆաղափական ժամանակագրությունը մեզ է հասել ավելի անաղարտ և ամբողջական վիճակում և այդ պատճառով արժանի է ավելի մանրամասն բնութայան: Այն պայմանակալներեն կարելի է բաժանել հինգ մասի. ա) մարդկության նախապատմությունից մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացի, բ) Ալեքսանդրից մինչև Քրիստոս, գ) Քրիստոսից մինչև արաբական նվաճումները, դ) արաբական նվաճումներից մինչև սելջուկյան արշավանքները, ե) սելջուկներից մինչև մոնղոլները:

Առաջին մասը¹⁴, շնայած իր զգալի ծավալին, որևէ հետաքրքրություն չի ներկայացնում, քանի որ սոսկական վերարտադրությունն է աստվածաշնչական հայտնի դրվագների: Բաբելոնին, Ասորեստանին և հին Պարսկաստանին վերաբերող պատմական տեղեկությունները նույնպես հիմնականում ֆաղված են Աստվածաշնչից:

Երկրորդ մասն¹⁵ ընդգրկում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումների, սելևկյան տիրապետության և Հռոմեական կայսրության սկզբնավորման ժամանակաշրջանը: Պատմությունը շարադրված է շատ թուուցիկ կերպով և նույնպես ամբողջովին գուրկ է որևէ պատմական արժեքից. եթե շհաշվենք Եդեսիա ֆաղափին վերաբերող առանձին հետաքրքիր տեղեկությունները: Տպավորությունը գուցե մի փոքր այլ լիներ, եթե այս մասից չպակասեին մի շարք բերքեր:

Ավելի հանգամանորեն են շարադրված մյուս երեք մասերը: Քրիստոսից մինչև արաբական նվաճումներն ընդգրկող ժամանակաշրջանի իրադարձությունները¹⁶ Անանուն Եդեսացին նկարագրում է հռոմեական և բյուզանդական կայսրերի ժամանակագրության հիման վրա՝ ներհյուսելով նաև սասանյան արքաների հաշորդականությանը վերաբերող տվյալները: Մեծ տեղ է հատկացված Եդեսիայի Աբգար Ուֆամա քագավորի և Քրիստոսի անվավեր թղթակցության պատմությանը. Կոստանդին I կայսեր (324—337 թթ.) եկեղեցական ֆաղափականությանը. Հուլիանոս կայսեր (361—363 թթ.) հակաքրիստոնեական միջոցառումներին, պարսկա-բյուզանդական պատերազմներին և այլն: Ինչպես Եկեղեցական ժամանակագրության մեջ, այնպես նաև այստեղ հանգամանորեն ներկայացված են Հուստինիանոս կայսեր (527—565 թթ.) և Թեոդորա քագուհու գործունեության հետ կապված իրադարձությունները: Ժամանակագրության մեջ լայն արձագանք են գտել նաև Մավրիկիոս (582—602 թթ.) ու Հերակլիոս (610—641 թթ.) կայսրերի և պարսից արքա Խոսրով Փարվեզի (590—628 թթ.) հարաբերությունները:

¹⁴ Chabot — I, p. 28—104.

¹⁵ Նույն տեղում, 105—114:

¹⁶ Նույն տեղում, 115—238:

Զորրոդ մասում¹⁷ «Ժամանակագրության» ընթացքը փոփոխություն չի կրում. իրադարձությունները նորից շարադրվում են բյուզանդական կայսրերի հաջորդականության համեմատ, այժմ արդեն ներհյուսված արաբական խալիֆների գահակալմանը վերաբերող տվյալներով: Հեղինակը հատկապես կանգ է առնում արաբական տիրապետության սկզբը-նավորման վրա, մանրամասն նկարագրում պարսից տերության աստի-նանական անկումը և Հերակլիոս կայսեր մղած հուսահատ պատերազմ-ներն արաբների դեմ, որոնց ընթացքում աշխի են ընկնում մի քանի հայազգի գորավարներ: Զգալի տեղ է հատկացված նաև խալիֆաթի ներ-հին կյանքին, ժողովրդական ապստամբություններին և աղանդավորա-կան շարժումներին:

«Ժամանակագրության» հինգերորդ, ամենածավալուն մասը¹⁸ նվիր-ված է սելջուկյան նվաճումների և Մերձավոր արևելքում թուրքական ամիրայությունների հիմնադրման պատմությանը: Հավասարապես վեր է հանված նաև խաչակրաց արշավանքների և Ասորիի խաչակրաց պե-տությունների կազմավորման պատմությունը: Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ Մերձավոր արևելքի ազգային, քաղաքական և հասարակական իրադրությունը նորից, արդեն քանի՜երորդ անգամ, ենթարկվեց արմա-տական փոփոխությունների:

Ճի դարի կեսերին արևելքից դուրս հորդեցին սելջուկ-թուրքերի կի-սավայրենի փոշվորական ցեղերը և կարճ ժամանակի ընթացքում ծնկի բերին Արաբական խալիֆաթն ու Բյուզանդական կայսրությունը: 1055 թ. սելջուկյան զորագլուխ Տողուկ-բեգը, խալիֆից ստանալով սուլթանի կոչում, վավերացրեց իր փաստական իշխանությունը և հիմ-նադիր հանդիսացավ թուրքական աշխարհակալ պետության: Խալիֆա-թի հետ իրենց հաշիվները մաքրելուց հետո, 1071 թ., թուրքերը Մա-նազկերտի նակատամարտում ջախջախիչ պարտության մտանեցին Բյուզանդական կայսրությանը, և վերջինս փաստորեն դուրս մղվեց Մեր-ձավոր արևելքի պատմության թատերաբեմից:

Սելջուկյան կայսրությունն իր հզորության գագաթնակետին հասավ Ալի-Արսլան (1063—1072 թթ.) և Մելիքշահ (1072—1092 թթ.) սուլ-թանների օրոք՝ տարածվելով Չինաստանի սահմաններից մինչև Միջ-երկրական ծով և Անդրկովկասից մինչև Հնդկական օվկիանոս: Մե-լիքշահի և հատկապես նրա վեզիր Նիզամ ալ-Մուլքի եռանդուն միջո-ցառումների շնորհիվ սելջուկյան պետությունը, աստիճանաբար վերա-կանգնելով մերձավորարևելյան քաղաքակրթության նախկին ավանդ-

¹⁷ Chabot—I, p. 239—Chabot—II, p. 45.

¹⁸ Chabot—II, p. 45—241.

ները, սկսեց ամրապնդվել ու կայունանալ նաև ներքնապես՝ հասարակական-ֆաղափական հարաբերությունների բնագավառում:

XI դարի վերջում Մերձավոր արևելքում հայանվեց նաև մի նոր ֆաղափական ուժ: Ընչազուրկ գյուղացիության զայրույթը և ասպետների ռազմատենչ եռանդը ղսպելու նպատակով, Հռոմի պապն ու եվրոպական խոշոր ֆեոդալները առաջ ֆաշեցին խաչակրության զաղափարը: Առաջին խաչակրաց արշավանքը կազմակերպվեց 1096—1099 թթ., որի անմիջական արդյունքը եղավ Երուսաղեմի խաչակրաց թագավորության (1099 թ.) և նրա ենթակա իշխանությունների՝ Եդեսիայի (1098 թ.), Անտիոքի (1098 թ.) ու Տրիպոլիի (1102 թ.) կոմսությունների հիմնադրումը:

Գրավելով Միջերկրական ծովի և Որոնտես գետի միջև ընկած նեղ շերտը, ֆրանկները թուրքերին զրկեցին ծովային հաղորդակցությունից և մեկուսացրին Եգիպտոսի Ֆաթիմյաններին: Դեպի արևելք ծավալվելու և Եգիպտոսի ներքին գործերին միջամտելու բոլոր հետագա վորձերը, սակայն, ապարդյուն անցան: Ասորիքի նշանավոր ֆաղափները՝ Հալեպը, Համան, Հոմսը և Դամասկոսը, շնայած բազմիցս ենթարկվեցին խաչակիրների հնշմանը, բայց միշտ մնացին մահմեդականների ձեռքում: Այսպիսով, Եդեսիայից արևելք ֆրանկները ոչ մի հաջողություն չունեցան: Այնուամենայնիվ խաչակրաց արշավանքները, վրաց Բագրատունիների պատերազմական գործողությունների կողքին, որպես արտաքին հանգամանք, որոշակի դեր խաղացին Սելջուկյան կայսրության թուլացման գործում, թեև որոշիչը ներքին պատհառներն էին:

Մեկիֆշահից հետո սելջուկյան աշխարհակալ պետությունը ներքին երկպառակությունների պատհառով սկսեց ֆայֆայվել: Նրա սահմաններում առաջացան բազմաթիվ կիսանկախ ամիրայություններ, թեև անվանապես պահպանվում էր սելջուկյան սուլթանների իշխանությունը: Անատոլիայում ստեղծվեց Ռումի սուլթանությունը, որը գոյատևեց 1077—1307 թթ.: Սեբաստիայում և Մալաթիայում իշխում էին Դանիշմենդյան ամիրաները (1071—1178 թթ.): Հյուսիսային Միջագետքի ֆաղափներին՝ Հիսն-Քեֆային, Ամիդիին, Մարդինին ու Նփրկերտին տիրում էին Արտուֆյանները (1102—1408 թթ.): Մեծ Հայքի կենտրոնական նահանգները, հյաթ մայրաֆաղափով, գտնվում էին Շահարմենների ձեռքում (1110—1207 թթ.): XII դարի 20—30-ական թթ. Հյուսիսային Միջագետքում և Ասորիքում ստեղծվեց Զանգիդյան (1127—1222 թ.), իսկ հյուսիսարևմտյան Իրանում՝ Ելդեգիդյան աթաբեգությունը (1137—1225 թթ.): Սելջուկյան աշխարհակալության արևելյան նահանգները՝ Իրանը և Միջին Ասիան, նույնպես մասնատված էին զանազան ամիրայությունների ու աթաբեգությունների:

Թուրքական այս պետությունները մշտական պայքարի ու պատերազմի մեջ էին իրար հետ: Յուրաքանչյուր ամիրա ձգտում էր հաստատել իր գերիշխանությունը, սակայն նրանցից ոչ մեկին չհաջողվեց վերականգնել Սելջուկյան կայսրության նախկին միասնությունը: Այդ ուղղությամբ որոշ հաջողությունների հասան Ելդեգիզը (1137—1176 թթ.), Ջանգին (1127—1146 թթ.) և հետագայում՝ Սալահեդդինը (1169—1193 թթ.): Ելդեգիզի դերը պատմության մեջ որոշվում է այն բանով, որ նա, միավորելով հյուսիսարևմտյան Իրանի, Աուրպատականի և Ադվանի մահմեդականներին, կարողացավ կասեցնել վրաց Բագրատունիների հարահուն առաջխաղացումը¹⁹:

Ինչ վերաբերում է Իմադեդդին Ջանգինին, ապա նա, 1127 թ. նշանակվելով Մոսուլի կառավարիչ և հաջորդ տարի դրավելով Հսլեպը, փաստորեն հիմք դրեց Ասորիի միասնական մահմեդական պետությանը, որը մահացու սպառնալիք դարձավ խաչակրաց իշխանությունների գոյության համար: 1144 թ. Ջանգին կործանիչ հարված հասցրեց ֆրանկներին՝ նրանցից խլելով Եդեսիա քաղաքը և, այդպիսով, վերացնելով Եդեսիայի կոմսությունը: Երկու տարի անց, երբ Ջանգին սպանվեց ղավադիերների ձեռով, ֆրանկները փորձեցին ետ խլել քաղաքը, սակայն դա նրանց չհաջողվեց: Ապարդյուն անցավ նաև Եդեսիայի վրեժը լուծելու նպատակով 1147—1149 թթ. կազմակերպված երկրորդ խաչակրաց արշավանքը:

Ջանգիի որդու՝ Նուրեդդինի օրոք թուրքերի և ֆրանկների միջև միաժամանակ հարաբերական խաղաղություն հաստատվեց: Սակայն այդ վիճակը շուտով փոխվեց Եգիպտոսի Այուբյան սուլթանության հիմնադիր Սալահեդդինի շնորհիվ: Վերացնելով Եգիպտոսի Ֆաթիմյան խալիֆների իշխանությունը, Սալահեդդինը կարև ժամանակի ընթացքում նվաճեց Ասորիի բոլոր քաղաքները, իսկ 1187 թ. գրավեց նաև Երուսաղեմը:

Իրանից հետո այլևս ֆրանկներն Արևելքում որևէ նշանակալից դեր չխաղացին: Երրորդ խաչակրաց արշավանքը (1189—1192 թթ.) մարեց՝ հասնելով Ասորիի սահմաններին: Զորորդը (1202—1204 թթ.) կանգ առավ Կոստանդնուպոլսում և ավարտվեց Բյուզանդական կայսրության պարտությանը: 1217—1221 թթ. տեղի ունեցավ հինգերորդ, իսկ 1228—1229 թթ.՝ վեցերորդ խաչակրաց արշավանքը: Ճիշտ է, 1229 թ. ֆրանկներին հաջողվեց նորից տիրել Երուսաղեմին, սակայն 1244 թ. նրանք վերջնականապես կորցրին այն:

Սալահեդդինի հաջորդները, հատկապես Մելիֆ-ալ-Ադիլը (1200—

¹⁹ *Հմտ.* К. Э. Босворт, Мусульманские династии, М., 1971, стр. 172.

1218 թթ.) և Մելիֆ ալ-Քամիլը (1218—1238 թթ.) ոչ միայն կարողացան պահպանել Ասորիֆի միասնությունը, այլև Այուբյան հարստության գերիշխանությունը տարածեցին Նփրկերտի, Ամիդի, Հիսն-Քեֆայի, Սինջարի ու Խլաթի վրա: 1230-ական թթ., սակայն, պատմության քառերաբեմ էլան նոր ուժեր՝ քաթար-մոնղոլական ժողովուրդները, որոնք մի անգամ ևս հիմնովին փոխեցին Մերձավոր արևելքի իրավիճակը:

Շուրջ երկուհարյուրամյա պատմության այսպիսի կարևոր մի ժամանակաշրջան է ընդգրկում, ահա, Անանուն եղեսացու «Ժամանակագրության» վերջին մասը, որի հայերեն թարգմանությունը սույն հրատարակությամբ ներկայացվում է հայ ընթերցողին: Այստեղ համարյա առանց բացառության արտացոլված են վերը թվարկված բոլոր նշանակալից իրադարձությունները: Այդ հիմնական իրադարձությունների պատմագիտական իմաստավորման խնդրում հնարավոր է, որ «Ժամանակագրությունը» որևէ նորություն չբերի, սակայն անգնահատելի է նրա նշանակությունը բազմաթիվ մանրամասների, դեպքերի, ժամանակագրական տվյալների ու պատմական անձանց հիշատակի գործում:

* * *

Ասորական հետագա աղբյուրները որևէ տեղեկություն չեն հաղորդում ո՛չ Անանուն հեղինակի, ո՛չ էլ նրա երկասիրությունների մասին: Միայն խնդրո առարկա «Ժամանակագրությունն» է, որ պարունակում է հեղինակի կենսագրությանը վերաբերող մի քանի կցկտուր տվյալներ: 1187 թ. Անանունը ներկա է լինում Սալահեդդինի կողմից Երուսաղեմի առման ողբերգական դեպքին²⁰: 1189 թ. հակոբիկյան եկեղեցու արևելյան թեմերի առաջնորդի՝ մաֆրիանի հետ նա այցելում է Թագրիտ²¹: Այսպիսով պարզվում է, որ մոտավորապես վերջին հիսուն տարիների դեպքերը շարադրելիս Անանունը հանդես է գալիս որպես ականատես և ականջալուր ժամանակագիր:

Որոշ տեղեկություններ հնարավորություն են տալիս հշտելու «Ժամանակագրության» ստեղծման մոտավոր ժամանակը: Քաղաքական ժամանակագրության 500-րդ գլխում հեղինակը նշում է. «Մենք նկարագրեցինք մինչ այժմ, այսինքն՝ մինչև 1514 (1203) թվականը կատարված դեպքերը»²²: Նույն հիշատակագրությունը կրկնված է նաև եկեղեցական ժամանակագրության մեջ²³, միայն ոչ թե 1203, այլ 1204 թվականի համար: Այս տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ «Անանուն

²⁰ Տե՛ս սույն թարգմանությունը, գլ. 484:

²¹ Տե՛ս Chabot—II, p. 318. Նաև՝ Abouna-Fley, p. 238.

²² Տե՛ս սույն թարգմանությունը, գլ. 500:

²³ Տե՛ս Chabot—II, p. 340. Նաև՝ Abouna-Fley, p. 253.

ժամանակագրության» մեծ մասը ավարտվել է 1203—1204 թթ.: Ինչ-ինչ հանգամանքների բերումով գործը հավանաբար ընդհատվել է և շարունակվել երկարատև ընդմիջումից հետո:

«Ժամանակագրության» ստեղծման ժամանակի ստորին սահմանը պարզվում է հեղինակի մի կարևոր ակնարկի շնորհիվ: Հիշատակելով Դամասկոսի Այուբյան ամիրա Մելիֆ ալ-Աշրաֆին, Անանունն ավելացնում է. «...որն արժանի է բարի հիշատակի»²⁴: Նշված խոսքերը տեղին են միայն մեռած մարդու հասցեին, և քանի որ Մելիֆ ալ-Աշրաֆը մեռել է 1237 թ., ուստի «Ժամանակագրությունն» ավարտվել է դրանից հետո, շուրջ 1240 թ.²⁵:

Անանունի կենսագրությանը վերաբերող մյուս կարևոր հարցը, որ արժանացել է հետազոտողների ուշադրությանը, նրա հայրենի բնակավայրի պարզաբանումն է: Սոսկական հետաբերությունից բացի այս հարցն ունի նաև կարևոր աղբյուրագիտական նշանակություն, քանի որ շատ հաճախ իրադարձությունների աշխարհագրական ընդգրկումը կախված է այն բանից, թե որտեղ է գործել պատմական երկասիրության հեղինակը:

Թոուցիկ հայացքով անգամ նկատելի է, որ մեր «Ժամանակագրության» համարյա բոլոր դրվագներում ուշադրության կենտրոնում են գտնվում Եդեսիայի հետ կապված իրադարձությունները: Դրանից հետազոտողների մեծ մասը բնականաբար հանգել է այն եզրակացության, որ Անանուն ժամանակագիրը Եդեսացի է: Ժ.—Բ. Շաբուն փորձում է հերքել այս տեսակետը, ուշադրություն հրավիրելով այն փաստի վրա, որ Անանունը, Եդեսացի շիինելով հանդերձ, կարող էր հարուստ տեղեկություններ հաղորդել Եդեսիայի մասին, քանի որ, ինչպես հայտնի է, նա օգտվել է Բարսեղ բար-Շումմանայի «Եդեսիայի պատմությունից»²⁶: Սակայն, ինչպես իրավացիորեն նշում է Ժ.—Մ. Ֆիեն, Բարսեղի մահվան թվականին (1169 թ.) հաջորդող շարադրանքում ևս Եդեսիան նույնքան բացառիկ տեղ է զբաղեցնում²⁷:

Իր հիմնական մասով Անանուն Եդեսացու «Ժամանակագրությունը» բառացի ֆաղագրություն է անցյալի ասորական աղբյուրներից, հատկապես Հակոբ Եդեսացու (մահ. 708 թ.) «Եկեղեցական պատմությունից», Դիոնիսիոս Թելլի-Մահրացու (մահ. 845 թ.) «Ժամանակագրությունից» և Բարսեղ բար-Շումմանայի վերոհիշյալ «Եդեսիայի պատմություն-

²⁴ Տե՛ս սույն թարգմանությունը, գլ. 518:

²⁵ ՀՃՄտ. S. Runciman, A history of the Crusades, v. II, Cambridge, 1952, p. 484; Abouna-Fley, p. VII.

²⁶ Տե՛ս Chabot—II, p. I.

²⁷ Տե՛ս Abouna-Fley, p. VIII.

նից»։ Քաղաքական բնույթը, սակայն, ոչ միայն չի նսեմացնում, այլև, ընդհակառակն, բարձրացնում է Անանունի երկի արժեքը, որովհետև նշված աղբյուրներից վերջին երկուսը մեզ չեն հասել, իսկ առաջինից միայն առանձին հատվածներ են պահպանվել։

Հետադոտողների մեծ մասի կարծիքով, Անանունը ինչ-ինչ հանգամանքների բերմամբ չի օգտվել ժամանակի մեծագույն ասորական պատմագրի՝ Միխայել Մեծի (մահ. 1199 թ.) ստվարածավալ «Ժամանակագրությունից»։ Հսկառակ տեսակետի վրա է կանգնած Ն. Ելիսեւր, ըստ որի XII դ. դեպքերի նկարագրության համար Անանուն եղեսացին օգտագործել է Միխայել Ասորու երկասիրությունը²⁸։ Սակայն Ե. Ռսսմանին, Ֆ. Նոն և Ժ.—Մ. Ֆիեն Միխայելի և Անանունի «Ժամանակագրությունների» նմանությունները բացատրում են ընդհանուր աղբյուրների առկայությամբ²⁹։

Ժ.—Մ. Ֆիեի կարծիքով, Անանունն օգտագործել է նաև մեկ-երկու արաբական աղբյուրներ, որովհետև դեպքերը երբեմն թվագրում է Հիջրայի թվականով։ Ժ.—Մ. Ֆիեն ֆենում է նաև հայերեն որևէ սկզբնաղբյուրի օգտագործման հնարավորության հարցը. «Կարելի՞ է արդյոք ենթադրել նաև մի հայերեն աղբյուր,—գրում է նա։— Դա շատ բնական կլիներ, քանի որ եղեսիայի շրջանում հայերը խառնված էին ասորիների հետ։ Երկու ժամանակագրություններն էլ (եկեղեցական և ֆալաֆական՝ Լ. Տ.—Պ.) բազմաթիվ տեղեկություններ են պարունակում հայ կաթողիկոսների, ինչպես նաև հայ իշխանների կոթիվների մասին։ Մյուս տեղ անգամ Յաղուբ Արսլանի անունը գրված է Ազոբ Արսլան ձևով³⁰, որը մոտ է հայկականին։ Կարելի էր ուրեմն մտածել, որ Մատթեոս Ուոհայեցու 962—1136 թթ. վերաբերող ժամանակագրությունն ու Գրիգոր Երեցի մինչև 1162 թ. ընդգրկող շարունակությունն է այդ աղբյուրը։ Սակայն երկու բնագրերի գուգահեռ ընթերցումը ցույց է տալիս, որ մանրամասների մեջ նրանք այնքան շատ են տարբերվում, որ անհնար է մտածել Մատթեոս Ուոհայեցուց Անանունի կատարած ուղղակի փոխառությունների մասին»³¹։ Ինչպես տեսնում ենք, մերժելով անգամ Մատթեոս Ուոհայեցու և Անանունի կապը, Ժ.—Մ. Ֆիեն չի բացառում հայերեն աղբյուրի օգտագործման հնարավորությունը։

Մեր կարծիքով, Անանուն եղեսացու «Ժամանակագրությունը», Ժ.—

²⁸ Nikita Elisséeff, *Nar Ad-Din. Un grand prince musulman de Syrie au temps des Croisades (1118—1174)*, t. 1. Damas, 1967, p. 32.

²⁹ Տե՛ս Abouna-Fiey, p. IX—X.

³⁰ Տե՛ս Chabot—II, p. 159; Abouna-Fiey, p. 120, սույն խորհրդանշանային գլ. 442.

³¹ Abouna-Fiey, p. XI.

Մ. Ֆիեի նշածից բացի, պարունակում է մի ավելի ցայտուն փաստ, որը վկայում է հայերեն սկզբնաղբյուրի օգտագործման մասին: Քաղաքական ժամանակագրության 283-րդ գլխում Անանունը գրում է. «Շուտով, սակայն, նրա (Ղազիի՝ Լ. Տ.-Պ.) ու իբերների, այսինքն՝ վրացիների, բազավորի միջև, որը Դավիթ էր կոչվում, տարածայնություն ձագեց»³²: Ընդգծված բառի փոխարեն ասորական բնագրում դրված է *brsty'* բառը, որը ֆրանսերեն բնագրի քարգմանիչը տառադարձել է *Brestayē* անիմաստ ձևով³³: *Brsty'* բառը բացատրելի է միայն հայերենի միջոցով. դա հայերեն *վրացի* բառի ասորական վերարտադրությունն է *ayē* հոգնակի ցուցիչով, և պետք է տառադարձվի *Vraçaye* (=վրացիներ): Ինչպես հայտնի է, հայերեն *վ*-ն միջնադարյան ասորական աղբյուրներում որպես կանոն վերարտադրվել է *h*-ով³⁴, իսկ *st* (<*ts**) = *g*(*c*):

* * *

Մասնագետների կողմից արծարծվել է նաև Անանուն Եդեսացու ֆաղափական դիրհորոշման հարցը, որը տեղիք է տվել զանազան իրարամերժ կարծիքների: Այսպես, Երինակ, ըստ Ն. Ելիսեևի՝ հեղինակը «շատ աշխույժ շարադրաեղանակով մեզ մանրամասներ է հաղորդում ֆրանկների ու թուրքերի մասին՝ ոչ այնքան բարյացակամությամբ ցուցաբերելով բյուզանդացիների նկատմամբ»³⁵: Դժվար է շեղանկանալ այս տեսակետի հետ, որովհետև Անանունն իսկապես առիթը բաց չի բողոքում բյուզանդացիներին դատապարտելու համար: Բնորոշ է հատկապես այն փաստը, որ նա առանձին դիտավորությամբ է ընդգծում խաչակիրների հանդեպ հույների նյութած ղավերը, որոնք իրագործվում էին թուրքերի համագործակցությամբ³⁶: Ասորիների հակաբյուզանդական զգացումները լիավին հասկանալի են, որովհետև իր ողջ գոյության ընթացքում հակոբիկյան եկեղեցին ենթարկվել է ֆաղկեղոնականության մշակական ոտնձգություններին ու հալածանքներին³⁷:

Ավելի դժվար է բացատրել Անանուն Եդեսացու վերաբերմունքը հայերի և ֆրանկների նկատմամբ: Այդ առթիվ Ռ. Գրուսեն գրում է. «Այս աղբյուրը, ավելի քան Միֆայել Ասորին, դրսևորում է հակոբիկյան միջավայրի բնական հայատյացությունն ու ֆրանկատյացությունը՝ դրա կողքին ազգակցական ու մշակութային բացահայտ համակրանք ցուցաբերելով թուրք-արաբական տիրապետության նկատմամբ: Միֆայել

³² Հմմտ. սույն թարգմանության զլ. 283:

³³ *Abouna-Fiey*, p. 62.

³⁴ Հմմտ. Լ. Տեր-Պետրոսյան, Միջին հայերենի հնչյունաբանությունը ըստ ասորական աղբյուրների, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1974, №3, էջ 139—154:

³⁵ *N. Elisséeff*, *Nar Ad-Din...*, t. 1, p. 32.

³⁶ Հմմտ. սույն թարգմանության զլ. 243, 407, 433 և այլն:

³⁷ Հմմտ. *P. Kawerau*, *Die Jakobitische Kirche im Zeitalter der syrische Renaissance*, Berlin, 1960, S. 82.

պատրիարքը, որը նույնպես չափազանց հայտնյաց է և հազիվ թե ավելի էիք է հակակրու՛մ ֆրանկներին... , քաղաքական նկատառումներով, ինչպես նաև նշմարիտ քրիստոնեական զգացումներով, ձգտում է համերաշխություն պահպանել ֆրանկ իշխանների հետ: Անանուն ասորին, ընդհակառակն, շունենալով հռչակավոր առաջնորդի խոհեմությունն ու հարուստ անհատականությունը, ամենևին զլանում է քողարկել իր իսլամասեր զգացումները: Դա մի քրիստոնյա արաբ է՝ եվրոպացիների ներկայության դեմ մահմեդական արաբների ու թուրքերի հետ ունեցած համերաշխության բնագոյով»³⁶:

Ռ. Գրուսեի տեսակետին փորձում է առարկել Փ.—Մ. Ֆիեն, ուշադրություն հրավիրելով այն փաստի վրա, որ «Ժամանակագրության» մեջ երկու անգամ ֆրանկները կոչված են «օրհնյալ»³⁹: Այսպես. «Սակայն օրհնյալ ֆրանկները, որոնք բարի շէին տրամադրված հունաց կայսեր նկատմամբ և նրա հետ համագործակցում էին կեղծ սիրալիրությամբ, խորհուրդ չտվին տվյալ պահին պաշարել Հալեպը»⁴⁰, կամ՝ «...օրհնյալ ֆրանկները անսպասելիորեն հայտնվեցին և մինչև երեկո թափվեցին մի հովտում»⁴¹: Մեզ թվում է, սակայն, որ այս հատվածներում «օրհնյալ» (brīkā) բառը ոչ այնքան դրվատական, որքան հեզնական բնույթ ունի, քանի որ նույն որակումը մի անգամ էլ հատկացված է հույներին, բայց այնպիսի նախադասության մեջ, որտեղ դժվար է բարյացակամություն ենթադրել: Նկարագրելով երկրորդ խաչակրության ձախողումը, Անանունը գրում է. «Այսպիսի դառը վախճան ունեցավ այդ թագավորների արշավանքը օրհնյալ հույների նենգության պատճառով»⁴²:

Այնուամենայնիվ, շնայած Փ.—Մ. Ֆիեի ոչ այնքան հիմնավորված առարկությանը, չի կարելի ընդունելի համարել նաև Ռ. Գրուսեի ծայրահեղորեն չափազանցված տեսակետը: Ճիշտ է, Անանունը որպես կանոն դատապարտում է ֆրանկների վատ արարները, երբեմն ծայրի է ենթարկում նրանց արկածախնդրական ձեռնարկումները և այլն, սակայն նույն կերպ է վարվում նաև թուրքերի, եգիպտացիների ու մյուսների նկատմամբ: Խիստ բացասական վերաբերմունք ցուցաբերելով եղեսկալի կոմս կրտսեր Ժոսլինի հանդեպ, միաժամանակ նա մեծ դրվատանքով է արտահայտվում ավագ Ժոսլինի և Մարաշի կոմս Բադյուլինի մասին: Այնպես որ հիշտ չի լինի Անանունի մոտ անհաշտ հակակրանք նկատելի ֆրանկներին նկատմամբ:

Ինչ վերաբերում է թուրք սուլթանների ու ամիրաների հասցեին

³⁶ R. Grousset, Histoire... t. II, p. 866—867.

³⁷ Aboua-Fiey, p. XI—XII.

⁴⁰ Տե՛ս սույն թարգմանության գլ. 403:

⁴¹ Նույն տեղում, գլ. 427:

⁴² Նույն տեղում, գլ. 407:

շռայլած գովեստներին, պպա դա էլ ունի իր պարզ բացատրությունը: Ոտարւների բռնի տիրապետության պայմաններում հեղինակը քաղաքական նկատառումներով շէր կարող բացահայտել իր իսկական զգացումները իշխանությունների հանդէպ: Նույն երևույթը բնորոշ է նաև միջնադարյան հայկական մատենագրությանը, որը բազմաթիվ դրվատական վկայություններ է պարունակում Մելիքշահի, Շահ-Աբասի և այլոց մասին: Հիմնվել նման վաստերի վրա և ենթադրել, թէ միջնադարյան Իրիստոնյա հեղինակները նախընտրել են մահմեդականների տիրապետությունը, հիշտ չի լինի:

Ի միջի այլոց, Անանուն Եղեսացին որքան էլ ձգտում է քողարկել իր զգացումները մահմեդականների հանդէպ, այնուամենայնիվ, տեղտեղ բացահայտում է իր իսկական վերաբերմունքը: Այսպես, օրինակ, նկարագրելով Անիի գրավումը վրացիների կողմից, նա նշում է, որ Գեորգի Գ թագավորը քաղաքի «բնակիչներին փրկեց մահմեդականների դաժան լծից»⁴³:

* * *

Անդրադասուսով հայերի նկատմամբ Անանունի վերաբերմունքի հարցին, պետք է նշել, որ Ռ. Գրուսեն այստեղ էլ ընկել է ծայրահեղության մեջ: Անժխտելի է, իհարկէ, որ հեղինակը բացասաբար է տրամադրված հայ եկեղեցու առանձին ներկայացուցիչների, մասնավորապես Գրիգոր Տղա կաթողիկոսի (1173—1193 թթ.) նկատմամբ: Բայց դա բացատրվում է մի որոշակի իրողությամբ. Գրիգոր Տղան, միջամտելով հակորիկյան եկեղեցու ներքին գործերին, բռնել էր հակաթոռ պատրիարք Թեոդորոս բար-Վահրունի կողմը⁴⁴: Իսկ ընդհանուր առմամբ «Ժամանակագրության» մեջ արտացոլված են հայերի և՛ լավ, և՛ վատ արարքները, որ հիմք է տալիս շկասկածել հեղինակի անաշատությանը:

Այսպես, Անանունը հանգամանալից կերպով շարադրում է, թէ ինչպես 1112 թ. եղեսացի մի խումբ հայեր քաղաքը թուրքերին հանձնելու նպատակով դավաճանական գործարք են կնքում Մոսուլի Մավդուդ ամիրայի հետ⁴⁵: Նույն դեպքը նկարագրված է նաև Միխայել Ասորու⁴⁶ և Մատթեոս Ուտիայեցու⁴⁷ մոտ, միայն այն տարբերությամբ, որ վերջինս լուրջան է մատնում դավաճանների ազգային պատկանելությունը: Գա-

⁴³ Նույն տեղում, գլ. 456:

⁴⁴ Նույն տեղում, «Հավելված Ա»:

⁴⁵ Նույն տեղում, գլ. 270:

⁴⁶ Chronique de Michel le Syrien, editée par J.—B. Chabot, texte, t. IV, Paris, 1910, p. 594; trad. fr., t. III, 1905, p. 196.

⁴⁷ Մատթեոս Ուտիայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 322:

տելով այս վաստից. կարելի էր մտածել, ուրեմն, որ Անանուն եղեսացին ուզում է վարկաբեկել հայերին: Սակայն «Ժամանակագրության» 290-րդ գլխում նա ոգևորված նկարագրում է հայերի գործած մի հերոսական սխրանք. երկու տասնյակ հայ զինվորներ, խիզախորեն թափանցելով Արտուիյան ամիրաների մայրաֆաղաֆ Հիսն-Զիադի (Խարբերդ) միջնաբերդը, փորձում են ազատել գերված ֆրանկ իշխաններին: Ի դեպ, Մատթեոս Ուոհայեցին, մեծապես գովելով զինվորների ֆաջուքյունը, որոնք «խորհեցան խորհուրդս ֆաջաց և կատարեցին գգործ անմահից», այս անգամ էլ չի նշում, որ նրանք հայ էին⁴⁸:

Հայերին պատիվ շքերող մի դրվագ էլ նկարագրված է «Ժամանակագրության» 440-րդ գլխում, որը նվիրված է մի անպիտան ֆահանայի զագրելի արարքին: Սակայն ընդամենը մի ֆանի էջ հետո⁴⁹ հեղինակը սրտառուիչ կերպով պատմում է մի առափնի հայ կնոջ մասին, որը անպատվությունից խուսափելու համար երեխաների հետ նետվում է ջուրը: Դա մի գողտրիկ վկայաբանություն է, որը կարող է արժանի տեղ զբաղեցնել «Հայոց նոր վկաներին» նվիրված գրական հուշարձանների շարքում:

Ինչպես տեսնում ենք, Անանուն եղեսացին անաշառ վերաբերմունք է ցուցաբերում հայերի նկատմամբ, և առանձին բացասական արտահայտությունները չեն կարող խախտել այս սպավորությունը: Որպես ազնիվ ժամանակագիր, նա չէր կարող կոծկել ուրիշների թերությունները, երբ չի խնայում անգամ իր հայրենակիցներին: Բազմաթիվ դառը խոսքեր, հայհոյումներ և նզովներ են ուղղված, օրինակ, ասորի հոգեվորականներ Արդուն ավագերեցի, Բարսումա Իսմայելի անունով ֆահանայի և Թեոդորոս Բար-Վահրուն Եպիսկոպոսի հասցեին⁵⁰:

Հայերի մասին տեղեկությունները, որոնք ցրված են «Անանուն ժամանակագրության» տարբեր գլուխներում, ընդգրկում են հնագույն դարերից մինչև հեղինակի ապրած ժամանակները: Տեղեկությունների մի մասը հայտնի է նաև այլ աղբյուրներից, և այստեղ «Անանուն ժամանակագրության» դերը սահմանավակվում է միայն նրանով, որ հաստատում, հշգրտում ու մանրամասնում է այդ աղբյուրների տվյալները: Ուսկայն կան նաև մի շարք տեղեկություններ, որոնք հայտնի են դառնում բացառապես շնորհիվ Անանուն եղեսացու աշխատության, որ մեծապես բարձրացնում է նրա գիտական նշանակությունը:

Ուշագրավ է, օրինակ, հեղինակի վկայությունը Եղեսիայի թագաւ-

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 353—355:

⁴⁹ Սույն թարգմանության գլ. 442:

⁵⁰ Հմմտ. նույն տեղում, գլ. 414, 421, «Հավելված Ա»:

վորների հայկական ծագման մասին⁵¹: Դա ցույց է տալիս, որ Արգար քաղաքի հայ լինելու առասպելը միջնադարում այնքան էր տարածվել, որ ասորիներն անգամ հավատ էին բնծայում դրան: Ի դեպ, այդ առասպելը բոլորովին գուրկ չէ պատմական հիմքից. հայտնի է, որ հայ Պարբևների մի հյուղը ս. ք. I դ. վերջում և II դ. սկզբում իսկապես կարհ ժամանակով տիրել է Նդեսիայի (Սուրյենեի) քաղաքության գահին⁵²:

Մեծ արժեք են ներկայացնում Անանունի տեղեկությունները VII դ. իրադարձությունների՝ արաբական նվաճումների, բյուզանդա-արաբական պատերազմների, հայ-բյուզանդական և հայ-արաբական հարաբերությունների մասին, որոնց մի մասը արդեն մտել է գիտական շրջանառության մեջ⁵³: Անանունը զգալի տեղ է հատկացնում բյուզանդա-արաբական պատերազմների ընթացքում աչքի ընկած հայ զորավարներ Մանվելի, Գրիգորի և Դավթի գործունեությանը, որ վկայությունն է հայերի զինական նշանակալից ուժի:

Հետաքրքրական են նաև արաբական շրջանի Հայաստանի հայտնի անցուղարձեղին վերաբերող տվյալները, որոնք մեկ անգամ ևս հաստատում են պատմական մյուս սկզբնաղբյուրների արժանահավատությունը: Այս առումով արժանի են հիշատակման «Ժամանակագրության» տեղեկությունները Փիլիպպիկոս կայսեր (711—713 թթ.) հալածանքների պատճառով արաբների մոտ ապաստան գտած հայերի, Արաբական խալիֆայության դեմ հայ ժողովրդի 703 թ. ապստամբության և հայ նախարարների շարաշար ողջակիզման մասին⁵⁴:

Անանունը շատ ավելի մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Հարավային Կապադովկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի հայկական իշխանությունների մասին: Ինչպես հայտնի է, բյուզանդական կայսրերի նվաճողական ֆաղափականության հետևանքով, սկսած XI դ. 20-ական թթ., հայ ժողովրդի մի զգալի մասը գաղթել էր եփրատից արևմուտք⁵⁵: Սելջուկյան արշավանքները հայերին ստիպում են ավելի ու ավելի հեռանալ հայրենի բնակավայրերից և քափանցել Հյուսիսային Ասորիքի և Կիլիկիայի անմատչելի գավառները: Նրանք աստիճանաբար այնքան

⁵¹ Նույն տեղում, «Հավելված Բ»:

⁵² *Sb'u R. Duval*, Histoire politique, religieuse et litteraire d'Edesse jusqu'à la premiere Croisade, Paris, 1892, p. 27, 52—55.

⁵³ *Sb'u H. B. Пигулевская*, Византия и Иран..., стр. 283—284. 287—288. *А. Тер-Гевондян*, Армения и Арабский халифат, Ереван, 1977, стр. 11, 23, 25.

⁵⁴ Հմմտ. սույն թարգմանությունը, «Հավելված Բ»:

⁵⁵ XI դ. հայկական գաղթի մասին մանրամասն տե՛ս *G. Dédéyan*, L'immigration arménienne en Cappadoce au XIe siècle. „Byzantion“, t. XIV Bruxelles, 1975, p. 41—117.

են սովարանում, որ Մանագլեհտի նակատամարտում բյուզանդացիներին կրած ջախջախիչ պարտությունից հետո (1071 թ.) դառնում են այդ երկրների տերերը, կարողանալով լեզու գտնել և համաձայնության գալ սելջուկների հետ:

Մոտ տասնհինգ տարի մեծ հաջողությունների է հասնում հատկապես Փիլարտոս Վարսմունու հիմնադրած հայկական իշխանությունը, տարածվելով Եդեսիայից մինչև Կիլիկիայի խորքերը⁵⁶: 1086 թ., սակայն, Փիլարտոսի իշխանությունը նվաճվում է սելջուկյան սուլթան Մելիշահի կողմից: Նրա փլատակների վրա առաջանում են մի շարք ավելի մանր հայկական իշխանություններ, որոնք կարողանում են իրենց գոյությունը պահպանել մինչև հաջորդ դարի առաջին տասնամյակները:

Նշված տարածությունների մեծ մասը խաչակրաց արշավանքների նախօրյակին դեռևս գտնվում էր հայ իշխանների տիրապետության տակ: Այսպես, լեռնային Կիլիկիայում տիրում էր Ռուբենի որդի Կոստանդինը, Քեսունում, Մարաշում, Ռապանում և Հոռմկլայում՝ Գույ Վասիրը, Եդեսիայում՝ Թեոդորոս (Թորոս) կուրապաղատը, Մելիտենում՝ նրա անեք Գարիբեյը, Կարկառի գավառում՝ Կոստանդինը, իսկ Նգեպում⁵⁷ և Պիրում՝ Գրիգոր Մագիստրոսի թոռներ Լիկոսը և Ապլղաբիպը:

Հայկական այս իշխանությունները, մեծ հույսեր կապելով խաչակիրների հետ, սկզբնական շրջանում զգալի աջակցություն ցույց տվեցին նրանց: Սակայն շուտով մեկը մյուսի ետևից նրանք գոհ գնացին վերջիններիս դավերին ու բռնություններին: Նախ և առաջ դավադրաբար վերացվեց Եդեսիայի հայկական իշխանությունը (1098), որին հետևեց մյուս իշխանությունների աստիճանական ֆայթալումն ու անկումը: Այս փաստը առանձին դառնությամբ են արձանագրում հատկապես միջնադարյան հայ հեղինակները՝ ամենայն խորությամբ գիտակցելով խաչակիրների կործանիչ դերը հայկական իշխանությունների վերացման գործում: Այսպես, բնութագրելով Եդեսիայի կոմս Բաղդուին II-ի (1100—1118 թթ.) գործունեությունը, Մատթեոս Ուոհայեցին գրում է, որ... մի առ մի ֆակեաց զամենայն իշխանսն Հայոց կարգաւ՝ առաւել քան

⁵⁶ Փիլարտոսի և Հյուսիսային Ասորիքի մյուս հայկական իշխանությունների մասին մանրամասն տե՛ս J. Laurent, Etudes d'histoire arménienne, Louvain, 1971, p. 61—128 (Des Grecs aux Croisés. Étude sur l'histoire d'Édesse entre 1071—1098), p. 148—159 (Byzance et Antioche sous le curopalate Philarete). Դ. Դ. Мукаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, стр. 70—80.

⁵⁷ Բանասիրության մեջ այս բնակավայրը հաճախ շփոթվել է Միջադեղնի Մրծբին քաղաքի հետ. Նզբալի տեղագրման մասին մանրամասն տե՛ս Լ. Տեր-Պետրոսյան, Հայերը միջնադարյան Մծրինում և Մեծ Հայքի հարավային նահանգներում, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1979, № 3, էջ 80—92:

գառնէն Պարսից, և այսպիսի օրինակաւ հալածականս արար զիշխանս Հայոց՝ զայն, որ մնացեալ էին ի կատաղի ազգէն Թուրքաց»⁵⁹: Ավելի դիպուկ է Սմբատ Սպարապետի վկայությունը. «Եւ այնպէս նեղեցին կոմսերն Ֆոանգսց զիշխանսն Հայոց, մինչև հանին ի գաւառաց և յամբոցաց իւրեանց, և ոչ ոք կարէ պատմել զդառնութիւն, զոր ածին Ֆոանգնին ի վերայ Հայոց»⁶⁰:

Բարենպաստ հանգամանքների բերմամբ այս համատարած կործանումից զերծ մնաց միայն Ռուրիկյան իշխանությունը, որը թեև բազմիցս ենթարկվեց ինչպես խաչակիրների, այնպես նաև բյուզանդացիների ու սելջուկների հարձակումներին, բայց կարողացավ շուրջ երեք հարյուր տարի պահպանել իր գոյությունը: Այդ բանին, ի միջի այլոց, անուղղակիորեն նպաստեց վերոհիշյալ հայկական իշխանությունների վերացումը, որովհետև նրանց մարդկային զանգվածների և զինական ուժերի մի մասը տեղափոխվեց Կիլիկիա:

Նշված իրադարձությունները լայն արձագանք են գտել «Անանուն ժամանակագրության» բազմաթիվ գլուխներում⁶⁰, հանգամանք, որ ընդգծում է վերջինիս անվիհեկի արժեքը հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրման համար:

Անանուն Եղեսացին մի շարք արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև Կիլիկյան հայկական պետության մասին⁶¹: Դրանցից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում հատկապես Լևոն I իշխանի ժամանակաշրջանի (1129—1137 թթ.) իրադարձություններին վերաբերող տվյալները: Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ Կիլիկիայում խոշոր բախումներ էին տեղի ունենում Դանիշմենդյան ամիրաների, բյուզանդացիների և ֆրանկների միջև, իսկ Լևոնը հաջողությամբ խուսանավում էր դրանց արանում: «Անանուն ժամանակագրությունը» կարող է զգալի դեր խաղալ նշված իրադարձությունների որոշ մանրամասնությունների պարզաբանման գործում:

Ուշագրավ է, օրինակ, որ ըստ Անանունի՝ Տարսունն ու Մսիսը Լևոնը գրավել է ոչ թե հույներից, ինչպես ընդունված է պատմագիտության մեջ⁶², այլ՝ ֆրանկներից⁶³: Իսկ «Ժամանակագրության» հաղորդած այն

Մատրեսու Ուոհայեցի, էջ 338:

⁵⁹ Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք, աշխատասիրությունք Ս. Ազրլյանի, Վենետիկ, 1956*, էջ 145:

⁶⁰ *Հմմտ. սույն թարգմանության զլ. 237—239, 241, 245, 246, 249, 252, 255, 260, 275, 277, 287*:

⁶¹ *Հմմտ. նույն տեղում, զլ. 299—300, 309, 400, 441, 443, 459, 510, «Հավելված Ա»*:

⁶² Տե՛ս Գ. Микаелян, *История...*, стр. 100.

⁶³ Տե՛ս սույն թարգմանությունը, զլ. 309:

փաստը, որ Ղազի Դանիշմենդյանը Բոհեմունդին ջախջախելուց հետո մտադիր է եղել երկրորդ անգամ արշավել Կիլիկիա⁶⁴, հաստատում է Միխայել Ասորու տեղեկությունը, որ Լևոնը չի կատարել Ղազիին տված հպատակության խոստումը⁶⁵: Ընդհանուր տպավորությունն այն է, որ Լևոն 1-ը ոչ թե պաշտպանողական, այլ հարձակողական կոիվներ է մղել Դանիշմենդյանների, ֆրանկների և հույների դեմ⁶⁶:

«Անանուն ժամանակագրության» որոշ տվյալներ վերաբերում են Կիլիկիո իշխան Թորոս 11-ի (1144—1168 թթ.) և ֆրանկների ժամանակավոր դաշնակցությանը, երբ Թորոսը մասնակցում է Ասորիի Նուրեդդին ամիրայի դեմ կազմակերպված մի ֆանի արշավանքների⁶⁷: Հետազոտողները հետաքրքիր մանրամասնություններ կարող են գտնել նաև Մլեհ իշխանի (1169—1175 թթ.) դեմ նյութված դավադրության և նրա դժնդակ սպանության մասին⁶⁸: Իսկ Լևոն 11-ին (1185—1219 թթ.) նվիրված գլուխներում իրենց արտացոլումն են գտել Անտիոքի իշխանության և Ռումի սուլթանության դեմ Կիլիկյան պետության մղած երկարատև պայքարի առանձին դրվագներ⁶⁹:

Ինչ վերաբերում է բուն Հայաստանի անցյուղաճեղին, ապա այստեղ հեղինակը հասկանալիորեն նույնպիսի իրազեկություն հանդես չի բերում, ինչպես Ասորիի և Կիլիկիայի դեպքերը նկարագրելիս: Այնուամենայնիվ, նա որոշ շափով արձագանքում է նաև Հայաստանում կատարված կարևոր իրադարձություններին: Դրանցից են, օրինակ, Անիի գրավումը վրաց Գեորգի Գ թագավորի կողմից⁷⁰, Դանիշմենդյանների և վրացիների միջև տեղի ունեցած պատերազմներ⁷¹, Իվանե Զաֆարյանի՝ դեպի Խլսք ձեռնարկած արշավանքի ձախողումը⁷², Շահարմենների ու Այուրյանների պայքարը⁷³ և այլն: Շատ արժեքավոր են հատկապես Անանուն եղեսացու տվյալները Սասունի հայկական իշխանության մասին⁷⁴, ֆանի որ, ինչպես հայտնի է, վերջինիս վերաբերյալ իշ տեղեկություններ են պահպանվել հայկական սկզբնաղբյուրներում:

⁶⁴ Նույն տեղում, գլ. 302:

⁶⁵ Տե՛ս Գ. Микаелян, История..., стр. 100.

⁶⁶ Տե՛ս սույն թարգմանությունը, գլ. 299, 309:

⁶⁷ Նույն տեղում, գլ. 441, 443:

⁶⁸ Նույն տեղում, գլ. 459:

⁶⁹ Նույն տեղում, գլ. 500, 510:

⁷⁰ Նույն տեղում, գլ. 456:

⁷¹ Նույն տեղում, գլ. 283:

⁷² Նույն տեղում, գլ. 508, 509:

⁷³ Նույն տեղում, գլ. 506, 507, 512:

⁷⁴ Նույն տեղում, գլ. 455:

Մի ֆանի խոսք հեղինակի հայացման, նախասիրությունների և ուրիշ մասին:

Ինչպես կարելի էր նկատել վերը շարադրվածից, Անանուն, Եղեսացին որևէ որոշակի կողմնորոշում չի ցուցաբերում: Դա բացատրվում է այն բանով, որ ասորիները վաղուց արդեն ֆաղափական նպատակներ չէին հետապնդում՝ հանդես գալով միայն որպես առանձին կրոնական համայնք: Նրանց համար դրական էր այն տիրակալը, որը կարողանում էր ապահովել երկրի խաղաղ կյանքը և չէր դիպչում հակոբիկյան եկեղեցու շահերին, լինե՞ր դա հայ, ֆրանկ, թե՞ թուրք՝ միևնույն է: Մեր հեղինակը ևս Եղեսայի և ընդհանրապես Ասորիքի պատմական իրադարձությունները գնահատում է հիմնականում այս շափանիշով:

Անանուն Եղեսացին, միջնադարյան մյուս հեղինակների նման, երկրային գործերում մեծ տեղ է հատկացնում նախախնամության խաղացած դերին: «Հաղթանակ ու կարողություն տվողը և քաղաքների գործերը տնօրինողն աստված է», — գրում է նա⁷⁵: Բնական աղետները, օտար նվաճողների բարբարոսությունները նա ներկայացնում է որպես աստվածային պատուհաս, որպես արդար հատուցում ժողովրդի գործած անհամար մեղքերի: Այսպես, օրինակ, մանրամասնորեն ճկարագրելով Եղեսայի բնակչության վատ արարքները՝ հարուստների անգթությունը, հոգեհորականների ազահությունը, կանանց անբարոյականությունը և այլն, Անանուն Եղեսացին ավելացնում է. «Այդ պատհառով աստված բարկացավ և իր գայությունը թափեց նրանց գլխին: Նա լեց նրանց և մատնեց բռնակալի ձեռքը»⁷⁶: Մի ուրիշ դրվագում դժնդակ երաշտի համար նա գտնում է հետևյալ բացատրությունը. «Ողջ ժողովուրդը համոզվեց, որ մեր շար մեղքերի պատհառով դադարեցին անձրևները»⁷⁷:

Անանուն հեղինակի բնորոշ գծերից մեկն էլ սնահավատությունն է, որն իր արտահայտությունն է գտել «Ժամանակագրության» բազմաթիվ գլուխներում: Որպես ցայտուն օրինակ կարելի է նշել 442-րդ գլխում շարադրված պատմությունը Կարկառի երկրում ծագած սուսկալի համահարակի և նրա զարմանահրաշ ավարտի մասին: Բնութագրական է նաև այն, թե ինչպիսի լրջությամբ է հեղինակը ներկայացնում բուրտների աղբյուրի հրաշագործ գործությանը նվիրված առասպելները⁷⁸. կամ ինչպիսի մանրամասնությամբ է շարադրում Եղեսացիների՝ հեթանոսական

⁷⁵ Նույն տեղում, գլ. 309: Հմմտ. նաև գլ. 473:

⁷⁶ Նույն տեղում, գլ. 421:

⁷⁷ Նույն տեղում, գլ. 515:

⁷⁸ Նույն տեղում, գլ. 423—424:

ծիսակատարություններ հիշեցնող զանգվածային ողբի ու աղերսանքի պատմությունը⁷⁹:

Ինչ վերաբերում է Անանունի երկի գրական առանձնահատկություններին, ապա պետք է նշել, որ այն աչքի չի ընկնում գեղարվեստական արժանիքներով: Դա մի շուր, դեպքերի պարզ շարադրանք ներկայացնող ժամանակագրություն է, արի հեղինակը հիզ չի թափում անգամ ոհի վայելչությունն ապահովելու ուղղությամբ: Հանախակի են բառերի, դարձվածքների կրկնությունները, ֆերականական անհամապատասխանությունները և այլն: Այդ պատահառով երկի բարգմանությունը կապված էր որոշակի դժվարությունների հետ՝ հատկապես հայերեն շարադրանքը լեզվական անհարթություններից զերծ պահելու և ասորական բնագիրը հարագատորեն վերաբարձրելու տեսակետից:

* * *

Սույն աշխատությամբ հայ ընթերցողին է ներկայացվում Անանուն եղեսացու «Քաղափական ժամանակագրության» շուրջ երկուհարյուրամյա ժամանակաշրջան ընդգրկող վերջին մասը, որը նվիրված է սելջուկ թուրքերի տիրապետությանը և խաչակրաց արշավանքներին⁸⁰: Հավելվածում ամփոփված են հայերին վերաբերող այն տեղեկությունները, որոնք տեղ են գտել «Քաղափական ժամանակագրության» նախորդ գլուխներում և «եկեղեցական ժամանակագրության» պահպանված հատվածներում:

Անանունը պատմական իրադարձությունները թվագրում է ասորական մատենագրության մեջ ընդունված սելեկյան տոմարով, որի սկիզբ է համարվում մ. թ. ա. 312 թ.: Սույն բարգմանության մեջ սելեկյան թվականների կողքին կլոր փակագծերով նշանակված են ժամանակակից թվագրության համապատասխան տարիները: Լուսանցքներում նշված են «Ժամանակագրության» ասորական բնագրի հրատարակության էջերը: Աղբյուրագետ-պատմաբանների գործը հեշտացնելու նպատակով, ծանոթագրություններում նշել ենք Մատթեոս Ուտհայեցու և Գրիգոր Երեցի «Ժամանակագրության» բոլոր զուգահեռ դրվագների էջերը:

Թարգմանության մեջ մեծ ուշադրություն ենք դարձրել անձնանունների տառադարձությանը՝ ձգտելով դրանք արտահայտել արդի գիտության մակարդակով և միաժամանակ չհրաժարվել ավանդական կարևոր սկզբունքներից: Խայտաբղետությունից և շփոթություններից խուսափելու համար տեղանունները հիմնականում վերաբարձրել ենք միջնադարյան հայկական ձևերով (Ռապան *հիս*. Ռաբսուն, Թլպաշար *հիս*. Թելլ-Բաշիր և այլն):

⁷⁹ Նույն տեղում, գլ. 514—516:

⁸⁰ Chabot—II, p. 45—241.

ԱՆԱՆՈՒՆ ԵՊԵՍԱՅԻ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

[234]. Թուրքերի տիրապետության սկիզբը¹

1356 (1045) թվականին թուրքերի Սուլեյման² անունով թագավորը՝ Սելջուկի³ որդին, շարժվեց հյուսիսից, քանի որ արարնե-
րի⁴ թագավորությունն սկսել էր թուլանալ, և հռոմեները նրանցից
քաղաքներ էին խլել. գրավված էին Մելիտենեն, Սամոսատը, Հիսն-
46 Մանսուրը⁵, Քեսունը⁶ և Ուռհանը⁷: Այդ ժամանակ || թուրքերը ելան
գրավեցին Մելիտենեն, որովհետև այն սլարիսպներ շուններ, և սպա-
նեցին բյուրավոր մարդկանց: Նրա վրա հարձակվեցին Սուլեյման
թագավորի կողմից ուղարկված երեք հազար թուրքեր, մինչ մար-
դիկ նեղվում էին ցրտից, ձյունից ու սառնամանիքից:

235. Մար⁸ Բաւսումա⁹ վանքի կողոպուտի մասին

Նույն 1356 (1045) թվականին քուրդ ավազակները, մոտ 120
հոգի, եկան և գիշերով գաղտագողի մտան Մար Բաւսումա վան-
քը: Նրանք ավարի մատնեցին և կողոպտեցին, ինչ որ գտան վան-
քում, և սպանեցին բազմաթիվ վանականների ու սպասավորների:

236. Ռոմանոս Դիոզենեսի¹⁰ թագավորության մասին¹¹

1380 (1069) թվականին թագավորեց Ռոմանոս Դիոզենեսը և,
վորք հավաքելով, կովի ելավ թուրքերի Սուլեյման թագավորի դեմ:
Այս Սուլեյմանը թուրք թագավորների մեծ ցեղից էր: Անցնելով
իշխանության գլուխ՝ նա եկավ հաստատվեց Պարսից երկրում և
արաբներից թագավորություն ստացավ: Այնուհետև նա սկսեց
կոչվել սուլթան¹², մինչդեռ արաբ թագավորներն անվանվում էին
խալիֆներ, այսինքն՝ մարգարեի փոխանորդներ: Սրանք նստում
էին Բաղդադում և հռչակ վայելում ողջ մահմեդական աշխարհում,
սակայն կորցրել էին իրենց ազդեցությունը բանակի վրա, և թուր-
քերն էին տիրում ամենուրեք:

Երբ Հայոց երկրում ճակատամարտ տեղի ունեցավ հոռոմներ
րի կայսր Ռոմանոսի և սուլթան Սուլեյմանի միջև¹³, հոռոմները
պարտվեցին և թիկունք դարձրին: Շատերը նրանց զորքից սպան-
վեցին, մյուսները փախան: Իսկ Ռոմանոս կայսրը ողջ-առողջ ըն-
կավ սուլթան Սուլեյմանի մի պատանի զինակրի ձեռքը: Երբ վեր-
ջինս ուզեց սպանել նրան, նա ասաց. «Մի սպանիր ինձ, ես հո-
ռոմների կայսրն եմ»: Մինչ [պատանին] պատրաստվում էր տա-
նել նրան թաղավորի, այսինքն սուլթանի մոտ, պատահեց մի այլ
թուրք, որը հարցրեց. «Ո՞վ է այդ դերին, որին բռնել ես»: Նա
ասաց. «Հոռոմների թաղավորն է»: // Անցնելով սուլթանի սլա-
տանի զինակրի ետևը, նա իր ձեռքում եղած թուրը խրեց նրա կո-
կորդը, և Ռոմանոս կայսրին առավ տարավ սուլթան, Սուլեյմանի
մոտ, պարծենալով, թե ինքն է բռնել նրան: Իսկ վիրավորվածին,
որը դեռ ողջ էր, նրա ծանոթներից մեկն անցնելիս վերցրեց կա-
պեց, նստեցրեց ձիու վրա և բերեց ճամբար: Երբ [սուլթանը] տե-
սավ իր վիրավորված զինակրին, սաստիկ վշտացավ ու ասաց.
«Ինչո՞ւ կովի մեջ մտար»: Իսկ Ռոմանոս կայսրը, տեսնելով այդ,
ասաց սուլթանին. «Սա էր, որ ինձ բռնեց, իսկ քեզ մոտ բերողը
խփեց նրան և խլեց ինձ նրանից»: Սուլթան Սուլեյմանի կարգա-
դրությամբ վիրավորվածը հանձնվեց բժիշկներին և ապաքինվեց,
իսկ մյուսը կախաղան հանվեց: Ինչ վերաբերում է Ռոմանոս
կայսրին, ապա [սուլթանը] նրան նվերներ տալով, արձակեց և
առանց նեղության ուղարկեց իր երկիրը:

Կոստանդնուպոլսեցիները լսելով, որ Ռոմանոսը դերի է ըն-
կել, իրենց կայսր էին հռչակել Միքայելին¹⁴, հանդուցյալ Կոստան-
դինի¹⁵ որդուն: Որոշ ժամանակ անց Ռոմանոսը Հովհաննես¹⁶ պաս-
րիկի խորամանկության և երգումների պատճառով եկավ մայրա-
քաղաք: Երբ մայրաքաղաք մտավ, նրան բռնեցին ու կուրացրին,
և նա սնմիջապես մեռավ: Տեսեք, արդ, քրիստոնյաների դաժա-
նությունը և այլազգիների մարդասիրությունը: Մինչդեռ թուրքերի
սուլթանը ռազմադաշտում դերելով նրան, պարզեներ մատուցեց
և առանց նեղություն տալու ճանապարհ դրեց, իր հավատակից-
ները սպանեցին նրան փրկությունից հետո: Այդ իսկ պատճառով
աստված արդարացիորեն ձեռք քաշեց հոռոմների թաղավորու-
նից:

237. Այն մասին, թե ինչպես նվանվեցին փաղաֆները և անցան թուրքերի ձեռքը, ինչպես նաև Սուլեյմանի մահվան և Արուֆաթահի¹⁷ թագավորության մասին

1381 (1070) թվականին մեռավ սուլթան Սուլեյմանը, և ապա թագավորեց նրա Աբուլֆաթահ որգին: Վերջինս իր Սուլեյման¹⁸ 48 անունով որդուն ուղարկեց հռոմեների երկիրը ||, որը նվաճեց մինչև մայրաքաղաքի դուռն ընկած բոլոր տարածությունները: Նա գրավեց նաև ամբողջ Պաղեստինը, Տյուրոսը¹⁹, Սիդոնը²⁰, Դամասկոսը, Երուսաղեմը, Մեծ Հայքը և ողջ Կիլիկիո երկիրը: Այդ ժամանակ Սելեկիան²¹, Տարսոսը, Անարզաբան, Մելիտենեն իր շրջակայքով և Անտիոքը գտնվում էին Փիլարտոս Դոմեստիկոսի²² ձեռքում, որը դրանք պաշտպանում էր թուրքերից:

238. Արուֆաթահ սուլթանի արշավանքը դեպի արևմուտք և Անտիոքի, Ուոհայի ու մյուս [փաղաֆների] գրավումը թուրքերի կողմից²³

1396 (1084) թվականին սուլթան Աբուլֆաթահը ելավ գրավեց Անտիոքը, այնուհետև, անցնելով Ուոհա, մարտի գլխավորումը հանձնարարեց Բուզանին²⁴, իր գորահրամանատարներից մեկին, իսկ ինքն իջավ դեպի արևելք: Ուոհայեցիները, մայրաքաղաքից օգնություն սպասելով և չստանալով այն, քանի որ հույների թագավորությունը վերացել էր, քաղաքը հանձնեցին Բուզան հրամանատարին: Այդ ժամանակ Ուոհայում էին գտնվում քաղաքի մեծամեծներն ու կառավարիչները: Այսպես, ուրեմն, 1398 (1087) թվականի մարտի 3-ին, միջին պահի շորեքշաբթի օրը Ուոհան իր բնակիչների կամքով ընկավ Բուզանի ձեռքը:

Բուզանը միջնաբերդում նստեցրեց իր հետ եղած թուրքերից մեկին, իսկ քաղաքի կառավարիչ կարգեց Թեոդորոսին՝ Հեթում կյուրապաղատի որդուն²⁵: Այսպես Բուզանը տիրեց Ուոհային: Ապա [թուրքերը] վերցրին քաղաքի կենտրոնում գտնվող սուրբ Հովհաննեսի և Աստվածածնի եկեղեցիները, որոնք Օմարի²⁶ օրոք, այսինքն՝ Ուոհայում մահմեդականների հաստատման ժամանակ, իլվել և վերածվել էին մզկիթի՝ մահմեդական աղոթարանի²⁷: Բուզանի կարգադրությամբ այս մզկիթում || մեծ ծախսով մի մինարեթ, այսինքն՝ աշտարակ, կառուցվեց, որը կանգուն է մինչև այսօր: Յոթ սարի մնալով թուրքերի տիրապետության տակ, քաղաքն այնուհետև Հեթումի որդու ձեռքով անցավ քրիստոնյաներին, ինչպես ցույց կտանք Տիրոջ օգնությամբ:

Հաջորդ տարի Աբուլֆաթահի Սուլեյման անունով որդին՝ հո-
ռոմների երկրի տիրակալը, եկավ Անտիոք և, բռնագրավելով Պետ-
րոս առաքյալի մեծ եկեղեցին, որը Կասիանա էր կոչվում, այն
դարձրեց մզկիթ, այսինքն՝ մահմեդական աղոթարան, և հանձնեց
Յաղի Սիան²⁸ թուրքին՝ Արտուրի²⁹ թոռներից մեկին: Հույներից նա
բազմաթիվ քաղաքներ գրավեց նաև Կիլիկիայում, այն է՝ Տար-
սոնը, Անարզաբան, Մսիսը և Ադանան:

239. Թուրքերի կողմից Մելիտենեի գրավման մասին³⁰

1398 (1087) թվականին Փիլարտոս Դոմեստիկոսը եկավ սուլ-
թան Աբուլֆաթահի մոտ՝ նրան ուխտ և երդում տալու, որպեսզի
Մելիտենեի շրջակա տարածությունները և մնացած ամրոցները
թաղնվեն իր ձեռքում, իսկ ինքն ընդունի թուրքերի տիրաւթտու-
թյունն ու ենթարկվի նրանց: Մելիտենեում այդ ժամանակ քաղա-
քի կառավարիչ էր նշանակված Գաբրիել³¹ անունով մի քաղկեդո-
նական: Երբ Փիլարտոսը եկավ արևելք՝ սուլթանի մոտ, Ալփիրալ³²
անունով մի մարդ՝ սուլթանի կողմից ուղարկված թուրքական զոր-
քերի հրամանատարներից մեկը, դիմեց դեպի Մելիտենե, և Գաբ-
րիելն այն հանձնեց թուրքերին: Իսկ Փիլարտոսից սուլթանը պա-
հանջեց մահմեդական հավատ ընդունել: Նա համաձայնեց և ստա-
ցավ Մելիտենեն, սակայն երբ վերադարձավ, նրան ոչինչ չտվին:
Այսպես, թուրքերը գրավեցին բոլոր երկրները՝ Նրուսաղեմը, Տյու-
րոսը, Սիդոնը, ամբողջ Պաղեստինը, Անտիոքը, Դամասկոսը, Ուո-
հան, ողջ Ասորիքը, Միջագետքը, Հայաստանը || և ամբողջ Պոն-
տաց աշխարհը մինչև Կոստանդնուպոլսի սահմանը: Այս երկր-
ներում նշանակվեցին զանազան ամիրաներ թուրք մեծամեծնե-
րից և զորահրամանատարների որդիներից, որոնք զուրս դալով
հյուսիսից, նվաճեցին արաբների և հույների թաղավորությունը:

240. Թուրքերի մասին, որոնք տիրեցին աշխարհին

Սուլեյմանի որդի Աբուլֆաթահ սուլթանն ունեցավ նաև մի այլ
որդի՝ Սինջարշահ³³ անունով, որին էլ հանձնեց իշխանությունն
իրենից հետո: Նա ուներ ևս մի որդի, որի անունն էր Մելիքշահ³⁴:
Սա մեռավ՝ թողնելով Մելիք Մասուդ³⁵ անունով որդուն: Նրանք
տիրում էին Պարսից և Բաղդադի երկրներին: Թեև արաբների խա-
լիֆը նստում էր Բաղդադում, բայց նա միայն անուն ուներ, որ
հռչակվում էր ողջ մահմեդական աշխարհում, իսկ նրանից հետո
հռչակում էին սուլթանի [անունը]³⁶:

Այսպիսով, ինչպես ցույց տվեցինք, թուրք ցեղի առաջնորդները, որոնք ելան, երկուսն էին՝ Սելջուկը և Արտուքը: Սելջուկից ծնվեց Սուլեյմանը, Արտուքից՝ Ղազիարսլանը³⁷: Սելջուկի սերունդները տիրեցին Տիզբոնից արևելք ընկած երկրներին: Երբ նրանց տերութունն ընդարձակվեց, [Սելջուկի] թոռ Աբուլֆաթահը³⁸, ինչպես նշեցինք, իր ծառաների՝ Բուզանի և մյուսների միջոցով արշավեց Կապադովկիայի կողմերը: Իսկ Հայոց երկրում, նփրկերտում³⁹, Ամիդում և Մարդինում տիրում էին Արտուքի սերունդները: Արտուքի Ղազի որդու սերունդները գրավեցին նաև Պաղեստինը, Եբուսաղեմը, Անտիոքը և Ասորիքը: Եվ քանի որ բոլոր այս երկրներում հռչակվում էր Բաղդադի խալիֆը, Աբուլֆաթահ սուլթանը նույնպես հռչակվեց Բաղդադում՝ խալիֆից հետո⁴⁰:

51 Այսպես: ուրեմն, Յազի Սիանը, Սուլեյմանը⁴¹ և իր եղբայրները Սելջուկի որդի Սուլեյմանի որդու՝ Աբուլֆաթահ սուլթանի եղբոր՝ Արտուքի թոռներն էին, այսինքն՝ մի ցեղից էին: Իսկ Աղ-Սնդուրը⁴², Բուզանը, Ալփիրակը // և Տուտուլը⁴³ սուլթան Աբուլֆաթահի ստրուկներն⁴⁴ էին: Արդ, Անտիոքում հաստատվեց Յազի Սիան անունով թուրքը, հռոմեացիների երկրում և Կիլիկիայում՝ մեծ սուլթանի թոռ Սուլեյմանը, Եբուսաղեմում և ողջ առափնյա երկրում՝ Արտուքի սերունդները՝ Սուլեյմանը և իր եղբայրները, Ասորեստանում՝ Աղ-Սնդուր կոչվող մեկը, Ուռհայում և Ասորիքում իշխում էր Բուզանը, իսկ Դամասկոսում ոմն թուրք՝ Տուտուլ անունով:

241. Թե ինչպես Ուռհան անցավ Բաղդադից Սուլեյմանի ձեռքը⁴⁵

Այդ ժամանակ մեռավ սուլթան Աբուլֆաթահը, որն ուներ փոքր զավակներ: Երկուսը գտնվում էին Մոսուլում, և նրանց խնամում էր Աղ-Սնդուր հրամանատարը: Պետության աթոռանիստ կենտրոնները գտնվում էին Պարսից երկրում՝ Խորասանում և Համադանում, որտեղ Ելդեգիդ⁴⁶ անունով մի այլ ծառա, որ կոչվեց Փահլևան, տիրելով սուլթանի երկրներին, խնամում էր նրա թողած փոքրահասակ տղաներին: Իսկ Ասորիքում մեր հիշած կուսակալներից յուրաքանչյուրը կառչել էր իր տեղին և շէր ենթարկվում որևէ մեկին: Նրանք մարտնչում էին իրար հետ՝ մեկը մյուսից քաղաքներ խլելու նպատակով: Այդ ժամանակ Բուզանը մեկնեց Ուռհայից և գնաց դեպի Դամասկոս՝ Տուտուլի դեմ պատերազմելու: Նրանց միջև տեղի ունեցած ճակատամարտում Բուզանը պարտվեց և բռնվելով՝ գերի ընկավ:

Տուտուլն անմիջապես զորք ուղարկեց Ուռհա, որպեսզի քա-

ղաքն իրեն հանձնվի, սակայն ուռհայեցիները նրան ոչինչ չտվին: Բերդապետն ասաց. «Մինչև ինձ Բուզանից որևէ նշան չբերեք, ես ձեզ մի քար անդամ չեմ տա»: Իրբ նրանք ձեռնունայն հտ դարձան, ուռհայեցիները վախեցան, թե շլինի հանկարծ միջնաբերդի թուրքերը բերդը հանձնեն օտար զորքերին, և սրանք դան ավարի մատնեն քաղաքը: Այդ պատճառով Հեթումի որդի Թեոդորոսը համարձակորեն ելավ և քաղաքի ներսում պարիսպ կառուցեց՝ 52 արևմտակողմում հոսող գետի մոտից մինչև հարավային դարսյասուր: Այսպիսով, մի քանի օրում նա բերդն անջատեց քաղաքից: Իսկ Տուտուշը զայրացած լինելով Ուռհայի վրա, կտրեց Բուզանի գլուխը և ուղարկեց Ալփիրակ զորահրամանատարի հետ, որն, ինչպես վերը նշեցինք, դրավել էր Մելիտենեն: Երբ սա Ուռհա եկավ, բերդապետը, տեսնելով Բուզանի գլուխը, բերդը հանձնեց նրան: Միջնաբերդ մտնելով՝ նա գրավեց նաև քաղաքը: Զորքը մտավ և բանակ դրեց քաղաքի արևմտակողմում, Ս. Հովհաննեսի տաճարի շուրջը:

Տուտուշը Ալփիրակին հրամայել էր Ուռհան ավարի մատնել: սկզբից ևեթ իրեն չհանձնվելու համար: Ալփիրակի հետ եղող զորականները, մինչև նա միջնաբերդում էր, շարունակ ստիպում էին նրան քաղաքը ենթարկել կողոպուտի, սակայն նա օրեցօր հետաձգում էր: Մի օր միջնաբերդում նա իր զորահրամանատարներին համար խնջույք կազմակերպեց՝ հրավիրելով քաղաքում գտնվող այլևայլ երաժիշտների, որոնց թվում էր նաև մի քրիստոնյա երգչուհի կիրսի⁴⁷ Գալի անունով: Երբ [Ալփիրակի] սիրտը դինուց մեղմացավ, զորահրամանատարները մոտեցան և խնդրեցին, որ նա կատարի իրենց տված խոստումը քաղաքի կողոպուտի մասին: Եվ նա երջվեց, որ մյուս օրը առավոտյան կհրամայի ավարի մատնել քաղաքը: Թեև նրանք խոսում էին պարսկերեն լեզվով, երգչուհին հասկացավ նրանց խոսակցությունը: Նա անմիջապես զորավոր հնար գտավ և իբր թե փորացավից սկսեց գոռալ: Երբ հարցրին, թե ինչ է ուզում, որ բերեն իրեն, նա ասաց, որ այդ ցալն իր համար սովորական է և, երբ բռնում է, ոչինչ չի կարող օղնել բացի բաղնիքից: Նրան թույլ տվին գնալ բաղնիք: Իջնելով բերդից, նա անմիջապես ուղղվեց Հեթումի որդի Թեոդորոսի մոտ և ողջ իրողությունը հայտնեց նրան: Վերջինս ասաց. «Ո՛վ կին, ողջ քաղաքի արյունը քո ձեռքում է, տես, թե ինչպես պիտի փրկես. 53 քաղաքը»: Թեոդորոսը նրան տվեց իր մատանին, որը շփվելով կրակրի կամ րմպելիքի հետ՝ կարող էր անմիջապես մահ պատճառել:

[Կինը], վերցնելով մատանին, բարձրացավ բերդ՝ ձևացնելով, թե ցավը կտրվել է: Տեսնելով նրան՝ նստածներն ուրախացան ու ցնծացին, և նա ելավ պարելու: Վերցնելով մի գինու բաժակ՝ նա սկսեց անպարկեշտորեն պարել և մատանին ընկղմեց բաժակի մեջ: Պարից հետո նա մոտեցավ և բաժակը մատուցեց Ալփիրակին: Հենց որ նա խմեց, անմիջապես ոռնաց փորացավից: Իսկ [Կինն] ասաց. «Տեր իմ, շտապիր բաղնիք, քանի որ բաղնիքի միջոցով անցավ նաև իմ ցավը»: Երբ նա մտավ բաղնիք, [Կինը] հանեց նրա շորերը, և հետևեց նրան: Անցնելով ներքին սենյակը՝ [Ալփիրակն] անմիջապես հոգին փչեց: [Կինը] դուրս եկավ և ասուց դռանը կանգնած ներքինիներին ու ծառաներին, որ տերը քնած է, և թող նրան շանհանգստացնեն:

Իսկ ուռհայեցիները գլխովին զինվեցին և մեծ զորքով շարժվեցին բանսկած թուրքերի կողմը: Տեսնելով այդ՝ սլաոնց ձեռքերը թուլացան, քանի որ իրենք շատ քիչ էին ուռհայեցիների զորքի համեմատ: Թուրքերը վազեցին բաղնիք՝ լուր տալու զորահրամանատարին, սակայն նրան մեռած գտնելով, սրտակտուր եղան: Ասլա նրանք խնդրեցին ուռհայեցիներին, որ իրենց թույլ տան դուրս գալ քաղաքից: Եվ նույն ժամին նրանք բոլորը դուրս եկան քաղաքի արևմտյան դարպասից ու գնացին իրենց երկիրը: Իսկ ուլքեր բերդում էին, մատնվեցին նեղության, քանի որ անջատված էին քաղաքից՝ նրա ներսում կառուցված պարսպի պատճառով: Նրանք լուր ուղարկեցին Տուտուշին և հայտնեցին իրողությունը: Վերջինս պատրաստվելով զորքով շարժվել քաղաքի վրա, աստծո կամքով հիվանդացավ և մեռավ: Երբ բերդում գտնվողները լսեցին այս լուրը, սրտաբեկվեցին: Ասլա Հեթումի որդի Թեոդորոսը, համաձայնության գալով բերդապետի հետ, նրանից գնեց բերդը: Նա ելավ գնաց, իսկ Թեոդորոսը ստացավ քաղաքի վերին բերդը:

54 // Եվ այսպես, Ուռհան իր միջնաբերդով անցավ հոռոմներին, մինչև որ ևկան ֆրանկները և տիրեցին նրան, ինչպես ցույց կրտանք Տիրոջ զորությունը:

212. Դեպի Ասորիք և Պաղեստին ֆրանկների արշավանքի.
այդ ժամանակի իրադարձությունների և բուրբերից գրավված
քաղաքների մասին⁴⁵

1405 (1094) թվականին, այսինքն՝ մեր Տիրոջ գալստյան 1098
և արաբների 472 թվականին⁴⁹, որ այս երկրներում թուրքերի տիրապետության հիսունամեկերորդ տարին էր, Կոստանդնուպոլսում

հույների կայսրն էր Ալեքսը⁵⁰, Անտիոքում [իշխում էր] Աբուլֆաթահ մեծ սուլթանի կողմից հաստատված վերոհիշյալ Յադի Սիան թուրքը, իսկ Երուսաղեմում՝ Աֆղալ⁵¹ եգիպտացին, որը երկու տարի առաջ այն գրավել էր Արտուրի սերունդներից՝ Սուբմանից ու նրա եղբայրներից, և ողջ առափնյա երկիրը ենթարկվում էր եգիպտացիներին⁵²: Ինչ վերաբերում է Ուոհային, ապա այնտեղ էր Թեոգորոս կյուրապաղատը, որն, ինչպես վերը ցույց տվեցինք, [բաղաբը] խլել էր թուրքերից և սպասում էր հունաց կայսրին, որպեսզի այն հանձներ նրան:

Այդ ժամանակ բազմաթիվ ֆրանկ թագավորներ և իշխաններ, բյուրահազարավոր ու անհամար զորքերի և ամեն տիպի արհեստավորների հետ միասին, պատրաստություն տեսնելով, ցամաքով 55 շարժվեցին դեպի հունաց երկիրը՝ // Հելլենսպոնտոսի նեոուցն անցնելու նպատակով, որի վրա է գտնվում Կոստանդնուպոլիսը և որտեղ այդ նեղլիկ միջանցքով իրար են միանում երկու ծովերը: Նրանց հետ էին չորս թագավոր-զորահրամանատարներ, որոնցից մեկի անունն էր Բոհեմունգ⁵³, մյուսինը՝ Գոգեֆրուա⁵³, երրորդինը՝ Սենժիլ⁵⁴, իսկ չորրորդինը՝ Տանկրեգ⁵⁵: Նրանց մեջ կային նաև բազմաթիվ եպիսկոպոսներ ու վանականներ: [Ֆրանկները] դեսպաններ ուղարկեցին հունաց Ալեքս կայսեր մոտ, որսլեսզի պատրաստվի արշավել իրենց հետ և հոգա իրենց կարիքները, ինչպես նաև հրաման տա իր տիրապետության տակ գտնվող գավառների, որ իրենց զորքերն ապահովեն անհրաժեշտ հացահատիկով ու հարդով: Ալեքս կայսրը խոստացավ պետք եղած ամեն ինչով օգնել նրանց:

243. Ֆրանկների մուսֆր հուսումների երկիրը և հունաց կայսեր նենգությունը նրանց հանդեպ

Երբ ֆրանկների զորքերը շարժվեցին և սկսեցին անցնել սահմանները, նրանցից մի բանակ, կազմված մեծ մասամբ աշխարհագորից և արհեստավորներից, առաջ անցնելով հասավ [...]՝⁵⁶ նախքան [հիմնական] ուժերի ժամանումը: Ալեքս կայսրը, լուր ուղարկելով, հասկացրեց նիկիայի և շրջակայքի թուրքերին, որ-

Լուսանգագրություն. «Այդ ժամանակ, մոտավորապես 1400 (1099) թվականին, Էղավ սկիզբը Հեծյալ Եղբայրների, որոնք կոչվում էին[...]. դրանից քիչ առաջ ֆրանկսերը մահմեդականներից դրավեցին Երուսաղեմը: Երուսաղեմը չորս հարյուր տարի պատկանել էր մահմեդականներին: Այսպես [...]»:

պեսզի վրա հասնեն և կոտորեն նրանց: Այդպիս էլ եղավ. թուրքերը փութով հարձակման անցան և ծովափին անխնա կոտորեցին նրանց: Ողջ առաջապահ բանակն այսպիսով ոչնչացավ: Կոստանդնուպոլիս հասնելով՝ ֆրանկ զորքերը հանդիպեցին հույների կայսեր ու մեծամեծների հետ և, պայմանադիր կնքելով, երդումներ փոխանակեցին: Ալեքս կայսրը պատրաստվեց անձամբ շարժվել նրանց հետ դեպի մյուս՝ զաղատական ափը:

244. Նիկիայի սուումը և ֆրանկների մուտքը Կիլիկիո երկիրը՝

56 Ֆրանկներն ու հույները ուղղակի եկան պաշարեցին Նիկիա քաղաքը և, խլելով այն թուրքերից, տվեցին հունաց կայսրին: Ելնելով // այնտեղից՝ այնուհետև նրանք մտան Կիլիկիո երկիրը: Գետինը դողում էր նրանց առաջ: Հասնելով Ասորիք, նրանք որոշեցին պաշարել նախ Անտիոքը, քանի որ այն ողջ Ասորիքի կենտրոնն էր: Նրանք բանակ դրեցին քաղաքի մերձակա բոլոր վայրերում և փակեցին ելումուտի ճանապարհները: Ապա սկսեցին ավերել ու կողոպտել ողջ շրջակա երկիրը:

245. Ֆրանկների գալուստն Ուոնա քաղաք⁵⁹

Այդ ժամանակ, ինչպես ասացինք, Ուոնային տիրում էր Հեթումի որդի Թեոդորոսը: Երբ ուոնայեցիները լսեցին, որ ֆրանկները հասել բանակ են դրել Անտիոքի շրջակայքում, եկան Հեթումի որդի Թեոդորոսի մոտ և ասացին. «Նսնդրում ենք լուր ուղարկես և ֆրանկ զինվորներից օգնություն բերես՝ քաղաքը թուրքերի սովաղակույթյուններից պաշտպանելու համար»: Թեոդորոսը համաձայն չէր դրան: Սակայն տեսնելով, որ չի կարողանա ազդել եղևացիների վրա, քանի որ նույնիսկ հակառակ իր կամքի բերել կտային [ֆրանկներին], բանավոր հավանություն տվեց այդ ցանկույթյանը, թեև ներքնապես ամենևին չէր կամենում, որ նրանք գային: Նա վախենում էր մանավանդ այն բանի պատճառով, որ քաղաքի բնակիչներից շատերն իրեն ատում էին: Ի վերջո, սակայն, սուրհանդակներ ուղարկեց Գոգեֆրուա դուքսի մոտ, որը ֆրանկների զորագլուխն ու առաջնորդն էր, և խնդրեց, որ նա զորք ուղարկի՝ իր երկիրը պաշտպանելու համար: Երբ ֆրանկները կարդացին Ուոնայի կառավարիչ Թեոդորոսի նամակները, մեծապես ուրախացան և ուղարկեցին Գոգեֆրուայի եղբորը՝ Բաղդուինին⁶⁰, մի բարեպաշտ, աստվածավախ և քաջասիրտ մարդու: Ուոնան այդ ժամանակ բազմազգ, մարդաշատ ու բարգավաճ քաղաք էր,

երևելի հոգևորականներով և սպասավորներով: Բարգավաճում էին նաև շրջակա գյուղերը, ագարակները և ավանները:

246. Հեթումի որդի Թեոդորոսի՝ Ուոհայի կառավարչի սպանության մասին⁶¹

57 // Ֆրանկների և Բաղդուինի Ուոհա գալուց որոշ ժամանակ անց նենգամիտ ուռհայեցիներն սկսեցին շարություն և գայթակղություն սերմանել ֆրանկների և Թեոդորոսի միջև: Եվ քանի որ նրանց սրտերը լցված էին մեծ շարությամբ, գիմեցին նույնիսկ այնպիսի նենգության, որ խորհեցին սպանել իրենց կառավարչին և տեր կարգել ֆրանկներին: Ընդ որում գա արեցին ոչ թե ֆրանկների նկատմամբ ունեցած սիրուց, այլ Թեոդորոսից գժգոհ մարգկանց շարակամության պատճառով: Կատաղելով գիշատիչ դազանների նման, նրանք լարեցին ու գրգռեցին միմյանց, և մի մեծ ամբոխ կազմած, ժխոր բարձրացրին աղբերակունքի մոտ, որտեղով նա պիտի իջներ վերին բերդից: Երբ մոտեցավ այդ ամբոխին. գազազած վրա հասան նրան, և նա փախավ մտավ քաղաքի արևվելյան դարպասի վերևում գտնվող ներքին բերդը, որ ինքն էր կառուցել ու ավարտել: Իսկ երբ նրա դեմ կովի ելան, նա երգում պահանջեց, որպեսզի իրեն թույլ տան կնոջ և երեխաների հետ հեռանալ դատարկաձեռն: Նրանք խոստացան ու երդվեցին, և նա բացեց դուռը նրանց առջև: Սակայն նրանք հաստատ շմնսցին իրենց երգմանը և խաբեցին նրան: Բարձրացան, կապեցին նրան պարանով և մերկացրած, միայն մի գոգնոցով իջեցրին քաղաքի դիմացի բարձր պարսպից: Երբ նրան իջեցնում էին⁶²...

...Հեթումի որդու և նրա տան կործանումը: Ասյա Բաղդուինին ստացավ Թեոդորոսի ողջ ունեցվածքը և քաղաքի երկու բերդերը:

247. Անտիոքի պաշարումն ու առումը ֆրանկների կողմից⁶³

58 Երբ ֆրանկները լսեցին, որ Բաղդուինը թագավորել է Ուոհայում, առավել ևս ուրախացան և գրոհի ելան // Անտիոքի դեմ: Նրանք սաստիկ հարձակումներ գործեցին նրա վրա և ահեղ մարտեր մղեցին: Եվ մինչդեռ մարտնշում էին ու շարունակում պատերազմը, պաշարվածներից ոմանք համաձայնեցին անձնատուր լինել: Նրանք լուր ուղարկեցին Բոհեմունդ զորագլխին, որպեսզի քաղաքը հանձնեն նրան: Երբ գործը զուխ եկավ և համաձայնություն կայացավ, ֆրանկները բարձրացան պարիսպը և գրավելով այն, սկսեցին վազվզել քաղաքում: Յաղի Սիան թուրքը, որ քա-

ղաքի կառավարիչն էր, տեսնելով որ քաղաքը նվաճված է, փախուստի դիմեց: Նա ելավ լեռան գագաթին գտնվող վերին բերդի դռնից ու հեռացավ գեպի հարավ-արևելք [...]»⁶⁴: Անտիոքը գրավվեց լեռան արևելյան կողմից՝ պաշարյալների դավաճանության պատճառով:

248. Կիրբուղայի⁶⁵ արշավանքը դեպի Ուռհա, Անտիոք ֆաղափ պաշարումը նրա կողմից և նրա պարտությունը ֆրանկներից⁶⁶

Երբ ֆրանկները պաշարել էին Անտիոքը, արևելքից ելավ մի մեծ զորահրամանատար, որ կոչվում էր Կիրբուղա, և եկավ հասավ մինչև Ուռհա քաղաքի դուռը: Ողջ երկիրը լցված էր ձիերով, կովերով, ոչխարներով, անթիվ բնակիչներով ու եկվորներով: Նա մեծամեծ ոճիրներ գործեց երկրում. ավերեց, կոտորեց, կողոպտեց ու բազում մարդկանց դեբուսության քշեց: Ապա դիմեց դեպի Հալեպ՝ Անտիոք գնալու նպատակով: Երբ հասավ Հալեպ, լսեց, որ Անտիոքը գրավված է, և ֆրանկները մտել են այնտեղ: Նա փութապես եկավ Անտիոք և Բաղդադից, Ասորեստանից ու Միջագետքից իր հետ բերած բազմաթիվ զորքերով պաշարեց քաղաքը, որտեղ հաստատվել էին ֆրանկները: Այսպիսով, նա շրջափակեց ֆրանկներին և սկսեց հարձակվել քաղաքի վրա:

59 Ներսում գտնվողները նեղվում էին հացահատիկի և անասնակերի պակասությունից, քանի որ երկիրն ավերված էր, և այդ տարվա բերքը քաղաք չէր հասել: || Ֆրանկները, որ բազմահազար և մեծաթիվ էին, այնքան նեղվեցին սովից, որ մի գրաստի դինը հասավ քսան և ավելի դինարի: Իսկ ցորեն ու գարի բոլորովին չէր ճարվում: Եվ մինչդեռ այսպիսի նեղության մեջ էին, նրանց հետ եղած եպիսկոպոսներից մեկին երազում հայտնվեց հետևյալը. «Ահա, Կասիանեի մեծ եկեղեցու այսինչ տեղում թաղված է այն տեգը, որով խոցվել է Քրիստոսի պատկերը, պատրաստված հրեաների կողմից Տիբերիա»⁶⁷ քաղաքում: Եթե վերցնեք այն, տանեք ձեր առջևից և հարձակվեք ձեր թշնամիների վրա, դուք կհաղթեք նրանց»: Երբ ֆրանկները գտան այդ տեգը, շատ ուրախացան և պատրաստվեցին կովի ելնել թուրքերի դեմ, մանավանդ որ սովից հուսահատված, մտածում էին, թե ավելի լավ է մեռնել բաց կովում, քան թե կորչել կամ գերի բռնվել կանանց նման: Այդ տեգն ու խաչի նշաններն ամրացնելով իրենց նիզակների վրա՝ նրանք դուրս եկան, և աստված նրանց հաղթություն տվեց: Թուրքերն ընկրկեցին նրանց առջև և, թիկունք դարձնելով,

փախուստի դիմեցին: Երբ շատերին կոտորեցին, վերադարձան նրանց բանակատեղին և անհամար հարստութիւն՝ հացահատիկ, ձիեր ու անասուններ ձեռք գցեցին: Հաղթանակի լուրը տարածվեց, և բոլոր թուրք թագավորների սիրտը ահուզող ընկավ: Վախը տիրեց երկրի բոլոր թագավորներին:

249. Այն մասին, թե ովքեր էին այդ ժամանակ իշխում Ասորիքի և Կիլիկիայի կողմերում

Արդ, Անտիոքին տիրեցին Բոհեմունդը և նրա քրոջ որդի Տանկերդը: Սրուճում⁶⁵ այդ ժամանակ իշխում էին թուրքերը, իսկ Զեզմայի⁶⁹ և Եփրատի առափնյա շրջաններում՝ հայերը, որոնք Վասակ⁶⁰ անունով մեկի որդիներն էին: Քեսունը և Ռապանը⁷¹ պատկանում էին Գող Վասիլ⁷² հային, որը ճանապարհներին մշտապես ավաղակութիւն անելու պատճառով // էր Գող կոչվել: Սամոսատում տիրում էր Բալդուբյաններից մեկը՝ Ղազի⁷³ թուրք անունով: Մարաշը և Ուլ լեռները գտնվում էին քրիստոնյաների՝ Փիլարտոս Դոմեստիկոսի որդիների ձեռքում: Անարզաբայում և Կիլիկիայում իշխում էին հայերը՝ Ռուբենի⁷⁴ որդիները: Տարսոնը, Մսիսը և Աղանան ֆրանկները գրավել էին հույներից:

250. Երուսաղեմի սլաշարումն ու առումը ֆրանկների կողմից⁷⁵

Երբ ֆրանկները հզորացան, պատրաստվեցին արշավել դեպի Երուսաղեմ: Ընթանալով ցամաքով ու ծովով, նրանք նախ պաշարեցին և մի քանի օրում գրավեցին Յաֆա⁶⁰ քաղաքը, որ գտնվում է պաղեստինյան ծովափին: Ապա մեկնելով սյնտիդից, պաշարեցին Երուսաղեմը՝ շրջապատելով այն բոլոր կողմերից: Նրանք ուժգին հարձակումներ գործեցին նրա վրա՝ օգտագործելով պաշարողական մեքենաներ և փայտե աշտարակներ: Քաղաքը լցված էր ժողովրդի, եգիպտական գորքերի, զենքի ու պատերազմական մեքենաների բազմութամբ: Երբ կոնվր թեժացավ, աստված այն անձնեց ֆրանկների ձեռքը՝ նրանց արշավանքի երկրորդ տարում, հունաց 1409 (1098) թվականի հուլիս ամսին: Երեսուն հազար մահմեդական սպանվեց քաղաքում, որը կողոպտվեց ֆրանկների զորքերի կողմից: Ինչ վերաբերում է այնտեղի քրիստոնյաներին, ապա նրանք վռնդվել էին ֆրանկների գալուց առաջ: Եվ այսպես, Երուսաղեմում թագավորեց Գողեֆրուա մեծ դուքսը՝ ֆրանկների առաջնորդը: Այնուհետև սփռվելով երկրում, նրանք գրավեցին Պաղեստինի և ողջ Գալիլեայի գյուղերը, բերդերն ու քաղաքները:

251. Սենժիլ կոմսի կողմից Տրիպոլիի⁷⁷ պաշարման մասին⁷⁸

61 Սենժիլ կոմսը՝ ֆրանկների հետ եկած զորահրամանատարներից մեկը, մեծ զորք վերցնելով, պաշարեց Տրիպոլի քաղաքը: Շրջափակելով այն՝ նա ուժգին հարձակումներ գործեց նրա վրա: Քաղաքը լավ ամրացված էր եռակի պարիսպներով, ընդ որոնցից յուրաքանչյուրի արանքում խոր խրամներ էին փորված: Դա մի փոքր քաղաք էր, բայց այնտեղ շատ ժողովուրդ և քաջամարտիկ զինվորներ կային: Քաղաքից դուրս, Լիբանանի լեռան ստորոտին, Սենժիլը մի բերդ կառուցեց⁷⁹ և բարձրացրեց մինչև քաղաքի դիրքը, որ կանգուն է մինչև այսօր: Այսպես, նա կռիվ մղեց քաղաքի դեմ և յոթ տարի նեղության մեջ պահեց: Եվ աստված այն մատնեց նրա ձեռքը: Նա բազում հարստություն ձեռք բերեց և կոտորեց այնտեղ գտնվող բոլոր մահմեդականներին: Ապա գրավեց շրջակա տարածությունները և ողջ ծովափը բացի Աշկալոն, այսինքն՝ Ասկալոն⁸⁰, քաղաքից, որ դեռևս մնում էր եգիպտացիների ձեռքում: Դամասկոսում, Հոմսում⁸¹, Թաղմորում⁸², Բոսրայում⁸³, Բաալբեկում⁸⁴, Համայում⁸⁵, Հայեպում, Քիլիսում⁸⁶, Մաբբուզում⁸⁷, Խառանում⁸⁸ և Կալիսիկոսում⁸⁹ տիրում էին թուրքերը և մեծ վնաս պատճառում ֆրանկների գրաված երկրներին:

252. Կասյաղովկիայի տիրակալ Դանիշմենդի⁹⁰ կողմից

Անտիոքի տիրոջ՝ Բոհեմունդի գերեվարման մասին⁹¹

62 Այդ ժամանակ Մելիտենեում իշխում էր Գաբրիել անունով մի քաղկեդոնական, որին, ինչպես վերը հիշեցինք, կառավարիչ էր կարգել Բուղան զորահրամանատարը: Երբ Բուղանը սպանվեց, քաղաքը մնաց նրա ձեռքում: Գաբրիելը պատգամավորներ ուղարկեց Անտիոքի տեր Բոհեմունդի մոտ, որպեսզի նա գա Մելիտենե և իր ղստերը, որի անունն էր կիրա⁹² Մորֆիա⁹³, կնություն առնի՝ որպես օժիտ ստանալով նաև Մելիտենեն: Բոհեմունդը ճամփա ընկավ Մելիտենե գնալու համար, բայց երբ հասավ քաղաքի մոտերքը, նրա վրա հարձակվեց Դանիշմենդ տիրակալը, որն իշխում էր Պոնտոսի և Կասյաղովկիայի երկրներում: Բոհեմունդն ընկրկեց, նրա հետ եղած ֆրանկները կոտորվեցին, իսկ ինքը գերի ընկավ: Որոշ ժամանակ անց նա փրկագնվեց ահագին ոսկով և եկավ Անտիոք⁹⁴: Անտիոքում տեր կարգելով ընդ իր քրոջ որդուն՝ Տանկրեդին, նա ծովով ելավ գնաց իր բնիկ երկիրը և այնտեղ մեռավ: Սենժիլը ևս, որը գրավել էր Տրիպոլին, այնտեղ հաստատեց որդուն և ծովով գնաց իր երկիրը:

253. Պուատվին⁹⁵ քաղաքի արշավանքը, նրա զորքերի կործանումը և նրա միայնակ ու տխրահուշակ վերադարձը⁹⁶

Ֆրանկների առաջնորդներից մի ուրիշը՝ Պուատվին անունով, լսելով, որ արշավանքի ելած ֆրանկները դրավել են Ասորիքի և Պաղեստինի երկրները, իր հերթին որոշեց ղնալ Պամփուլիա ու կապադովկիա և նվաճել այդ հյուսիսային երկրները: Հասնելով կոստանդնուպոլիս, նա խորհրդակցեց Ալեքս կայսեր հետ ու նրանից առաջնորդներ և ուղեկիցներ խնդրեց: Ալեքս կայսրը խաբեց նրանց և մոլորության մեջ դրեց: Մարդիկ տալով, նրանց հրամայեց, որ [ֆրանկներին] մոլորեցնեն մի այնպիսի անապատում, որտեղ ո՛չ ջուր լիներ, ո՛չ հարդ: Ապա նշան արեց տեղի թուրքերին, որ շրջապատեն նրանց: Այդպես էլ եղավ. մեծ թվով թուրքեր հավաքվեցին և հասան նրանց, որոնք արդեն տանջվել և թուլացել էին քաղցից ու ծարավից: Թուրքերը նրանց շրջապատեցին և նետերի ամպեր արձակեցին: Ուժ չունենալով պատերազմելու և ոչ էլ միջոց՝ փախչելու համար, նրանք պարտվեցին: [Թուրքերը] անհամար թվով մարդկանց սրի մատնեցին և մեծ հարստություն՝ ոսկի և արծաթ խլեցին: Իսկ Պուատվինը՝ նրանց զորազուխը, քչերի հետ փրկվեց և վերադարձավ իր երկիրը:

254. Երուսաղեմի քաղաքի Գողեթբուայի մահվան մասին⁹⁷

Երկու տարի անց մեռավ Երուսաղեմի թագավոր Գողեթբուան, թագավորությունը կտակելով իր եղբորը՝ Ուռհայի տեր Բաղդուինին: Երբ այդ լուրը հասավ Բաղդուինին, || նա Ուռհայի հանձնեց ֆրանկների սլատավորժան իշխաններից մեկին՝ մի խելացի մարդու, որը նույնպես կոչվում էր Բաղդուին⁹⁸, իսկ ինքը գնաց Երուսաղեմ և թագավորեց եղբոր փոխարեն:

Ավետյաց բլրում, այսինքն՝ Թլպաշարում⁹⁹, որը դտնվում է Մաբբուդի սահմանի վրա, իշխում էր Ուռհայի նոր տիրոջ՝ Բաղդուինի ղազականներից մեկը՝ Ժոսլին¹⁰⁰ անունով մի ֆրանկ: Երբ Բաղդուինն Ուռհայում իշխանության դուրս անցավ, Գաբրիելը, ույն, ինչպես ասացինք, տիրում էր Մելիտենեին, նրան լուր ուղարկեց՝ իր գտերը կնություն տալու առաջարկով, որին, ինչպես ցույց տվեցինք, պատրաստվում էր ամուսնացնել Բոհեմունդի հետ: Այդպես էլ եղավ. Ուռհայի տեր Բաղդուինը կնության առավ կիրա¹⁰¹ Մորֆիային՝ Գաբրիելի գտերը և բերեց Ուռհայ:

255. Դանիշմենդ ամիրայի հարձակումը Մելիտենեի վրա և վերջինիս գրավումը բուրժեերի կողմից

Դանիշմենդ ամիրան՝ Կապադովկիայի ներքին շրջանների տիրակալը, Անտիոքի տեր Բոհեմունդին զերելուց ու բազում ոսկով վաճառելուց հետո նորից հղորացավ և, զորք հավաքելով, եկավ պաշարեց Մելիտենեն ու սաստիկ նեղեց նրան: Ներսում եղողները կռվում էին որքան կարող էին: Սակայն երբ կռիվը իրենց ուժերից վեր գարձավ, և ընկան նեղ գրության մեջ, ոմանք խնդրեցին քաղաքի եպիսկոպոսին, որ խորհուրդ տա քաղաքի կառավարիչ Գաբրիելին հաշտություն կնքել: Եպիսկոպոսն անդադար քաջալերում էր ժողովրդին և աղոթում նրա համար, որ մարտնչեն օր ու գիշեր: Սակայն երբ կռիվը թեժացավ, եպիսկոպոսը Գաբրիելին հաղորդեց ժողովրդի խնդրանքը: Անիծյալը, լսելով այդ, կարծեց, թե մեջտեղում ինչ-որ դավ կա: Ներսը սատանա մտավ, և նա ամբարշտորեն համարձակվեց սպանել եպիսկոպոսին ու քաղաքի պատվարժան քրիստոնյաներից շատերին, հուսալով, թե դա կօգնի իրեն, սակայն դա կործանեց նրան: Այդ եպիսկոպոսը || Հովհաննեսն էր՝ Սայիդ Բար-Սաբունին¹⁰², Դրսում եղողները ուժեղացնելով ճնշումը, զրավեցին քաղաքը, և Դանիշմենդը տիրեց նրան: Իսկ Գաբրիելն սպանվեց, և նրա տունը հիմնովին՝ քանդվեց:

257. Այն մասին, թե ինչպես Սրունն անցավ ֆրանկների ձեռքը¹⁰³

Ուռհայի սահմանի վրա գտնվող Սրուն քաղաքում տիրում էր Բալակ¹⁰⁴ անունով մի թուրք՝ Արտուքի սերունդներից: Քաղաքն այդ ժամանակ բարգավաճ և հարուստ էր, լցված մահմեդականների և քրիստոնյաների մեծաթիվ ժողովրդով և ամեն տիպի հմուտ վաճառականներով: Հարուստ և ծաղկուն էր նաև նրա դաշտը՝ իր բազմաթիվ գյուղակներով: Սակայն մի կողմից՝ Ուռհայի ֆրանկները, մյուս կողմից՝ Եփրատի առափնյա շրջանների հայերը, որոնք միացել էին ֆրանկներին ու հնազանդվել նրանց, նեղություն էին պատճառում Սրունին: Նկատի ունենալով այդ, Բալակը խորհեց, որ Սրունն ի վիճակի չէ դիմանալու քրիստոնյաների արանքում: Եվ նա պատգամավորներ ուղարկեց Ուռհայի տեր Բաղդուինի մոտ՝ ուխտ և երդում պահանջելով, որպեսզի փոխադարձ պայմանավորվածությամբ Սրունը հանձնի նրան: Բաղդուինը, ընդունելով Բալակի պատգամավորներին, խոստացավ կա-

տարել նրա ցանկութունը: Սրուճն իր միջնաբերդով հանձնվեց Բաղդուիին, որն այնտեղ նշանակեց ֆրանկների նշանավոր մարդկանցից Ֆուլբեր¹⁰⁵ անունով մեկին: Իշխանության գլուխ անցնելով՝ Ֆուլբերը Սրուճից բազում ոսկի գանձեց: Նա ձերբակալեց Սրուճի երեւելի մեծամեծներից ու առաջնորդներից մեկին՝ Ուբայդ անունով մի մահամեղական արաբի՝ եղբոր և ցեղակիցների հետ միասին, որոնց տներից անասելի շատ ոսկի ու հարստություն բռնագրավեց: Այսպես Ֆուլբերը հարստացավ և հզորացավ:

258. Այն մասին, թե ինչէր եկան Սրուճի գլխին մահմեդականներից խլվելուց հետո. Բաղդուիւնի և Սուլմանի րախումը և քաղաքի մահմեդականների կոտորածը¹⁰⁶

65

Սուլմանը՝ // Արտուրի որդին և Բալակի հորեղբայրը, երբ լսեց, որ ֆրանկները գրավել են Սրուճը, դորք հավաքեց և եկավ պաշարեց այն, հույս դնելով քաղաքում եղած մահամեղականների շատության վրա: Լսելով այդ, Ուտհայի տեր Բաղդուիւնը կովի ելալ նրա դեմ: Երբ բանակները մոտեցան իրար, թուրքերը դարան մտան և առջևից ու ետևից հանկարձակի հարձակվեցին ֆրանկների վրա: Ֆրանկները սլարտվեցին, և նրանցից շատերը կոտորվեցին: Բաղդուիւնը ճողպրեց Ուտհա, ապա, շտապ անցնելով Եփրատը, գնաց Անտիոք՝ զորք ձեռք բերելու և Սրուճ վերադառնալու համար: Ֆուլբերը՝ Սրուճի կառավարիչը, գերի ընկավ, իսկ Սրուճի բոլոր քրիստոնյաները բարձրացան միջնաբերդ: Նրանց հետ միջնաբերդ բարձրացավ նաև Սրուճում գտնվող Ուտհայի ֆրանկ եպիսկոպոսը, որի անունն էր Պապիոս¹⁰⁷: Նրանք ներս տարան նաև արհեստավորներին՝ հյուսններին ու դարբիններին, և իրենց համար պաշար կուտակեցին:

Թուրքերը, հաղթելով ֆրանկներին, եկան պաշարեցին միջնաբերդը և սաստիկ հարձակումներ գործեցին քրիստոնյաների վրա: Եվ մինչ սրանք գիշեր ու զօր մարտնչում էին, մի ավետաբեր հաղորդեց, որ Բաղդուիւնը հասել է, և թող իրենք ներսից պատրաստ լինեն: Երբ լուսացավ, ֆրանկներն իրենց նիզակների ծայրերին ջահեր վառեցին և այնպիսի սաստկությամբ առաջ շարժվեցին, որ դետինը դողաց նրանց ձայնից: Իսկ ներսիները բերդից դուրս եկան նրանց օգնության: Վախն ընկավ թուրքերի սիրտը, և նրանք պարտվեցին: Նրանցից շատերը կոտորվեցին՝ սրի ճարակ դառնալով: Ֆրանկները դարձան թուրքերի ճամբարը և անհամար հարստություն և ունեցվածք կողոպտեցին: Քաղաքի

մահամեղականները սաստիկ վախեցան և շհավատացին, թե ֆրանկներն իրենց կիսնայեն: Նրանք հավաքվեցին, փակեցին քաղաքի դարպասները, ապա բարձրացան պարսպի վրա և ապստամբեցին // ֆրանկների դեմ՝ հուսալուով, թե կարող են այն պահել մինչև մահամեղական թուրքերի բանակի դալը: Ֆրանկները բազմիցս փորձեցին նրանց համոզել, որ դադարեցնեն խռովությունը, և երդմամբ իոստովանեցին, թե ամենևին չեն ցանկանում նրանց կորուստը, բայց նրանք չլսեցին: Այնժամ ֆրանկները քաղաքի բոլոր քրիստոնյաներին կոչ արեցին խաչի նշան կրել, ապա մուրհալով առյուծնփրի նման, ցատկեցին և քաղաք մտան միջնաբերդից: Նրանք մտադործների պես ընկան քաղաքի վրա և ծեր ու ջահել՝ բոլորին սրի մատնեցին: Քաղաքը լցվեց բյուրհազարավոր սպանվածների անհամար դիակներով: Այդ փթթուն քաղաքն ավերվեց: Իսկ քրիստոնյաները, որոնք մնացել էին այնտեղ, հավաքվեցին միջնաբերդի շուրջը և ապրեցին զրկանքների մեջ:

259. Ջկրմիշ¹⁰⁸ զորահրամանատարի արշավանքը դեպի Ուոհա և նրա զործած ունիւնէրը¹⁰⁹

Վերոհիշյալ Կիրբուղայի պարտությունից, Սուլթանի ջախջախումից, Սրուճի գրավումից և նրա մահամեղական բնակչության կոտորածից հետո, Արևելքի Ջկրմիշ անունով զորահրամանատարը պատրաստություն տեսավ և բազում զորքով ելավ պատերազմելու ֆրանկների դեմ ու երկրներ ղավթելու: Նախ շարժվեց դեպի Ուոհա: Նրա զինվորները, սպանելով, ավարելով, կոտորելով և իրենց ուզած ամեն ինչ անելով, ասպատակեցին շրջակա երկիրը: Երբ թուրքերը մոտեցան քաղաքի մատույցներին, Ուոհայում զրտնրվող ֆրանկները նրանց հետ մարտի բռնվեցին քաղաքի արևելյան դարպասից դուրս՝ խանգարելով մոտենալ այդ դարպասին: Բազմաթիվ հախուռն ուոհայեցիներ վերցրին իրենց վահաններն ու սրերը և հանդուգն կերպով դուրս եկան քաղաքից՝ թուրքերի հետ մարտնչելու: Վերջիններս տեսնելով, որ նրանք գալիս են անկազմակերպ և շտապում են մոտենալ իրենց, մի փոքր միջոց տվեցին, // որպեսզի ցրվեն արևելյան կամրջի դիմաց գտնվող հարթության վրա: Խրախուսելով միմյանց՝ [թուրքերը] պատրաստվում էին բոլոր կողմերից նետվել նրանց վրա: Երբ պարսպի վրա կանգնածները տեսան այդ, վախենալով, որ նրանք կարող են խառնվել իրար և թափով շրջվել ու մտնել քաղաք, փակեցին քաղաքի դարպասները¹¹⁰: Թուրքերը դարձան և մեծ ուժով հար-

ձակվեցին ուռհայեցի մարտիկների վրա: Սրանք թիկունք դարձրին և, երբ հասան դարպասներին ու տեսան, որ նրանք փակ են, դողացին ու սասանվեցին: Զկարողանալով հասնել խրամի վրա գտնվող կամրջին, որպեսզի անցնեն պարսպի մյուս կողմը, բուլտրն այս ու այն տեղ ընկան փոսը: Թուրք հետևակայինները հետապնդեցին և անխնա կոտորեցին նրանց: Մի ժամում փոսը լրցվեց սուլանվածներով, և արյունը գետի նման հոսեց խրամով: Այսպես, երկիրն ավերելուց ու հրդեհելուց հետո Զկրմիշը ելավ գնաց:

260. Թե ինչպես Սամոսատը հանձնվեց ֆրանկներին.

նաև՝ Կարկառի երկրի մասին

Սամոսատում այդ ժամանակ փոքրաթիվ թուրքերի հետ ապրում և իշխում էր Բալդուբյաններից մեկը: Նա ոսկի ստանալով, բերդը հանձնեց ֆրանկներին ու հեռացավ: Հյուսիսում՝ Կարկառի¹¹¹ երկրում ապրում էին հայերը, որոնց իշխում էին Սանբելի¹¹² որդիներ Կոստանդինը¹¹³, Դավթուկը¹¹⁴ և Քրիստափորը¹¹⁵: Երկիրը բարգավաճ էր և լցված բազմաթիվ վանքերով ու մենաստաններով, որոնց թվում էին զառիվայր ժայռերի տակ գտնվող Մար Աբխայի վանքը, որ կոչվում է Սանդուղք, Բոկոտն Փեսկինի վանքը, սուրբ Գևորգի վանքը, Շիրայի սուրբ Շաբտայի վանքը և Մալքոսի վանքը՝ բարեբեր գյուղերով, ավաններով ու ագարակներով¹¹⁶, Դրանք բնակեցված էին բազմամարդ ժողովրդով՝ բոլորն էլ ուղղափառ¹¹⁷:

68 Իսկ այն հայերը, որոնք, ինչպես ասվեց, իշխում || էին նրանց, հնազանդություն էին հայտնել ֆրանկներին:

261. Յրանկ թագավորների հավաքն Ուոհայում, որ հանգեցրեց մեծ աղետի

1414 (1103) թվականին, երբ ֆրանկները բոլոր երկրներում ուժեղացել էին, նրանց թագավորներն իրենց բազմաթիվ զորքերով հավաքվեցին և միասնաբար եկան Ուոհա՝ գեպի արևելք շարժվելու և երկրներ զավթելու համար: Սակայն ըստ իրենց վատ սովորության՝ մեծամտությունից համաձայնության չգալով իրար հետ, որոշ ժամանակ մնացին Ուոհայում և վիճեցին թուրքերի ձեռքում դտնվող քաղաքները բաշխելու շուրջը: Մեկը պահանջում էր նփրկիտը, մեկը՝ Ամիղը, մյուսը՝ Մծբինը, մի ուրիշը՝ Մոսուլը, և մինչև իսկ վիճակ գցեցին նրանց վրա, ու ծիծաղի է արժանի: Ապա նրանք պատրաստվեցին դիմել դեսպի Մծբին: Իսկ թուրքերը, լսելով ֆրանկների այդ հավաքի մասին, իրենք նույնպես հավաք-

վեցին հազարներով ու անհամար բյուրերով: Եվ մինչդեռ ֆրանկները Ուոհայում հապաղելով վիճում էին երկրներ բաշխելու շուրջը, մեծ թվով թուրքեր հավաքված սպասում էին, թե երբ են ֆրանկները դալու, որպեսզի ճակատամարտ տան նրանց:

262. Ֆրանկ թագավորների պառակտման մասին

Երբ ֆրանկները մեկնեցին Ուոհայից, նրանց ուղեկցում էր քաղաքացիների մի մեծ ամբոխ՝ գրավելիք վայրերում ավար ձեռք բերելու, հարստանալու և թուրք ու արաբ¹¹⁸ գերիներ ստանալու նպատակով: Սա մի հզոր բանակ էր, որը հասնելով Խառանի դաշտը, անցավ արևելյան կողմով և մոտեցավ Աբրահամի տանը¹¹⁹, որ կոչվում է Դահբանահ: Այնտեղ կա մի մեծ մզկիթ՝ մահմեդականների աղոթատեղի: Խառանցիները դողացին ֆրանկներից և, առնելով քաղաքի բանալիները, եկան նրանց առաջ խոնարհվելու և հնազանգություն հայտնելու: || Իսկ Բաղդուինը՝ Ուոհայի տերը՝ մտածում էր. «Խառանն իմն է և գտնվում է իմ սահմաններում: Իթե այժմ գրավենք այն, թագավորները կտիրեն նրան, մեղ հետ եղած հսկա զորքը կմտնի ներս և կողոպուտ ու հափշտակություններ կգործի՝ թուլացնելով քաղաքը և վնաս պատճառելով ինձ»: Ուստի նա վերադարձրեց բանալիներն ու ասաց. «Դուք իմն եք, գնացեք պահպանեցեք քաղաքն ինձ համար, մինչև մենք վերադառնանք, և մեզ հետ եղող օտար ժողովուրդները ցրվեն»: Տանկրեդը՝ Անտիոքի տերը, և մյուս թագավորները, լսելով այդ, խիստ դժգոհեցին և ցատումով լցվեցին Բաղդուինի հանդեպ: Ապա տեսցին նրան. «Դու ճիշտ չվարվեցիր. ավելի լավ կլիներ, որ հիմա գրավեինք այս ամուր քաղաքը և տիրեինք նրան, ապա մեր ժողովրդի ավելցուկը թողնելով այնտեղ, զրնված հարձակում գործեինք մոտերքում գտնվող թշնամիների վրա: Եթե աստված մեզ հաղթանակ տա, ոչ ոք չի իլի քեզնից քաղաքը: Ի դեպ, երբ մեր թշնամի թուրքերը լսեն, որ այսպիսի քաղաք ենք գրավել, սրտապատառ կլինեն: Իսկ եթե, քավ լիցի, սլարտվենք, մեզ համար մոտիկ ապաստան կլինի»: Սակայն այդ հարցում Բաղդուինը չհամաձայնեց նրանց հետ:

263. Ֆրանկների պարտությունը և նրանց ջախջախումը Բալիկ¹²⁰ գետի ափին, ինչպես նաև Ուոհայի տեր Բաղդուինի և Թլպաշարի կոմս Ժոսլինի գերությունը¹²¹

Ֆրանկները ելան Դահբանահից և դիմեցին դեպի Բալիկ գետ-

տը: Մեկնեց նաև Տանկրեդը, բայց քանի որ նա զայրույթով էր լցված, միշտ վերջինն էր տեղից շարժվում ու դանդաղ¹²³ ընթանում: Երբ մոտեցան գետին, հանկարծակի վրա հասան բյուրհադարավոր թուրքերի անհամար զորքերը: Հսնդիպելով իրար, նրանք ֆրանկներին խոցոտեցին նետերով, որոնք թափվում էին նրանց գլխին անձրևաբեր ամպերի նման: Ֆրանկներն ահուդողի մեջ ընկան և սասանվեցին: Թուրքերը քաշեցին իրենց սրերը և սկսեցին կոտորել առջևիններին: Տանկրեդն ու իր հետ եղողները, || որ գալիս էին հտևից, երբ տեսան, որ առջևինները սրի մատնվեցին. երեսները շրջեցին ու փախան՝ լքելով նրանց: Թուրքերը, ուժեղացնելով ճնշումը, դիմեցին անխնա կոտորածի, շատերին էլ բռնելով ստրկույթյան քշեցին: Ողջ-առողջ գերի բռնվեց նաև Ուոհայի տեր Բաղդուինը իր ազգականի՝ Թլպաշարի տեր Ժոսլին կոմսի հետ, որը մի քաջասիրտ մարդ էր: Նրանց վրա ծանր կապանքներ դրին և կողոպտեցին նրանց ճամբարը՝ զենքերը, ձիերն ու անհամար ունեցվածքը: Բաղդուինին ու Ժոսլինին թուրքերը դերույթյան տարան և շղթայված հասցրին Մոսուլ, որտեղ նրանք թագավորեցին իրենց սպասածի հակառակ ձևով¹²³: Իսկ Անտիոքի տեր Տանկրեդը, գալով Ուոհա, մի քանի օր հանգիստ առավ, կերավ, խմեց ու իշխեց ինչպես ուղում էր: Ապա այնտեղ կարգեց իր հետ եղած մեծամեծներից Ռիշարդ¹²⁴ անունով մեկին և, մեծ հարստություն ու ձիեր վերցնելով, գնաց Անտիոք:

264. Ուոհայում Ռիշարդի իշխանության և ուոհայեցիներին պատճառած վատությունների մասին¹²⁵

Երբ Ուոհայում իշխեց Ռիշարդը, որը շար, դաժան, անիրավ ու ազահ մարդ էր, նենգամիտ ուոհայեցիներն իրենց վատութունը դրսևորելու հնարավորութուն ստացան և սկսեցին ամբաստանել միմյանց. ով ում դեմ քեն ուներ, գտավ առիթը: Իսկ նա սկսեց շարշարել ուոհայեցիներին դառն տանջանքներով, բանտերով ու հափշտակումներով և ահագին ոսկի կուտակեց: Նա գիտակցում էր, իհարկե. որ ինքը ժամանակավոր ու պատահական մեկն է, և ոչ թե օրինական տեր կամ ժառանգորդ:

265. Այն մասին, թե ինչպես Բալդուինը և Ժոսլինը ազատվեցին ստրկությունից

Մինչդեռ Ուոհայի տեր Բաղդուինը և նրա նշանավոր ազգական Ժոսլինը բանտարկված էին Մոսուլում, ոչ ոք չէր հոգում

71 նրանց փրկության մասին, քանի որ Տանկրեդը զայրացած էր նրանց դեմ, || իսկ Ռիչարդը գրավել էր նրանց տիրույթներն ու կառավարում էր իր ուզածի պես: Բաղդուին և ժոսլին իշխանները խորհրդակցեցին բանտում, և Բաղդուինն ասաց ժոսլինին. «Տվյալ պահին իմ փրկությունը դժվար է անվանս մեծության պատճառով. աշխատենք, որ նախ՝ դու դուրս դաս, ապա՝ հոգաս նաև իմ փրկության մասին»: ժոսլինի համար փրկագին սահմանվեց տասներկու հազար դինար: Նա այդ դնի համեմատ բերել տվեց տասներկու պատանդ իր ազնվական ազգականներից, ապա ելավ գնաց հավաքելու իր փրկագինն ու հոգալու նաև Բաղդուինի մասին: Մինչդեռ նա գբաղված էր դրանով և ոսկի էր հավաքում, պատանդները, որոնք պահվում էին Մոսուլում, ծակելով բանտի պատը, փախան ու ողջ-առողջ փրկվեցին: Այսպես կատարվեց ժոսլինի ու նրա սլատանդների փրկությունը՝ առանց որևէ վնասի: Այնուհետև նա սկսեց հոգալ Բաղդուինի մասին: Միջնորդությունը հանձն առավ մի մահմեդական, որը տիրում էր Եփրատի վրա գտնվող և Կալա-Ջաբար¹²⁶ սնունը կրող բերդին: Նա անվանի մարդ էր և լավ միջնորդ: Բաղդուինի համար փրկագին սահմանվեց յոթանասուն հազար «Միքիլատե»¹²⁷ դինար: Երբ ժոսլինը հավաքեց մոտ քսանհինգ¹²⁸ հազար դինար, վերցրեց դրանք, անձամբ եկավ Կալա-Ջաբար և իրեն պատանդ դրեց մնացած դումարի դիմաց: Ամիրան այդ դրամը սուրհանդակների միջոցով ուղարկեց Մոսուլ և երաշխավորեց մնացածի [վճարումը]՝ ժոսլինին պահելով իր մոտ:

72 Այդ ժամանակ Մոսուլում հաստատվել էր մի նոր զորահրամանատար՝ [Ջավալի]¹²⁹ անունով, որը թեև լսել էր ժոսլինի մասին, բայց անձամբ նրան չէր տեսել: Երբ նա իմացավ, որ ժոսլինը կրկին հանձնվել է մահմեդականների ձեռքը և իր անձը գրավ դրել այդ ամբողջ ոսկու դիմաց, ցանկացավ տեսնել նրան: Սուրհանդակներից ստանալով քսանհինգ¹³⁰ հազար գինարը և ընդունելով Կալա-Ջաբարի ամիրայի երաշխավորությունը || մնացած քառասունհինգ հազարի համար, նա Բաղդուին կոմսին ազատ արձակեց: Ապա զորահրամանատարը լուր ուղարկեց և պահանջեց ժոսլինին՝ նրան տեսնելու համար, քանի որ լսել էր, թե սքանչելի, քաջամարտիկ և փառավոր մարդ է: Կալա-Ջաբարի ամիրան հազարրեց ժոսլինին, նրան տվեց մի հոյակապ ձի ու ֆրանկական զենք-ուղրահ և ուղարկեց Մոսուլ: Երբ ժոսլինը Մոսուլ հասավ, զորահրամանատարը հավաքեց իր նշանավոր մարտիկներին, որոնք զինված ասպարեզ մտան: Զորահրամանատարը հրամայեց ժոսլինին ձիով արշավել իր առջև: Արշավելիս սա սկսեց խաղացնել

ձեռքի նիզակը և այս ու այն կողմ շրջվել: Դա շատ դուր եկաւ՝ զորահրամանատարին, որի համար Բաղդուինի փրկադնից տաս հազար դինար զիջեց նրան: Ապա ժոսլինն իջավ ձիուց և, համբուրելով դետինը նրա առջե, շնորհակալութիւն հայտնեց: Իր առջև ծնրադրելու համար [հրամանատարը] զիջեց ևս տաս հազար: Իսկ երբ քաղաք վերադարձան և նրա պատվին խնջույք տվեց, խնջույքի ժամանակ պակասեցրեց ես տաս հազար դինար: [Ժոսլինը] Մոսուլում մնաց մի քանի օր, և զորահրամանատարը մեծ սիրուլիրութիւն ցույց տվեց նրա նկատմամբ: Ապա երգվեց ու երգվեցրեց, որ քանի ողջ են, շեն հակառակի միմյանց, այլ ընդակառակն՝ անհրաժեշտութեան դեպքում կօզնեն իրար: Ժոսլինին նվերներ տալով՝ նա լիովին ազատ արձակեց նրան, զիջեց Բաղդուինի փրկադնի մնացած մասն էլ և խաղաղութեամբ ճանապարհ դրեց: Այսպես նրանք երկուսն էլ ազատվեցին աստծու օգնութեամբ:

266. Բաղդուինի և Անտիոքի տիրոջ՝ Տանկրեդի միջև ծագած պատերազմի ու Բաղդուինի պարտութեան մասին¹³¹

Երբ Բաղդուինն ու ժոսլինը ազատվեցին, Ռիչարդը, որ գլխավել էր Ուոհան, հավաքեց, ինչ որ հափշտակել էր այնտեղ, և զնայց Մարաշ՝ իր երկիրը: Բաղդուինն ու ժոսլինը, Ուոհա դայով, իմացան ամեն ինչ, որ արել էին Տանկրեդն ու Ռիչարդն Ուոհայում: Նրանց թշնամանքն ու ատելութիւնը, || որ ի սկզբանէ տածում էին միմյանց նկատմամբ, ավելի ես սաստկացան: Սպա պատրաստվեցին պատերազմել ու կովի բռնվել իրար հետ: Ժոսլինը լուր հասցրեց Մոսուլի տիրակալին, որը նրան օգնութեան ուղարկեց բազմաթիվ թուրք զինվորներ: Բանակները շարժվեցին դեպի Գուբայի¹³² երկրները՝ Կուրուսի¹³³ և Տլուքի¹³⁴ միջև: Նշանակված օրը մարտակարգերը բախվեցին իրար, և երկինքը փոշով ծածկվեց: Թուրքերը թիկունք դարձրին և անտիրքացիները հետապնդելով նրանց, կարճ ժամանակում կոտորեցին: Իսկ Բաղդուինն ու իր հետ եղողները փրկութիւն գտան փախուստի միջոցով: Այսպես ավարտվեց նրանց ճակատամարտը: Որոշ ժամանակ անց նրանք զղջացին ու հաշտվեցին իրար հետ, և նրանց միջև մեծ ու իսկական բարեկամութիւն հաստատվեց:

267. Մավղուդի¹³⁵ առաջին արշավանքը դեպի Ուտհա¹⁶

Այդ ժամանակ, որ 1417 (1106) թվականն էր¹³⁷, երբ Ֆրանկ թագավորները հաշտվեցին իրար հետ, Արևելքի Մավղուդ անունը

կրող հրամանատարն ու տիրակալը, պատրաստութիւն տեսնելով, անհամար զորք հավաքեց և նախ և առաջ մեծ ուժով շարժվեց դեպի Ուռհա: Հազարներով ու անհամար բլուրներով նա բանակ դրեց արևելյան դաշտից ցած, ամրոցի շրջակայքում: Ապա նա բազմաթիվ հեծյալներ ուղարկեց՝ երկիրն ասպատակելու՝ համարուրանք սկսեցին կտրատել այգիներն ու ծառերը, ապականել հողն ու քանգել վանքերը: Սակայն նրանք ընդհուպ շմոտեցան քաղաքին՝ ճակատ տալու կամ մանգղիոններ¹³⁵ ու բաբաններ տեղագրելու համար, այլ մերձենում և ետ էին դառնում:

268. Ուռհային ֆրանկների օգնութիւն գալու մասին¹³⁹

74 Երբ ֆրանկներն Անտիոքում լսեցին, որ Մավդուզը պաշարել է Ուռհան, արագորեն հավաքվեցին՝ Ուռհա գնալու համար և փութապես եկան անցան Եփրատը: Թուրքերը լսելով ֆրանկների գալը, քանդեցին // իրենց ճամբարները, որտեղ բանակ էին դրել, մի փոքր հեռացան և ամրացան Գալաբ¹⁴⁰ գետի ափին: Իսկ ֆրանկները, երբ հասան, բանակեցին այն վայրում, որտեղ Մավդուզն էր հաստատվել: Ուռհային օգնութիւն եկող ֆրանկներն էին՝ Երուսաղեմի թագավոր Բաղդուինը՝ Ուռհայի նախկին տերը, Սենժիլի որդին՝ Տրիպուլիի կոմսը¹⁴¹ և Տանկրեդն՝ Անտիոքից: Նրանք մի նսկա բազմութիւն էին կազմում՝ անթիվ բեռներով ու ձիերով: Ոսկայն հացահատիկ և հարգ շունեին, քանի որ Մավդուզն ավերել էր երկիրը: Գլուղացիներից շատերը փակվել էին քաղաքում և նեղվում էին կարիքից: Ֆրանկները, որոնք համբերութիւն չունեն, իրենց վասի սովորութիւն համաձայն խորհեցին անցնել Եփրատից արևմուտք, որպեսզի տեսնեն, թե ուր է ուղղվում թշնամին, և կարողանան հոգալ իրենց կարիքները:

269. Ֆրանկների հետ Եփրատ հասած ժողովրդի կողոպուտի ու կոռստիւյան մասին¹⁴²

Այս մեծ բազմութիւնը, որ գնում էր Սամոսատի ճանապարհով, վերջ չունեց, քանի որ նրան ուղեկցում էին քաղաքից ու երկրից հավաքված շատ մարդիկ: Ոմն ֆրանկ, զայրանալով իր տիրոջ՝ մեծամեծներից մեկի վրա, սատանայի դրդամամբ ու առաջնորդութիւնով դարձավ եկավ թուրքերի ճամբարը, որն, ինչպես ասացինք, գտնվում էր Գալաբ գետի ափին: Մտնելով Մավդուզի մոտ, նա ասաց. «Ահա ֆրանկների անվերջ բազմութիւնը փախչում է՝ թուլացած քաղցից և հոգնած ճանապարհի դժվարութիւններից: Եթե

շտապ հետապնդես նրանց, մեծ նախճիր կգործես նրանց մեջ»։ Մավդուղի հրամանով ճամբարում կոչնակներն անմիջապես ազդարարեցին և հնչեցրին շեփորները։ Ապա զինվորներից ամենաքաջերն ու խիզախները հեծան [ձիերը] և հետապնդեցին ֆրանկներին։ Իսկ ֆրանկները, տեղիակ չլինելով կատարվածին, ետուա-
75 ոաջ չէին նալում։ Այդ պատճառով, երբ հասան Եփրատին, յի նախ և առաջ դիմացի ափ անցան մարտունակ զորքերը, իսկ ողջ ժողովուրդը հետևակի և բեռների հետ մնաց մյուս ափին։ Եվ քանի որ Տերն այդ ժամանակ զայրացած էր այդ բազմության, մանավանդ, ուռհայեցիների վրա, որոնք նրա մեծ մասն էին կաղմում, թուրքերը հանկարծակի վրա հասան և, մսագործների նման ընկնելով նրանց մեջ, անխնա կոտորեցին նրանց։ Սպանվածներից ավելի եղան Եփրատ գետում խեղդվողները՝ խոցոտված թուրքերի նիզակներից։ Շատ շատերն էլ գերի ընկան։ Հետո թուրքերը կողոպտեցին նրանց ունեցվածքն ու բեռները։ Այս եղավ ֆրանկների գալստյան տխուր վախճանը։ Իսկ Մավդուղը ելավ գնաց իր երկիրը։

270. Մավդուղի կողմից Ուռհայի դեմ ձեռնարկված երկրորդ արշավանքի և [բաղափի] հանձնման դավանանական դործարքի մասին¹⁴³

Հաջորդ տարի, հնձի ժամանակ, Ասորեստանի տիրակալ Մավդուղ զորագլուխը անհամար զորքերի հետ միասին, ոտքի կանգնելով, երկրորդ անգամ ուղղվեց գեպի Ուռհա և եկավ պաշարեց քաղաքը։ [Թուրքերը] կերան ու փշացրին երկիրն ու բերքը և կրտատեցին մնացած այգիներն ու պարտեղները։ [Մավդուղը] շրջափակեց քաղաքն ու նեղ դրության մեջ գրեց նրան, ապա սկսեց ուժգին հարձակումներ դործել և կատաղի մարտեր մղել նրա դեմ։ Դռիվը տևեց ամբողջ ամառը, և նորսում եղողների նեղությունը սաստկացավ [պարենի] պակասից։ Նրանց մարմինները խիստ հյուծվեցին, քանի որ տարեցտարի ցանում ու շարշարվում էին, բայց [բերք] չէին հավաքում։ Մավդուղը նրանց լուր ուղարկեց և շատ բաներ խոստացավ՝ սփսելով. «Ինչո՞ւ եք այդքան շարշարանքներ կրում, ինձ հանձնեցեք քաղաքը, և դուք շատ բարիքներ կտեսնեք»։ Ուռհայեցիները հաշտության պատասխան չտվին։ Սակայն հայերից ոմանք, մոտ քսան մարդ, գաղտնի համաձայնության եկան Մավդուղի հետ՝ քաղաքը հանձնելու խնդրում և նախապատրաստեցին այգ գործը¹⁴⁴։ Դրանից հետո [Մավդուղը] վե-

րացրեց քաղաքի պաշարումը և գնաց շրջապատեց Սրուճը, որպես-
զի ուռհայեցիները || կարծեն, թե նա հեռանում է, և թուլացնեն
պարսպի հսկողութիւնը:

Քիչ ժամանակ անց, կիրակի օրվա լուսաբացին, կեսգիշերից
հետո, [Թուրքերն] արագորեն եկան արևելյան կողմի պարտեզ-
ների ցանկապատերի արանքով, որպեսզի շնկատվեն: Իրենցից
ընտրելով քաջամարտիկ պատերազմողների, նրանք պայմանա-
վորված տեղում ոտքով մոտեցան քաղաքի պարսպին: Այն գտնու-
վում էր քաղաքի արևելյան կողմում, ներքին կամրջից ներս, որը
գցված էր ջրով լիքը խրամի վրա: Դա գործողութիւն համար հար-
մար մի անկյուն էր՝ ընդարձակ տարածութեամբ: Այնտեղ կար
անկյունավոր մի մեծ բուրգ, որին հսկում էր Կուրեշ անունով մի
անվանի մարգ՝ քաղաքի մեծամեծներից: [Թուրքերն], արգ, ինչ-
պես պայմանավորվել էին, հավաքվեցին այնտեղ: Դավաճանները,
դրսում եղողներին պարաններ իջեցնելով, բաշեցին մետաքսյա
սանդուղքները և ամրացրին պարսպին: Երբ նրանք սկսեցին մա-
գրլցել, նույն պահին պահապանները նկատեցին և աղաղակ բարձ-
րացրին: Հետո գույժ տարածվեց, թե «Թշնամիները պարսպի վրա
են»: Իսկ գրսում գտնվող թշնամիները աղմուկ հանեցին քաղաքի
արևմտյան կողմից՝ թմբկահարելով ու շեփորներ հնչեցնելով, որ-
պեսզի քաղաքացիները կարծեն, թե կռիվն այնտեղ է, և բոլորն
այն կողմ ուղղվեն, իսկ դավաճանները հանգիստ կերպով կարո-
ղանան [Թուրքերի] բաղմութիւնը պարիսպ բարձրացնել: Ով
հայտնվում էր այն կողմում և անձնատուր շէր լինում, նրան սպա-
նում էին: Իսկ Կուրեշը, հակառակ իր կամքի, վախից լուց և թո-
ղեց, որ նրանք կատարեն իրենց գործը: Երբ մոտավորապես
վաթսուն հոգի բարձրացան բուրգը, լուսացավ, և բոլորը թուրքե-
րին տեսան պարսպի վրա: Թուրքերն սկսեցին ցրվել այս ու այն
կողմ: Ֆրանկներն ու նրանց առաջնորդները խուճապի մատնվե-
ցին՝ տեսնելով, որ քաղաքում գավաճաններ են հայտնվել, դրսում
կանգնած են թշնամիները, պարիսպը լցված է թուրքերով, իսկ
մարդիկ փախչելով ապաստան են որոնում իրենց տանը և ընտա-
նիքում: Սակայն ժոսիին կոմսը՝ Թլպաշարի տերը, որը գտնվում
էր Ուռհայում, խիզախորեն || ոգեշնչված բարձրացավ այդ
կողմի պարիսպը և մոտեցավ թշնամիներին: Երբ նրան տեսան,
բոլորը հավաքվեցին մեծ բուրգի վրա և, կանգնելով ամենաբարձր
հարթակին, սկսեցին նրա վրա բազում նետեր ու քարեր արձակել:
Համարձակորեն մտնելով այդ բուրգը, որի հարթակին նրանք
կանգնած էին, [ժոսիինը] հանեց իր սուրը պարսպի մեջ բացված

պատուհանից, որտեղից պատերազմի ժամանակ նետեր են ար-
 ձակում, և կտրեց սանդուղքը: Նրա վրա կային բազմաթիվ մար-
 ղիկ, որ մազլցում էին. բոլորն էլ ընկան ու ջախջախվեցին: Այդ
 տեսնելով՝ վերևում եղողները հուսահատվեցին և սրտակուտոր
 եղան: Իսկ Ժուսլինը դեպի հարթակ տանող ելքով խիղախորեն
 բարձրացավ թուրքերի մոտ: Վերևից նրան քարկոծեցին ու կոտ-
 րեցին նրա վահանը: Բարձրացավ երկրորդ անգամ, ու նորից քար-
 կոծեցին: Նրա վահանն ամբողջովին ջարդվեց: Կրկին ոգեպնդվեց
 և, վերցնելով հարդով լիքը մի պարկ, որի վրա քնում էին պահա-
 պանները, դրեց գլխին ու կատաղած բարձրացավ նրանց մոտ:
 Նրանք փախուստի դիմեցին, և [Ժուսլինն] յոր ձեռքում բռնած սրով
 կոտորեց շատերին, իսկ մյուսները նետվեցին այս ու այն կողմ
 և ընկնելով ջախջախվեցին: Այսպես ձախողվեց այդ ծրագիրն ու
 գլուխ շեկավ, և Մավզուդը ելավ գնաց իր երկիրը: Մավզուդի գնա-
 լուց հետո ֆրանկները փնտրեցին դավաճաններին և, ձերբակա-
 լելով մեղավոր ու անմեղ շատ մարդկանց, կտրեցին նրանց ձեռ-
 քերն ու քթերը և կուրացրին սւլքերը: Շատերը տանջամահ եղան,
 շատերին էլ սպանեցին:

271. Մավզուդի սպանության և Անտիոքի տիրակալ Տանկրեդի
 մահվան մասին¹⁴⁵

Տարիներ անց Մավզուդը նորից արշավեց դեպի արևմուտք և
 եկավ Դամասկոս: Ավերելով, կողոպտելով, ու պանելով ու գերեվա-
 րելով նա մտավ Պաղեստինի ու Գալիլեայի երկրները և հասավ
 Դամասկոս: Մի ուրբաթ օր, երբ նա մահմեդականների սովորու-
 թյան համաձայն մտավ աղոթելու մեծ մզկիթում, իսմայելիտ-
 ներն¹⁴⁶ այնտեղ սպանեցին նրան: // Այգ տարի մեռավ նաև Տանկ-
 րեդը՝ Անտիոքի տերը: Եվ քանի որ նա ղավակ շուններ, նրանից
 հետո թագավորեց նրա Ռոջեր¹⁴⁷ անունով քեռորդին, որը մի մե-
 ծամիտ պատանի էր:

272. Ազազ¹⁴⁸ բերդի պաշարումը ֆրանկների կողմից¹⁴⁹

Ռոջերը, որը, ինչպես ասացինք, թողալորեց Անտիոքում իր
 քեռու՝ Տանկրեդի փոխարեն, մեծամիտ մարդ էր, բայց փառասնդ
 կազմվածք ուներ: Նա ամուսնացավ Ռուհայի կոմս Բազուլիների քրոջ
 հետ, զորք հավաքեց ու եկավ պաշարեց Ազազ կոչվող անառիկ
 բերդը, որը գտնվում է Կուրուսի դաշտում: Կատաղի հարձակում-
 ներ ձեռնարկելով՝ նա ղետնի տակ խորշեր փորեց և զրանք հաս-

ցրրեց սինչն պարիսպը: Հետո նրա տակը քանդելով՝ փայտ լցրին ու կրակ տվին: Պարիսպը երեքաց ու փլվեց: Ֆրանկները գոտեպնդված նետվեցին դեպի ճեղքվածքը և գրավեցին բերդը՝ սրի մատնելով այնտեղ գտնվող բոլոր մահմեդականներին: Այսպես Ռոջերը տիրեց այդ նշանավոր բերդին:

273. Մարաշի ավերումը Երկրաշարժից և Բաղդուինի ու Ժոսլինի տարածայնությունը

Հունաց 1422 (1111) թվականին, նույնժամ ամսի 29-ի կիրակի օրվա լուսաբացին սաստիկ երկրաշարժ տեղի ունեցավ: Գերմանիկեն, այսինքն՝ Մարաշը, քանդվեց ու հիմնովին կործանվեց, ավերվեցին նրա շինությունները, փլվեցին բոլոր պարիսպները: Օտարներին շահաված՝ զոհվեց քսանչորս հազար մարդ, ինչպես նաև հարյուրից ավելի քահանա ու սարկավագ: Ավերվեցին նաև Հիսն-Մանսուրը և բազմաթիվ այլ բնակավայրեր:

Այդ տարի Ուոհայի տեր Բաղդուինը զայրացավ Ավետյաց բլրի տիրոջ՝ Ժոսլինի վրա, բանտարկեց նրան ու շատ նեղություն սլատճառեց: Բանտից դուրս գալուց հետո վերջինս գնաց Երուսաղեմի թագավոր Բաղդուինի մոտ, որն ընդունեց նրան, մեծ սիրալիրություն ցույց տվեց և նշանակեց Տիրերիա քաղաքի ու ողջ Կալիլեա երկրի տեր: Այնտեղ // նա մի որդի ունեցավ, որին կոչեց իր անունով՝ Ժոսլին¹⁵⁰:

Այդ ժամանակ մեռավ Ռիդվանը¹⁵¹, որ տիրում էր Հալեպում:

274. Մավդուղից հետո Ասորեստանում տիրակալած զորագլխի, դեպի Ասորիք ձեռնարկած նրա արշավանքի ու պարտության մասին¹⁵²

Քանի որ թուրքերի մեծ սուլթանը նստում էր Պարսից երկրում և մշտապես ղորահրամանատարներ էր ուղարկում արևմտյան երկրների բոլոր կողմերը, որոնք իշխելով այդ կողմերում, մնում էին նրա գերիշխանության և հրամանի տակ, այդ պատճառով երբ, ինչպես ցույց տվեցինք, Մավդուղը մեռավ Դամասկոսում, Ասորեստան ուղարկվեց մի ղորաղլուխ և կուսակալ՝ Բուրսուխ¹⁵³ անունով:

Նա բազում ղորքով արշավանքի ելավ և նախ և առաջ եկավ պաշարեց Ուոհան՝ քանդելով նրա այգիներն ու բազում ոճիրներ գործելով երկրում: Ապա անցնելով Եփրատը, նա գնաց պաշարեց Հալեպի գավառը, որքան կարող էր վնաս պատճառեց քրիստոն-

յա երկրներին ու վերադարձավ Ասորեստան: Հաջորդ տարի նա նորից ելավ և, ինչպես սովորութիւնն էր, եկավ Ուռհա՝ ավերելով երկիրն ու փշացնելով բերքը: Ապա գնաց Հալեպ և պատրաստվեց պատերազմել ֆրանկների դեմ: Ֆրանկները նույնպես հավաքեցին իրենց զորքերը և բանակ դրին Հալեպի և Անտիոքի միջև ընկած մի վայրում: Կովի պատրաստութիւն տեսնելուց հետո, հունաց 1427 (1116) թվականին, մարտակարգէր կազմեցին, հնչեցրին շեփորներն ու խփեցին թմբուկները, և աստված ֆրանկներին հաղթութիւն տվեց: Թուրքերը պարտվեցին ու սրի քաշվեցին, նրանց ճամբարը ավարի մատնվեց, իսկ Բուրսուիւր քչերի հետ փախուստի դիմեց:

275. Այն մասին. թե ինչպես Պիր¹⁵⁴ ամրոցը հանձնվեց ֆրանկներին¹⁵⁵

Պիր կոչվող անառիկ ամրոցին տիրում էր մի հայ՝ Ապլղարիպ¹⁵⁶ անունով: Ուռհայի տեր Բաղդուինը իր ազդականներից մեկի՝ Գալերան¹⁵⁷ անունով փառահեղ պատանու և բազում ֆրանկ զինվորների հետ եկավ պաշարեց այդ ամրոցը: // Պաշարումը ելկար տևեց, քանի որ այն հնարավոր չէր կռվով գրավել, այլ միայն շրջափակումով: Երբ, ինչպես ասացինք, պաշարումը երկարաձրգվեց, Ապլղարիպը նեղն ընկավ, որովհետև տեսավ, որ օդնության հասնող շկա: Ապա նա հանձնեց ամրոցը Բաղդուինին՝ պայմանով, որ Գալերանը կնության առնի իր գստերը: Ամրոցը գարձավ նրա աղջկա օժիտը, և այսպես Պիրը հանձնվեց ֆրանկների ձեռքը:

276. Երուսաղեմի թագավորի մահը, Ուռհայի տեր Բաղդուինի թագավորումը Երուսաղեմում և Ժոսլինի թագավորումը Ուռհայում¹⁵⁸

1425 (1114) թվականին Ուռհայի տեր Բաղդուինը գնաց Երուսաղեմ աղոթելու: Իսկ Երուսաղեմի թագավոր Բաղդուինը զորք հավաքեց և մտավ Եգիպտոսի սահմանները՝ Ֆարմի¹⁵⁹ կոչվող վայրում: Սակայն վրա հասավ նրա վախճանը, ու նա հրամայեց, որ իրեն տանեն թաղեն եղբոր՝ Գոգեֆրուայի գերեզմանում, իսկ իրենց թագավոր կարգեն Ուռհայի տիր Բաղդուինին: Այդպես էլ եղավ. Բաղդուինը թագավորեց Երուսաղեմում, հետո Տիբերիայից կանչեց Ժոսլին կոմսին և հաշտվեց նրա հետ: Այսպիսով, Բաղդուինն այդ ժամանակ թագավորում էր Երուսաղեմում, իսկ Ժոսլինը՝ Տիբե-

րիայում: Գալով Տիբերիա, ժոսլինը բազում սխրանքներ էր գործել և ահաբեկել բոլոր մյուս հարևաններին¹⁶⁰:

277. Կարկառի երկրում Բալակ թուրքի գործած ոճիրների, մասին

Կարկառի երկրում այդ ժամանակ իշխում էր մի հայ՝ Միքայել¹⁶¹ որդի Կոստանդնի անունով, որը Մարաշի ավերիչ երկրաշարժի օրերին գտնվում էր Սամոսատի բանտում: Այս Միքայելը, որ մի մեծամիտ պատանի էր, մեծ վնաս էր պատճառում բոլորին՝ կողոպուտի և ավազակությունների մատնելով ողջ շրջակա վայրերը: Իսկ Անձիտի¹⁶² երկրում և Հիսն-Ջիազում¹⁶³ իշխում էր Բալակ թուրքը՝ Արտուքի սերունդներից, որը մի ժամանակ տիրում էր Սրուճին: Նա անընդհատ լուր էր ուղարկում այս Միքայելին և համոզում, որ ձեռք քաշի // շարագործություններից ու թույլ չտա, որ իր ավազակները վնասեն վաճառականներին ու ճանապարհորդներին: Բայց նա չէր համոզվում, և մարդիկ միշտ գանգատվում էին Միքայելից Բալակի մոտ: Վերջինս, չհամբերելով, խրստաշունչ դեկտեմբեր¹⁶⁴ ամսին՝ հավաքեց թուրքմենների մի մեծ բազմություն՝ Կարկառի բարեշեն երկիրն ասպատակելու համար: Տիրոջ կամքը գորավիզ եղավ նրան, օգնեց ու առաջնորդեց՝ յրա առջև սառեցնելով ահռելի ծփրատ գետը: Մի ժամվա ընթացքում նա և բոլոր թուրքմեն զինվորները անցան մյուս կողմը: Եթե ստիպված լինեին շարժվել ծանծաղուտով, հինգ օրում չէին կարողանա անցնել: Երեկոյան հասան երկրի սահմանները, և նրա զինվորները զարանակալեցին տեղի դժվարանցանելի լեռներում: Այդ գիշերը ձյուն եկավ, և ոչ ոք նրանց չնկատեց: Տերը զայրացավ երկրի բնակիչների վրա: Ով դուրս էր գալիս գյուղից՝ լեռներով կամ հովիտներով անցնելու համար, թուրքմենները ձյան վրա թողած նրա հետքերի շավղով գնում էին նրա ետևից և, գտնելով նրան, սպանում կամ գերի էին քշում: Այնուհետև ցրվելով երկրում՝ նրանք ամբողջովին ավերեցին այն, այրեցին տներն ու գյուղերը և մեծամեծ ոճիրներ գործեցին:

278. Գալեռանի զորքերի մասին, որոնք հաբձակվեցին թուրքմենների վրա

Երբ Բաղդուիսը գնաց Երուսաղեմ աղոթելու, Ուոհայի կառավարումը հանձնարարեց Պիրի տիրոջը՝ Գալեռանին: Սա որքան կարող էր զորք հավաքեց և անսպասելիորեն գնաց հաբձակվեց թուրքմենական վրանների վրա, որոնք գտնվում էին Ուոհայից

արևելք՝ Հեսմի¹⁶⁵ լեռան հարթավայրում, Արտուքի որդի Ղազիի սահմանների մոտ: Շուրջ հինգ հազար հողու՝ տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների, նա գերի վարեց, ինչպես նաև ավարի մասնեց հազար երկու հարյուր ձի, եզներ, ուղտեր և հարյուր հազար ոչխար: Ռազմունակ մարզկանցից շատերին սպանելուց հետո ավարը նա բերեց Ուռհա, և դա շարիքների պատճառ դարձավ: Այս դեպքերը տեղի ունեցան 1426 (1115) թվականի մարտ ամսին: ||

279. Մարդինի տիրակալ Ղազիի արշավանքը դեպի արևմուտք
և Ուռհայի պաշարումը նրա կողմից¹⁶⁶

Այնուհետև Ղազին՝ Մարդինի տիրակալը, որ այդ ժամանակ Արտուքյանների պատվավոր առաջնորդն էր, զայրուցավ և անսահման մեծ բազմություն հավաքած, հնձի օրերին եկավ բանակեց Ուռհայի մոտակայքում՝ քաղաքի ցանքսերից ու բերքից հեռու: Հաշտության բանակցություններ վարելով՝ նա ետ ստացավ գերված թուրքմենների մնացորդներին և, առանց վնաս տալու, հեռացավ քաղաքից ու գնաց դեպի Խառան: Տիրելով նրան՝ կտրեց անցավ Եփրատն ու նվաճեց նաև Հալեպն իր գավառով: Նա այնքան զորեղացավ ու հզորացավ բոլոր թուրք զորահրամանատարների շարքում, որ նույնիսկ Ասորեստանի և Արևելքի ղորագլուխները հնազանդվեցին նրան: Այնուհետև, անթիվ բազմություն հավաքելով, նա մտավ Անտիոքի երկիրը:

280. Ռոջերի՝ Անտիոքի տիրոջ պարտությունը¹⁶⁷

Ռոջերը՝ Անտիոքի տերը, լսելով, որ Ղազին մտել է իր երկիրը, եկավ Անտիոքից՝ նրան դիմադրելու համար: Իսկ Երուսաղեմի թագավոր Բաղդուինը պատրաստվեց օգնության հասնել Ռոջերին. նույնն արեց նաև Քալբերանն Ուռհայից: Բայց Ռոջերը, սույն մեծամիտ ու ինքնավստահ երիտասարդը, չհամբերեց մինչև թագավորի գալուստը և կարծեց, թե կարող է միայնակ պարտության մատնել թուրքերին և հաղթանակ ու փառք շահել: Նա հանդուզն կերպով մոտեցավ մահմեդականների բանակին, մի բան, որ թուրքերի սրտովն էր, քանի դեռ ֆրանկները չէին եկել: Թուրքերն արագորեն շրջապատման օղակի մեջ առան Ռոջերին և նրա բանակի վրա կարկուտի ամպերի նման նետեր տեղացին: Տերը բարկացավ ֆրանկների վրա և երես թեքեց շարագործ ու ամբարտավան Ռոջերից, որն սոսնճետ կորավ այդ կռվում ու չգտնվեց ո՛չ սպան-

83 վածների, ո՛չ գերիների մեջ: Թուրքերն ավարի մատնեցին ֆրանկ-
ների բեռները և այն ամենը, ինչ որ գտան նրանց մոտ: ||

281. Երուսաղեմի թագավորի գալուստը և թուրքերի
պարտութունը¹⁶⁸

Ռոջերի շախչախումից ու կործանումից հետո բազում զոր-
քերով տեղ հասան Երուսաղեմի թագավոր Բաղզուինը, Տրիպոլիի
կոմսը և Գալերանն Ուոհայից: Անտիոքացիները դուրս եկան գի-
մավորելու Երուսաղեմի թագավորին: Այնտեղ նա իշխանությունը
վերցրեց իր ձեռքը, հավաքեց եղած զորքերը և գնաց գիմագրելու
Ղազիին: Նրանց միջև ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Տերը բար-
կացավ թուրքերի վրա, և Ղազին պարտվեց: Նրա զինվորներից
շատերը սրի մատնվեցին, իսկ ինքը քչերի հետ հազիվ փրկություն
գտավ Հալեպում:

282. Ժոսլինի թագավորումն Ուոհայում¹⁶⁹

Բաղզուին թագավորը, ցնծությամբ ու հաղթանակով վերա-
դառնալով Անտիոք, այնտեղից գնաց Երուսաղեմ: Ապա Տիբերիա-
յից բերել տվեց Ժոսլինին և, հուրախություն եղեսացիների, ուղար-
կեց կառավարելու Ուոհան: Ուոհայում նա թագավորեց 1432
(1121) թվականին: Գալերանը վերագարծավ Պիր կոչվող իր ամ-
րոցը: Թագավորելով Ուոհայում, Ժոսլինը զորք հավաքեց, գնաց
նվաճեց թուրքմենների վրանները և նրանցից շատ գերիներ վերց-
րեց: Նրա համբավը տարածվեց ողջ Միջագետքի երկրներում, և
վախը համակեց բոլոր հարևան թուրքերին: Թուրքմենները, որոնց
մի մասը գերության էր մատնվել, գնացին ապաստան գտան Ղա-
զիի՝ Մարդինի տիրոջ մոտ, համոզելով նրան արշավել գեպի Ուո-
հա և առնել իրենց վրեժը: Վերջինս բյուրաթիվ ու անհամար բազ-
մություն հավաքեց և եկավ պաշարեց Ուոհան: Շրջապատելով այն,
նա հափշտակեց նրա բերքը, կտրատեց ու փչացրեց պարտեղները
և գնաց:

283. Իբեհնեից Ղազիի կրած պարտության, նրա
մահվան և նրա որդու թագավորության մասին¹⁷⁰

Ղազին, որի մասին խոսեցինք, զորեղացավ, հզորացավ ու
ամբարտավանեց, քանի որ նրա, ինչպես նաև իր Սուրման անու-
նով լղբոր և Դաուգ¹⁷¹ անունով հորեղբորորդու տերությունը տա-

84 րածվել էր մինչև Ասորեստան. ու Հայաստան, մինչև Վրաստանի սահմանները: // Ողջ Հայաստանում, այդպիսով, տիրում էին նրա ցեղակիցները: Շուտով, սակայն, նրա ու իբերների, այսինքն՝ վրացիների¹⁷² թագավորի միջև, որը Դավիթ¹⁷³ էր կոչվում, տարածայնություն ծագեց: Ղազին հավաքեց տարբեր ժողովուրդների մեջ ապրող իր ցեղակիցներին և հանգզեց մտնել իբերների երկիրը: Այգ լսելով՝ իբերների Դավիթ թագավորը զորահավաք կատարեց և եկավ զիմադրելու նրան: Նրանց միջև ճակատամարտ տեղի ունեցավ, և Ղազին պարտվեց: Իբերները, հալածելով թուրքերին, կոտորեցին նրանց մեծամասնությանը և ավարի մատնեցին նրանց ողջ ունեցվածքը: Այսպես Ղազին ամոթով դուրս եկավ իբերների երկրից և փրկություն գտավ իր աշխարհում: Քիչ ժամանակ անց Ղազին հիվանդացավ ու մեռավ: Մարդինում, Դարալում¹⁷⁴ և Նփրկերտում նրա փոխարեն թագավորեց իր որդին՝ Տիմուրտաշը¹⁷⁵, մինչդեռ Բալակը՝ նրա հորեղբորորդին, տիրում էր Հիսն-Ջիագում և Անձիտում¹⁷⁶:

283. Հունաց Հովհաննես¹⁷⁷ կայսեր գահակալումը¹⁷⁸

Հույների Ալեքս կայսրը, որին հիշեցինք վերևում, կենդանության օրոք գահաժառանգ կարգեց իր Հովհաննես անունով որդուն: Բայց մայրը գեմ էր որդու գահակալմանը. նա ուզում էր թագավորեցնել իր փեսային: Այսպես ատելություն ծագեց Հովհաննեսի և իր փեսայի միջև: Ալեքս կայսեր մահվանից հետո Հովհաննեսը եկավ մտնելու արքունիք: Սակայն մոր և փեսայի դրգամամբ պահապանները փակեցին գոնեըրը նրա առջև: Այնժամ Հովհաննեսը կոչ արեց իր զինվորներին, թե հասնել է ժամանակը, որպեսզի մարտիկները ցույց տան իրենց քաջությունը և պսակի արժանանան՝ որպես ավար ստանալով պալատում եղած ամեն ինչ: Զինվորները ոգևորված՝ շորս կողմից մոտեցան պալատի պատերին և, թափով ներս մտնելով, բացեցին դռները: Մի ժամվա ընթացքում պալատում կուտակված բոլոր գանձերը՝ ոսկին, արծաթը, մարգարիտները և թանկարժեք անոթները ավարի մատնվեցին: Տիրելով թագավորությանը, Հովհաննեսը կարդադրեց, որպեսզի քաղաքում ոչ ոքի վնաս չհասցվի: //

284. Ոսկերեւ լեռան մասին

Հովհաննեսն ամուսնացավ հունդարական թագավորի դստեր

հետ՝ որպես օժիտ ստանալով ոսկեբեր լեռան կեսը: Իր մորը նա կրոնավոր դարձրեց, իսկ փեսային աքսորեց: Ինչ վերաբերում է հիշյալ ոսկեբեր լեռանը, ապա դա մոտիկ անցյալում հայտնաբերվել էր այդ կողմերը տեղափոխված մի ասորու կողմից: Մի օր, անցնելով տեղի քաղաքներից մեկով, նա տեսնում է կժեր պատրաստող մի բրուտի: Զննելով կավը, նրա մեջ նա ոսկի է նկատում և օղնության կարոտ աղքատի դիմակի տակ աշակերտում կժադործին: Մի օր, երբ նա դատարկում է մոխիրը հնոցից, սկսում է քշփորել ու տնտղել այն, և նրա հատակին դտնում ոսկու մի դունդ, որն իր ծանր քաշի պատճառով երկար ժամանակի ընթացքում հավաքվել էր այնտեղ: Հարմար առիթ գտնելով՝ նա հանում է այն ու պահում: Այնուհետև այդ կավահողի մասին դնում հայտնում է հունգարական թագավորին: Թագավորը, հավաստիանալով դրանում, այնտեղ արհեստսւվորներ ու ոսկի ղտողներ է նշանակում և ղտման եղանակով ահագին ոսկի ստանում: Իսկ ասորուն նա մեծ հարստութուն է պարգևում:

285. Մելիտենեում Դանիշմենդի որդու տիրապետության մասին

Դանիշմենդի որդիներից հետո Մելիտենեում տիրում էր մի մարդ՝ թուրք թագավորների մեծ ցեղից¹⁷⁰, որի մահից հետո իշխանության գլուխ անցան նրա երկու անչափահաս որդիները՝ իրենց մոր հետ: Իկոնիայում և հունաց երկրի ներքին շրջաններում տիրում էր նրա Մասուդ¹⁸⁰ անունով անդրանիկ որդին, իսկ Սեբաստիայում, Կեսարիայում և Նեոկեսարիայում¹⁸¹ Դանիշմենդի որդի Ղազին¹⁸²: Վերջինս սաստիկ հղորացավ, շարժվեց դեպի Մելիտենե ու մեծ ջանք թափեց [քաղաքը] գրավելու և նրա կառավարչին ձերբակալելու ուղղությամբ, պատրվակ բերելով, թե ուղում է ամուսնանալ նրա դստեր հետ: Սակայն չկարողանալով նրան նենգությամբ բռնել, մատնեց || իր մտազրույթյունը: Զորք հավաքած նա եկավ պաշարեց Մելիտենեն և խիստ նեղության մեջ գցեց նրան: [Պարենի] պակասից այնտեղ սաստիկ սով առաջացավ և համաճարակ ծագեց: Դրա շնորհիվ Դանիշմենդի որդի Ղազին 1434 (1123) թվականին գրավեց քաղաքը և տիրեց նրան: Այսպիսով, Ղազին՝ Կապագովկիայի ամիրայի և Մելիտենեի ու մինչև հյուսիսի հազարական ծովն ընկած բոլոր քաղաքների տիրոջ իշխանությունը հզորացավ, ամրապնդվեց և տարածվեց: Նա շարունակ մտնում էր հունաց սահմանները և կողոպտում նրանց գավառները, այսինքն Գադատիան, Կողոնիան, մինչև Հերակլես

86

և Հյուսիսային ծովի առափնյա շրջանները: Նա գերում, ավերում և ոճիրներ էր գործում: Այդ պատճառով Հովհաննես կայսրը պատրաստվեց ելնել և վրեժ լուծել Ղազիից: Սակայն, երկրում հացահատիկ ու հարդ չգտնելով, ետ կանգնեց:

Այգ ժամանակներում մեռավ հույների թագուհին՝ հունգարական թագավորի գուստրը: Մեռավ նաև Ալեքս¹⁸³ անունով արշայորդու կինը, որը վրաց թագավորի գուստրն էր:

286. Ուոհայի կոմս ժոսլինի և Պիրի տե՛ր Գալերանի գերեվաւումը քուրֆերի կողմից¹⁸⁴

Ուոհայի կոմս ժոսլինը ամուսնացավ Անտիոքի տիրոջ՝ Ռոջերի դստեր հետ, որպես օժիտ ստանալով Ազաղ ամրոցը: Երբ գնում էր նրան Ուոհա բերելու, անցավ Եփրատը և գիշերեց Պիր ամրոցում: Նույն գիշերը Մերիբայից¹⁸⁵, Ումկայից¹⁸⁶ և Պիրի շրջակայքից մարդիկ եկան և հայտնեցին, որ այդ երեկո թուրքերը հարձակվել և ավարի են մատնել երկրում եղած ամեն ինչ: Իսկ վերը հիշված Բալակ ամիրայի՝ Անձիտի երկրի և Հիսն-Ջիադի մեծ տիրակալի ղորքն էր: Մոտ շորս հազար թուրք ձիավորների հետ անցնելով Հալեպով, ոմանց նա ուղարկել էր այս ու այն կողմ՝ երկիրն ասպատակելու համար: Իսկ ինքը եկել || գաղար էր առել Ուոհայի գավառում՝ մի աղբյուրի մոտ, որ կոչվում էր Հայիգ, այսինքն՝ կյանքի աղբյուր¹⁸⁷, և որտեղ գտնվում էր մի նշանավոր բերդ՝ Ռեշ-Քեֆա¹⁸⁸ երկրի զիմաց: Երբ լուրը տարածվեց ֆրանկների մեջ, նրանք վճռեցին հալածել հրոսակներին՝ շնկատելով, որ Բալակը երկիր էր մտել իր ամբողջ ղորքով: Ժոսլինին այգ քայլին էր մղում ու դրդում հատկապես Գալերանը՝ մտահոգված իր երկրի բախտով: Նույն գիշերը Գալերանն ու ժոսլինը ֆրանկների հետ փութով հեծան արագավազ ձիերը և արշավեցին նրանց ետևից՝ հուսալով, որ Ռեշ-Քեֆայում կհասնեն նրանց: Գալով այն վայրերը, որտեղով անցել էին թշնամիները, նրանք հայտնաբերեցին վերջիններիս երթուղիները և հետապնդեցին նրանց: Գիշերվանից մինչև կեսօր նրանք արշավեցին այգ հետքերով՝ տոշորվելով ծարավից, փոշուց ու շոգից: Եվ այսպես հետապնդելով՝ նրանք հասան այն մեծ ճամբարին, որտեղ բանակ էր գրել Բալակը: Հայացք գցելով՝ նրանք տեսան մի մեծ բազմություն, մինչգեռ իրենք փորրաթիվ էին և ճանապարհի վաղքից ու հոգնությունից թուլացած: Եկատվելով թուրքերից՝ նրանք չկարողացան ետ դառնալ, և երբ եկան ջրելու ձիերը, թուրքերը աղեղները ձեռքներին շարվեցին

գետափին: Ֆրանկներից ով որ մոտենում էր, նրան ու ձիուն նետահարում էին: Թուրքերը բոլոր կողմերից շրջապատեցին նրանց, շատերին կոտորեցին, իսկ մնացածներին ողջ-ողջ բռնեցին: Ձերբակալեցին նաև Ժոսլինին, Գալերանին ու նրանց հետ եղած մի-ծամեծներին: Երբ նրանց բերին Բալակի մոտ, սա դեռևս չէր հավատում, այլ կարծում էր, թե երազ է, որ այսպիսի թագավորները մի ժամում դարձան իր գերիները: Այսպես անսպասելի կերպով բռնվեցին ու գերվեցին այդ երկու անվանի իշխանները: Բալակը, Ժոսլինին ու Գալերանին առած, եկավ Ուռհայի դուռը, որպեսզի քաղաքը հանձնեն իրեն: || Սակայն ուռհայեցիները նրան ծաղրեցին ու համաձայնութուն չտվին: Հեռանալով այնտեղից, նա գերիներին տարավ իր հետ ու պահեց Հիսն-Ձիադում:

287. Բաղդուին թագավորի ժամանումն Ուռհա

Այդ ժամանակ Անտիոքում էր գտնվում Բաղդուին թագավորը, որը լսելով լուրը, անմիջապես վեր կացավ, եկավ Ուռհա: Նա խաղաղեցրեց երկիրը և զինվորներ կարգեց՝ այն պաշտպանելու համար: Ապա իրենց պատվարժան կրոնավորներից Ժոֆրուա Վանական¹⁸⁹ անունով մեկին կառավարիչ նշանակեց, որպեսզի տնօրինի երկրում, մինչև տեսնեն, թե ինչ է սպասում Բալակի գերիներին:

Այդ ժամանակ Միքայել հայր՝ Կարկառի տերը, շատ նեղվելով թուրքերից, հասկացավ, որ չի կարող պահպանել բերդը, ուստի այն հանձնեց Բաղդուին թագավորին, պահելով որոշ տարածութուններ իր ապրուստը հայթայթելու համար:

288. Բալակի կողմից Բաղդուին թագավորի ձերբակալման և գերեվարման մասին¹⁹⁰

Երբ Միքայելն, ինչպես ասացինք, հանձնեց Կարկառի բերդը՝ պահելով իրեն Տլուք գավառը, և Բաղդուին թագավորը գնաց Անտիոք, Բալակը նորից սկսեց նեղություն տալ Կարկառի երկրին: Նա իր ողջ զորքով շարունակ ասպատակում էր Կարկառի, Սամոսատի, Քյահթայի¹⁹¹ և Հիսն-Մանսուրի երկրները: Բաղդուին թագավորը հարկադրվեց օգնության գնալ երկրին և Քեսունից ու Սամոսատից հացահատիկ բերել Կարկառի բերդի համար: Երբ Բալակը լսեց, որ Բաղդուին թագավորը հասել է Քեսուն, զորք հավաքեց և եկավ մինչև Սինճա¹⁹² գետը՝ Քեսունի և Սամոսատի միջև: Թագավորը շնկատեց, որ Բալակն այգքան մոտեցել է: Հարության

տոնն անցկացնելով Քեսունում՝ շորեքշաբթի օրը [Ֆրանկները] ելան և անզգույշ ճանապարհ ընկան: Նրանք անցան Սինճայի նշանավոր կամրջով¹⁹³ և մոտ մեկ փարսախ [առաջ շարժվեցին], մինչգեռ // Թագավորի հեծյալների մեծ մասը գտնվում էր հեռավում և նույնիսկ գետին չէր հասել: Թագավորը, դրոշը պարզած, ոմանց հետ ընթանում էր առջևից: Եվ հանկարծ Բալակի զինված-պատրաստ զարանակալները գիշերային գայլերի նման նետվեցին որսի վրա և պաշարման օղակի մեջ առան Բաղգուին Թագավորին: Միաժամանակ նրանք բռնեցին նրա քեռորդուն՝ մի փառահեղ պատանու, ինչպես նաև նրա հետ եղած շատ այլ մարդկանց: Երբ ֆրանկ զորքերը հասան Քեսունի կամրջին, Բալակը վերցրեց Թագավորին ու գերիներին և եկավ Կարկառ բերդի մոտ: Այստեղ Բալակը դառն տանջանքների ենթարկեց Թագավորին, մինչև որ նա հանձնեց Կարկառ բերդը: Այսպես իրագործվեց Բալակի երազանքը, և նա տիրեց Կարկառ բերդին: Երկիրը մաքրվեց գողերից ու ավազակներից, որոնք կողոպտում ու թալանում էին շրավորներին: Ողջ աշխարհում հանգստութուն ու խաղաղութուն տիրեց: Բալակ ամիրայի մասին նույնիսկ պատմում են, թե կախել էր տվել մի թուրքի, որը ոմն աղքատից մի կտոր հաց էր խլել: Նրա տերության մեջ ոչ ոք իրավունք չուներ վնասելու քրիստոնյաներին, նույնիսկ խոսքով:

Կարկառ բերդը գրավելուց հետո [Բալակն] այնտեղ պահապան զորքեր կարգեց, առավ Թագավորին ու գերիներին և բերեց Հիսն-Ջիազ, որտեղ բանտարկված էին Ժոսլինն ու Գալերանը: Ժոսլինը բռնվել էր սեպտեմբեր ամսին. այգ լուրը Ուռհա հասավ հաշի տոնի երեկոյան: Եվ այգ տարի հաշի տոնը չկատարվեց Ուռհայում, քանի որ բոլոր ուռհայեցիները սուգ էին մտել: Իսկ ապրիլին, Ջատկի շորեքշաբթի օրը, ինչպես ասացինք, բռնվեց Բաղգուինը: Պատմում են, թե Ժոսլինին ու Գալերանին գերելուց հետո մեկնելով Հիսն-Ջիազից, Բալակն իբր նրանց ասել է. «Ահա դնում եմ, և եթե աստված կամենա, Բաղգուին Թագավորին կբերեմ ձեզ մոտ»: // Այդպես էլ եղավ, վեց ամիս անց վերջինս բերվեց նրանց մոտ ու նրանց հետ բանտարկվեց Հիսն-Ջիազում:

289. Բալակի նոր արշավանքը դեպի ֆրանկների երկրներ և նրա գործած ոնիրները

Բալակն այգ տարի նորից հավաքեց իր զորքերը և եկավ պաշարեց Ուռհան: Փշացնելով բերքն ու պարտեզները և ավերելով

երկիրը՝ նա ելավ այնտեղից ու գնաց Խառան, որը հանձնվեց նրան: Ապա եկավ Հալեպ, և այն նույնպես հանձնվեց նրան: Այնուհետև նա մտավ ֆրանկների երկրները՝ Ավետյաց բլուր, Տլուր և Աղաղ: Հեղեղի նման ավարի մատնեց, կողոպտեց, թալանեց գյուղերը և ուղարկեց իր երկիրը, գրավեց Հիսն-Մանսուրն ու Քլատիան¹⁹⁴ և մի տարի մեծամեծ ոճիրներ գործեց ֆրանկների հողերում:

290. Հիսն-Ջիադում ոմանց կազմակերպած դավադրության և ժուլին կոմսի փրկության մասին¹⁹⁵

Նույն տարի, 1435 (1124) թվականի օգոստոս ամսի լիալուսնի օրերին, հայ դինվորներից ոմանք¹⁹⁶, մոտ քսան հոգի, որոնք ծառայում էին Քեսունի լեռան Պեհեսնի¹⁹⁷ կոչվող անառիկ բերդում, սլատրաստվեցին և [երկրի] կուսակալ ժոֆրուա Վանականի ու թագուհու հետ դավադրություն կազմակերպեցին: Նրանք չբավոր գյուղացիների տեսքով ելան գնացին Հիսն-Ջիադ: Տաս հոգին, խաղող, պտուղներ և հավեր բարձած, բարձրացան Հիսն-Ջիադ մեծ բերդը՝ ձևացնելով, թե շրջակայքի դյուղերից են և եկել են բողոքելու իրենց կառավարչի դեմ, որ ճնշում ու նեղում է իրենց: Մյուսները մնացին ետևում՝ գործը սկսվելուն պես նրանց միանալու պատրաստությամբ: Նրանք, որ կրում էին բեռները, բարձրացան մինչև բերդի վերին դարպասը: Երբ ղռնապաններին հայտնեցին իրենց գալու պատճառը, թե գանգատ ունեն իրենց կառավարչից, նրանց մտցրին դարպասների միջանցքը, որպեսզի բերդպետին տեղյակ պահեն նրանց ժամանման մասին: Վրիպ բերդպետն այդ օրը խնջույք էր կազմակերպել և, հավաքած մեծամեծներին, ղվարձանում էր: Գինին արգեն ազգել էր նրանց վրա: Պահապանների միջ մասը գտնվում էր այնտեղ, իսկ դարպասի մոտ, դրոնապանի ձեռքի տակ մնացել էին երկու-երեք հոգի: Երբ ուղարկվածը գնաց ներս՝ բերդպետին հայտնելու [եկողների] մասին, սրանք թռան խլեցին դարպասների միջանցքում կախված սրերը և, ծնկի բերելով պահապաններին ու բոլոր պատահողներին, սպանեցին նրանց: Ապա ձայն տվեցին իրենց մյուս ընկերներին, որոնք միանալով նրանց՝ մի ջոկատ կաղմեցին: Հետո փակեցին դարպասները, հարձակվեցին խնջույքի հրավիրվածների վրա և մի ժամում բոլորին կոտորեցին ու ոչնչացրին: Այնուհետև բացեցին բանտի դռները և բանտարկվածներին ազատ արձակեցին: Այդպի-

սով նրանք գրավեցին բերդը և տիրեցին նրան: Քաղաքից շատ հայեր, ովքեր կարողացան մտնել ներս, հավաքվեցին նրանց մոտ:

Այդ ժամանակ տազնապր տարածվեց քաղաքում, և շտապ լուր ուղարկեցին Բալակին, որը գտնվում էր Հալեպում: Թուրքերը շրջապատեցին բերդը և բոլոր կողմերից գիշեր-ցերեկ սկսեցին հավաքվել նրա շուրջը: Այն առան օղակի մեջ, և ոչ ոք չէր կարող ո՛չ մտնել, ո՛չ ելնել: Ժոսլինը, սակայն, առաջին իսկ գիշերը պատրաստվեց ու հանդգնեց դուրս գալ՝ երգվելով թագավորին, որ չի հանգստանա, մինչև չհասնի Երուսաղեմ, զորք չհավաքի ու ետ չդառնա: Նա իր հետ վերցրեց ուրիշ երկու հոգու¹⁹⁸ և, ոտքով դուրս գալով, ճեղքեց բերդը շրջապատող բազմությունն ու փրկվեց աստծու կամքով: Նախ գնաց Քեսուն, ապա՝ Ավեսոյաց բլուր և Անտիոք, իսկ ի վերջո հասավ Երուսաղեմ: Բոլորն ուրախանում էին, թե շուտով Բաղդուին թագավորն ու Գալերանը կփրկվեն՝ ստանալով Հիսն-Ձիադում կուտակված հարստությունը: Իսկ Բալակը, երբ լսեց այդ գեպքը, կատարված իր անառիկ բերդում, որ

92 թագավորության աթոռանիստն // ու իր հարստությունների գանձարանն էր, նույն ժամին փութով ոտքի կանգնեց, վերցրեց իր զորքերը և շորս օրում շտապ հասավ Հիսն-Ձիադ՝ դեպքից տաս օր հետո: Կատաղի հարձակում ծավալելով՝ նա բերդի գեմ ուղղեց բազմաթիվ բաբաններ, որոնք անընգհատ ու անդադար կործանում էին նրա պարիսպները: Կոփր չէին դադարեցնում նույնիսկ մեկ րոպեով՝ վախենալով, թե ուր որ է ֆրանկները վրա կհասնեն: Մի քանի օրում նրանք քանդեցին պարիսպը և նրա մեջ մեծ ճեղքվածք բացեցին: Բալակը պաշարվածներին համոզում էր հանձնել զիրքերը և փրկել իրենց կյանքը, քանի որ չէր կամենում բերդը գրավել սրով ու նսեմացնել նրա սրժանիքը: Այնտեղ, աղբերակունքից վեր, կար մի մեծ բուրգ, որն անընգհատ հարվածներից գետնին հավասարվեց: Երբ այն կործանվեց, ներսում եղողները ձեռնթափ և հուսակտուր եղան: Գալերանն անձամբ իջավ Բալակի մոտ և նրանից երաշխիքներ ու երգում խնդրեց իրենց կյանքի [ապահովության] մասին: Բալակը երգվեց պատվով պահել նրանց, ինչպես նախկինում: Եվ բերդը հանձնվեց: Բալակը, ներս մտնելով, բռնեց դավադիր հայերին, խստագույնս տանջանքների ենթարկեց և ի վերջո ողջ-ողջ մորթադերժ արեց: Իսկ թագավորին, Գալերանին ու նրանց հետ եղողներին վերադարձրեց իրենց նախկին բանտարկության վայրը:

291. Ժոսլինի կողմից Հալեպի պաշարման և Հալեպում

Բրիտոնեյաներից խլված տաճարների մասին

93

Ժոսլինը հասնելով Երուսաղեմ, զորք հավաքեց և եկավ երեք օրով բանակեց Հալեպի շուրջը՝ նրա արևմտյան դարպասի դիմաց գտնվող Գոշան¹⁹⁹ լեռան վրա: Ապա [տեղացիներից] հարկ վերցնելով, կամեցավ մեկնել և հասնել Հիսն-Ջիագ: Սակայն նրան լուր հասավ, որ Բալական արդեն գրավել է բերդը և կոտորել այնտեղ գտնվող հայերին: Այգ պատճառով Ժոսլինը քարուքանդ արեց իր բանակած լեռան վրա գտնվող մզկիթները, || որոնցից մեկը կոչվում էր Դաքթա, իսկ մյուսը շինվել էր Ռիզվան թագավորի կողմից: Հետո նա կտրատեց պարտեզներն ու ծառերը և գնաց:

Հալեպում այգ ժամանակ կար մի մահմեդական գատավոր, որի անունն էր Աբուհասան իբն հաշշաբ²⁰⁰: Նա կանչեց քրիստոնյաներին ու հրամայեց, որ նրանք գնան և վերականգնեն Ժոսլինի քանդած երկու մզկիթները: Այգ ժամանակ Հալեպի ուղղափառները²⁰¹ եպիսկոպոսն էր Գրիգորիոս ուռհայեցի, որը կոչվում էր նաև Սամսոն: Կար նաև մի քաղկեդոնական եպիսկոպոս: Եկեղեցական գործակալները, որոնք վարում էին նվիրատվությունների գործը, չհամաձայնեցին և պատասխանեցին. «Մենք չենք կարող այգ անել և դուռ բացել, որպեսզի ամեն անգամ որևէ մզկիթ քանդվելիս, այն վերականգնվի եկեղեցու ծախսերով»: Այնժամ վերոհիշյալ գատավորը հրաման արձակեց, և հազարավոր մահմեդականներ տապարներով ու քլունգներով հարձակվեցին եկեղեցիների վրա: Մտնելով Ս. Հակոբի տաճարը, նրանք քանդեցին նրա բեմը, քերովբեներն ու խորանը և պոկոտեցին սրբապատկերները: Ապա հարավային պատի մեջ երկրպագելու տեղ բացելով, նույն ժամին սկսեցին աղոթել մզկիթի վերածված եկեղեցում: Այդպես վարվեցին նաև հույների Ս. Աստվածածնում և նեստորականների եկեղեցում: Ապա նրանք կողոպտեցին եկեղեցիներն ու եպիսկոպոսական խցերը: Քաղկեդոնականների եպիսկոպոսը փախավ Անտիոք, իսկ ուղղափառներինը եկավ Կալա-Չաբար: Այսպես, 1435 (1124) թվականին, Աթանասիոս Բար-համորո²⁰² պատրիարքի օրոք, ավերվեցին այգ տաճարները:

292. Բալակի և ֆրանկների նակտամուտը Մաքրուզի

մոտակայքում, նրա պարտությունն ու մահը և Դաուդ

անունով եղբոր գահակալումը²⁰³

Բալակ դորագլուխը, լսելով, որ Ժոսլինը զորք է հավաքել Հալեպը պաշարելու նպատակով, փութով զորահավաք կատարեց,

եկավ բանակ դրեց Մաբբուդի մոտակայքում և սկսեց նեղութիւն
պատճառել երկրին, որն իրեն շէր ենթարկվել: Ժոսլինը, որի հետ
էին նաև Ժոֆրուա Վանականը, մի ուրիշ Ժոֆրուա և Մահին²⁰⁴,
հավաքելով իր զորքը, սլատրաստվեց ճակատամարտ տալ նրան:
94 // Բալակին նա հանդիպեց Մաբբուդի մոտակայքում, և նրանց
միջև ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Գնդերը բախվեցին իրար,
Բալակը պարտվեց, և նրա զորքերի մեծ մասը ոչնչացավ: Նա
դարձավ դեպի Մաբբուգ՝ կամենալով վրեժ լուծել նրանից, որ
իրեն օգնութեան չէր հասել: Եվ մինչ կատաղի հարձակումներ էր
գործում Մաբբուգի վրա, խոցվեց պարսպից արձակված նետով և
ավանգեց հոգին: Նրան բերին Հալեսլ, և Արտուքյանները թաղե-
ցին նրան քաղաքից դուրս:

293. Վենետիկցիներ կոչվող ֆրանկների արշավանքի և
նրանց կողմից ծովափնյա Տյուրոս քաղաքի պաշարման
մասին²⁰⁵

Այդ ժամանակ, 1435 (1124) թվականին, երբ տեղի ունեցավ
Հիսն-Ջիագի դեպքը, վենետիկցի կոչվող մարդիկ, որոնք ֆրանկ-
ների ցեղից էին, պատրաստութիւն տեսան և մեծ բաղմութեամբ
ոտքի ելան: Նրանք պատրաստեցին բաղմաթիվ նավեր և իրենց
թագավորի հետ, որի անունը Դոջ²⁰⁶ էր, ծով իջան՝ դեպի Պաղես-
տին լողալու համար: Հասնելով Տյուրոսի և Սիգոնի ափը՝ նավերն
ու մակույկները շրջափակեցին ողջ ծովափը: Երբ ֆրանկները լու-
ցին նրանց արշավանքի մասին, Իրուսաղեմի ֆրանկ պատրիարքը
եկավ նրանց մոտ, քանի որ Բաղդուին թագավորը գերութեան մեջ
էր: Նրանք պաշարեցին Տյուրոս քաղաքը, որը գեոնս գտնվում էր
մահմեդականների ձեռքում և բավականին բաղմամարդ էր, որով-
հետև ովքեր որ փրկվել էին մահմեդականների կորցրած երկրնե-
րից, եկել էին այնտեղ: Այդ քաղաքն, ահա, պաշարեցին արշա-
վանքի ելած ֆրանկները և ծովից ու ցամաքից կատաղի հարձա-
կումներ գործեցին նրա վրա: Շուրջը տեղագրեցին սուրբեր տե-
սակի պաշարողական մեքենաներ՝ ահուկի բաբաններ ու բաղմա-
թիվ քարարձակներ, որոնք գիշեր-ցերեկ բախում ու հարվածում
էին: Այնուհետև շինեցին երկու փայտյա հզոր բուրգեր, բաղկա-
ցած յոթական հարկից՝ յուրաքանչյուրը տասն արմունկ բարձրու-
թեամբ: Դրանք դինեցին, ծածկեցին // թաց կաղնեփայտի
ամուր տախտակներով, որպեսզի կուպրը նրանց վրա չազդի, և
ավարտելով՝ մոտեցրին պարսպին: Սակայն քաղաքն ուներ ոչ թի

մեկ, այլ երեք պարիսպ, ինչպես նաև երկու արտաքին պատ: Բո-
լոր պարիսպների արանքում կային խոր խրամներ: Պարիսպները
լավ ամրացված էին, և նրանց վրա ղինյալների մի խիզախ բազ-
մություն կար: Տյուրոսցիները կռվում էին քաջաբար, և, կռիվը
տևեց մոտ յոթ ամիս: Պարիսպները ճեղքվել էին, և բազմաթիվ
աշտարակներ էին քանդվել բաբաններից, բայց պաշարվածները
դրանից չէին ընկճվում, քանի դեռ պարեն ունեին: Սակայն երբ
պարենն սկսեց պակասել, նրանք մեծ նեղության մեջ ընկան: Հույս
չգնելով քաղաքի տերերի՝ եգիպտացիների վրա, նրանք գիմեցին
Դամասկոսի տիրակալին, որպեսզի օգնի իրենց և տիրություն
անի: Թղթակցությունը տեղի էր ունենում թռչունների միջոցով,
քանի որ ոչ ոք չէր կարող մտնել կամ դուրս գալ: Դամասկոսի
ամիրան մեծ զորք հավաքեց՝ օգնության դալու համար, և աղավ-
նու միջոցով նրանց հաղորդեց. «Այսինչ օրը բազմաքանակ զոր-
քով ես կհասնեմ ձեզ մոտ: Քաջալերվեցե՛ք, սրտապնդվեցե՛ք և
մի՛ վհատվեք»: Աստծու կամքով աղավնին եկավ իջավ Ֆրանկ-
ների ճամբարը: Երբ կարգացին նամակը, նրա փոխարեն կազմե-
ցին մի ուրիշը, որի մեջ գրված էր հետևյալը. «Տյուրոսցիներ՛,
դուք գրել էիք, որ օգնության դանք ձեզ, սակայն հայտնում ենք,
որ չենք կարող, որովհետև շունենք մի այնպիսի բանակ, որն ի
վիճակի լիներ գիմադրավել ձեր դեմ հավաքված բազմությանը:
Մեղ վրա հույս մի՛ գրեք, այլ երաշխիքներ խնդրեցեք ձեր կյանքի
ապահովության մասին և հանձնեցե՛ք քաղաքը»: Նամակն ամ-
րացրին աղավնուն և բաց թողեցին նրան: Երբ նամակը տեղ հա-
սավ, և կարգացին այն, [թուրքերն] իրենց կյանքից ձեռք քաշե-
ցին, մանավանդ որ նրանց պարենը բոլորովին սպառվել էր:

Պատմում են, թե Ալեքսանդր Մակեդոնացին, պաշարելով

96 Տյուրոսը և կատաղի հարձակումներից // հետո չկարողանալով
նվաճել այն, հանել է մեծ արվեստով շինված իր հայելին
և ճառագայթներ ուղղել քաղաքի վրա: Երբ նա պաշարում էր որևէ
քաղաք, և վերջինս անմիջապես իրեն չէր հնազանդվում, հանում
էր այդ հայելին և պահում արևի դիմաց: Նրանից ճառագայթներն
անդրադառնալով քաղաքի վրա՝ այրում էին ամենը, ինչի վրա
ընկնում էին: Ժողովուրդը փախչում էր պարիսպներից, և նա տի-
րում էր քաղաքին: Սակայն տյուրոսցիները շատ խելացի էին. մի
իմաստուն ծերունի նրանց խորհուրդ էր տվել վերցնել մեծ թվով
թաղիքներ, թաթախել թունդ քացախի մեջ և զրանցով ծածկել պարիսպները: Երբ Ալեքսանդրը, հանելով իր հայելին, պահել է պար-
ըսպի դիմաց, քացախի հոտը հասել է հայելուն, զրանից ճառա-

գայթուճը նվազել ու աղոտացել է և չի գործել իր սովորական ազդեցութիւնը՝ ձախողելով Ալեքսանդրի մտահղացումը: Վերջինս ապշած ու դարմացած, տյուրոսցիներին ասել է. «Տվե՛ք ինձ այն մարդուն, որը ձեզ սովորեցրել է այդ բանը, և ես կհեռանամ ձեզանից»: Մարդը գնացել է նրա մոտ, արժանացել մեծ պատիվների ու մնացել մոտը՝ թագավորական խորհրդականների և իմաստունների հետ միասին:

294. Տյուրոսի հանձնումը ֆրանկների ձեռքը²⁰⁷

Այնուհետև տյուրոսցիները իրենց պատվավոր մարդկանցից ոմանց ուղարկեցին ֆրանկների Դոջ անունով առաջնորդի և նրանց պատրիարքի մոտ՝ երաշխիքներ խնդրելով իրենց կյանքի ապահովութեան մասին: Նրանք պայմանավորվեցին, որ ցանկացողը կարող է մնալ քաղաքում կամ իր ընտանիքով, երեխաներով և ունեցվածքով մեկնել իաղաղությամբ, ուր որ կամենա: Նրանց թույլ կտրվի հանգիստ ու ապահով անցնել զնալ: Այնուհետև բացեցին քաղաքի դարպասները, և ֆրանկները մտան ու տիրեցին նրան հուլիս ամսին²⁰⁸, մինչ Բաղդուինը, Ժոսլինը և Գալերանը բնտարկված էին Հիսն-Ջիաղում:

295. Բաղդուինի ազատագրման և Գալերանի սպանութեան մասին²⁰⁹

97

|| Այդ ժամանակ Բուրսուխը, որն, ինչպես վերը նշեցինք, պարտվել էր ֆրանկներից Հալեպի և Անտիոքի միջև, դտնրվելով Մոսուլում, ուրբաթ օրվա լույս գիշերը երազում տեսաւ, որ տասնմեկ շներ շրջապատել և հոշոտում են իրեն: Երբ առավոտյան զարթնեց ու պատմեց իր երազը, ոմանք նրան ասացին. «Ջգուշացիր և այսօր աղոթարան մի դնա»: Իսկ նա ասաց. «Ուրբաթ օրով ես չեմ թերանա մասնակցել համրնգհանուր աղոթքին մեծ մզկիթում»: Իվ երբ նա, մահմեդական սովորութեան համաձայն, կեսօրին մտավ [մզկիթի] գոնով, իսմայելիտներից տասնմեկ հոգի շրջապատեցին նրան, գաշունահարեցին ու սպանեցին: Նրանից հետո Մոսուլում և Ասորեստանում թագավորեց նրա որդին, որը նույնպես Բուրսուխ էր կոչվում²¹⁰:

296. Հալեպի քաղաքի պաշարումը ֆրանկների կողմից²¹¹

Այդ ժամանակ ֆրանկների Բաղդուին թագավորը, Տրիպոլիի Սենթիլ կոմսը և Ուոհայի Ժոսլին կոմսը հավաք գումարեցին:

Նրանց հետ նախապատրաստություն տեսավ նաև մի մահմեդական ամիրա՝ Դուբայս²¹² անունով, որը եղել էր Հիլլայի²¹³ և Իրաքի տիրակալը, բայց այնտեղից հալածվելով՝ եկել էր Անտիոք ու հնադանդություն հայտնել ֆրանկներին: Բազում զորքերով նրանք եկան պաշարեցին Հալեպ քաղաքը և ամբողջ ինն ամիս բոլոր կողմերից հարձակումներ գործեցին նրա վրա: Ներսում եղող մարդիկ այնքան նեղվեցին [պարենի] պակասից, որ նույնիսկ պիղծ կենդանիներ կերան: Ինն ամիս հետո, երբ նրանք արդեն պատրաստվում էին հանձնել քաղաքը, լուր հասավ, թե Ասորեստանի տիրակալ Բուրսուխր գալիս է նրանց օգնության: Հիլլալ Դուբայս արաբը || ֆրանկներին խորհուրդ տվեց՝ ասելով. «Ինձ զորք տվեք, որպեսզի գնամ Եփրատ և, խանգարելով Բուրսուխի գետանցը, ուշացնեմ նրա գալուստը, մինչև որ գուք գրավեք քաղաքը»: Սակայն հաստակող ֆրանկները շընգունեցին նրա խորհուրդը: Բուրսուխին անցնելով Եփրատը, եկավ գիշերով և համարձակորեն մտավ Հալեպ: Առավոտյան հալեպցիները բացեցին քաղաքի դռները և, Բուրսուխի հետ միասին դուրս գալով, սոսկալի ճակատամարտ տվին ֆրանկներին: Ֆրանկները, հեռանալով քաղաքից, բանակ գրին Գոշան լեռան վրա, իսկ տաս օր հետո մեկնեցին Անտիոք: Թուրքերը Բուրսուխի գլխավորությամբ մինչև Աթարի²¹⁴ հետապնդեցին նրանց՝ ավազակություններ և կողոպուտներ գործելով նրանց թիկունքում: Ապա Բուրսուխը մեծ ուրախությամբ վերադարձավ Հալեպ:

297. Ազազի պաշարումը Բուրսուխի կողմից և ֆրանկներից կրած նրա պարտությունը²¹⁵

Հալեպից ֆրանկների հեռանալուց հետո Բուրսուխը գնաց պաշարեց Ազազ ամրոցը և կատաղի հարձակումներ գործեց նրա վրա՝ օգտագործելով բաբաններ, որոնք գիշեր-ցերեկ հարվածում էին նրա պարիսպներին: Մինչև պարիսպը փորեց նաև մի գետնուղի և այգսլիսով խիստ նեղության մեջ պահեց ամրոցը: Երբ ֆրանկները լսեցին այգ, Երուսաղեմի Բաղդուին թագավորն ու Ուտհայի տեր Ժոսլինը հանդիպեցին Անտիոքում, բայց թուրքական զորքի բազմությունից վախեցան օգնության գնալ Ազազին: Երբ պաշարվածները շատ նեղվեցին, և ոչ ոք չէր կարողանում մտնել կամ դուրս գալ, մի եռանդուն մարգ ոգևորված ասաց. «Աստծու վրա հույս գրած՝ ես կգնամ և մեր նեղության մասին լուր կտանեմ թագավորին՝ արագացնելով նրա գալուստը»: Նրան խոստա-

ցան ողջ-առողջ վերադառնալու ղեպքում ղանաղան բարիքներ/ արժանացնել: Մարդը դոտեպնդված՝ հեծավ մի ուժեղ ձի, ձեռքը սուր վերցրեց, իսկ ծոցը մի աղավնի դրեց և, կայծակի նման հունկարծակի դուրս թռչելով դարպասից, // նետվեց հետևակային զորքերի վրա, որոնք խումբ-խումբ պահակութուն էին անում: Այդ վայրի շուրջը մի խոր խրամ էր փորված, սակայն ձին թափով թռավ նրա վրայից և անցավ մյուս կողմը: Իրք թշնամիները տեսան նրան, բոլոր կողմերից հարձակվեցին նրա վրա, բայց չկարողացան բռնել:

Գալով Անտիոք՝ նա թագավորին պատմեց այն նեղութեան մասին, որի մեջ ընկել էին Աղաղի բնակիչները: Ֆրանկները գոտեպնդվեցին, և աստծու վրա հույս դրած, ճանապարհ ընկան՝ նրանց միանալու համար: Նրանք աղավնու միջոցով մի նամակ ուղարկեցին, թե՛ «Այսինչ օրը կհասնենք ձեզ մոտ, քաջալերվեցե՛ք և մի՛ վհատվեք»: Սակայն աղավնին եկավ իջավ թուրքերի ճամբարը: Կարդալով այն՝ վերջիններս նրա փոխարեն ժողովին անունից գրեցին. «Մեզ վրա հույս մի՛ դրեք, քանի որ թագավորն զբաղված է իրեն շրջապատած եղիպտացի թշնամիներով: Երաշխիքներ խնդրեցեք ձեր կյանքի համար և հանձնեցե՛ք բերդը»: Երբ պաշարվածները կարդացին նամակը, կասկածեցին նրա վրա և ասացին. «Մի քիչ էլ համբերենք, որսլեսդի մեղ հետ չպատահի Տյուրոսի աղավնու ղեպքը և նամակը կեղծ դուրս չգա»: Նրանք պատրաստվեցին դիմանալ որքան կարող են, և մեռնել, բայց չհանձնվել: Թուրքերը, տեսնելով, որ այդ խորամանկութունը չօղնեց, սկսեցին իրենց մոտ դտնվող բեռներն ուղարկել Հալեպ, քանի ղեռ ֆրանկները չէին հասել: Ապա լրտեսներ ուղարկեցին մինչև Անտիոք, որպեսզի իրենց տեղեկացնեն ֆրանկների առաջխաղացման մասին: Մի քանի օրից լրտեսները եկան և հայտնեցին, որ ֆրանկները ճանապարհ են ընկել: Թուրքերն իրենց բոլոր ինչքը վերադարձրին Հալեպ, իսկ բաբաններն ու քարարձակները հրի մատնեցին: Սակայն ռազմունակ ղինվորները մնացին տեղում՝ ղինվելով և պատրաստվելով կովի: Ֆրանկները, հասնելով Կուրուս, իրենց բեռները թողեցին այնտեղ և Քիլիս գյուղի վրա իշխող սուրից իջան ընդարձակ դաշտը: Թուրքերը, նկատելով ֆրանկների ժամանումը, շարժվեցին իրենց տեղից և ուղղվեցին վեր ու վար՝ հայտնվելով ֆրանկների ձախից // և աչից: Ֆրանկներն առանց կովի մեջ մտնելու, անցան նրանց արանքից և ամրացան թուրքերի ճամբարի տեղում: Նրանք չափազանց փոքրաթիվ էին: Թուրքերը, տեսնելով, որ նրանք քիչ են, քաջալերվեցին ու մտածեցին. «Այն

մանն այստեղ, մենք կփակենք նրանց ճանապարհները, և նրանք կոչնչանան պարենի՝ պակասից: Իսկ եթե հեռանան, դա նրանց վախկոտության նշանը կլինի, և մենք կհալածենք նրանց: Պրանկները խորհրդակցեցին և, իրենցից բավականին թվով մարդկանց բերդ մտցնելով, ասացին նրանց. «Մենք կզնսնք մի փոքր դեպի արևմուտք՝ այսինչ դյուղը, և կհանգստանանք այնտեղ մեր ձիերի հետ՝ հագեցնելով մեր ծարավն ու պաշար վերցնելով, քանի որ Ազադում ջուր չկա: Եթե թշնամիները հետապնդեն մեզ, ուշադրություն դարձրեք, թե երբ են դուրս գալու բոլոր դարանակալած զորքերը և միասնաբար ուղղվելու դեպի մեր կողմը: Բերդի զլխից մեզ ծխի աղղանշան տվեք: Եվ ինչ որ Տերը կամենում է, թող կատարվի: Եթե Տերը թույլ տա, մենք կհաղթենք, իսկ եթե կորստյան մատնվենք, դուք ամուր մնացեք, քանի որ որոշ ժամանակ դեռ կարող եք դիմադրել»: Բերգապետը միաչքանի, բայց ուժեղ և քաջ մի ֆրանկ էր՝ Սիրայգ անունով:

Պրանկների գորքերը առավոտյան մեկնեցին՝ ճանապարհ ընկնելով դեպի Անտիոք: Թշնամիները, տեսնելով այդ, հեծան ձիերը և հետապնդեցին նրանց: Վերջիններս փախուստ ձեռնարկեցին, և դրանից ոգևորված՝ թուրքերի բոլոր դարանակալած զինվորները վեր թռան ու սկսեցին ամբողջ ուժով հետապնդել նրանց: Երբ բերդից տեսան, որ այլևս դարանակալներ չմնացին, պայմանավորվածություն համաձայն ծխի աղղանշան տվեցին: Տեսնելով ծուխը՝ ֆրանկները թագավորի հրամանով հնչեցրին շեփոռները և թագավորական զինանշանները ետ շրջեցին: Տերը զայրացավ թուրքերի վրա. նրանք փախուստի դիմեցին և սրի բերան ընկան: Թուրքերի կողմից սպանվածների թիվը հասավ մոտ երկու հազարի: Փրկվեց միայն Բուրսուխը՝ քչերի հետ միասին, որոնք հալածվեցին մինչև // Հալեպ: Այսպիսի դառը վախճան ունեցավ Բուրսուխի ձեռնարկած արշավանքն Ասորեստանից: Նա ճանապարհ ընկավ Մոսուլ գնալու համար, բայց մեռավ Ռախբայում²¹⁶, եփրատի սփին:

298. Բոհեմունդի²¹⁷ գահակալումն Անտիոքում և Բաբիլոնի²¹⁸ հանձնումը իսմայելիտների ձեռքը²¹⁹

Բաղդուին թագավորը ֆրանկների երկրից բերել տվեց Բոհեմունդ անունով մի երիտասարդի, որը որդին էր ավագ Բոհեմունդի՝ Անտիոքի առաջին տիրոջ: Վերջինս, ինչպես վերը նշեցինք, Դանիշմենդի գերությունից ազատվելուց հետո գնացել էր իր երկիրը:

Սրա որդուն, ահա, բերել տվեց Բաղդուին թաղավորը և, ամուսնացնելով իր դստեր հետ, նշանակեց Անտիոքի կառավարիչ: Նրա հետ բերել տվեց նաև մի ուրիշ մարդու՝ կոմսերի ընտանիքից, որի անունն էր Ֆուլք²²⁰, և ամուսնացնելով մյուս դստեր հետ՝ իր կենդանության օրոք հայտարարեց Երուսաղեմի թագավոր:

Այդ ժամանակ Դամասկոսում իշխում էր մի թուրք ամիրա՝ Տուղտեզին²²¹ անունով, որը տիրում էր նաև Բանիաս քաղաքին: Տեսնելով, որ այն չի կարող սլաշտպանել ֆրանկներից, քանի որ դտնվում էր նրանց սահմանների մեջ, կանչեց Բահրան²²² անունով մի իսմայելիտ մարդու և Բանիասը հանձնեց նրան: Վերջինս, հավաքելով մոտ հինգ հարյուր հոգու, հաստատվեց այնտեղ: Նա միշտ նվերներ էր ուղարկում ֆրանկների թագավորին՝ հնազանդություն հայտնելով նրան:

299. Ռուբինյան հայերի վատ առաքմների մասին

Այդ ժամանակ Ռուբենի սերնդի հայերը, որոնք իշխում էին Կիլիկիայի գավառներում ու երկրի բերդերում, ղլուխ բարձրացրին Դանիշմենդի որդի Ղազիի՝ Կապադովկիայի ու Մելիտենեի մեծ տիրակալի դեմ: Նրանց հրոսակախմբերը շարունակ դնում ավաղակություններ էին դործում նրա սահմաններում, ինչպես անում էին նրանց եղբայրակից Կարկառի հայերը Բալակի երկրում: Իսկ Ղազին, որը շափազանց հզոր ու ահարկու էր և, մարտնչելով հույն թագավորների հետ, ավերում // ու կործանում էր ողջ հունաց աշխարհը, խիստ զայրացավ այդ հայերի վրա և պատրաստվեց մտնել ու ավարի մատնել նրանց երկիրը: Անտիոքի իշխան Բոհեմունդը նույնպես, զայրացած հայերի վրա, սլատրաստվում էր մտնել և ավերել Կիլիկիո երկիրը:

300. Անտիոքի իշխան Բոհեմունդի ու Իանիշմենդի որդի Ղազիի միջև Կիլիկիո երկրում տեղի ունեցած նակատամարտի և Բոհեմունդի սպանության մասին

Երբ Անտիոքի իշխան Բոհեմունդն իր զորքերով մտավ Կիլիկիո երկիրը, մյուս կողմից մտավ նաև Ղազին: Ֆրանկ և թուրք զորքերը, որ եկել էին կործանելու երկիրը, հանկարծ հանդիպեցին իրար: Թուրքական զորքերը շրջապատեցին Բոհեմունդին ու կոտորեցին նրա զինվորներին, որոնցից ոչ մեկը չփրկվեց: Սպանվեց ու ղլխատվեց նաև Բոհեմունդը՝ այդ հրաշալի երիտասարդը: Իսկ հետո նրա հոյակապ մագերի պատճառով քերթեցին նրա

գանգը և ուրիշ թանկարժեք իրերի՝ ֆրանկական վահանների, նիզակների ու թամբերի հետ միասին զլխամաշկն ուղարկեցին ինքնակալին՝ Սպահանի մեծ սուլթանին, որպես հաղթանակի պարգևներ ու նվերներ: Այսպիսով, այդ թագավորները կոտորեցին իրար, իսկ հայերը փրկվեցին: Ո՛վ զարմանք. Դանիշմենդը՝ այս Ղազիի հայրը, կորստյան մատնեց ավաղ Բոհեմունդի զորքերն ու, բռնելով նրան, գերության վարեց, իսկ այժմ Դանիշմենդի որդի Ղազին ջախջախեց նրա երիտասարդ որդու՝ մյուս Բոհեմունդի զորքերն ու սպանեց նրան:

301. Սպահանում նստող թուրքական մեծ սուլթանի մահվան մասին²³

103 1442 (1131) թվականին Սպահանի երկրում մեռավ թուրքերի մեծ սուլթանը*, և ողջ խորասանում մեծ խռովություններ || ու սպանություններ տեղի ունեցան²⁴: Մահմեդականների խալիֆը, որ նստում էր Բաղդադում, իշխանությունը հանձնեց Դանիշմենդի որդի Ղազիին՝ Կապադովկիայի և Մելիտենեի տիրակալին, որն այդ ժամանակ մեր կողմերի բոլոր թուրք թագավորներից ամենահզորն ու ամենակարողն էր:

302. Ժոսլին կոմսի գահակալումն Ուոհայում

Ուոհայի տեր ժոսլինն այդ ժամանակ արդեն ծեր էր և տարիքով առաջացած, սակայն դեռևս չէր հանգստանում կռիվներից: Հալեպի և Մաբուգի արանքում մի բերդ կար՝ Թելարան²⁵ անունով, որտեղ այդ ժամանակ ավաղակներ էին ապրում և մշտապես կողոպտում շրջակա երկրները: Ժոսլինը զորք հավաքեց և գնաց քանդելու այդ բերդը: Նրա տակ գետնուղիներ փորել տալով՝ կոմսն անձամբ իջավ տեսնելու դրանք: Սակայն հանկարծ մի հողագունդ փլվեց ու ծածկեց նրան: Երբ նրան շտապ դուրս կորզեցին, գտան վերջին շնչում: Նրան վերցրին բերին Ավետյաց բլուր: Նա խիստ հիվանդացավ, քանի որ մարմինը ջախջախված էր: Եվ մինչդեռ նա հիվանդ էր, Ղազին հավաքեց իր զորքերը՝ ուրբինյան հայերի երկրները մտնելու համար: Լսելով այդ՝ ժոսլինը հրամայեց զորահավաք կատարել և, հիվանդի մահճում պառկած, գնաց Ղազիի դեմ: Երբ վերջինս լսեց, որ ժոսլինը դեռ ողջ է, վերադարձավ իր երկիրը: Իսկ ժոսլինը հասավ Տլուք, այդ քաղաքում գտավ իր վախ-

* Լուսանցագրություն. «Մասուղ թագավորը»:

ճանը և թաղվեց Տլուբի եկեղեցում: Իրենից հետո թագավորեց որդին, մի անխելք պատանի, որի անունը նույնպես ժոսլին էր: Այդ տարի մեռավ նաև Երուսաղեմի Բաղդուին թագավորը: Նրա փոխարեն գահակալեց իր փեսան՝ սիր²²⁶ Ֆուլքը, որին, ինչպես վերը նշեցինք, նա թագավոր էր կարգել դեռ իր կենդանության օրոք: Իսկ Անտիոքում Բոհեմունդի որդի Բոհեմունդի մահվանից հետո թագավորեց Պուատվինը²²⁷, որդին [ավագ] Պուատվինի, որն, ինչպես վերը նշեցինք, ելել էր արշավի և հոռոմոց երկրում իր զորքերի ջախջախումից հետո վերադարձել իր երկիրը: //

303. Ասորեստանում, Մոսուլում և ուլջ Միջագետքում Զանգիի²²⁸ տիրապետության սկզբնավորման մասին

Երբ Ռսիբայում, ինչպես վերը շարադրեցինք, մեռավ վերջին Բուրսուխը, մեծ սուլթանը 1443 (1132) թվականին արևելքի զորագլուխ նշանակեց Զանգիին, որը որդին էր Ադ-Սնդուրի: Վերջինս Բուզանի ընկերն էր, որին հիշել ենք վերը՝ ֆրանկների արշավանքի մասին [պատմելուց] առաջ: Սրանց սպանել էր Տուտուզը՝ կոչված նաև Թաջուլմուլուք²²⁹, այսինքն՝ արքայական թագ: Իսկ սուլթանը, որ գտնվում էր Բաղդադում, Մասուդն²³⁰ էր՝ Սինջարշահ մեծ սուլթանի եղբորորդին: Սինջարշահը որդին էր Աբուլֆաթաի, որ կոչվում էր նաև Մելիքշահ: Վերջինս դեռ Փիլարտոս Դոմեստիկոսի ժամանակներում ելել զրավել էր Ասորիքը և Անտիոքում նշանակել Յադի Սիանին, Ղուհայում՝ Բուզանին, իսկ Դամասկոսում՝ Տուղտեգիսին: Աբուլֆաթաի որդի Սինջարշահը ծնվել էր մեծ տիրուհուց, երբ պաշարել էին Շիզգարը, այսինքն՝ Սինջարը²³¹, այդ պատճառով էլ նույն կոչվել էր Սինջարշահ: Մասուդը՝ Սինջարշահի եղբորորդին, այդ ժամանակ տիրում էր Սպահանի ու Նորասանի երկրներին, Իրաքին, Բաղդադին ու ողջ հարավարևելյան շրջաններին: Ասորեստանից արևմուտք և հյուսիս ընկած բոլոր երկրները ենթարկվում էին նրան: Նրա հրամանով էր նշանակվում Մոսուլի առաջնորդը, որ կոչվում էր զորագլուխ: Իսկ թուրքերը նրան անվանում էին աթաբեկ²³²: Վերջինս իշխում էր ամբողջ Միջագետքում, հյուսիսում, Հալեպում և ողջ Փյունիկիայում:

Այդ ժամանակ Մոսուլի նշանավոր մարդիկ էին Սալահեդդինը²³³, Նասրեդդինը²³⁴ և Դեյնեդդին Ալին²³⁵, որոնք սուլթանի կողմից ճանաչված թուրքեր էին: Երբ Բուրսուխը մեռավ, նրանք էին վարում ողջ արևելքի գործերը և իրենք էին, որ հորդորեցին սուլ-

թանին զորագլուխ նշանակել Ադ-Սնդուրի որգի Զանգիին, որ կոչվում էր Իմադեզդին: Այդպես էլ եղավ. նա Զանգիին զորագլուխ նշանակեց Ասորեստանի և ողջ Միջագետքի, Ասորիքի || ու Փյունիկիայի վրա: Սուլթան Մասուգր նրա մոտ ուղարկեց իր երկու անչափահաս եղբորորդիներին, որպեսզի նրանք լինեն երկրների տերերը, իսկ Զանգին՝ նրանց զորահրամանատարը: Այդ ժամանակ Սպահանում մեռավ Մասուղ մեծ սուլթանը, որի մասին խոսեցինք վերը, և նրան հաջորդեց Սուլեյմանշահը²³⁶ Համադանում:

304. Զանգիի արևմտյան արշավանքի և Շենավ²³⁷ բերդի գրավման մասին²³⁸

1443 (1132) թվականին Զանգին, իր զորքերով սրշավանքի ելնելով, եկավ Ուռհայի մոտակայքը և պաշարեց քաղաքից արեւելք գտնվող մի բերդ, որը ժամանակին ֆրանկները խլել էին Մուսի իբն Ուտայր անունով մի արաբից: Զանգին գրավեց Շենավ անունով այդ բերդը և մոտեցավ Ուռհա քաղաքին: Ապա պատգամավորներ ուղարկեց ուռհայեցիներին, թե միտք չունի պատերազմել ֆրանկների դեմ, միայն թե իր հետ համաձայնություն գան: Քաղաքից նրա համար թանկարժեք իրեր, նվերներ, ուտելիք ու ըմպելիք բերեցին, և նա, անցնելով այնտեղից, գնաց Հալեպ:

305. Դամասկոսի մասին, ինչպես նաև Զանգիի կողմից Բաալբեկ քաղաքի պաշարման մասին

Դամասկոսում իր հոր՝ Տուղտեզինի մահվանից հետո թագավորել էր Թաջուլմուլուքը²³⁹: Սակայն որոշ ժամանակ անց Թաջուլմուլուքն սպանվեց իսմայելիտների ձեռքով՝ թողնելով անչափահաս եղբայրներ ու որդիներ, որոնք իրար հետ անմիաբան էին: Թաջուլմուլուքի նշանավոր ամիրաներից մեկը, որ կոչվում էր Ունար²⁴⁰, կառավարում էր Դամասկոսը Թաջուլմուլուքի որդիներից մեկի անունից: Մյուս որդին գրավեց Բաալբեկը: Իսկ Զանգի զորահրամանատարը, գորք առած, եկավ պաշարեց Բաալբեկը և հզոր քարարձակների օգնությամբ, որոնք գիշեր-ցերեկ թակում էին այդ գարմանահրաշ շինությունը, կատաղի հարձակումներ գործեց նրա դեմ: Ամեն օր հաղարավոր մեծամեծ քարեր էին արձակվում || նրա վրա, մինչև որ ստիպված հանձնեցին բերդը: Այսպես Զանգին տիրեց անառիկ Բաալբեկին, որից հետո սկսեց տևական պատերազմ մղել Դամասկոսի դեմ:

306. Երուսաղեմի թագավորի պարտութիւնը Զանգիից և
ապա նրանց միջև կնքված հաշտութիւնը

Ունարը՝ Դամասկոսի ամիրան, տեսնելով, որ Զանգին հզորացել և սկսել է նեղութիւն պատճառել իրեն, իսկ ինքը չի կարող նրան ղիմադրել, ղիմեց Երուսաղեմի թագավորին. և նրան րաղում ոսկի նվիրեց, որպեսզի օգնութեան հասնի և վանի Զանգիին: Թագավորը զորք հավաքեց և եկավ մոտեցավ Զանգիին: Իսկ Զանգին խորամանկաբար փախուստ ձևացնելով, խույս տվեց թագավորից, մինչև որ սա թափանցեց երկրի խորքերը: Այնժամ Զանգին թսփով ետ դարձավ, և թագավորը պարտվեց: Նրա զորքերը թիկունք դարձրին, և թուրքերն սկսեցին նրանց սրի քաշել: Թագավորը քչերի հետ ապաստանեց Տրիպոլիի սահմաններում գտնվող մի բերդում, որ կոչվում է Հիսն ալ-Աքրադ²⁴¹, և իր մարդկանց հետ թաքնվեց այնտեղ: Զանգին եկավ պաշարեց այդ բերդը և սաստիկ նեղութեան մեջ դրեց նրան. ներսում եղողները մինչև իսկ առանց ազի կերան իրենց ձիերն ու գրաստները:

Թագավորը լուր ուղարկեց Անտիոքի տեր Պուատվինին և Ուսհայի իշխան կրտսեր Ժոսլինին, որպեսզի զորք հավաքեն և դան իրեն օգնութեան: Սակայն մինչ նրանք կհավաքվեն ու կգային, թագավորը խիստ նեղութեան մեջ ընկավ: Զանգին էլ լսելով, որ Ֆրանկները ելել ու զորք հավաքած դալիս են, իսկ թագավորը նեղութեան մեջ է, վերջինիս մոտ պատգամավոր ուղարկեց՝ հետը դնելով պատվական ու ընտիր կերակուրներ, և նրա նկատմամբ բարեկամութիւն ու միաբանութիւն ցույց տվեց: Նրանք ուխտ կնքեցին, խոստումներ ու երդումներ [փոխանակեցին], և Զանգին մեկնեց այնտեղից: Քիչ անց հասան ֆրանկ զորքերը և ուղեցին հետապնդել Զանգիին, սակայն թագավորը թույլ շտվեց՝ Զանգիի հետ կնքած ուխտի // և երդումների պատճառով: Իսկ Զանգին, հզորացած ու զորեղացած, անընդհատ ավերում էր Դամասկոսի երկիրը՝ նվաճելով նրա բոլոր սահմանները, նույնիսկ Թաղմորը, որ գտնվում է անապատում:

307. Աթարիբի ւտումը

Ֆրանկների թաղավորի հետ հաշտութիւն կնքելուց հետո Զանգին այլևս չէր մարտնչում նրանց հետ: Նա կոխվ ու պատերազմ էր մղում միայն մահմեդականների երկրները զավթելու և իրեն ենթարկելու համար: Հալեպի մոտերքում մի բերդ կար, որ կոչվում էր Աթարիբ, մի ուրիշն էլ՝ Հաղղանա²⁴², որոնց տիրում էր

Ֆրանկ իշխաններից մեկը: Սա զորքով եկավ ավազակություններ դործեց Հալեպի շրջակայքում, և ավար ձեռք բերելով, հեռացավ: Իմանալով այդ՝ Ջանգին վերցրեց իր զորքերը և զնաց պաշարեց այդ երկու բերդերը: Երբ նեղ դրության մեջ ընկան, նրանք երաշխիքներ խնդրեցին իրենց կյանքի համար: Ջանգին նենգամտորեն երդվեց ու ասաց. «Երդվում եմ այսինչ-այսինչով, որ ձեզ կանցկացնեմ Անտիոքի դարպասով»: Երբ բացեցին դռները, նա դուրս հանեց տղամարդկանց, կանանց, տղաների ու աղջիկների ողջ բազմությունը, բոլորին բերեց հասցրեց Հալեպ և անցկացրեց Անտիոքի դարպաս կոչվող դռնով, այսպիսով կատարելով իր երդումը: Սպա բոլոր տղամարդկանց սրի մատնեց, իսկ կանանց ու երեխաներին ստրուկ ու աղախին դարձրեց:

308. Կապաղովկիա երկրի և Ղազիի ուղիների մասին

Դանիշմենդի որդի Ղազիի մահվանից հետո նրա պետության մեջ թագավորեց իր որդին՝ Մահմուդը²⁴³: Սա զորեղացավ ու հզորացավ, և նրա լուծը սոսկալի դարձավ կապաղովկյան երկրներում, մանավանդ մելիտենացիների համար, որոնց նեղում էր հարկերով ու տուրքերով: Սակայն աստված նրան պատժեց վատ հիվանդությամբ, և նա մեռավ: Ղազին ուներ ես երկու որդի, մեկի անունը՝ Դաուլա²⁴⁴, մյուսինը՝ Յաղուբ²⁴⁵: Երբ Մահմուդը մեռավ, նրանից հետո թագավորեց Դաուլան:

309. Հունաց Հովհաննես կայսեր դեսյի Անտիոք ձեռնարկած արշավանքի մասին //

108

Այդ ժամանակ, 1446 (1135) թվականին, հունաց կայսրը, որ Հովհաննեսն էր, նախանձախնդրությունից զրդված որոշեց արշավել դեպի Ասորիք: Հույներից, ինչպես նաև ալաման²⁴⁶ և հունգար ֆրանկներից մոտ շորսհարյուրհազարանոց զորք հավաքելով՝ պատրաստվեց շարժվել դեպի Կիլիկիո ծովափը: Նա ուզում էր օգտվել ծովից՝ և բեռները տեղափոխել նավերով, որպեսզի նրանք անընդհատ հացահատիկ և պարե՛ն բերեն իր զորքերի համար:

Այդ ժամանակ Կիլիկիայում իշխում էր Ռուբենի որդի Լևոն²⁴⁷ անունով հայր, որը Ուռհայի իշխան կրտսեր Ժոսլինի քեռին էր: Այս Լևոնը հպարտացել ու մեծամտացել էր: Երբ, ինչպես վերը նշեցինք, նրա երկրում Ղազիի ձեռքով սպանվեց Սնտիոքի իշխան Բահեմունդը, նա հոխորտաց ֆրանկների վրա և, մտնելով Տագրուս²⁴⁸ անունը կրող ծովափնյա շրջանները, գրավեց Տարսոնն ու

Մսիսը՝ ահագին վնաս պատճառելով ֆրանկներին: Անտիոքում Պուատվինի գահակալումից հետո նրանց թշնամությունը շարունակվեց: Լևոնը մշտապես ավազակություններ էր գործում նաև հունաց սահմաններում, այգ պատճառով հունաց կայսրը խիստ վայրացած էր նրա վրա:

Հունաց կայսեր արշավանքի ժամանակ Պուատվինը նույնպես զորք հավաքեց և մտավ կողոպտելու Կիլիկիո երկիրը: Լևոնը պարաստվեց ճակատամարտ տալ նրան, սակայն աննկատելիորեն ընկավ ֆրանկների պատրաստած ծուղակը և բռնվեց: Պուատվինը նրան շղթայված բերեց Անտիոք: Եվ մինչդեռ նա բանտարկված էր Անտիոքում, հունական զորքերը հասան մինչև Կիլիկիո ղոները: Կայսրը պատգամավորներ ուղարկեց ֆրանկների մոտ և հաղորդեց. «Ով հնազանդվում է ինձ և բարի կամենում, թող վեր կենա գա՛ ինձ պատիվ տալու»: Ուռհայի տեր Ժոսիկն ու Պուատվինը՝ Անտիոքից, եկան ողջունելու կայսրին, որին հանդիպելով Տարսոնից վեր՝ || ուրախությամբ ընդունվեցին նրա կողմից և վերադարձան իրենց քաղաքները: Հունաց կայսրը գրավեց Տարսոնը, Մսիսը և Աղանան, պաշարեց ու գրոհով նվաճեց նաև Անարզաբան, ապա շարժվեց դեպի Անտիոքի խորին հարթավայրը: Նրա զորքերը ցրվեցին այս ու այն կողմ՝ լեռներում ու դաշտերում, և բազում շարիքներ գործեցին քրիստոնյաների գյուղերում: Անտիոքի և Ուռհայի իշխանները նորից եկան ողջունելու նրան: Սակայն հունաց կայսրը պահանջեց, որ Անտիոքը տրամադրեն իրեն՝ մոտը նդած բեռներն ու գանձերը այնտեղ պահելու համար, մինչև նա նվաճի մահմեդականների երկրները և փոխհատուցի տիրոջը: Անտիոքի տերը դրանից խռովեց:

Հունաց կայսրը արշավանքի էր ելել ահռելի զորքով ու անսպառ դանձերով, իր շորս որդիների, եղբայրների, փեսաների և ողջ շքախմբի հետ միասին: Նա ուխտել էր մինչև կյանքի վերջը ետ չդառնալ իր զորքերի, կեսարների, սեբաստոսների, պատրիկների²⁴⁹ և մյուս մեծամեծների հետ, քանի դեռ խոշոր հաղթանակ չի տարել: Նա այդպես էր խորհում: Սակայն հաղթանակ ու կարողություն տվողը և թաղավորների գործերը տնօրինողն աստված է:

Երբ Պուատվինը՝ Անտիոքի իշխանը, վերադարձավ իր քաղաքը, աղատ արձակեց Լևոն հային, որը ղնաց իր երկիրը: Լևոնը եկավ և աղերսանքով ներկայացավ հունաց կայսրին: Սակայն վերջինս շղթայեց նրան և հրեխանների ու հորալստների հետ ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս:

400. Կիլիկիո երկրի Աղանա քաղաքի առոււր և նրա
բնակիչների կոտորածը թուրքերի ձեռքով²⁵⁰

Մինչ կայսրը բանակ էր դրել Անտիոքի հարթավայրում, և
Ֆրանկները ձեռնադրեցին՝ առանց ուղղամտության համաքործակ-
ցում էին նրա հետ, հանկարծ Աղանա քաղաքից ցավալի գույժ
ստացվեց՝ նրան հասած դառնադուլն փորձանքի մասին: Աղանա
քաղաքը շատ հարուստ էր քրիստոնյաներով, և նրա ողջ բնակչու-
թյունը հակոբիկներ էին: || Այնտեղի մետրապոլիտն այդ ժամա-
նակ Հովհաննեսն էր՝ Իշո բար-Արիքան՝ Ուռհայից: Երբ հունաց
կայսրը տիրեց նրանց, այնտեղ պահապան զորքեր թողնելով՝ գնաց
Անտիոքի երկիրը: Նրանք ուրախացան, թե հնադանդվելով հույնե-
րին՝ վերջապես հանդիստ դտան և ազատվեցին ֆրանկների դառն
հարկերից: Եվ մինչդեռ այսպես հանդիստ ու անհող էին, կիրակի
օրվա լուսաբացին թուրքերը վրա հասան ու շրջապատեցին նրանց,
և անմիջապես խելահեղ կռիվ սկսելով, լափող կրակի նման հար-
ձակում ծավալեցին: Ապա պարիսպներին սանդուղքներ հենելով՝
սկսեցին վեր մագլցել: Եվ մինչ մի կողմից վանում էին նրանց,
նրանք հայտնվում էին մյուս կողմից: Ներսում գտնվողները թու-
լացան նետերի ու քարերի հարվածներից և շրջապատող հսկայա-
կան կրակից: Թեև առավոտից մինչև կեսօր դիմացան այդ նեղու-
թյանը, բայց Տերը նրանցից երես թեքեց, և նրանք մատնվեցին
թշնամու ձեռքը:

Դա այնպես զարմանալիորեն կատարվեց, որ լսողները շեն
հավատա: Թուրքերից մեկը, մագլցելով պարսպին հենված սան-
դուղքով, հասավ մինչև նրա վերին ծայրը, բայց պարիսպը դեռ
բարձր էր նրանից: Այնտեղ սակայն մի ճյուղ գտնվեց, որ աճել էր
պարսպի վրա: Թուրքը բռնեց այն ու բարձրացավ կանգնեց նրա
վրա: Պաշարյալներից մեկը, որ գտնվում էր պարսպի վրա, նրա
գլխավերևում, փորձեց իր ձեռքում եղած նիզակով խանգարել հա-
կառակորդին և նրան վայր զցել: Սակայն թուրքը ձգեց ձեռքը և
բռնեց նիզակը: Վերևում կանգնածը սկսեց ուժգնորեն այն քաշել
իր կողմը՝ նրա ձեռքից ազատելու համար: Թուրքն այսպես կախ-
ված [նիզակից], բարձրացավ պարիսպը և թուրը քաշեց այդ
դժբախտի վրա, որն ուժատված ընկավ: Իսկ մյուսներին, || որ
մոտ էին կանգնած, ահուդող համակեց, և նրանք սկսեցին փախ-
չել: Թուրքերը ոգևորված բարձրացան առաջինի ետևից և գրավե-
ցին պարիսպը: Մի ժամում պաշտպար լցվեց թուրքերով, որոնք

այնուհետև իջան քաղաք և բացեցին դարպասները: Թուրքական զորքը ներս մտավ:

Աստված զայբացավ Աղանայի ու նրա բնակիչների վրա: [Թուրքերը] ողջ ժողովրդին դուրս հանեցին, տղամարդկանց ծնկի բերելով սրի մատնեցին, ապա սկսեցին կողոպտել տները, սրաներն ու եկեղեցիները՝ զավթելով ահադին հարստութուն: Տղաներին ու աղջիկներին խումբ-խումբ գերի տարան: Բռնվեցին նաև մետրապոլիտը, քահանաները և երիտասարդ սարկավազները. որոնց կասկապելով պարաններով՝ նույնպես դառն դերության քշեցին: Ապա քաղաքը սրի մատնելով՝ այն վերածեցին անապատի և վերադարձան իրենց երկիրը:

Երբ այդ լուրը հասավ հունաց կայսրին, նրա զորքերը ոտքի ելան և ընկան թուրքերի ետևից, բայց շահասան նրանց, քանի որ արդեն լոթ օր էր անցել: Գերիներին բերին վաճառեցին տարբեր վայրերում, մանավանդ Մելիտենեում: Իսկ ովքեր փրկվել էին, վերադարձան քաղաք: Հովհաննես կայսրը հող տարավ նրանց մասին և ապահովեց ապրուստի միջոցներով: Աղանայի սղետը տեղի ունեցավ հունաց կայսեր արշավի ելնելուց հինգ ամիս հետո: Շուտով վրա հասավ ձմեռը և կայսրն իր զորքերով ձմեռեց Կիլիկիայում: Նրանց մեջ հիվանդութուններ և համաճարակներ տարածվեցին:

401. Ուոհայեցիների ֆարավանի ոչնչացումը և մի մեծ բազմության կոտորածն ու կողոպուտը Տափքիլում²⁵¹
Տիմուրտաշի կողմից

Այդ տարվա հոկտեմբեր ամսի վերջին, մինչ կայսրը գտնվում էր Կիլիկիայում, Սամոսատ քաղաքում մի մեծ բազմություն հավաքվեց՝ Ուոհ գնալու համար: Եթե մեծ բազմություն չէր հավաքվում, չէին կաբողանում գնալ՝ վախենալով թշնամիներից, որոնք դարան մտած շարունակ հսկում էին նրանց ճանապարհները: Այսպես ուրեմն, հավաքվեց հացահատիկ, գինի և ապրուստի միջոցներ բարձած մի մեծ բազմություն՝ // անհամար մարդկանցով, գրաստներով ու ամենայն անհրաժեշտ բեռներով, որոնց ուղեկցում էին ֆրանկ հեծյալներն ու հետևակայիները:

1447 (1136) թվականի հոկտեմբերի 29-ի ուրբաթ օրվա լույս գիշերը, երբ նրանք անցել էին Եփրատը և մի քանի մղոն առաջացել դեպի Ուոհ, տաս հազար հեծյալներով վրա հասան Մարդինի և նփրկերտի ամիրա Տիմուրտաշի՝ Ղազի Արտուքյանի որդու

հրոսակները և ողջ գիշեր մարտնչեցին նրանց հետ: Երբ բացվեց այդ դժբախտ օրվա առավոտը, մինչև կեսօր կարողացան մի կերպ գիմանալ: Աստվածային ճշմարտությունն այդ քարավանի վրա որոտաց Տափթիլ կոչվող գյուղի մոտ՝ Ուռհայի ճանապարհին: Մերկացրած սրերով հարձակման անցնելով՝ [Թուրքերը] անհաշիվ թվով մարդկանց կոտորեցին, հազարներով գերի վերցրին և անըսպառ հարստություն, անթիվ դրաստներ՝ ձիեր, շորիներ ու էջեր խլեցին: Ապա առնելով խումբ-խումբ կապկապած գերիներին՝ նրանց հասցրին Ուռհայի դարպասին ու պարիսպներին և, դիմելով ուռհայեցիներին, ասացին. «Ո՛վ թշվառներ, ի՛նչ եք սպասում, հանձնեցեք քաղաքը, և մենք կազատենք ձե՛ր գերիներին»: Սակայն [Տիմուրաշի] ցանկությունը բավարարություն չտվին, և նա ելավ զնաց, քանի որ քաղաքը պաշարելու համար անհրաժեշտ ռազմական գործիքներ չէր պատրաստել:

402. Հունաց կայսեր թափանցումը ասորոց երկրները

Երբ ձմեռն անցավ, և եկավ զարունը, հունաց կայսրը պատրաստվեց մտնել ասորոց երկրները: Նա լուր ուղարկեց ֆրանկ իշխաններին, որպեսզի հավաքվեն իր մոտ: Ապա ելավ զնաց Մարաշ²⁵², Տլուբ, Այնթապ²⁵³ ու Թլպաշար և ի վերջո եկավ Մաբբուգ: Այնուհետև վերցնելով Ուռհայի տեր Ժոսլինին, նրան ստիպեց պաշարել Մաբբուգի և Հալեպի միջև գտնվող Բուզա²⁵⁴ անունով բերդը: Գրավելով բերդը՝ կայսրն այն կողոպուտի մատնեց: Իսկ հետո, նրա տերերին գերեվարելով, բերդը հանձնեց Ժոսլինին: ||

403. Շիզար²⁵⁵ անառիկ բերդի պաշարումը հունաց կայսեր կողմից

1448 (1137) թվականին մեկնելով Բուզաայից, նրանք ուղղվեցին դեպի Հալեպ և անհամար մարդկանցով ու զորքերով մորեխի նման հայտնվեցին այնտեղ: Հալեպցիների սիրտը դողաց քանի որ կարծեցին, թի պատրաստվում են պաշարել իրենց: Եթե իսկապես պաշարեին Հալեպը, կարող էին կարճ ժամանակում գրավել այն: Սակայն օրհնյալ ֆրանկները, որոնք բարի չէին տրամադրված հունաց կայսեր նկատմամբ և նրա հետ համագործակցում էին կեղծ սիրալիրությամբ, խորհուրդ չտվին տվյալ պահին պաշարել Հալեպը: Նրանք մի շարամիտ և կործանարար առաջարկ արեցին, որ նա դնա պաշարի Շիզար անառիկ բերդը: Դա մի ամուր բերդ էր, կառուցված բարձր լեռան գագաթին, որի ետևում լեռան

լանջերով մի գետ էր հոսում: Նրան տիրում էին պատվական մարդիկ՝ Մունկիդի որդիներ²⁵⁶ կոչվող արաբներից: Սրանք ցեղակիցներն էին Կալա-Ջաբարի տիրոջ, որի երաշխավորութամբ, ինչպես վերը նշեցինք, Մոսուլից փրկաղնվել էր Բաղդուին իշխանը: Բնավորութամբ բարի ու օտարասեր մարդիկ էին և միշտ էլ լավ միջնորդներ էին հանդիսանում:

Զանդին, որ այդ ժամանակ դտնվում էր Հալեպում, տեսնելով հույների ու ֆրանկների ձախորդ քայլը, խիստ ուրախացավ. քանի որ նախ՝ գիտեր, որ նրանք ճիշտ շեն վարվում, և երկրորդ՝ որ պատերազմն առժամանակ հեռացավ իրենից: Եվ մինչդեռ նրանք պաշարել էին Շիղար բերդը, Զանդին քաջաբար հսկում էր իր սամանները և մոտենում հույների ճամբարին: Երբ հույները, արձակվելով բերդի վրա, ոչինչ չկարողացան անել, նրանց զորքերն սկսեցին նեղվել [պարենի] պակասից, քանի որ նրանց մոտ մի անհամար բազմություն էր հավաքվել: Իսկ Զանգին խելամտորեն խանգարում և հսկում էր, որ նրանք ոչինչ չստանան: Երբ կարիքը բանակում սաստկացավ, ժամանակը ձգձգվեց, և հնար չգտան բերդը գրոհով գրավելու, || կայսրը հասկացավ ֆրանկների նենգությունը, որ նրանք իր ժամանակը վատնելու համար են իրեն բերել և պաշարել տվել այդ բերդը: Ներսիսներն իրենց հերթին պատգամավորներ ուղարկեցին հունաց կայսեր մոտ և ասացին. «Ֆրանկները քեզ խիստ մոլորեցրել են, ո՛վ արքա, բերելով և պաշարել տալով այս բերդը: Մենք ոչ ոքի վնաս չենք պատճառում և չենք վշտացնում րրիստոնյաներին»: Եվ նրան ուղարկեցին նվերներ ու պարգևներ, ոսկուց և արծաթից պատրաստված եկեղեցական սնոթներ, ինչպես նաև ոսկեղեն խաչեր, որ հույն թագավորների դեմ իրենց նախնիների տարած հաղթանակների ժամանակներից սպառում էին իրենց մոտ: Կայսրը մեկնեց Շիվարից ու եկավ Անտիոք, իսկ այնտեղից գնաց Անարզաբա՝ վշտացած սյն բանից, որ ողջ ամառը ոչինչ չէր օրել:

404. Թե՛ ինչպիսի Բուզասն նորից ընկավ մահմեդականների ձեռք, և նրա գերիները փրկվեցին սուրկությունից

Զանգին ուղղվեց դեպի Բուզաս և, գրավելով այն, կոտորեց այնտեղ գտնվող բոլոր ֆրանկ զինվորներին: Ինչ վերաբերում է այնտեղից գերի տարված մարդկանց, նրանք դտնվում էին Աղադ ամրոցում: Պարենի պակասի պատճառով ամեն օր նրանց հանում էին ոլոռի դաշտերը՝ սնվելու: Զանդին մի ուժեղ զորագունդ ուղար-

կեց, որը դարանակալեց նրանց: Երբ [դերիները] ցրվեցին դաշտերում, նրանք փակեցին ելումուտի ճանապարհները և բոլորին հավաքեցին: Նրանց հետ եղած պահապաններից շատերն սպանվեցին, իսկ գերիները փրկվեցին և եկան Բուղաա:

405. Հունաց կայսեր որդիների մահը և նրա ամորալի վերադարձն իր երկիրը

115 Մինչ հունաց կայսրը նստած էր Կիլիկիայում, մեռավ նրա անդրանիկ որդին՝ Ալեքսը: Նրան զմուսեցին և ուղարկեցին մայրաքաղաք: Որոշ ժամանակ անց մեռավ նաև մյուս որդին, և նրան էլ զմուսելով մայրաքաղաք ուղարկեցին: Կայսրը՝ խիստ վշտացած, նույնպես վերադարձավ // Կոստանդնուպոլիս, մահմեդականներից գրավել չկարողանալով անդամ մի տուն և շտանելով ոչ մի հաղթանակ:

406. Դեսպի Կիլիկիա հունաց կայսեր ձեռնարկած երկրորդ արշավանքի և նրա մահվան մասին²⁵⁷

Հաջորդ տարի հունաց Հովհաննես կայսրը, նորից սլատրաստություն տեսնելով, ոտքի կսունդեց և եկավ մինչև Տարսոն: Նա հավաքեց ֆրանկ թագավորներին և նրանց կշտամբեց նախորդ դեպքերի համար: Հետո որոշեց նրանց հետ իւնամություն հաստատել՝ ամուր կապեր ապահովելու նպատակով: Եվ մինչ խորհում էր դրա մասին, մի օր զվարճանալու համար դնաց որսի: Նրա առաջ մի եղնիկ հայտնվեց, և նա լարեց նետաղեղը՝ առջևից փախչող որսին խփելու համար: Սակայն սայրը քսվեց նրա ձախ ձեռքին և, մի փոքր քերծելով այն, վերք առաջացրեց: Դրանից հետո նրա թևն ամբողջովին ուռավ, և մի քանի օրից նա մեռավ: Նրա մոտ էր գտնվում իր Մանուել²⁵⁸ անունով փոօր որդին, որին էլ կայսր հռչակեց, քանի դեռ ողջ էր: Նրա զինվորները զմուսեցին նրան և, վերցնելով նաև որդուն, մեծ սգով վերադարձան Կոստանդնուպոլիս:

Այդ ժամանակ՝ 1449 (1138) թվականին ուժեղ երկնաշարժ տեղի ունեցավ, և բազմաթիվ քաղաքներ կործանվեցին, մանավանդ Կիլիկիայում և Ասորիքում: Աթարիբ ամուր բերդը գետնին հավասարվեց, կարծես երբեք գոյություն չէր ունեցել: Սակայն Երուսաղեմը շտուժեց: Նույն ժամանակ մեռավ Երուսաղեմի թագավորը և գահակալեց նրա որդին՝ Բաղդուիներ²⁵⁹:

407. Ալամանաց²⁶⁰ թագավորի²⁶¹ արշավանքն իր
գորհերի հետ²⁶²

1455 (1144) թվականին²⁶³ ալամանաց թագավորը արշավանքի
ելավ երկու հարյուր իննսունհինգ հազար ֆրանկների ուղեկցու-
թյամբ: Նրա հետ էր նաև մի այլ ֆրանկ թագավոր²⁶⁴, հարյուր
հազար հոգով: Նրանք եկան մինչև Կոստանդնուպոլիս և հունաց
116 կայսրից // ուղեկիցներ խնդրեցին, որպեսզի իրենց առաջնորդեն
ցամաքային ճանապարհով: Իսկ կայսրը հույների վատ սովորու-
թյան համաձայն՝ նրանց հետ մարզիկ ուղարկեց և հրամայեց, որ-
պեսզի նրանց մուրեքներն ամայի ճանապարհներում: Ապա լուր
ուղարկեց Կապադովկիայի թուրքերին, որպեսզի կորստյան մատ-
նեն նրանց: Ուղեկցելով նրանց և տաս օր քայլելով առջևներից
այդ առաջնորդողները նրանց բերին մի անբնակ անապատ ու նտ
դարձան: Կարիքն սկսեց նեղել դժբախտ ֆրանկներին: Չկար մի
քաղաք կամ վայր, որտեղ կարողանային որևէ բան դնել ու դիմա-
նալ: Նրանք թուլացան քաղցից և տոչորվեցին ծարավից: Ասլա
վրա հասան թուրքական զորքերը և հնձվորների նման ընկան նը-
րանց վրա: Թագավորները փոքրսթիվ զորքերի հետ կարողացան
փրկվել և ծովով գնալ Իտալիա, որտեղից նավով եկան Անտիոք:
Թուրքերը ոսկու և արծաթի անսպառ հարստություն խլեցին և
բազմաթիվ գերիներ ձեռք բերին: Այսպիսի դառր վախճան ունե-
ցավ այդ թագավորների արշավանքը օրհնյալ հույների նենգությա-
ր պատճառով:

408. Ալֆոնս²⁶⁵ անունով մի այլ թագավորի արշավանքը և
նրա վախճանը

Այդ ժամանակ Ալֆոնս անունով մի այլ թագավոր, արշա-
վանքի էլնելով, հազար ընտիր հեծյալների հետ նավով հասավ
Աքքա²⁶⁶ քաղաքը: Լսելով այդ լուրը, Տրիպոլիի կոմսը եկավ Աք-
քա՝ նրան տեսնելու: Բայց երբ իմացավ, որ իր ազգականներից
է, կոմսը վախեցավ, որ նա կարող է իր երկրում ժառանգություն
պահանջել: Այդ պատճառով վերցնելով նրան ու բերելով Տրիպոլի՝
նրա պատվին ընթրիք կազմակերպեց և մահադեղ տվեց: Այդպես,
[Ալֆոնսը] հրաժեշտ տվեց իր անցավոր կյանքին:

409. Դամասկոս փաղափի լպաշարումը ֆրանկների կողմից

Այդ ժամանակ Երուսաղեմի թագավոր Բաղդուիներ, նրա ել-
բայր Ամորին²⁶⁷, ալամանաց թագավորն ու նրա հետ արշավանքի

117 ելած մյուս թագավորը պատրաստութիւն տեսան և իրենց զորքերով եկան պաշարեցին // Դամասկոսը: Ալամանաց թագավորը կատաղի հարձակումներ գործեց քաղաքի վրա, մինչև որ պաշարվածները նեղութեան մեջ ընկան և պատրաստակամութիւն հաստնեցին հանձնել քաղաքը: Սակայն Երուսաղեմի թագավորը նախանձկոտ քրիստոնյաների վատ սովորութեամբ գոհ չէր դրանից: Նա վախենում էր, որ ալամանաց թագավորը տիրելով Դամասկոսին, իրեն կենթարկեր նաև Պաղեստինն ու Երուսաղեմը: Եվ տեսնելով, որ պաշարվածներն ակնհայտորեն պատրաստվում են հանձնվել, նա թաքուն լուր ուղարկեց նրանց՝ ասելով. «Ի՛նչ կտաք ինձ, եթե վերցնեմ թագավորներին ու հեռացնեմ նրանց քաղաքից»: Ներսիսներն ուրախացան և որոշեցին նրան տալ հարյուր հազար դինար ոսկով: Այնժամ Բաղգուինն ասաց ալամանաց թագավորին. «Ավելի լավ կլինի, եթե վերացնենք պաշարումը և հետո գանք երկրորդ անգամ պաշարենք քաղաքը»: Ալամանաց թագավորը հավատաց նրան: Երբ մեկնեցին, տեղավորվեցին մի այնպիսի վայրում, որտեղ ոչ մի հարմարութիւն, նույնիսկ քուր չկար: Այսպես [Բաղգուինը] շարշարեց նրանց ու շեղեց պատերազմական գործից: Ալամանաց թագավորը խռովեց և ի վերջո վեր կացավ գնաց Աքքա: Մյուս ֆրանկ թագավորի հետ միասին նրանք ծով գուրս եկան և, առանց որևէ բան արած լինելու, գնացին իրենց երկիրը: Իսկ Բաղգուին թագավորը, ստանալով հարյուր հազար դինարը, տեսավ, որ բոլորն էլ պղնձյա են, հմտորեն պատրաստված դամասկացիների կողմից՝ իր անմտութեան վրա ծիծաղելու համար:

410. Զանգիի պատերազմը Արտուֆյանների դեմ և նրա զժողովուրդը ժողովն ուսհայեցու հետ

118 Զանգին՝ Արևելքի երկրների և Հալեպի տիրակալն ու թուրքերի մեծ զորահրամանատարը, այլևս մտահոգութիւն չունենալով քրիստոնյա թագավորների կողմից, անցավ Եփրատը և սկսեց պատերազմել Արտուքի սերունդների՝ Տիմուրտաշի և Դաուդի որդիների դեմ, ասպատակելով նրանց սահմանները: Նա գրավեց Դուրա քաղաքը, Թլմոզը²⁶⁸, // Զամալինն ու ողջ Շարաքտանը²⁶⁹, ինչպես նաև՝ Խանինը, Արկնինը²⁷⁰ և Խամիմթանը²⁷¹: Արտուքյանները նեղ դրութեան մեջ ընկան և գնացին օգնութիւն խնդրեցին Ղուհայի տեր ժողովինից՝ նրան զիջելով Կարկառի երկրում գտնվող Պեպու բերդը²⁷², վերջինս պատրաստվեց նրանց հետ միասին պա-

տերազմելու Զանգիի դեմ: Իսկ Զանգին, որն, ինչպես վերը նշեցինք, խորամանկ և խելացի մարդ էր, Արտուրյանների հետ հաշտություն կնքեց: Սրանք իրենք էլ շահագրգռված էին հաշտությամբ, քանի որ ժողովներ չկարողացավ նրանց օգնել, ինչպես հույս ունեին: Իսկ Զանգիի հոգում պայրույթ և ատելություն կուտակվեց ժողովին նկատմամբ, և նա շարունակ առիթ էր որոնում Ուռհան գրավելու համար: Նա անընդհատ լրտեսներ էր ուղարկում իմանալու, թե երբ է այն դատարկվելու զորքերից: Խառան քաղաքում ապրում էր մի աղնվական մարդ՝ Ֆադլալահ իբն Զաֆար անունով, որը արաբների ցեղապետն էր և ուռհայեցիների թշնամին: Լրտեսները միշտ նրա մոտ էին ապաստանում, և նա առաջնորդում էր նրանց: Իսկ Զանգին այդ ժամանակ պաշարել էր Ամիդ քաղաքը:

411. Ուռհայի պաշարումը Զանգիի կողմից

Այդ ժամանակ Ուռհայի տեր ժողովներ հավաքեց իր բոլոր զորքերը և գնաց ավազակություններ գործելու Եփրատի առափնյա շրջաններում՝ Բալխի²⁷³ և Ռակկայի²⁷⁴ մոտ: Խառանի վերոհիշյալ կառավարիչը շտապ լուր ուղարկեց Զանգիին, որը պաշարել էր Ամիդը, և հայտնեց նրան, որ քաղաքը դատարկվել է զորքերից: Իր զինվորներից ամենամարտունակներին՝ վերոհիշյալ Սալահդդին անունով խիզախ մարդու գլխավորությամբ, Զանգին անմիջապես ուղարկեց Ուռհա՝ այն գրավելու հույսով: Իսկ եթե դա չհաջողվեր, նրանք պետք է պաշարեին քաղաքը և ստուգեին նրա ուժը: Եթե հանդիպեին նրա կորովին ու զորությանը²⁷⁵, պետք է ետ դառնային, իսկ եթե ոչ՝ պետք է նրա շուրջը հսկիչներ կարգեին և իրեն լուր տային, որ դար: Երբ ուզարկվածները ճանապարհ ընկան, Զանգին նույնպես հետևեց նրանց: | | Ողջ այդ օրը և հաջորդ գիշերը նրանք քայլում էին արագությամբ: Եվ եթե նույն գիշերը տեղ հասնեին, կարող էին գրավել քաղաքը, քանի որ ուռհայեցիները դեռևս բանից անտեղյակ էին: Սակայն երեկոյան հորդ անձրև սկսվեց, և խավար տիրեց: Հասնելով քաղաքի մոտակայքին՝ զորքերը մոլորվեցին և, երբ լույսը բացվեց, նրանք դտնվում էին Խառանի ճանապարհին: Ետ դառնալով՝ նրանք այլևս չկարողացան օգտվել անակնկալից: Քաղաքի վրա նրանք հարձակումն սկսեցին 1455 (1144) թվականի նոյեմբերի 28-ի երեքշաբթի²⁷⁶ օրվա առավոտյան: Երբ հասան քաղաքի դերեզմանատանը, պարիսպների արանքում նրանք սպանեցին մի քանի հոգու և, տես-

նելով քաղաքի թուլութունը, Ձանդիի մոտ աղավնիներ արձակեցին, որպեսզի արադացնի իր ժամանումը: Եվ ահա հինգշաբթի²⁷⁷ օրվա առավոտյան Ձանդին հասավ նրանց, և նրա հետ միասին երկնքի աստղերի չափ զորքեր հայտնվեցին, լցնելով քաղաքի շրջակա ողջ հարթութունը:

120 Նրանք իմբերով շրջապատեցին քաղաքը և իրենց վրանները խփեցին նրա շուրջը: Շատ փորձեցին վրաններ խփել նաև արտաքին պարսպից ներս: Ձանդին իր վրանը խփեց քաղաքի հյուսիսային կողմում՝ ժամացույցի կոշվող դարպասի դիմաց, խոստովանողաց²⁷⁸ տաճարից վեր գտնվող բարձունքի վրա: Նրանից դեպի արևելք խփեցին մեծ արքայազնի՝ վերը հիշատակված սուլթանի որդու վրանը, իսկ դեպի հյուսիս՝ Ջամալեզդին²⁷⁹ անունը կրող մի խելացի պարսկի վրանը, որը Ձանդիի պետության վեզիրն էր և հարկերի ու եկամուտների վերահսկիչը: Վերջինս, այդպիսով, հաստատվեց դիտակետերի բարձունքի վրա: Իսկ Սալահեզդին մեծ զորավարն ու իմաստուն առաջնորդը, որ Ձանդիի բոլոր զորքերի հրամանատարն էր, իր վրանը խփեց քաղաքի արևմտյան կողմում՝ Աղբյուրի դարպասի դիմաց, գերեզմանոցի բլրի վրա, որտեղ գտնվում է սուրբ Եփրեմի²⁸⁰ գերեզմանը: Սալահեզդինից վեր՝ Սողոմոնի հովտի եզրին, || Բարսումայի անունը կրող ջանկապատի դիմաց հաստատվել էր Արբելայի²⁸¹ և Շահրզորի²⁸² տիրակալ Ջեյնեզդին Ալի Քուլուկը: Քասասի²⁸³ դարպասի արևելյան կողմից բանակել էր Դուբայս անունով մեծ ամիրան՝ Բաբելոնի դիմաց փոված ստորին երկրների տիրակալը, որը, ինչպես նշել էինք վերը, մի ժամանակ խռովել և ապամտան էր գտել ֆրանկների մոտ: Նրանից հյուսիս, Բուզանի այդում բանակ էր դրել Ջաֆարանի²⁸⁴ և Արկնիին ամիրա Աբուալին: Հյուսիս-արևելքում հաստատվել էին Պողոսակի²⁸⁵ սերունդները՝ Սևերակի²⁸⁶ և Եփրատի ափերի տերերը: Քասասի դարպասի հարավում բանակել էր Այնուզգաուլան՝ Շաբաթտանի տերը, նրանից էլ հարավ՝ թուրքմենների զանազան ցեղեր: Դեպի խառան նայող հարավային դարպասի մոտ տեղավորվել էին քրդական բաղմաթիվ ցեղեր, իսկ նրանցից վեր՝ մեծ թվով արաբ և հալեպցի աշխարհագորայիններ: Արևմտյան կողմից, բերդի դիմաց, ճամբար էր խփել Մաբբուզի ամիրա Հասանը²⁸⁷:

Իսկ քաղաքը շատ թույլ էր. այնտեղ զինվորներ չկային, այլ միայն կոշկակարներ, ջուլհակներ, մետաքսագործներ, գերձակներ, րահանաններ ու սարկավազներ: Կար նաև երեք եպիսկոպոս, մեկո՝ Ֆրանկ, որ կոչվում էր Պապիոս²⁸⁸ և վարում էր քաղաքի գործերը,

մեկն՝ ասորի, այն է՝ Բարսեղ բար-Շումմանան²⁸⁹, որը նույն քաղաքից էր, իսկ մյուսը՝ հայ, որի անունն էր Հովհաննես:

Խիզախաբար կռվի մեջ մտնելով, [քաղաքացիները] դիմադրում էին, որքան կարող էին: Դրսում եղողները բաբաններ տեղադրեցին, իսկ ամիրաներից ամեն մեկը քարածակներ հաստատեց, որոնք ուժգնորեն թակում էին պարիսպը: Ապա քաղաքի հյուսիսային մասից սկսեցին գետնուղիներ փորել պարսպի և ժամացույցի զարպասի մյուս կողմում գտնվող կամրջի տակ: Փորելով, նրանք հասան մինչև պարսպի հիմքը: Կռիվը դեռևս չէր դադարում: Զանգին շարունակ խոսք էր բացում հաշտության մասին, բայց [պաշարվածները] չէին]] համոզվում: Նա շատ էր ուզում խաղաղությամբ նվաճել քաղաքը, որպեսզի այն չավերվի, և բնակչությունը շոշնչանա: Նա ասում էր. «Ո՛վ թշվառականներ, տեսնում եք, որ արգեն ձեր կյանքը փրկելու հույս չկա: Խնայեցե՛ք ուրեմն ձեզ և ձեր որդիներին, գուստրերին, կանանց ու հարսզատներին, ինչպես նաև ձեր քաղաքը, որպեսզի այն չավերվի ու չամայանա»:

Սակայն քանի որ քաղաքում չկար մի ղեկավար, որի խոսքը վճռական լիներ, և ամեն մեկն ուզում էր իր կամքով շարժվել, դրա համար նրանց գործը ձախողվեց և վատ վախճան ունեցավ: Նրանք Զանգիին պատասխանեցին խիստ խոսքերով, ծաղրուծանակով և չափից դուրս անմիտ վիրավորանքներով: Սակայն ասորոց վերոհիշյալ եպիսկոպոսը մտածեց ու խորհուրդ տվեց ֆրանկ եպիսկոպոսին՝ նամակ գրել Զանգիին և նրանից մի քանի օր խնդրել, մինչև իրենց օգնության հասնելը: Այդ բանը վերջինիս ընդունելի թվաց: Խոսելով նաև մյուս խորհրդականների հետ, նրանք, որպեսզի ձգձգեն գործը և կարողանան շունչ քաշել, գրեցին այդ նամակը և կարդացին բազմության առջև: [Եզեսացիները] հուսահատվել էին կյանքից, հոգնել, մաշվել ու ջլատվել գետնուղիների դեմ շինություններ կառուցելուց: Կանայք, աղջիկներն ու տղաները անասելի չափով հյուծվել էին արհեստավորներին ու շինարարներին քար, ջուր և այլ անհրաժեշտ բաներ մատուցելու: Մանավանդ որ դրսից էլ նրանց հարվածում էին մանգղիոններից արձակված քարերը: Սահման չկար այն դառն շարշարանքին, որին գատապարտվել էին այդ թշվառները: Ահա թե ինչու եպիսկոպոսը որոշեց գաղար խնդրել՝ հուսալով շունչ քաշել և մի փոքր հետաձգել իրենց սպառնացող վտանգը: Նրանք իրենց աչքերով տեսնում էին բաբանների հարվածներից ամենևին ճաքճքված պարիսպը, ինչպես նաև հյուսիսային կողմից փորված գետնուղին,

որի միջոցով քանդել էին պարսպի հիմքերը, տեղը փայտի ու քրջի կտորտանքներ լցրել ու արանքները կուպր, ճարպ և ծծումբ ցողել, // որպեսզի կրակը հեշտությամբ բոցավառվեր, և պարիսպը կործանվեր: Սակայն մի անկիրթ մետաքսագործ, որի անունը Հասանուն էր, ձգելով ձեռքը՝ վերցրեց նամակը և պատռեց այն: Ապա խառնվեցին իրար, և այդ հրաշալի մտահղացումը ձախողվեց: Զանգին նրանց շարունակ ասում էր. «Եթե մի քանի օր ժամկետ եք խնդրում, կհամբերենք, դուցե ձեզ օգնություն հասնի, իսկ եթե ոչ՝ հանձնվեցե՛ք ու ապրեցե՛ք»: Նա ամենևին չէր ուղում ոչնչացնել նրանց, սակայն տեսավ, որ համողելը չի օգնում, քանի որ, ինչպես ասված է Սուրբ Գրքում, «Տերը խստացրեց փարավոնի սիրտը»՝ նրան կործանելու համար²⁹⁰:

412. Ուռնայի ողբալի առումը և նրա բնակիչների բնաջնջումը²⁹¹

Այնուհետև Զանգիի կարգադրությամբ պարսպի տակ կրակ տվին: Աստված²⁹² հրաման արձակեց կորստյան մատնել ու կործանել Ուռնան: Գուժկանները ճամբարում ազգարարեցին, որ պատրաստվեն հարձակման և պարսպի փլվելու հետ մեկտեղ, բացվածքով նետվեն քաղաք: Քաղաքը [Զանգին] երեք օրով հանձնեց նրանց՝ կողոպտելու: Նախ՝ բոցավառվեցին կուպրն ու ծծումբը. ապա՝ փայտերը, իսկ ճարպն սկսեց եռալ նրանց վրա: Հյուսիսից քամի փչեց և ծուխը քչեց ուռնայեցիների կողմը: Պարիսպը երբորաց ու փլվեց: Երբ այն փլվեց, պարզվեց, որ ուռնայեցիների կողմից ներսում նրա զիմաց շինված կառույցը երկու կողմից էլ կարճ էր, որովհետև փլվածքն ավելի մեծ էր, քան շինությունը: Ծննդյան տոնի նախօրյակին՝ զեկտեմբերի 24-ի շաբաթ օրվա առավոտից մինչև ցերեկվա ժամը երեքը ուռնայեցիները կռվեցին երկու ճեղքվածքների մոտ: Այդ բացվածքում զոհվեցին շատերը, և թուրքերը ներխուժեցին քաղաք: Տերը զայրացավ նրա բնակիչների վրա, և սկսեցին նրանց սրի քաշել՝ շխնայելով ոչ մեկին: Այդ օրը կտորվեց մոտ վեց հազար մարդ:

413. Բերդի դուսն դիմաց առաջացած սուկայի հրմշտոցի մասին²⁹³

// Երբ թուրքերը քաղաք մտան, կանայք, երեխաներն ու պատանիները սկսեցին վազել դեպի քաղաքի վերին բերդը՝ թշնամիներից ազատվելու և սրից թաքնվելու համար: Սակայն տեսան,

որ ֆրանկներն իրենց վատ սովորության համաձայն փակել էին դուռը: Ֆրանկ եպիսկոպոսը նրանց հրամայել էր. «Մինչև շտեսներ իմ դեմքը, դուռը չբացեք»: Այսպիսով բազմությունը խոնվեց իրար և կոտորածի ու գերության վախից՝ մի խումբը ոտնատակ անելով մյուսին, բալձրացավ նրա վրա: Դա մի ողբալի և ահալոր տեսարան էր: Նրանք խեղդվում, ջարդուբուրդ էին լինում և ճղմում իրար: Սոսկալի շնչահեղձության զոհ դարձավ մոտ հինգ հազար մարդ, գուցե և ավելի: Իսկ տաս հազարի շափ տղաներ ու աղջիկներ գերի քշվեցին: Իրբ Զանգին, քաղաք մտնելով, հասավ բերդի մոտակայքին ու տեսավ այդ սարսափելի հրմշտոցը, շատ տխրեց և անմիջապես հրամայեց դադարեցնել կոտորածը: Բերդի ճանասյարհին սսլանվեց ֆրանկների եպիսկոպոսը. գլխին տապարի հարված ստացավ ու մեռավ: Կոտորածին զոհ գնացին նաև բազմաթիվ քահանաներ, սարկավագներ, վտնականներ ու կրոնավորներ:

414. Բերդի հանձնումը Զանգիի ձեռքը²⁹⁴

Հասնելով վերին բերդի դռանը, Զանգին հաշտություն առաջարկեց՝ երաշխավորելով պաշարվածների կյանքը: Նրա մոտ իջան մի քանի հողի՝ բերդում պատսպարված ֆրանկների համար երաշխիքներ և երդումներ խնդրելու նպատակով: Զանգիին այցելողներից մեկը մի՛ անաստված քահանա էր, որ կոչվում էր Բարսումա Իսմայելի: Թող նրա անունը ջնջվի կենաց դպրությունից, ինչպես և եղավ, քանի որ նրա բռնած ուղին միշտ խոտոր էր, և նրա համար ասուծու դատաստան կամ աստվածավախություն գոյություն չունեի: Նա ո՛չ աստծուց էր վախենում, ո՛չ էլ մարդկանցից պատկառում, ո՛չ կանոններն էր || հարդում, ո՛չ էլ օրենքին ենթարկվում, ո՛չ Քրիստոսին էր ճանաչում, ո՛չ էլ առաքյալներին ընդունում, ո՛չ մահն էր հիշում, ո՛չ էլ դատաստանից երկուղում, ո՛չ գեհենից էր դողում, ո՛չ էլ հսրությանը հավատ ընծայում: Խոսքը, սակայն, երկարեց այդ մարդու մասին, որը, դժբախտաբար, նույնպես հտնվում էր բերդում:

Արդ, երդումներ ստանալով Զանգիից, [պաշարյալները] հանձնեցին բերդը քաղաքի գրավումից երկու օր հետո: Մյուս օրը Զանգին հրամայեց բոլոր վրաններից հավաքել գերիներին: Սակայն ովքեր բռնվել էին սկզբում և հեռու տարվել, գերության քրշվեցին: Ապա քաղաքը հսկելու համար պահապաններ կարգեցին, որպեսզի թուրքերը չանհանգստացնեն քաղաքացիներին: Պահա-

պաններ դրեցին նաև քաղաքի դարպասի մոտ, որպեսզի ոչ մի զինվոր քաղաք չմտնի: Այսպես ուռհայեցիները հաստատվեցին իրենց տեղերում, և Զանգին բավարարեց նրանց բոլոր կարիքները հացահատիկով և այլ բաներով: Նրանց սիրտը բացվեց, և ամեն մարդ բնակվեց իր տանը:

415. Ուռհայի բերդում գտնվող ֆրանկների հետ պատահած դեպքը

Ավելացնենք նաև թուրքերի ձեռքն անցնելուց հետո քաղաքի բերդում գտնվողների հետ պատահած դեպքերի նկարագրությունը: Ինչպես վերը ցույց տվեցինք, մի մեծ բազմություն ոչնչացավ, և մոտ երկու հազար կին ու երեխա դերի բշտեցին: Բերդի առջև կոտորածից ու շնչահեղձությունից զոհվեց մոտ վեց հազար մարդ, զուցե և ավելի: Զորագլուխը զինվորների ձեռքից ազատեց մոտ տաս հազար հոգու: Փրկվեցին նաև նրանք, ովքեր թաքնվել էին գետնի տակ և երկու բերդերում: Երբ, ինչպես ասացինք, վերին բերդի դռները բացվեցին, և [պաշարյալները] երաշխիքներ ստացան իրենց կյանքի համար, Զանգին բերել տվեց վերոհիշյալ տեր Բարսեղ մետրապոլիտին, որը գտնվում էր մի զորախմբի հսկողության տակ: Ապա սկսեցին դուրս թողնել բերդում գտնվող ժողովրդին և ֆրանկներին՝ իրենց կանանց, երեխաների, քահանաների // ու սարկավազների հետ, բազմաքանակ ոսկով, արծաթյա անոթներով ու հագուստեղենով: Շատ քաղաքացիներ հետևեցին նրանց, որպեսզի գնան նրանց հետ, որովհետև Զանգին երգվել էր անցկացնել նրանց Եփրատի մյուս սփը, որ գնան, ուր կամենում են:

125

Սալահագին անունով ամիրան, մտնելով բերդ, բռնեց մետրապոլիտի ձեռքը և սկսեց խոսել նրա հետ, ասելով. «Մրբազան, խնդրում ենք երգվես խաշով ու ավետարանով, որ մեզ հավատարիմ կմնաք: Դու շատ լավ գիտես, որ բոլորդ էլ մահապարտ եք, քանի որ ընգվեցիք մեր ամիրայի գեմ ու ծաղրեցիք մեր մարգարեին: Մենք այժմ պատրաստ ենք ձեզ լավություն անել: Մենք աղատ արձակեցինք ձեր բոլոր գերիներին: Շատ լավ գիտես նաև, որ այս քաղաքը, մահմեդականների կողմից նվաճվելուց հետո երկու հարյուր տարի մնալով նրանց տիրապետության տակ, բարգավաճում էր մայրաքաղաքի նման: Իսկ ահա հիսուն տարի է, որ ֆրանկները տիրում են նրան և, ինչպես տեսնում եք, ավերել ու ամայացրել են երկիրը: Ամիրան, թող ապրած կենա, հոժար է ձեզ լավություն անել: Ապրեցեք խաղաղությամբ, մտեք նրա իշխանության հովանու տակ և աղոթեցեք նրա կյանքի համար»:

Դրանից հետո բերդից դուրս թողեցին բոլոր ասորի և հայ քաղաքացիներին, որոնք գնացին իրենց տները: Ինչ վերաբերում է ֆրանկներին, ապա նրանց ողջ ունեցվածքը՝ ոսկին, արծաթեղենը, եկեղեցական սպասքները, արծաթյա բաժակներն ու դավաթները, խաչերը և բազմաքանակ զարդեղենը կողոպուտի մատնեցին: Ալեուհետև նրանցից անջատելով քահանաներին, ազնվականներին ու ավագներին, մերկացրին նրանց հանգերձները և դերի վարեցին Հալեպ: Անջատեցին նաև արհեստավորներին և որպես գերիներ պահեցին իրենց մոտ, որպեսզի յուրաքանչյուրն զբաղվի իր արհեստով: Մնացած մարդկանց՝ մոտ հարյուր հոգու, տանջանքների ենթարկեցին: Մի մասին նետաձգության թիրախ դարձրին, մյուսներին սրի բերան մատնեցին և այսպես կոտորեցին բոլորին:

416. Զանգիի մեկնումն Ուոհայից և նրա արած կարգադրությունները

126

// Դրանից հետո Զանգին կանչեց մետրապոլիտին և նրան թախանձագին խորհուրդ տվեց հավատարիմ մնալ մահմեդականներին: Ուոհայեցիներին նա մթերքներ, տավար ու հացահատիկ բաժանեց և քաղաքում նշանակեց մի թուրք ամիրա՝ Զեյնեդդին Ալի Քուչուկ անունով, որը Արբելայի և Շահրգորի տերն էր: Քաղաքը պաշտպանելու համար նրա մոտ թողեց նաև յոթ այլ ամիրաների՝ բազմաքանակ զորքերի հետ միասին: Իսկ նվաճումից շուրս օր հետո Զանգին մեկնեց և, անցնելով հառանով, գնաց Եփրատի ափին գտնվող Կալիսիկոս քաղաքը: Ուոհայեցիները գնացին փրկագնեցին իրենց գերիներին, և քաղաքը վերաբնակեցվեց: Զեյնեդդին ամիրան լավ բնավորութուն ուներ և շատ լավ էր վարվում նրանց հետ:

417. Սրուեի առումը և Պիր կոչվող անառիկ ամրոցի սլաշարումը

Ուոհայի նվաճումից քառասուն օր հետո Զանգին իր զորքերն ուղարկեց Սրուե, որտեղից քրիստոնյաները փախան Պիր: Թուրքերը գրավեցին Սրուեը, ապա մեկնելով այնտեղից, 1455 (1144) թվականի²³ մարտ ամսի լիալուսնի օրերին պաշարեցին Պիրը: Զանգին իր զորքերով անձամբ եկավ ու պաշարեց այն, ապա նրա շուրջը տասր բաբան տեղագրելով, թափով հարձակվեց նրա վրա: Զատկի հինգշաբթի օրվանից մինչև Հարության կիրակի օր-

վա երեկոն նա պատերազմեց բերդի դեմ, և կռիվը շղաղարեց նույնիսկ մեկ ժամով: Բուլորովին քանդելով արտաքին պարիսպը, [Թուրքերը] կրկին հարձակում գործեցին նրա վրա: Հետո ոգևորված նետվեցին դեպի պարիսպները և գրավեցին արտաքին, բերդը: Գետնի պատովելու նման սոսկալի աղաղակ բարձրացավ: Սակայն ներսում եղողները սրտապնդվեցին, քաշելով իրենց սրերը՝ նետվեցին Թուրքերի վրա և վանեցին նրանց: Վերջիններս շրջեցին իրենց երեսները և, թիկունք դարձնելով, փախուստի դիմեցին: !

418. Պիրին օգնության հասած ֆրանկների մասին

Մինչդեռ նրանք շարունակում էին մարտը, կոմսի²⁹⁶ զորավարներից ու զորահրամանատարներից մեկը, որի անունն էր Ռոբերտ Հսկա²⁹⁷, նույնպես Ռոբերտ անունով մի ուրիշ զորավարի հետ, որոնք երկուսն էլ խիղախ և մարտերում փորձված մարդիկ էին, երկու հարյուր հոգով եկան Հռոմկլա, որը գտնվում է Եփրատի ափին, Պիրից մի օրվա ճանապարհի կամ մի փոքր քիչ հեռավորության վրա: Նրանք բարձրացան երկու նավ և խիստ զինվեցին: Նավերը նրանք ծածկեցին լայն տախտակներով ու ամուրվահաններով, վերցրին պարեն ու ղենք, որքան պահանջվում էր, և ընթացան գետով: Հասնելով բերդի մոտակայքին, նրանք մի սխալ գործեցին՝ հնչեցրին փողերը: Երբ Թուրքերը լսեցին շեփոռների ձայնը, զինվորների մեջ խլրտում առաջացավ, և նրանք փութացին բոլոր կողմերից: Նկատելով գեպի պաշարվածներն ընթացող նավերը, նրանք գետի երկու ափերից և նրա մեջտեղում գրտնրվող մակույկներից սկսեցին մարտնչել նրանց գեմ:

Իսկ [պաշարյալները] շգիտեին, թե ինչ է պատահել, և վախը պատել էր նրանց: Լսելով շեփոռների ձայնը՝ նրանք կարծել էին, թե գրանք թշնամիներն են, որ եկել են կովի: Այգ պատճառով, երբ նավերը մոտեցան գետափին, ոչ ոք չկար, որին կարողանային պարան կամ նիզակ մեկնել՝ նավը կանգնեցնելու համար: Նրանք սկսեցին մեկ առ մեկ ցատկել ջրի մեջ և մեծ սարսափով զուրս լողալ: Մի մասը հաղթվեց ջրերից և ցած քշվելով. բռնվեց թշնամիների կողմից, մի մասն էլ ջրահեղձ եղավ: Իսկ այն նավը, որի վրա էր Ռոբերտ Հսկան, պոկվելով իր տեղից՝ բերդի առջևից, քշվեց թշնամիների մեջտեղը, քանի որ չկար մեկը, որ այն կանգնեցներ: Շատերը հուսահատված նետվեցին ջուրն ու խեղդվեցին: Իսկ ովքեր մնացին նավերի վրա, Թուրքերը եկան և կոտորեցին նրանց:

ինչ վերաբերում է Ռոբերտ Հսկային, ապա նա նետվեց // ղետը և, շարժվելով տիղմի միջով, հասավ մի դյուղ, որ գտնվում էր ղետից արևմուտք: Բայց քանի որ նա բոկոտն ու ծանրամարմին էր, չկարողացավ երկար քայլել: Նա մտավ թաքնվեց մի տան մեջ, որտեղ լիքը հարդ կար: Նույն օրը թուրքերը եկան այդ դյուղը հարդ հայթայթելու համար: Նրան հայտնաբերեցին այդ տանը, և բռնելով, բերին մեծ զորավար Ջանգիի մոտ, որը նրան գերիների հետ Հալեպ ուղարկեց: Իսկ մյուս Ռոբերտը փոքրաթիվ փրկյալների հետ բերդ մտավ: Սակայն բերդի դեմ ձեռնարկված մի հարձակման ժամանակ նա նետով վիրավորվեց աչքից և անմիջապես մեռավ: Այսպես, քառասուն օր կռիվ մղվեց բերդի դեմ:

419. Նասրեղղինի սպանությունը Մոսուլում և Պիրի անսպասելի վրկությունը

Մինչդեռ Ջանգին, պաշարելով Պիրը, կատաղի կռիվ էր մղում նրա դեմ, ղիշերով մի սուրհանդակ հասավ, մրրիկի նման սուրացող ուղտ հեծած, և ասաց. «Քո փոխանորդը՝ Նասրեղղինը, սպանվել է Մոսուլում, և Ասորեստանում մեծ խռովություն է ընկել: Ես շտապ ելա այնտեղից և ղիտեմ, թե ինչ է տեղի ունենում քաղաքում»: Լսելով այդ բաները, Ջանգին ապշեց ու երկյուղի մեջ ընկավ, քանի որ կարծեց, թե այնտեղ իշխանության գլուխ է անցել սուլթանի պատանի որդին, որը կարող էր հափշտակել իր ողջ տերությունը: Նա վախենում էր մանավանդ նրա մոտ եղած դուրքերից: Այդ պատճառով անմիջապես կանչեց Ջեյնեղղինին՝ Արբելայի տիրոջը, որին նշանակել էր Ուհհայում, և շտապ կերպով նրան ուղարկեց Մոսուլ, որպեսզի զբաղեցնի Նասրեղղինի տեղը: Իսկ ինքը՝ Ջանգին, նույն ղիշերը Պիրից մեկնեց Հալեպ՝ վախենալով, որ այնտեղ էլ խռովություն չծագի: Երբ բացվեց առավոտը, ճամբարում ոչինչ չէր մնացել՝ ո՛չ վրան, ո՛չ մարդ: Բերդից նկատեցին այդ և մեծապես ղարմացան, որ հուրը շրջանցեց իրենց: Եվ այդպես Պիրն ազատվեց Ջանգիից, որը քառասուն օր պատերազմեց նրա դեմ: //

420. Թե ինչպես նասրեղղինն սպանվեց Մոսուլում

Քանի որ հիշատակեցինք Նասրեղղինի սպանության մասին, ասենք, թե ինչպես նա սպանվեց: Լկյա Նասրեղղինը մի զորեղ և ահարկու մարդ էր իր զինվորների համար: Ահարկու և սարսափաղղու էր նաև բոլոր ասորեստանցիների համար: Նա նստում էր

Մոսուլում և Ջանգիի փոխանորդն էր: Լինելով խորամանկ և խելացի մարդ, նա պահպանում էր Ջանգիի իշխանությունը:

Ինչպես վերը նշեցինք, Ջանգիի մոտ էին գտնվում Պարսկաստանում թագավորող թուրքերի մեծ սուլթանի երկու որդիները, որոնց հոր մահից հետո գահակալել էր նրանց հորեղբայրը՝ սուլթան Մասուդը: Այս վերջինս էր, որ Ջանգիին իշխանություն տալով, ուղարկեց կառավարելու այդ երկրները: Ջանգին երկու պատանիներին վերցրեց հետը, քանի որ այդ երկրներն իրենց հորեղորո կողմից տրվել էին նրանց, իսկ ինքը նրանց կառավարիչ և զորագլուխ էր կարգվել: Նրանք արքայական պատիվ էին վայելում նրա մոտ: Մեկը նստում էր Մոսուլում, իսկ մյուսին Ջանգին շրջեցնում էր իր հետ՝ ձևաշնելով, թե նրա համար է երկրներ նվաճում: [Ջանգին] անվանապես էր ենթարկվում նրանց, իրականում նրանք էին, որ ենթարկվում էին իրեն: Երբ Մոսուլում նստողը մեծացավ ու չափահաս դարձավ, ոմանք նրան խորհուրդ տվին և ասացին. «Դու ես թագավորը, և քեզ ու քո հորն են պատկանում այս երկրները: Բայց գու իշխանություն չունես և կարծես գերի լինես: Այժմ արդեն գու տղամարդ ես, ինչպե՞ս ես հանդուրժում տեր լինելով ենթարկվել ստրուկների հրամանին»: Նա անսաց այդ խորհրդին: [Դավազիրները] որոշեցին սպանել նասրեզգինին և Մոսուլի երկրներում գահ բարձրացնել [արքայազնին]՝ վերացնելով Ջանգիի տան իշխանությունը: Եվ երբ նասրեզգինը սովորության համաձայն առավոտյան եկավ պատիվ տալու սուլթանի որդուն, պալատի մուտքում ծառաները սպանեցին նրան: Քաղաքում մեծ խուճապ առաջացավ: Չորքերը հավաքվեցին, Վ Մոսուլի քուրդ զինվորներն ու նասրեզգինի ծառաները սիրտ առան և, պալատ մտնելով, բռնեցին սուլթանի պատանի որդուն ու պահեցին պալատի սենյակներից մեկում: Տաս օր հետո Ջեյնեզգինը ժամանեց և ցույց տվեց Ջանգիի նամակներն ու կնիքները: Քաղաքը, բերդերը, պետական գանձարանը և երկրի ողջ իշխանությունը հանձնեցին նրա ձեռքը: Իշխանության գլուխ անցնելով՝ նա ամրապնդեց իր գիրքերը և, բռնելով դավադիրներին, կախաղան բարձրացրեց: Ծածուկ կերպով նա կորստյան մատնեց նաև սուլթանի պատանի որդուն:

130

421. Առաջին գրավումից հետո Ուռհայի հոգևորականների և աշխարհականների գործած վատ արարների մասին

Ջեյնեզգինից հետո Ուռհայի տիրակալն ու պահապանը Այնուղղաուլան էր՝ Շարաքտանի տերը: Այնտեղ կար նաև մի այլ

կառավարիչ՝ հառանի իշխան Ֆազլալլահ իբն Ջաֆարը, որը քաղաքի նվաճման և նրա դեմ գործված դավազրության պատճառն էր հանդիսացել: Երբ ժողովուրդը առաջին գերությունից հետո վերաբնակվեց, շրաժարվեց իր վատ սովորություններից, թեև եպիսկոպոսը՝ վերոհիշյալ Բարսեղը, միշտ խրատում էր նրան: Նա հիշեցնում էր պատահած գեպերը և համոզում՝ մանավանդ մեծամեծներին ու հարուստներին, առավել և՛ հոգևորականներին, որ ետ կանգնեն իրենց սովորություններից ու խոտոր ճանապարհից: Վերջիններս ատում, խայթոտում ու զրպարտում էին իրար, ագահությունից ճնշում, զրկում ու կողոպտում էին միմյանց և անխիղճ անօրենություններ գործում իրար նկատմամբ՝ կատաղած շների նման հարձակվելով իրար վրա: Ավելին, նրանք մեծ վիշտ էին պատճառում նաև թշվառ հովվին, գայլերի պես աննկատելիորեն հոշոտում էին նրա մարմինը և թաքուն զրպարտում նրան: Ով իր մեղքերի համար արժանանում էր եպիսկոպոսի հանդիմանությանը, նրան սատանա էր համարում:

131

Այդ ժամանակ իր շարագործություններով հռչակվեց ՚՚ Արդուն ավագերեցը՝ շարության պատվանդանը և եկեղեցու հուզումների ու խռովությունների աղբյուրը: Չնայած քաղաքի կրած զրկանքներին ու ավերներին, եկեղեցու կործանմանը, ժողովրդի կոտորածին ու քահանաների ոչնչացմանը, և նույնիսկ քաղաքի գրավման ժամանակ իր երիտասարդ որդու սպանությանը՝ նա քարից ավելի կարծր սիրտ ունեցող մի բռնակալ էր, որ չէր հրաժարվում ու ետ չէր կանգնում իր շարագործություններից: Մոտ ութսուն տարեկան կլիներ, խոր ծերության էր հասել, բայց մեջը բարության նշույլ չկար. սրան ատում էր, նրան արհամարհում, մյուսին ճնշում, իսկ եկեղեցուն շահամուլաբար էր նսույում: Այգ բոլոր շարիքների հետ մեկտեղ նա ուրանում և հայհոյում էր հոգու փառահեղ խորհուրդները: Սուտ էր համարում մարդսրեական մտքի սրբազան խոսքերը և ամենևին չէր հավատում Սուրբ Գրքին ու սրբելի պատմություններին, չհաշված բազմաթիվ այլ բաները, որոնք շարժե հիշատակել: Երանելի Բարսեղն իր գրքում²³⁸ գրում է. «Այս բաները մենք ոչ թե ուրիշներից ենք իմացել, այլ նրա նհնգ բերանից ենք շարունակ լսել: Շատ անարդար ենք վարվել, որ լռել ենք և շենք հակադրվել նրան՝ վախենալով ժամսնակի անպատեհությունից: Սակայն մինչ մենք լռեցինք, աստված չհամբերեց և, բարկանալով ինչպես մեզ, այնպես էլ նրա վրա. մեղ գլխովին կործանեց»:

Կար նաև մի ուրիշ ամբարիշտ քահանա, որ կոչվում էր Բար-

սումա իսմայելի: Սա արդեն բոլորովին տգետ ու խելագար էր: Մերժում էր Սուրբ Գիրքը, չէր ճանաչում աստծու զորութիւնը և չէր ընդունում Քրիստոսին: Բռնած ուղին միշտ խոտոր էր, և նրա աչքում աստվածավախութիւն չկար: Իր ողջ կյանքը՝ սկսած ֆրանկների օրերից, նա անց էր կացրել շարիքներ գործելով, ոտնահարելով կանոններն ու արհամարհելով բոլոր օրենքները: Իսկ երբ տեղի ունեցավ այդ փոփոխութիւնը, և մահմեդականները տիրեցին // քաղաքին, նա բոլորովին հրաժարվեց հավատացյալների օրենքից ու կենցաղավարութիւնից և սկսեց ծառայել թուրքերին: Նա բաղում թշնամանք գործեց և, շատերին զրպարտելով, փորձանքի մեջ գցեց ու վնաս պատճառեց:

Ուռհայեցի կանայք խառնակվեցին թուրքերի հետ և իրենց կամբով նրանց կին դարձան: Այս բանը առավել ևս տրտմեցրեց աստծու հոգին: Հազիվ մի տարի էր անցել, որ թուրքերը գտնվում էին քաղաքում, բայց հարյուրից ավելի կանայք ամուսնացել էին հեթանոսների հետ: Այդ պատճառով աստված բարկացավ և իր զայրույթը թափեց նրանց գլխին: Նա լքեց նրանց և մատնեց բռնակալի ձեռքը:

422. Զանգի ամիրայի ժամանումն Ուոնա

Զանգին՝ Իմառեգզին իբն Աղ-Սնդուր անունը կրող մեծ տիրակալը, մի տարի Հալեպում մնալուց հետո մեկնեց այնտեղից և հաջորդ տարվա հնձի ժամանակ եկավ Ուռհա²⁹⁹: Նա իր զորքերը թողեց Գալաբ կողմող գետի մոտ, որոնք ճամբար խփեցին նրա ափին՝ Քասաս բերդի և Խառանի միջև: Իսկ ինքը՝ ամիրան, հետը վերցնելով իր մեծամեծներին, զորահրամանատարներին, գավառապետներին և մյուս խորհրդականներին, հինգ օրից՝ Պենտեկոստեի երեքշաբթի օրը, եկավ քաղաք: Նրան գիմավորելու ելան մետրապոլիտը, քահանաները, սարկավագները և քրիստոնյա ողջ ժողովուրդը մի կողմից, իսկ մյուս կողմից՝ մահմեդականների բազմութիւնը, որն այնտեղ էր հավաքվել համայն երկրից:

Ամիրան քրիստոնյաներին սիրալիր ընդունելութիւն ցույց տվեց, վերցրեց ավետարանն ու համբուրեց այն, ապա ողջունելով մետրապոլիտին՝ հարցրեց նրա որպիսութիւնը և ասաց. «Ձեզ համար եմ եկել, որպեսզի բավարարեմ ձեր կարիքները»: Այնուհետև շրջանցելով քաղաքի արևելյան զարպասը՝ նա գնաց մտնելու հյուսիսային դարպասով, որտեղից գրավվել էր քաղաքը: Պարսպի ճեղքը և բաբանների կողմից հիմնովին քանդված յոթ հզորաշեն

133 բուրդերը վերակառուցվել էին: || Նրանց վրա արաբերեն գրութիամբ արձանագրել էին նվաճման պատմութիւնը և ամիրայի անունը: Քաղաքից դուրս գտնվող խոստովանողաց տաճարը քանդել և նրա քարերով վերանորոգել էին պարիսպը: Սուրբ Հովհաննեսի հուլակապ տաճարի³⁰⁰ մոտ սկսել էին կառուցել մի բերդ ամիրայի համար, որպեսզի նա հաստատվեր սլյնտեղ: Տաճարի շուրջը հսկիչներ էին կարգել, որպեսզի այն չփշացնեն, քանի որ ֆրանկներն այն զարդարել էին շքեղորեն: Փոխել էին նրա տանիքը, նորոգել կղմինդրը: Նա ուներ բազմաթիվ պատուհաններ՝ մոտավորապես հարյուրի հասնող: Բոլորի համար արճճե ցանցեր էին պատրաստել, որպեսզի լույսը թափանցեր, բայց թռչունները ներս չմտնեին: Տաճարի մեջ, բեմի ետևում, թաղված էին ֆրանկ եպիսկոպոսները: Պապիոսը նույնպես, որ սպանվեց [քաղաքի] գրավման ժամանակ, այնտեղ էր թաղված: Գեղեցմանի վրա դրված էր եպիսկոպոսի արձանը՝ քանդակված կարմիր մարմարից: Գերեզմանի տապանաքարը մի կտորից էր: Թաղևոս առաքյալի և Աբգար թագավորի աճյունները նույնպես ամփոփված էին այդ տաճարում՝ արծաթյա ոսկեպատ նշխարատուփի մեջ: [Քաղաքի] գրավման ժամանակ այդ տուփը դողացվել էր, և ոսկորները ցիրուցան էին եղել: Հավատուցյալները յակալն հավաքել էին դրանք՝ սրբերի բազմաթիվ մասունքների հետ և, ամփոփելով մի տուփի մեջ, գրել էին ասորական Սուրբ Թեոդորոս եկեղեցու հյուսիսում գտնվող գանձարանը:

Մահմեդականները գրավեցին նաև Սուրբ Ստեփանոսի և Թովմա առաքյալի տաճարները, քանի որ ֆրանկները պաշտոն էին մատուցում այդ երեք եկեղեցիներում: Սուրբ Թովմայի [եկեղեցին] լ՛երածեցին ախոռի, Սուրբ Ստեփանոսինը՝ հացահատիկի և ամիրայի մյուս եկամուտների պահեստի: Իսկ խոստովանողաց տաճարը, որը գտնվում էր քաղաքից դուրս և կառուցված էր մոտ հարյուր տարի առաջ, ինչպես ասացինք, քանդեցին: Քանդեցին նաև Սուրբ Թեոդորոսի || և Միքայել հրեշտակի տաճարները, որոնք գտնվում էին քաղաքի հարավային կողմում: Նրանց քարերով վերականգնեցին սյդ կողմի պարսպի և վերին բերդի քանդված մասերը, ինչպես նաև պետք եղած մյուս տեղերը: Մահմեդականները վերանորոգեցին և նորից հաստատեցին իրենց մզկիթն ու աղոթատունը, որը դարձել էր ֆրանկ եպիսկոպոսի նստավայրը:

134 Արդ, Չանգին, ինչպես ասացինք, մտավ ժամացույցի կոչվող հյուսիսային դարպասով և դիմեց դեպի Սուրբ Հովհաննեսի տա-

ճարը: Ապա իջնելով աղբյուրի կողմը, ուշադիր դիտեց [շուրջը] և եկավ Քովմաս առաքյալի տաճարը ճաշելու: Դրանից հետո նա հեծավ [իր ձին] և գնաց դեպի կլոր ավազանը, որ կոչվում է Աբգարոս, քանի որ ժամանակին այնտեղ է գտնվել Աբգար թագավորի պալատը: Այն վաղուց ավերվել է և տեղը այգի է տնկվել, որը մինչև օրս էլ կոչվում է Մետրապոլիտի [այդի]: Ուշ երեկոյան նա բարձրացավ Սուրբ Հովհաննեսի տաճարը, որովհետև այնտեղ էր իջևանել: Տաճարի շուրջը խփված էին նրա մեծամեծների վրանները: Առավոտյան նա կանչել տվեց մետրապոլիտին և հարցուփորձ արեց այն ջրհորի մասին, որը գտնվում է քաղաքից դուրս՝ նրա հարավային կողմում, և որի շնորհիվ ապաքինվում են բորոտները: Մետրապոլիտը պատմեց նրան ողջ իրողությունն սկզբից մինչև վերջ, ինչպես որ եղել էր:

423. Բորոտների աղբյուրի մասին, որ գտնվում է քաղաքից դուրս

Այժմ շարադրենք նաև մենք այդ ջրհորի պատմությունը: Մենք արգեն գրել ենք մեր տեր Քրիստոսի դաստառակի մասին³⁰¹, որն ուղարկվեց Ուոհայի Աբգար թագավորին, նաև այն մասին, թե ինչպես վերջինս բուժվեց իր ախտից: Իսկ այժմ խոսենք վերոհիշյալ ջրհորի մասին, թե ինչպես և որտեղից նա ձեռք բերեց բուժի: զորությունը: Վերը մենք նշել էինք, որ այդ կողմերում կա մի նշանավոր վանք՝ նվիրված երանելի սուրբ Կոզմային՝ ճշմարիտ խոստովանողին և վկային, որը մարմինների բժիշկ էր Ուոհայում՝
135 // իր Դամիանոս անունով ընկերոջ և հոգևոր եղբոր հետ³⁰²: Նրանք իրենց ունեցած գեղերով ձրի բուժում էին ամենքին, իսկ ի վերջո երկուսն էլ նահատակվեցին, ինչպես գրված է նրանց պատմության մեջ: Կոզման թաղվեց այդտեղ, և նրա [գերեզմանի] վրա կառուցվեց այն վանքը. որ հիշեցինք: Իսկ Դամիանոսը թաղվեց ավելի վեր՝ լեռներում, և նրա [գերեզմանի] վրա նույնպես մի հոյակապ վանք կառուցվեց: Նրանց ոսկորները բուժիչ զորություն ունեին:

Ժամանակին Ուոհայում Արևմուտքից մի մարդ հայտնվեց: Սպասելով որոշ ժամանակ՝ նա հարմար առիթ որսաց և եկեղեցուց գողացավ այն դաստառակը, որ ուղարկվել էր մեր Տիրոջից Աբգարին և պահվում էր Ուոհայի եկեղեցում: Վերցնելով այն՝ նա ևրեկոյան կողմ դուրս եկավ քաղաքի հարավային դարպասից և գիշերեց սուրբ Կոզմայի վանքում: Սակայն նրա ծոցում աղած

դաստառակը կարծես կրակով լցված լիներ և այրում էր նրան: Ստիպված նա հանեց այն իր ծոցից և վախից նետեց վանքում գտնվող այդ խոր ջրհորի մեջ: Նույն պահին նրա վրա մի հրեղեն սյուն հայտնվեց՝ իջնելով երկնքից մինչև ջրհորը: Մարդիկ ցանկացան տեսնել, թե ինչ է պատահել: Երբ ղննեցին ջրհորը, ջրի մեջ արեգակի գնդի նման փայլփլող մի բան տեսան: Մտնելով ջրհորը՝ նրանք գտան դաստառակը և վեր բարձրացրին: Վանքում գտնվող բոլոր հիվանդները, լվացվելով այդ ջրով, բուժվեցին: Լուրը տարածվեց ողջ երկրում, և շատ շատերը, հատկապես բորոտները և բոլոր նրանք, ովքեր տառապում էին Աբգար թագավորի ախտով³⁰, սկսեցին գալ այնտեղ: Նրանք լվացվում էին այդ ջրհորի ջրերով և բուժվում: Անմիջապես բուժվում էին նաև նրանք, ովքեր օտար էին մեր քրիստոնեական դավանանքին:

424. Զանգիի մասին, որն իր հիվանդության պաանառով լվացվեց ջրհորի ջրերով

136

// Երբ Զանգին մետրապոլիտից լսեց այդ ջրհորի պատմությունը, ասաց. «Ես հավատում եմ, որ Քրիստոսի օրհնությունը կարող է այդպիսի գորություններ գործել»: Զանգի ամիրան ոտքերի հողացավ ուներ և շատ էր տառապում դրանից: Նա վեր կացավ, հեծավ [իր ձին] և, գալով այդ ջրհորի մոտ, նրանից ջուր հանեց ու լվաց իր ոտքերը: Վանքը վաղուց արդեն քանդված էր, նրանից պահպանվել էր՝ միայն արևելյան խորանը: Զանգի ամիրան հրամայեց այնտեղ մի մեծ պանզոկ կառուցել՝ ժամանող հիվանդների և ախտահարվածների պետքերի ու հանգստի համար: Նաև կարդադրեց, որպեսզի շրջապատի դաշտերից բավարարեն պանզոկի կարիքները: Սակայն աստված չկամեցավ, որ գործը գլուխ գա, և այն ի գերև հանեց ամիրայի մահով, ինչպես ցույց կտանք:

425. Զանգիի մեկնումն Ուոհայից

Զանգին այցելեց մեր՝ ասորիներիս եկեղեցիները և, տեսնելով նրանց գեղեցկությունը, կարգադրեց բերել երկու խոշոր ղանդ՝ նրանց վրա գնելու համար, ինչպես սովորություն էր ֆրանկների օրոք: Ապա պատրաստվելով մեկնել՝ մետրապոլիտին և ժողովրդին պատվիրեց հոգ տանել քաղաքի պահպանության մասին և շղակաճանել իր իշխանությանը: Պենտեկոստեին հաջորդող ուրբաթ օրը նա մեկնեց նրանց մոտից և գնաց նախ՝ Խառան, իսկ այնտեղից՝ Ռակկա: Ապա իր դիմվորներին ուղարկեց կողոպտելու

Կալա-Ջաբար անառիկ ամրոցի շրջակայքը: Նրանք դերեցին մոտ երեք հարյուր հրեա ընտանիք՝ կանանց ու երեխաների հետ միասին, և բնակեցրին Ուհայում:

426. Կալա-Ջաբարի պաշարումը Զանգիի կողմից, վերջինիս ոճրալի սպանությունը³⁰⁴, նրա զորքերի քայքայումը, բանակի խռովությունը և նրա ուղիների տիրակալումը

137 Որոշ ժամանակ Ռակկայում մնալուց հետո Զանգին իր զորքերով մեկնեց այնտեղից և եկավ պաշարեց Կալա-Ջաբար անառիկ ամրոցը՝ ուժգին հարձակում գործելով նրա վրա: Սակայն ի՞նչ կարող էր նա // անել այդ հզոր ամրոցին: Նա դրավել էր բերդի շրջակայքը և իր հարձակումներով նեղում էր նրան՝ երգվելով, որ չի հեռանա, մինչև այն չնվաճի: Սակայն սեպտեմբերի 14-ին, Սուրբ Խաչի տոնի լույս դիշերը, մինչև նա հանդիստ քնած էր, երազելով երկար կյանքի մասին, նրա հավատարիմ ներքինիներից երկուսը սպանեցին նրան իր մահճում և փախչելով մտան բերդը:

Նույն դիշերը, երբ իմացվեց, որ Զանգի ամիրան սպանվել է, նրա հզոր բանակում հուզումներ և խռովություններ ծագեցին: Գիշերով սկսեցին կողոպտել իրար: Ով մեկի դեմ ոխ ուներ և ուժը պատեց, իր ուզածի պես վրեժ լուծեց նրանից: Իսկ մեծամեծներն ու դորահրամանատարները՝ հինգ-վեց հոգով խորհրդակցելով, որոշեցին, որ յուրաքանչյուր մարդ ապաստան գտնի իր երկրում: Զորքերի մնացորդները, հավաքված ժողովուրդը և ճամբարում գտնվող վաճառականները կողոպուտի մատնվեցին: Նրանցից խլեցին, ինչ որ ունեին, անդամ վրանները: Կողոպտեցին և հափշտակեցին մինչև իսկ ամիրայի վրանը և այնտեղ եղած գանձերը, զենքերն ու թագավորական զարդերը, ինչպես նաև անհամար անասուններ և ձիեր: Հետո ամեն մարդ ղնաց իր ուզած կողմը: Իսկ նա, ով դեռ երեկոյան սարսափի մեջ էր պահում աշխարհը, առավոտյան գտնվեց բոլորովին լքված, այնպես որ թաղող անդամ չուներ:

Նա ուներ չորս որդի: Անդրանիկը, որ կոչվում էր Ղազի Սեյֆեդդին³⁰⁵, գտնվում էր Պարսից երկրում՝ Մարաստանի և Բաբելոնի սուլթանի մոտ: Հաջորդը՝ Մահմուդ Նուրեդդինը³⁰⁶, [Զանգիի] սպանության ժամանակ գտնվում էր նրա ճամբարում: Մյուս երկուսը՝ Կուսբեդդին Մավդուդը³⁰⁷ և Ամիր Ամիրանը³⁰⁸, Մոսուլում էին: Հենց որ Սալահեդդին ծերունի ամիրան և իմաստուն առաջ-

նորդր ճամբարում լսեց Ջանգիի սպանության մասին, վերցրեց Մահմուդին՝ Ջանգիի որդուն և մյուս մեծամեծներին, որոնք հետևեցին իրեն, և փութապես գալով Հալեպ, իշխանությունը վերցրեց իր ձեռքը՝ // տիրելով այնտեղ կուտակված բազմաթիվ գանձերին ու մեծ հարստություններին:

Ջանգիին չթաղեցին: Բուրբոն նրան լքեցին ու հեռացան: Հասարակ մարդիկ նրան վերցրին, բերին Ռակկա և թաղեցին այնտեղ: Մոսուլում գահակալեց վերոհիշյալ կուտրեզդին Մավդուդը, մինչ Ջեյնեզդինը վարում էր այնտեղի գործերը: Իսկ Նուրեզդինը 1458 (1147) թվականին տիրեց Հալեպին և Միջադեռքի երկրներին: Նա նվաճեց նաև Համան, Հոմսը և Դամասկոսը, որոնք իր հալոր շէր կարողացել գրավել: Ապա հաշտություն և բարեկամություն հաստատելով ֆրանկների հետ՝ հանդիպեց Ժոսլինին, և նրանք երդումներ փոխանակեցին: Նա իր հորից ավելի իօրամանկ և նենգամիտ էր: Այդպես նա հղորացավ ու զորեղացավ, և թագավորությունը նրա ձեռքում ամրասյնդվեց: Նա գրավեց Ադադ ամրոցը և Տախիթ անունով մի եգիպտացուց խլեց Բաալբեկը:

427. Համառոտ կերպով թշվառ Ուոլիսլու վերջին առման և նրա իսպառ կործանման մասին³⁰⁹

Ֆրանկներից ամեն մեկը նստել էր իր երկրում և հանգիստ ապրում էր: Իսկ Ուոհալի տեր Ժոսլին կոմսը տանջվում էր Ուոհալի համար, բայց չէր կսրողանում որևէ բան անել: Երբ նա լսեց Ջանգիի սպանության մասին, շատ ուրախացավ՝ կարծելով, թե մահմեդական կուսակալների և զորահրամանատարների միջև պառակտում ու խռովություն կսուռաչանա, և նրանք հոգ չեն տանի Ուոհալի մասին: Նա օգնության համաձայնություն ստացավ Քեսունի և Մարուշի տեր Բադդուինից³¹⁰, որը պատրաստություն տեսավ նրա հետ և խոստացավ օժանդակել և օգնել նրան: Իսկ Անտիոքի իշխան Պուատվինը դժգոհ էր երկուսից էլ և խիստ զայրացած էր նրանց վրա, որովհետև իրեն չէին հնազանդվում, այդ պատճառով նա հրաժարվեց նրանց օգնել: Ջանգիի սպանությունից հետո քառասուն օրում Բադդուինն ու Ժոսլինը գործի անցան և, իրենց դորքերը հավաքելով Տլուք քաղաքում, պատրաստվեցին արշավել դեպի Ուոհալ: Նրանք կսրծում էին, որ գիշերով հավանաբար կկարողանան դրավել այն: // Իրբ Հալեպում գտնվող դորսուգլուխները լսեցին նրանց հավաքի մասին, Ուոհալի կառավարիչների մոտ սուրհանդակներ ուղարկեցին՝ ասելով. «Ահա ֆրանկ-

ները հավաքվել են, բայց թե որ կողմ են պատրաստվում դիմել, չգիտենք: Մենք էլ ենք հավաքում մեր զորքերը, և եթե ուղղվեն ձեր կողմը, մենք նույնպես կգանք արագորեն: Ուշադիր եղեք և պահպանեցե՛ք քաղաքը: Երգվեցրե՛ք քրիստոնյաներին և նրանցից պատանդներ վերցրեք»: Ստանալով հրամանը, քրիստոնյաներից մոտ հիսուն հոգու՝ ճարտարապետների, արհեստավորների ու դարբինների, պատանդ վերցրին և քաղաքի բերդերում նրանց համար պատրաստեցին բոլոր անհրաժեշտ բաները:

Առաջին գրավման երկրորդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 27-ի կիրակի օրը օրհնյալ ֆրանկները անսպասելիորեն հայտնվեցին և մինչև երեկո թաքնվեցին մի հովտում: Երբ մութն ընկավ, բազմաթիվ խիզախ հետևակայիններ պատրաստվեցին և արևմտյան կողմից մոտեցան քաղաքի մատույցներին: Ընտրելով մի անկյուն, որտեղ պահասայաններ չկային, նրանք անմիջապես մազլեցեցին պարսպով և, պարաններ կախելով, վեր քաշեցին սանդուղքներն ու բարձրացրին իրենց ընկերներին: Նկատելով այդ, պահպանները մոտեցան տեսնելու, թե ովքեր են: Վերջիններս ձեռքերը երկարելով ու բռնելով [թուրքերից] մի քանիսին՝ նրանց սպանեցին և պարսպից դուրս նետեցին: Ողբի ձայներից մեծ աղմուկ առաջացավ: Իսկ ֆրանկները պարսպի վրա մեծածայն գոշյուն բարձրացրին և փառք տվին աստծուն: Հեռվում դարանակալած զինվորները կռահեցին և, ցատկելով տեղից, հեղեղի նման հորդեցին ու հասան քաղաք:

Գիշերվա ժամը երեքն էր՝ առաջին գիշերուսվահը: Նրանք իջան և բացեցին քաղաքի արևմտյան դարպասը, որ գտնվում է աղբյուրից վեր: Ֆրանկ հեծյալներն ու նրանց հետ եղող հետևակայինները ներս մտան: Ներխուժումից հետո այդ անմիտ թշվառները դադարեցին կովել ու քաղաքը սլաշտպսունել բերդերում գտնվող մահմեդակսուններից՝ անցնելով տների կողոպուտին և ունեցվածքների հափշտակմանը: Նույն գիշերը նրանք սկսեցին ջարդել Սլավ և վատ մարդկանց, մահմեդականների և քրիստոնյաների խանութների ու տների դռները՝ կողոպտելով եղած ամեն ինչ: Քաղաքում գտնվող մահմեդականները, տեսնելով հանկարծակի վրա հասած եղեռնադրժույթյունը, շտապ վազեցին դեպի բերդերը: Իսկ ովքեր գտնվում էին բերդերում, բացեցին դռները և նրանց հանգիստ ներս առան՝ երեսանների և ունեցվածքի հետ միասին: Նրանք չկրկնեցին ֆրանկների վատ արարքը, որոնք առաջին գրավման ժամանակ փակեցին դռները՝ տեղիք տալով սոսկալի շնչահեղձություն ու եղեռնի: Շատ մահմեդականներ էլ գիշերն իջան պարուս-

պից և փրկութիւն գտան խառնում, որովհետև նրանց հետապրնդող չկար:

Երբ լուսացավ, կոմսը բերել տվեց ասորիների մետրապոլիտին և պահանջեց, որ նա բաբաններ պատրաստի բերդերի մոտ տեղադրելու համար: Բաբանները բերին և տեղագրեցին: [Ֆրանկները] մոտեցան ներքին բերդին և թափով հարձակվեցին նրա վրա, բայց ոչինչ չկարողացան անել, որովհետև այն շատ բարձրուամուր էր: Իսկ վերին բերդի վրա չկարողացան հարձակվել, քանի որ այնտեղ մեծ ու հզոր բազմութիւն էր հավաքվել: Եվ այսպես թշվառ քաղաքը վեց օր մնաց այս փորձանքի մեջ:

Երբ ֆրանկները տեսան, որ քաղաքի բերդերից ոչ մեկը չեն կարողանում գրավել, իսկ թշնամիները շատանում և բոլոր կողմերից հավաքվում են, ընկան մեծ մտահոգութեան և վախի մեջ: Ուռհայեցիները թուրքերի վախից ամեն երեկո հավաքվում էին ֆրանկների մոտ, Աբգարի վանքի շուրջը, որտեղ նրանք բանակ էին դրել: Շաբաթ օրը թշնամիների մոտից մի լրտես եկավ և ասաց ժոսլինին. «Հոգ տար քո անձի և քեզ հետ եղողների մասին: Ահա Հալեպի և Մաբբուգի զինվորները՝ բազմաթիվ թուրքմեններն ու զանազան ցեղերը, հասել և դարան են մտել լեռներում: Վաղը նրանք ձեզ շրջապատման օղակի մեջ կառնեն: Նրանք սլատրաստվում են ձեզ ընկճել քաղաքի ներսում և բոլորիդ կորստյան մատնել»: Երբ ժոսլինը լսեց այս բաները, նրա սիրտը վախ ընկավ: 141 Նա գլուխը կորցրեց || և չգիտեր ինչ անել, քանի որ բազմաթանակ թուրք զորքերը հասել և բռնել էին հարավային դաշտն ու լեռները:

Ֆրանկները որոշեցին գիշերով թաքուն դուրս գալ քաղաքից, որպեսզի բերդերում նստած մահմեդականները և հարավային դաշտում ու լեռներում գտնվող թուրքերը չնկատեն իրենց: Սակայն ինչպե՞ս կարող էին բազմահազար մարդիկ, ձիերն ու անասունները առանց նկատվելու դուրս գալ մեկ դռնով: Եթե ցերեկով դուրս գային, իրենց վրա ուշադրութիւն կհրավիրեին: Այդ պատճառով սպասելով մոտավորապես մինչև գիշերվա ժամը երեքը, նրանք բացեցին քաղաքի հյուսիսային դարպասը, որ կոչվում է ժամացույցի, և դիմավորեցին սկսեցին դուրս գալ: Երբ ուռհայեցիները, որոնք իրենց կանանցով ու երեխաներով հավաքված էին այնտեղ, նկատեցին այդ և տեսան, որ ֆրանկները մեկնում են՝ իրենց թողնելով հեթանոս հալածիչների ձեռքում, սոսկացին, տազնապեցին և ընկան ահուգողի մեջ:

Քաղաքում մեծ սուղ տիրեց՝ կանանց ու երեխաների լացու-

կոծով և դառն հառաչանքներով: Մայրը կանչում էր իր երեխաներին, և նրան չէին արձագանքում: Երեխաները գոռում էին, ընկնում այս ու այն կողմ՝ դառնաղի լացով փնտրելով իրենց մայրերին, բայց նրանց չէին գտնում: Նետվում էին դեսուղեն՝ մարդկանց, ձիերի և անասունների արանքը, տրորվելով, հրմշտվելով ու ջախջախվելով ձիերի և գրաստների սմբակների տակ, բայց ոչ ոք նրանց չէր բարձրացնում: Խավար և անլույս գիշեր էր: Բոլորը վաղում էին դեպի ժամացույցի դարպասը տանող փողոցով: Զինվորներն ու ղինակիրները, ձիերն ու գրաստները, տղաները, կանայք և երեխաները խառնիխուռն առաջ էին շարժվում՝ հրմշտելով և անգթաբար ճզմելով միմյանց: Ընկնում էին անասունները, ջորիներն ու գրաստները, որոնք կրում էին ֆրանկների կողմից քաղաքում կողոպտված ծանր բեռներն ու բազմաքանակ զարդեղներ: Երբ նրանք ընկնում էին, ոչ ոք ի վիճակի չէր կանգ առնել՝ նրանց բարձրացնելու կամ բեռներն արձակելու համար: Երեխաները ճզմվում էին նրանց արանքում, || տանջվում և ողբերգաբար հրաժեշտ տալիս կյանքին: Բոլոր փողոցներում բազմաթիվ ընկածներ կային՝ տղամարդիկ, անասուններ, կանայք, մանուկներ, ծրծկերներ, որոնք անխղճաբար ոտնակոխ էին: լինում: Ոչ ոք չկար, որ խղճար նրանց և ձեռք մեկներ: Այսպես տեղի ունեցավ նրանց տխրահուշակ մեկնումը՝ թողած բարիքներով ու ինչքով լի տները, բաց դռները, վառվող ճրագներն ու հարդարված անկողինները:

428. Ֆրանկների հետ մեկնող ժողովրդին վիճակված
դուռը փորձուքյան մասին

Երբ ֆրանկ զորքերը և նրանց հետ հեռացող բազմությունը ելան քաղաքից, հավաքվեցին խոստովանողաց տաճարի առջև գտնվող բուրգի, այսինքն՝ ճգնավորների սյան շուրջը: Թուրքերը շրջապատման օղակի մեջ առան նրանց և, անձրևի տարափի պես նետեր արձակելով, սոսկալի կերպով խոցոտեցին շատերին: Ապա խառնվեցին ժողովրդին և մսագործների նման սկսեցին կոտորել նրան: Կացիսների ձայն էր լսվում. կարծես անտառ էին հատում: Նախճիրը տեղի էր ունենում գիշերվա մթության մեջ, երբ քրիստոնյան թուրքից չէր ջոկվում: Ֆրանկ զինվորները խառնվել էին ժողովրդին, և նրանցից յուրաքանչյուրը վախից թաքցնում էր իր անձը ու խցկվում բազմության կենտրոնը: Ֆրանկ իշխաններն ու զորահրամանատարները կոչեցին հետևակայիններին և ողորմագին աղաղակեցին. «Հանուն Տիրոջ դո՛ւրս եկեք ամբոխից և վա-

նեցե՛ք հակառակորդի ճնշումը: Հեծյալները, իջնելով ձիերից, շրջապատեցին ժողովրդին և մնացին այդպես:

Վաղ լուսաբացին Բաղդուիհնն ու Ժոսլինը [ձի] հեծան և դասավորութուններ կատարեցին: Բաղդուիհնն անցավ ժողովրդի առջևը, Ժոսլինն սկսեց ընթանալ ետևից, իսկ բոլոր հետևակայինները՝ բաղմության աչից և ձախից: Նրանք մեկնեցին սուրբ Գևորգի տոնին՝ նոյեմբերի երեքի այդ շարագուշակ կիրակիի արշալույսին և դանդաղորեն շարժվեցին Սամոսատի ճանապարհով: Իսկ թշնամիները // հազարներով ու անհամար բյուրերով վիտում էին նրանց շուրջը: Ժողովրդից և զինվորներից շատերը վիրավորվեցին, սակայն հետևակայինները, որոնց շարքերում կային բաղմաթիվ խիզախ նետաձիգներ, հերոսաբար կանգնած, թույլ չէին տալիս, որ թուրքերը մոտենան ժողովրդին: Այսպես նրանք տառապանքով և մեծ վտանգի ենթակա առաջ էին շարժվում:

Ո՞վ կարող է նկարագրել Ուռհայի խուճապահար ժողովրդի ցավագին և շափազանց ողբալի տեսքը: Արագ-արագ և բոբիկ ոտքերով բոլորը վազում էին քարերի, փշերի, տատասկների ու սրածայր մուխտտերի վրայով: Նրանց ոտքերը ասես կտրատվում էին դանակներով, և արյունն առատորեն հոսում էր նրանցից: Նրանք խռնվում ու հրմշտում էին իրար սայթաքում և ընկնում էին, կոխկրտում ու ճգմում էին մեկը մյուսին և իրենց վրա արձակվող բազմաթիվ նետերի վախից թաքնվում միմյանց թիկունքում: Մեկը վիրավորվում և ընկնում էր, մյուսը սրտապնդվում և վազում էր փրկվելու հույսով: Մի ուրիշը ընկնում և փռվում էր՝ հայացքն ուղղած դեպի արևելք, իսկ հետապնդողները վրա էին հասնում ու ոչխարի պես մորթում: Ոտաբոբիկ երեխաներն ու մանուկները տանջահար վազում էին տատասկների միջով, և նրանց փափլիկ ոտքերը արյունոտվում ու ծակծկվում էին սուր փշերից: Նրանց լեզուները ծարավից կախ էին ընկել, բերանները դառնացել հալվեի նրման, իսկ ատամները սևացել, ինչպես ածուխ: Նրանք հրմշտվում ու տրորվում էին բաղմության մեջ, կոխկրտվում ձիերի սմբակների տակ, ջախջախվում ու շարաշար կործանվում:

Այդ բոլոր տառապանքներից ու դառն շարշարանքներից բացի, նրանք ընթանում էին անտանելի ճանապարհով: Այն հովտում, որտեղով նրանք անցնում էին, շատ խռիվ ու մացառ կար: Թշնամիները կրակ տվեցին, և նրանց առջևն ու շուրջը բոցավառվեց: Այլ կողմ շրջվելու հնարավորութուն չկար. այդ պատճառով մեծ վտանգի ենթարկվելով՝ նրանք քայլեցին կրակի վրայով և այրեցին իրենց ոտքերը: Այսպես // նրանք տառապեցին մինչև

օրվա իններորդ ժամը: Նրանց շրջապատող թշնամիները, որոնք նույնպես հոգնած էին ողջ այդ գիշերվա ու ցերեկվա դժվարին մարտերից և արագ վաղբից, պատրաստվեցին: Ետ դառնալ: Նրանք վախենում էին, որ ֆրանկները կարող են ժողովրդին տեղավորել մի բերդում և շրջվել իրենց վրա: Բացի այդ, նրանք ցանկանում էին մասնակցել քաղաքի կողոպուտին, քանի որ նրանց հետ եղած բազմաթիվ հետևակայիներ մնացել էին քաղաքում, իսկ ուլբեր գտնվում էին բերդերում, նույնպես դուրս էին եկել և սկսել կողոպտել ու հափշտակել քաղաքի հարստութունն ու ունեցվածքը: Երբ թշնամիները հավաքվեցին և պատրաստվեցին ետ դառնալ, ժողովրդի շուրջը մնացին փոքրաթիվ թուրքեր, հավաքագրված թուրք-մեններից:

429. Ֆրանկների ձախորդ վարմունքի, նրանց կրած սլաքսուրյան և Ուոնայի թշվառ ժողովրդի իսլամոբնաշնչման մասին

Այնուհետև ֆրանկները մի շար և կործանարար միտք հղացան: Նրանք իրար հետ պայմանավորվեցին նետվել և հարձակվել իրենց շուրջը մնացած թուրքերի վրա: Չախորդ նախաձեռնությամբ ժողովին կոմսն ու իր կողմնակիցները, որոնք գտնվում էին բազմության ետևում, հարձակվեցին իրենցից ձախ, արևմտյան կողմում կանգնած թշնամիների վրա: Իսկ Քեսունի տեր Բաղդուինը, տեսնելով, որ կոմսը պոկվեց տեղից, և շեփորները հնչեցրին, իր հերթին թռավ և արշավեց դեպի հարավ: Այսպես խառնխուռն և անկանոն կերպով ֆրանկ հեծյալներն սկսեցին արշավել: Թուրքերը մի փոքր ցրվեցին այս ու այն կողմ, մինչև առաջինները թափով անցան, որից հետո հարձակվելով ետևից՝ ջախջախեցին նրանց: Ֆրանկներն այլևս չնայեցին ո՛չ ժողովրդի, ո՛չ էլ իրար վրա: Ամեն մեկը դարձավ իր աչքը կտրած կողմը և ամոթալի փախուստի դիմեց: Նրանք նետեցին նիզակներն ու վահանները, շարտեցին զրահներն ու իրենց կրած բոլոր զենքերը, || վախից դեն գցեցին նույնիսկ ձեռքերում պահած սրերը: Իսկ հետևակն անկորուստ հասավ ձախ կողմում գտնվող մի բերդ, որը տեղադրված էր Արծվի բլրի³¹¹ վրա: Այնտեղ ապաստանեց մոտ երկու հազար հոգի՝ ուռհայեցի քաջասիրտ պատանիներ ու երիտասարդներ: Կանայք, երեխաները և մանուկները գերի թշվեցին, իսկ ողջ հարստութունը ավարի մատնվեց: Ժողովը նետով վիրավորվեց ազդրից և ահուղողով փրկութուն գտավ Սամոսատ քաղաքում:

145

Իսկ Բաղդուինը՝ այդ փառահեղ ու գեղեցկատես երիտասարդը, որ մի ամբողջ զլխով բարձր էր իր ժամանակի բոլոր մարդկանցից և հայտնի պատերազմող էր, զոհ գնաց այդ նախճիրին և սպանվեց նետահարումներից ու սրերի հարվածներից, քանի որ այդ պահին շիմացան, թե ով է նա: Ջարդին զոհ գնացին նաև բազմաթիվ քահանաներ, սարկավագներ ու վանականներ, որոնք փրկվել էին առաջին կոտորածից: Թուրքերն ավարի մատնեցին ողջ քաղաքը՝ Ժոսլինի, Բաղդուինի և բոլոր քաղաքացիների անհամար բեռներն ու ինչքը:

430. Վերջնական անկման ժամանակ ֆաղափում սանձազերծված կոտորածի, կողոպուտի և ոնիրների մասին

Թուրքերն ու զանազան այլ ցեղերը, ներխուժելով այդ նշանավոր քաղաքը, տիրեցին նրան: Սելևկիոսի³¹² օրոք հիմնադրվելու ժամանակներից ի վեր հազար շորս հարյուր վաթսուն տարի այն կողոպուտի չէր ենթարկվել: Առաջին պատերազմի ժամանակ, երբ [Ուտհան] գրավվեց, միայն երկու օր ավարի մատնվեց: Մեծահզոր Ջանգիի հրամանով քաղաքն անմիջապես պաշտպանության տակ առան և դադարեցրին ու արգելեցին կոտորածն ու կողոպուտը: Սակայն այս վերջնական կործանման ժամանակ ոչ թե երկու օր, // այլ մի ամբողջ տարի շրջում էին քաղաքում և, փորփրելով ու խուզարկելով պատերի ու ձեղնահարկերի թաքստոցները, բազում գանձեր էին գտնում, պահված հայրերի ու նախնիների վաղեմի ժամանակներից: Գտնվեցին նույնիսկ բազմաթիվ գանձեր էլ, որոնց մասին քաղաքի բնակիչներն անգամ գաղափար չունեին:

431. Ասորական եկեղեցու հնագույն թափառանքների հայտնաբերման և այս սոսկալի ավառառության ընթացքում կողոպուտի մատնված մյուս գանձերի մասին

Այդ օրերին հայտնաբերվեցին նաև մեր ասորական եկեղեցու թաքստոցները, որոնք գտնվում էին Կաթուղիկե մեծ եկեղեցում: Այնտեղից մեծ հարստություն և եկեղեցական սպասքներ հանեցին՝ խաչեր, ավետարաններ, գավաթներ, սկիհներ, սրբազան մեռոնի մեծ անոթը, բուրվառներ, գավաղանների գլխիկներ և դանազան այլ զարդեր, բոլորն էլ պատրաստված ոսկեղօծ արծաթից, ինչպես նաև արքայական բազմաթիվ շքեղ ու թանկագին քողեր, խորանածածկեր, կրկնոցներ, որոնք նվիրվել էին հին թաղավորների և ազնվականների կողմից և վաղուց պահվում էին այնտեղ,

չհաշված այն զարդերն ու արքայական դորդերը, որ ձեռք էին բերվել վերջին ժամանակներս: Դրանք ամեն տարի ուղարկվում էին մայրաքաղաքից Եղիա անունով մի հավատացյալ ուռհայեցու, ինչպես նաև Սլիբա անունով մի այլ հավատացյալի կողմից, որի մականունն էր Քիմաշ: Նրանք ապրում էին մայրաքաղաքում և մշտապես հող էին տանում Ուռհայի եկեղեցիներին: Ամեն տարի նրանք բազում ոսկի էին ուղարկում եկեղեցիներին, աղքատներին ու հիվանդներին: Սակայն Աբդուն Աբբելացին, որին վերը հիշեցինք, դրանք թաքցնում ու յուրացնում էր: Այսպես Ուռհան կործանվեց, նրա բնակիչները ցրվեցին ողջ աշխարհում և վաճառվեցին զանազան երկրներում:

432. Գերութունից խուսափողների, սպանվածների և նրանց մասին, ովքեր այլ երկրներում կառեկցանք ցուցաբերեցին ուռհայեցիների նկատմամբ

147

Այն բազմությունը, // որ փրկվեց կոտորածից և ապաստանեց վերը հիշված բերդում, մութն ընկնելուց հետո սկսեց հինդտասական հողով ցրվել: Փրկվեցին քչերը. բազմաթիվ մարդիկ սպանվեցին, իսկ շատերն էլ գերի ընկան: Աբդուն ավագերեցը, ավելի ճիշտ՝ ավագ խառնակիչն ու եկեղեցու մեծ խոռվարարը, այգ սոսկալի գիշերը բռնվեց քաղաքի դարպասից դուրս: Նա ընկել էր փոսը և գոռում էր. «Ո՞վ է ուզում հարյուր դինար ինձ հանելու համար»: Նա հույս ուներ, թե քրիստոնյաները կիջնեն և կրարձրացնեն իրեն: Սակայն իջավ մի թուրք և սպանեց նրան: Նա խլեց նրա մոտ եղած ոսկու քսակը և խեղդեց նրան: Նրա դիակը շների կեր դարձավ, իսկ հողին ընկավ հավիտենական տանջանքների մեջ: Եթե Տերը նրան չգթա, հավիտենական դժոխքն էլ քիչ է նրա համար:

Ժողովրդի գերվելուց հետո նրանք, ովքեր խուսափել էին գերությունից ու կոտորածից, մոլորված՝ հույս էին փայփայում զրտնել իրենց գերիներին: Այդ ժամանակ իրենց ողորմածությամբ ու մարդասիրությամբ աչքի ընկան Եփրատից արևելք ապրող քրիստոնյաները, հատկապես Մարդինի, Շաբաքտանի և Սևերակի բնակիչները, թող Տերը նրանց գթասրտություն ցույց տա: Նրանց մեջ էր Մարդինի Հովհաննես³¹³ սրբազան եպիսկոպոսը, որը ծագումով ուռհայեցի էր: Անհնար է նրան գովաբանելը, քանի որ նրա հիշատակը դրոշմված է վերին Երուսաղեմում: Ինչ վերաբերում է Եփրատից արևմուտք ընկած երկրներում ապրող քրիստոնյանե-

րին, հատկապես քահանաներին ու եպիսկոպոսներին, ապա նյանք ոչ թե կարեկցանք, այլ դաժանութիւն, անգթութիւն, խստաւրր-տութիւն ու շարամտութիւն ցուցաբերեցին: //

433. Ֆրանկ թագավորների արշավանքը դեպի այս Երկրները՝ Բրիտանյաներին օգնելու նպատակով³¹⁴

1158 (1147) թվականին, Ուոհայի վերջնական անկումից հետո, ալամանների և ֆրանկների թագավորները երեք հարյուր իննսունհինգ հազար զինվորների հետ միասին ծովով եկան հույների մայրաքաղաքը: Հունաց կայսրը նրանց տեղափոխեց վատ ճանապարհով և հետները առաջնորդներ ուղարկեց, որսլեսսլի նրանց մոլորեցնեն մի այնպիսի վայրում, որտեղ ո՛չ ջուր լիներ, ո՛չ էլ ապրուստի միջոցներ: Կոստանդնուպոլսից տաս օրվա ճանապարհ կտրելուց հետո [ֆրանկների] պարենը վերջացավ: Չկար մի բնակավայր կամ դյուղ գնումներ կատարելու, մանավանդ ջուր հայթայթելու համար: Նրանք ընկել էին մի ամայի անապատ և շգիտեին ուր գնան, քանի որ առաջնորդները գիշերով նրանց լքել ու հեռացել էին: Միաժամանակ լուր էր ուղարկված Կապադովկիայի թուրքերին: Եվ Մասուդ թագավորը բազում զորքերով վրա հասավ: Գտնելով նրանց այդ անապատում՝ տոչորված սովից ու ծարավից, [թուրքերը] հարձակվեցին նրանց վրա և սրի մատնեցին: Ընդ որում, շատերը սովամահ էին եղել: Ալամանների և ֆրանկների թագավորները փոքրաքանակ զորքով ճողոպրեցին ծովափ և դնացին Իտալիա, հետո նավով եկան Անտիոք՝ ղրկված իրենց ողջ ունեցվածքից: Իսկ թուրքերը շափազանց հարստացան և քարերի շափ անհամար ոսկի և արծաթ ձեռք բերին:

Որոշ ժամանակ անց, նույն տարվա մեջ, ծովով արշավի ելավ և Աքքսո հասավ Ալֆոնս անունով մի այլ թագավոր՝ կնոջ, երեխաների և հազար հեծյալների հետ միասին: Նա Տրիպոլիի կոմսի մոտիկ ազգականներից էր: Վերջինս տեսնելով նրան, վախեցավ, որ նա կարող է իր երկրից բաժին պահանջել: // Այդ պատճառով նրա ընտանեկիցներից մեկի հետ մահադեղ ուղարկեց և, տալով նրան, մեռցրեց:

434. Դամասկոսի սլաշարումը ֆրանկների կողմից

Այդ ժամանակ Երուսաղեմի թագավորն էր Բաղդուիներ: Ալամանների և ֆրանկների թագավորները հավաքվեցին նրա մոտ, Երուսաղեմում, և պայմանավորվեցին գնալ պաշարել Դամասկոս

բաղաբը: Դալով և սլաշարելով քաղաքը, նրանք, մանավանդ ալամանները, կատաղի հարձակում գործելիքն նրա վրա: Երբ զամսուկացիները նեղ դրուժյան մեջ ընկան, ուզեցին հանձնել քաղաքը: Սակայն ֆրանկների շար նախանձը՝ իրար նկատմամբ ունեցած անբարյացակամությունը, կործանեց նրանց: Երուսաղեմի թագավորը մտածեց. եթե այդ օտարները դրավեն Դամասկոսը և հզորանան, կխլեն նաև իր երկրները: Նա դաղտնի լուր ուղարկեց պաշարյալներին՝ ասելով. «Ի՞նչ կտաք ինձ, եթե այնպես անեմ, որ այդ օտար թագավորները հեռանան ձեր մոտից: Ես ձեր հարևանն եմ և ձեզ բարիք եմ կամենում»: Լսելով այդ՝ պաշարյալները մեծապես ուրախացան և խոստացան, որ Երուսաղեմի թագավորին կտան հարյուր հազար ոսկե դինար: Այնուհետև նա թագավորներին խորհուրդ տվեց փոխել քաղաքի պաշարման դիրքերը և հարմար տեղից նրանց տեղափոխեց մի ուրիշ, դժվարին վայր: Թագավորները, նկատելով Երուսաղեմի թագավորի հակառակությունը, վըշտացած բոլորովին հեռացան Դամասկոսից և եկան Աքքա: Երուսաղեմի թագավորը, երբ ստացավ հարյուր հազար դինարը, որոշ ժամանակ անց նկատեց, որ դրանք պղնձյա են: Իսկ թագավորները, ծով դուրս գալով, գնացին իրենց նախկին հայրենիքը:

435. Երկրում գտնվող Զուբարա³¹ վանքերի և բերդի կողոպուտի մասին

Այդ ժամանակ Մելիտենեի ամիրան, որ կոչվում էր Դաուլա որդի Ղազիի որդի Դանիշմենդի, երբ լսեց ժոսլինի և Ուտհայի բնակչության հետ պատահած շարիքի մասին և հավաստիացավ. 150 // որ Քեսունի տեր Բաղդուսինը, որի իշխանությունը տարածվում էր Զուբարա կոչվող վանքերի և մինչև Մելիտենեի սահմանը ձրգվող լեռան վրա, զոհվել է, բազում զորք հավաքեց և եկավ նշված վանքերը, որոնք պատկանում էին հայերին: Դրանք էին՝ Զուբարի մեծ վանքը և Տազնքար, Շամանոգ ու Շիրքար վանքերը³²: Երեք օրում նա գրավեց դրանք և շրջապատի մյուս վանքերն ու գյուղակները, չնայած նրանք խիստ ամրացված էին: Դրանք բարգավաճող, բարիքճորով լեցուն և բերքառատ վայրեր էին, որովհետև վաղ ժամանակներից թշնամին երբեք չէր տիրել նրանց: Նա գերի վարեց այնտեղի բնակիչներին՝ յոթ հազար շորս հարյուր հոգու. և նրանց ողջ ունեցվածքը ավարի մատնեց: Նույնիսկ կողոպտիչներն ու հափշտակիչները զարմացան իրենց ձեռք բերածի առատությունից, այդուհանդերձ նրանք շխնայեցին [անգամ] կարիքավորներին ու նեղյալներին: Ամեն ինչ կողոպտելուց և ժողովըր-

դին գերելուց հետո նրանք այդ վայրերը կրակի մատնեցին ու այրեցին: Այնտեղ անշափ գինի, շամիչ, թուզ, ընկույզ, հացաֆատիկ և բանջարեղեն ոչնչացավ՝ բաղում և բազմատեսակ գրքերի հետ:

Նույն ժամանակ թուրքերը գրավեցին Սամոսատից վեր գրտնըվող մի բերդ, որ կոչվում էր Թել-էղնա կամ Ազնադթալ³¹⁷: Այնտեղ եղած բոլոր տղամարդկանց սրի բերան մատնեցին, կանանց ու երեխաների մեծ բազմությունը գերի վարեցին, իսկ բերդն այրեցին ու ավերակի վերածեցին: Թուրքերը գրավեցին նաև մի ուրիշ բերդ՝ Թլպաշարի երկրում, որ կոչվում էր Շիրզագ³¹⁸: Այստեղ էլ տղամարդկանց կոտորեցին, կանանց ու երեխաներին գերեցին և բերդն ավերեցին:

Այդ ժամանակ Թել-Արսանում³¹⁹, որ գտնվում է Եփրատի մեջ թափվող Արածանի³²⁰ գետի ափին, տիրում էին Արտուքյան Դաուլ ամիրայի որդիները: Իրենց հոր մահից հետո նրանց միջև երկսպռակություն ծագեց: Նրանցից ամենագորեղները հկան և մի քանի օրվա պաշարումից հետո // սրով նվաճելով այդ վայրը, մոտ հինգ հազար ասորի քրիստոնյաների գերության քշեցին, կողոպտեցին ու հափշտակեցին. ինչ որ գտան, և հեռացան:

436. Սուրբ Բարսումա վանքի կողոպտումը ժուլիների կողմից³²¹. որը պատճառ դարձավ վերջինիս անհետ կորստյան

1459 (1148) թվականին, ուռհայեցիների ողբալի և վերջնական գերեվարությունից մի տարի հետո, սատանան մի շար միտք հուշեց Ուռհայի կոմս ժուլիներին: Վերջինս լուր տարածեց, թե ուղում է գնալ ավառի մատնել Մելիտենեի և Կղոդիայի³²² երկրները. Սակայն երբ հասավ Սպիտակ³²³ լեռանը՝ Դիզա³²⁴ կոչվող գետի ափունքին, որ գտնվում է Կղոդիայի ծայր արևմուտքում, պատրվակ բռնեց, թե երկրի մարդիկ նկատել են իրեն: Նա իր ճանապարհը շրջեց ղեպի Սուրբ Բարսումայի վանքը՝ իբրև թե աղոթելու, շնայած գա կղանդաղեցներ իր ընթացքը: Հունիսի 28-ի շաբաթ օրը ժուլիներ սուրհանդակ ուղարկեց վանք՝ հաղորդելու, որ գալիս է: Վանականները շատ ուրախացան, որ քրիստոնյա մի թագավոր գալիս է աղոթելու իրենց վանքում: Բոլորը խաչերով ու ավետարաններով ընդառաջ ելան նրան մինչև վանքի վրա իշխող աղոթարանը: Նենգամիտը ծաղրանքով իջավ ջորուց: Երբ վանք մտավ, նրա ողջ զորքը նույնպես ներս խուժեց: Նրա հետ էին նաև ծովի մյուս կողմից նոր ժամանած ֆրանկներ: Վանականները նրանց

շխանգարեցին ներս մտնել իրենց զենքերով, թեև սովորության համաձայն զենքով մտնելն արգելված էր: Նրանց գիտակցությունն այդ պահին բթացել էր, թե՛րևս կարծում էին, թե ֆրանկներից շատ ոսկի և նվերներ կստանան: Այդ պատճառով նրանք զարգարել էին վանքը և, հանելով սրբության տուփը²³, գրել էին բազմոցին, որպեսզի ֆրանկները օրհնություն ստանան նրանից:

152 Սրբի առջև աղոթելուց հետո այդ նենգամիտը մի թուղթ դրեց պատարագի սեղանի վրա: Ապա ելնելով տաճարից՝ նստեց եկեղեցուց դուրս գտնվող զավթում, և հավաքելով // վանականներին, ասաց. «Իմ հորեղբորորդին, որ ահա եկել է Հոռմից, ուզում է տեսնել վանքի վերին ծայրում գտնվող բուրգը»: Վանահայրը կարգադրեց թույլատրել: Երբ այդ զորագլուխը և իր հետ եղող մարդիկ մտան բերդը, կոմսի հրամանով հետևակայինները փակեցին բուրգի դարպասը և շարվեցին պարսպի վրա: [Ժոսլինը] վանականներին ասաց. «Ես ուզում եմ այստեղ պահապաններ թողնել, որպեսզի նրանք մտնեն Մելիտենեի երկիրը և պատժեն նրա տիրոջը՝ Զուբարի վանքերում գործած ավերումների և գերեվարումների համար: Իս լսել եմ, որ ձեզ մոտ են պահվում թուրքերից խլված հարստությունները, և երկրի մեծամեծները ձեզ մոտ են թաքցնում իրենց ունեցվածքը: Մինչդեռ ինքս կարիքի մեջ եմ»: Երբ նա նեղեց նրանց, վերջիններս բերին, ինչ որ պահվում էր տաճարում, և դրին նրա առաջ: Ապա նա վանականներին բանտարկեց նախասրահում, այսինքն՝ խոհանոցում, և մի ֆրանկ քահանայի ու նրա հետ եղած մարդկանց ուղարկեց հանելու եկեղեցու ողջ սպասքները՝ գավաթները, սկիհները, խաչերն ու ավետարանները: Տաճարում եղած ամեն ինչ վերցնելուց հետո ձեռք ձգեցին վանականների խցերին և մեկ առ մեկ խուզարկեցին դրանք: Ոճրագործները յուրացրին ու հափշտակեցին ամեն ինչ:

Երբ [Ժոսլինը] խլեց վանքի ողջ ունեցվածքը, բարձեց ուղտերին ու վանքին պատկանող տասներկու ջորիներին, դրանից հետո պահանջեց, որ իրեն տան տաս հազար դինար, որպեսզի դուրս գա վանքից: Նրան պատասխանեցին. «Ինչ որ ունեինք արդեն վերցրիր, մենք այլևս ոչինչ չունենք, որտեղի՞ց տանք քեզ»: Այնժամ նա վանքում երկու կառավարիչ նշանակեց, իսկ բերդում ավազներ ու մարդիկ թողեց՝ վանքը հսկելու և նրա հացահատիկը, պաշարը, դինին ու մնացած բաները խժռելու համար: Ապա վերցրեց Սուրբ Բարսումա վանքի վանականներին և մեկնեց Քյահթայի կողմը: Այնտեղից նա եկավ Հիսն-Մանսուր, իսկ հետո մեկնեց

Ավետյաց բլուր: Քրիստոսը քրիստոնյաները նրան խնդրեցին վան-
 քը վերադարձնել վանականներին: // Այնտեղ գտնվող ուռհայեցի
 մարդկանց երաշխավորութեամբ նրանց համար սահմանեցին տաս
 հազար դինար և հինգ ծերունի վանականների պատանդ թողին
 նրա մոտ: [Ժոսիկներ], իր մոտ պահելով նաև սրբի աջը, մյուս
 վանականներին բաց թողեց, որպեսզի գնան իրենց վանքը: Նրանք
 վանք եկան ալդ տարվա օգոստոս ամսին Քեսունի մետրասյուլիտ,
 սրբազան տեր Հովհաննեսի՝ Եղիա Շաքքամցու՝²⁰ ուղեկցութեամբ:
 Հասնելով վանք՝ նրանք տեսան, որ խցերն ու խորսնները քարու-
 քանդ են արված հնամյա ավերակների նման: Նրանք շինեցին,
 վերանորոգեցին ու կարգի բերեցին վանքը և իրենց վանահայր
 րնտրեցին՝ Լազարոս ծերունուն: Ապա նվիրակները, շրջելով, հա-
 վատացյալներից հավաքեցին հինգ հազար դինար և 1461 (1150)
 թվականի Քանուն³²⁷ ամսի սկզբին բերին տվին ժոսիկներին: Նա վե-
 րադարձրեց սրբի աջը և սաստեց նրանց: Վերջիններս երաշխիք-
 ներ տվին, որ կբերեն նաև մյուս հինգ հազարը և, վերցնելով սուրբ
 աջը, բերին վանք:

437. Զաւգիի որդի Նուրեդդինի պարտութունը Յագրայի³²⁸ մոտ

Այդ տարի Նուրեդդինը, հավաքելով իր զորքերը, եկավ պա-
 շարեց Անտիոքի երկրում գտնվող Յագրայի բերդը և կատաղի
 հարձակում գործեց նրա վրա: Անտիոքի տերը գտնվում էր Կա-
 բալայում³²⁵, ծովի ափին: Երբ նա լուր ստացավ, վերցրեց իր զոր-
 քերը և, վրա հասնելով, հանկարծակի հարվածեց թուրքերին: Վեր-
 ջիններս պարտութուն կրեցին, և Նուրեդդինը երկու հարյուր հեծ-
 յալներով փախավ մտավ Հալեպ: Նրա զորքերի մեծ մասը, մոտ
 տաս հազար հոգի, սպանվեց: Ֆրանկները կողոպուտի մատնեցին
 թուրքերի վրասնները, այդ թվում նաև Նուրեդդինին, և ոսկի, ար-
 ծաթ, ծառաներ ու աղախիններ ձեռք բերին: Նրանք տիրեցին նաև
 նրանց թմբուկներին, շեփորներին և անգամ երգչուհիներին ու
 մյուս երաժիշտներին: Անտիոքի տերը և ֆրանկները վերցրին ալդ
 ամենը և ցնծութեամբ մտան Անտիոք: Ցնծութեամբ էլ դիմավորե-
 ցին նրանց. բոլոր քրիստոնյաները մեծ ուրախութեան մեջ էին: //
 Ֆրանկների մոտ էր գտնվում նաև մի արաբ ամիրա՝ Ալի իբն Վա-
 ֆա անունով, որը գժտվել էր Նուրեդդինի հետ և ծառայում էր Ան-
 տիոքում:

Թուրքերի վերը նկարագրված պարտությունից երեք ամիս հետո Նուրեդդինը հավաքեց իր զորքերը և եկավ պաշարեց Ինսպ³³¹ անունը կրող բերդը: Լսելով այդ, Պուատվինը՝ Անտիոքի տերը, ելավ առավ իր զորքերը և եկավ ճակատամարտ տալու նրան: Իսկ Նուրեդդինը, երբ լսեց ֆրանկների գալուստը, հեռացավ բերդից և բարձրացավ լեռը: Ֆրանկները եկան և բանակեցին Թելլայի³³² և Ինսպի միջև գտնվող դաշտում: Երբ Նուրեդդինը լրտեսների միջոցով իմացավ, որ ֆրանկները փոքրաթիվ են, զինեց իր զինվորներին, որոնք հնչեցնելով շեփոռները՝ հարձակվեցին ֆրանկների վրա: Տերը բարկացավ ֆրանկների վրա. նրանք թիկունք դարձրին ու պարտվեցին: Սպանվեց ժոֆրուան՝ Մարաշի տերը³³³, ինչպես նաև Ալի իբն Վաֆա արաբը³³⁴: Ֆրանկ զինվորներից շատերը սրի քաշվեցին: Դուբսի³³⁵ երկիրը ավարի մատնվեց և քարուքանդ եղավ: Գրավվեցին հարիմը³³⁶, Իմմը³³⁷, Արտախը³³⁸ և հարիմի բերդի շուրջը գտնվող բոլոր գյուղերը: Այս ճակատամարտում զոհվեց նաև Անտիոքի տերը³³⁹: Դա մի սոսկալի պարտություն էր: Թուրքերը անսասման թվով ստրուկներ, գերիներ, ձիեր ու ինչք ձեռք բերին:

155 Ինչ վերաբերում է ժոսլինին՝ Ուոհայի կոմսին ու կառավարչին, ապա նա այդ ժամանակ գտնվում էր Աղաղում: Երբ նա լսեց, որ Անտիոքի տերն սպանվել է, փոքրաթիվ մարդկանց հետ դուրս եկավ Աղաղից ու ճանապարհ ընկավ՝ Անտիոք գնալու և այնտեղ թագավորելու նպատակով: Սակայն երբ հասավ Կուրուսին և ուզեց անցնել Շիխ³⁴⁰, ծառերի արանքից վրա թռան թուրքմենները: Բռնվելով՝ [ժոսլինն] ասաց. «Ինձ տարեք Աղաղ, և ես ձեզ կտաս, ինչ որ ուզեք»: Նրան վերցրին և բերին մի գյուղ, որի անունը Շիխ-Աղդեյր³⁴⁰ էր, սակայն չգիտեին, թե ով է նա: Տեղի քրիստոնյաները // ճանաչեցին նրան և ուղեցին փրկագնել թուրքերից՝ առաջարկելով վաթսուն դինար: Սակայն աստված կամեցավ լքել նրան մի բան, որին նա արժանի էր: Ոմն հրեա ներկագործ գյուղով անցնելիս ճանաչեց նրան և թուրքմեններին հայտնեց, որ դա ժոսլինն է: Թուրքմենները նրան վերցրին բերին Հալեպ: Նուրեդդինը հրամայեց կուրացնել նրա աչքերը և ծանր շղթաներով բանտ նետել: Բանտում նա մնաց ինը տարի և այնտեղ էլ մեռավ:

439. Ասկալոն քաղաքի պաշարումը ֆրանկների կողմից և
նրա նվաճումը մահմեդականների ձեռքից

1463 (1152) թվականին Բաղդուինը՝ Երուսաղեմի թագավորը, պատրաստութուն տեսավ, կարգավորեց իր ղորքերը և եկավ պաշարեց Ասկալոն քաղաքը: Ֆրանկների երևելի մարդկանցից մեկը, որի անունը Լեյոնոր³⁴¹ էր, մեծ հերոսություն գործեց քաղաքի դեմ մղվող այդ հարձակման ժամանակ: Ապա նա խնդրեց թագավորից, որ իրեն կնության տա պատերազմում սպանված Անտիոքի տիրակալի կնոջը: Թույլտվություն ստանալով՝ նա գնաց ամուսնացավ Անտիոքի տիրուհու հետ, իշխանությունը վերցրեց իր ձեռքը և վերադարձավ: Բաղդուին թագավորը դեռ շարունակում էր Ասկալոնի պաշարումը: Նրանք կատաղի և ուժգին հարձակումներ գործեցին նրա վրա: Երկնեցին մի փայտյա աշտարակ և մոտեցրին քաղաքին, աշտարակն ավելի բարձր էր, քան պարիսպը: Աշտարակի մեջ տեղավորեցին մարտունակ մարդկանց, իսկ վրան դրին մի քարարձակ մեքենա, որը քարեր և նետեր էր արձակում քաղաքի վրա: Այսպիսով, ով հայտնվում էր քաղաքի փողոցներում կամ դուրս էր գալիս իր տնից, սպանվում էր: Քաղաքացիները խիստ նեղության մեջ ընկան և ընկճվեցին քաղցից ու արտաքին հարձակումներից: Կոնվր երկար տևեց ու ձգձգվեց: Եվ երբ տեսան, որ փրկիչ չկա, քանի որ, ինչպես ցույց կտանք, եգիպտացիները զբաղված էին իրար դեմ մարտնչելով, իսկ որևէ այլ տեղից // 156 փրկություն չէր սպասվում, նրանք երաշխիքներ խնդրեցին իրենց կյանքի համար: Նրանց ավագներից մի քանիսը եկան թագավորի մոտ, երդվեցրին թագավորին ու սլատրիարքին և հանձնեցին քաղաքը: Ով ուզում էր մնալ քաղաքում՝ ֆրանկների տիրասլետության տակ, մնաց, իսկ ով ուզում էր գնալ Եգիպտոս, ստանալով իր ընտանիքն ու ունեցվածքը՝ գնաց խաղաղությամբ:

440. 1470 (1159) թվականին պատահած դեպքերի մասին

Այդ տարի սաստիկ երկրաշարժ տեղի ունեցավ, որի ժամանակ ավերվեց Շիզարը: Զոհվեց բառասուն հազար մարդ, որոնց թվում նաև նրանց կառավարիչը՝ իր երեխաների և ընտանեկանների հետ: Լեոր, որի վրա կառուցված էր այդ բերդը, կիսով չափ փլվեց: Բազմաթիվ մարդիկ զոհվեցին նաև Համայում, Սալամիայում³⁴² և շրջակայքի շատ գյուղերում:

Այդ տարի Նուրեդդինը եկավ և խլեց խառանը իր եղբոր՝ Ամիր Ամիրանի ձեռքից: Ապա պաշարեց ու գրավեց նաև Պեհեսնին: Թուրքերը կողոպտեցին Արիդում¹³ գտնվող վանքը, քրտեղ սպանվեցին շորս վանականներ: Նույն տարի Նուրեդդինը եկավ և սրի ուժով գրավեց Այնթապը՝ քարուքանդ անելով, ինչ որ գտավ այնտեղ: Նա շխնայեց որևէ մեկին, գերիներ ու ավար վերցրեց և բերեց Հալեպ:

157 Միևնույն տարվա հունիս ամսին Մելիտենեում սատանայի դրդումով մի հայ քահանա նետվեց իր մոտ մտած մի աղջկա վրա, ձեռք գցեց և բռնի ուժով տիրեց նրան: Վախենալով, որ վերջինս կարող է բռնաբարության ցավից ձայն բարձրացնել, ձեռքը գրեց բերանին, և այգ թշվառականը շղգաց, որ նա տանջանքից մեռավ: Ավարտելով իր ամոթալի գործը, նա տեսավ, որ աղջիկը մեռած է: Հետո կորվեց նրա վրայի ոսկիներն ու դարգերը, նրան գրեց պարկի մեջ, գցեց ուսը և տարավ խցկեց մի աշտարակի մեջ, որտեղ հարդ էր լցված: Քաղաքի դարպասը բաց էր, քանի որ ուրբաթ օրվա կեսօրն էր: Երբ փնտրեցին աղջկան ու շգտան || ողջ քաղաքում, բոլոր հարևաններին, որոնց թվում նաև քահանային, ձերբակալեցին: Նրանց տանջանքների ու գրկանքների ենթարկեցին, բայց ոչ ոք չխոստովանեց: Թշվառական քահանան նույնպես, կտտանքների ենթարկվելով, չհամարձակվեց բացահայտել իրողությունը: Սակայն Արգարությունը ղայրացավ նրա վրա և թույլ տվեց ապրել: Աղատվելով բանտից, նա փորձեց փախուստի ղիմել, բայց հաղիվ էր հեռացել քաղաքից, երբ թուրքերը հասան ու բռնեցին նրան: Տանջանքների ենթարկվելով՝ նա խոստովանեց, ապա գնաց ցույց տվեց այն տեղը, ուր նետել էր դժբախտին: Նրբ վերջինիս հանեցին հարգի տակից, տեսան, որ նրա գեղեցկությունը արդեն եղծվել է, իսկ սիրուն դեմքը փշացել է հեխումից: Քաղաքացիներն սկսեցին լալ ու ողբալ գեղեցկատես օրիորդի այդքան ապականված և ցավալի տեսքի համար: Բոլորն անխնա հարվածներ հասցրին թշվառ քահանայի գլխին, մանավանդ թուրքերը, որոնք այդ պղծին ստիպեցին տանել մեռյալի նեխած դին մինչև գերեզմանոց: Նրա դավանակից հայերից մեկը, բռնված խելագար մոլուցքով, ողջ-ողջ մորթազերծ արեց նրան քաղաքի դարպասից դուրս հավաքված ամբոխի առջև: Քրիստոնյաները, հատկապես քահանաները, ծաղրի առարկա դարձան մարդկանց համար:

441. Ֆրանկ թագավորների ծովային արշավանքը, Խառիմի
նվաճումը մահմեդականներից և նրանց երկրների
կողոպտումը, հունաց կայսեր արշավանքը և այդ ժամանակ
Ասորիում պատահած դեպքերը

1470 (1159) թվականին ֆրանկ թագավորների ցեղից մի նշա-
նավոր մարզ, որի անունն էր Կոնդֆլանգ³⁴⁴, բազում զորքով եկավ
Երուսաղեմ և ֆրանկներին հավաքեց ծովափում: Դրանց մեջ էին
Երուսաղեմի թագավորը, Տրիպոլիի կոմսը և Թորոս³⁴⁵ հայր՝ Կիլի-
կիայի իշխանը: Նրանք մեծ բանակ կազմեցին, զնացին պաշարեցին
158 // Շիզար բերդը և ավարի մատնեցին ողջ երկիրը: Գրավելով բեր-
դը՝ նրանք կողոպտեցին ու հափշտակեցին այնտեղ եղած ամեն
ինչ, սպանեցին մեծ թվով մարդկանց, մոտ հինգ հազար հոգու՝
կանանց ու երեխաների գերի քշեցին և անհամար ոսկի ու արծաթ
ձեռք բերեցին: Ապա մեկնելով այնտեղից՝ եկան պաշարեցին Խա-
ռիմ բերդն ու խաղաղ ճանապարհով տիրեցին նրան: Տեղի մահ-
մեդականները զնացին Հալեպ:

Հաջորդ տարի հունաց կայսր Մանուելը էլավ եկավ Անտիոք:
Նա բանակ դրեց Աֆրին³⁴⁶ գետի ափին՝ դեպի Հալեպ արշավելու
և այն պաշարելու նպատակով: Նուրեղգիներ հավաքեց մահմեդա-
կանների բոլոր զորքերը Ասորեստանից, Միջագետքից, Ամիդից,
Մարդինից ու Նփրկերաից՝ հունաց կայսեր դեմ պատերազմելու
համար: Մահմեդականները շատ վախեցած էին: Այդ միջոցին հու-
նաց կայսրին մայրաքաղաքից լուր հասավ Անդրոնիկոս անունով
մի իշխանի ապստամբության մասին: Հսելով այդ՝ կայսրը հաշ-
տույթյուն կնքեց Նուրեղգիների հետ, և վերջինս ազատեց Հալեպում
պահվող ղերիներին: Դրանց մեջ էր վերոհիշյալ Ալֆոնս թագա-
վորի որդին³⁴⁷. որի հայրը մահադեղով սպանվել էր Տրիպոլիի կոմ-
սի ձեռքով: Հունաց կայսրը վերադարձավ մայրաքաղաք՝ առանց
որևէ բան արած լինելու:

Նույն այդ տարի սաստիկ երկրաշարժ տեղի ունեցավ. որից
ավերվեց ծովափին գտնվող Գաբալան: Մոտ երկու հազար մարդ
խեղդվեց այնտեղ:

Միևնույն տարվա մեջ Անտիոքի իշխան Ռայմոնդը և Ժոսլինի
որդի Ժոսլինը³⁴⁸, որը տիրում էր Խառիմին, եկան ավարի մատնե-
լու Հալեպի դավառը: Նրանք կողոպտեցին ու հափշտակեցին, ինչ
կամեցան, և ողջ-առողջ ետ դարձան: Ռայմոնդը զնաց Անտիոք,
իսկ Ժոսլինը, նստած մի գյուղում, կերուխում էր անում: Սակայն
վրա հասան թուրքական զորքերը, բռնեցին նրան այդ գյուղում և,

բերելով Հալեպ, շղթայակապ պահեցին իր հոր տեղում:

159 Որոշ ժամանակ անց, նույն տարվա մեջ, Անտիոքի իշխան Ռայմոնդը ղուրս եկավ ասպատակելու Հալեպի շրջակայքը: Երբ
|| նա ավար առած ետ էր դառնում, թուրքական ղորքերը Սև դե-
տի³⁴⁹ մոտ վրա հասան, կոտորեցին նրա բանակը, ապա բռնելով
նրան՝ տարան շղթայեցին: Այդ տարի Անտիոքում դահ բարձրա-
ցավ ավաղ Պուատվինի որդին³⁵⁰: նա վոնդեց իր մորը, որը դնաց
Հառդիկե³⁵¹:

142. Պոնտոսի և Հյուսիսի երկրներում այդ տարիներին պատահած դեպքերի մասին

1474 (1163) թվականին Աղուբ Արսլանը՝ [Սեբաստիայի]³⁵²
տիրակալը, մտավ Կամախի³⁵³ երկիրը, ասպատակեց այն ու ղուրս
եկավ: Թուրքերի գերած մարդկանց մեջ էր մի հայ երեցկին՝ եր-
կու երեխաներով: Թուրքերն ուղեցին պղծել նրան, ապա վաճա-
ռել: Իսկ նա ջերմեռանդ հավատով ասաց նրանց. «Էս ձեզ երկու
հարյուր դինարի շափ փրկագին կտամ իմ և երեխաներիս համար,
սակայն խնդրում եմ՝ ինձ շմոտենաք: Մեր օրենքով երեցկնուջն
արգելվում է մերձենալ սյլ տղամարդու: Եթե դա պատահի, երե-
ցր կկորցնի իր քահանայությունը: Գթացեք ինձ ու իմ ամուսնուն»:
Իսկ նրանք ամբարտավանորեն պատասխանեցին. «Այս գիշեր մենք
բոլորս կսլաոկենք քեզ հետ, իսկ հետո կվաճառենք»: Քիչ անց,
երեկոյան կողմ նա թույլտվություն խնդրեց նստել Եփրատ գետի
ափին և իր երեխաների գլուխները սանրով մաքրել ոջիլներից:
Երբ թույլ տվին, նա գնաց գետի ափը, խաչակնքեց, երեխաներից
մեկին վերցրեց աջ թևի տակ, մյուսին՝ ձախ և նետվեց ջուրը: Այս-
սլիսով նա փրկվեց անպատվությունից, իսկ իր երեխաները՝ ստրու-
կությունից:

160 Այդ ժամանակ անձրևի առատությունից մեծ ջրհեղեղ առա-
ջացավ, իսկ Սուրբ Բարսումայի վանքի շրջակայքում ձյան ծած-
կույթ նստեց: Գետը խիստ վարարեց, ջրերը լցվեցին վանքի աղո-
րիքը և ողողեցին այն: Աղորիքում գտնվող վանականները մագըլ-
ցեցին բարձր տեղեր և շտուժեցին: || Աղորիքում նրանք մի գինու
կարաս ունեին, որը թեև ողողվեց, բայց չթափվեց: Նույնիսկ աղո-
րիքի ճրագը, որ լողում էր ջրերի վրա, չհանգավ:

Այդ ժամանակ ջրհեղեղի պատճառով մեծ համաճարակ առա-
ջացավ Հյուսիսի երկրներում, հատկապես Եփրատի ափերին: Մի
ոմն թուրք եկավ Կարկառի սահմաններում գտնվող Ալիոս³⁵⁴ դյու-

ղը և ասաց. «Իմացեք, թե ով է առաջինը մեռել այս համաճարակից»։ Հարցուփորձ անելով՝ իմացան, բացեցին [մեռյալի] գերեզմանը և տեսան, որ շորս ամիս անցնելուց հետո նա դեռ չէր փտել։ Նրա աչքերը բաց էին, մեկ թիզ և շորս մատ բացվածք ուներ նաև բերանը։ Պատանքի գլխամասն ու կրծքամասը կերված էին, իսկ դեմքի շուրջը ասես ածելիով կտրված լիներ։ Աջ ձեռքը կրծքից ընկել էր կողքի վրա։ Թուրքը փակեց նրա բերանը և նրա մեջ մի մեծ գամ մեխեց։ Այդ օրվանից այլևս ոչ ոք չմեռավ։

Այդ տարի համաճարակ բռնկվեց նաև Սևերակում։ Հոկտեմբերից մինչև մարտ հազարից ավելի մարդ մեռավ։ Գավառի քրդական շորս գյուղեր գլխովին բնաջնջվեցին իրենց կանանցով ու երեխաներով։ Մարդիկ հիվանդանում էին միայն երկու օր և մեռնում։

443. Հալեպի մոտակայքում գտնվող հստիմ բերդի գրավումը և ֆրանկների կրած մեծ կորուստն այնտեղ

1475 (1164) թվականին Նուրեդդինը զորահավաք կատարեց։ Նա կանչել տվեց իր Կուտբեդդին անունով եղբորը, որը տիրում էր Ասորեստանում ու Մոսուլում, ինչպես նաև՝ Արբելայի Զեյնեդդին ամիրային, Սինջարի ամիրային, Անձիտի երկրում գտնվող Հիսնֆեֆայի³⁵⁵ հախրեգդին³⁵⁶ ամիրային, Մարդինի հուսամեդդին³⁵⁷ ամիրային, Զեզմայի և Պիրի Շիհաբեդդին ամիրային, նրա Մաջդեդդին անունով հորեղբորորդուն ու Մաբուզի և Ուտհայի Սեյֆեդդին ամիրային։ Երբ զորքերը հավաքվեցին, եկան պաշարեցին հարիմի բերդը։ Հաշվելով իրենց զորքերը՝ [թուրքերը] տեսան, որ վաթսուն հազար հեծյալ և քառասուն հազար հետևակ ունեն։ Նրանք // մանգղիոնների օգնությամբ կատաղի հարձակումներ գործեցին բերդի վրա։ Բերդին այդ ժամանակ տիրություն էր անում Ռենալդ³⁵⁸ անունով մի ֆրանկ, որը քաջասիրտ մարդ լինելով, ուժեղ դիմադրություն ցույց տվեց թուրքերին։

Ֆրանկները Տրիպոլիի կոմսի³⁵⁹, Անտիոքի տիրոջ և Թորոս հայի գլխավորությամբ հավաքեցին մոտ վեց հարյուր հեծյալ ու շուրջ վեցհազարանոց հետևակ և, դուրս դալով Անտիոքից³⁶⁰, ուղղվեցին դեպի հարիմ։ Երբ թուրքերն իմացան, որ ֆրանկները ելել են Անտիոքից և դալիս են դեպի իրենց, հեռացան բերդից ու եկան իմմ դյուղը, որը մի փոքր հեռու էր բերդից։ Ֆրանկները, ժամանելով, ճամբար խփեցին բերդի շուրջը, որտեղ նախապես բանակել էին թուրքերը։ Թորոս հայը՝ Կիլիկիայի իշխանը, նրանց ասաց. «Բավարարվենք այն սխրանքով, որ նրանց վռնդեցինք բերդից։

Այժմ դուրս հանենք բերդում գտնվող թույլերին և այնտեղ տեղավորենք մարտունակ ու քաջ մարդկանց՝ բավարար սննդամթերքով: Իսկ մենք վերադառնանք Անտիոք, մինչև Երուսաղեմի թաղավորը ետ դա եգիպտացիների երկրից»: Ի դեպ, Երուսաղեմի թագավորն իր զորքերով մտել էր Եգիպտոսի երկիրը, որ ստորև ցույց կտանք Տիրոջ օգնականության մասին: Տրիպոլի կոմսը շնասաց այդ խորհրդին, այլ ասաց. «Եկեք հարձակվենք թուրքերի վրա և ջախջախենք նրանց, այլապես մեղ ի՞նչ կհամարեն, եթե ոչ շներ»:

162 Նրանք մեկնեցին հարիմից ու եկան Իմմ: Երբ մոտեցան, և թուրքերը լեռներից տեսան, որ նրանք սակավաթիվ են, հնչեցրին շեփորները, հարձակվեցին նրանց վրա և, շրջապատման օղակի մեջ առնելով, ծանր հարվածներ հասցրին նրանց: Կոմսն³⁶¹ ու Թոբոսը ճողոպրեցին, հույների ղուկը³⁶² բռնվեց, իսկ ողջ հետևակը սրի բերան մատնվեց: Գերի ընկան նաև Անտիոքի տերը և ֆրանկ հեծյալների մեծ մասը: Այդ տարվա օգոստոս ամսին շատերը կորըստյան մատնվեցին ձիերի և անսահման գույքի հետ միասին: Վ Ֆրանկների ջախջախումից հետո թուրքերը եկան պաշարեցին հարիմ բերդը, և վերջինս խաղաղությամբ հանձնվեց նրանց: Գրավելով բերդը՝ նրանք մտան ղուկի երկիրը և ավարի մատնեցին այն: Ապա գնացին Սիման³⁶³ անունը կրող մեծ վանքը, որտեղ հույն վանականներ էին բնակվում, և կողոպտեցին, ինչ որ գտան նրանց մոտ՝ ոսկեղենը, արծաթեղենը, թանկարժեք իրերն ու զորքերը, ինչպես նաև սկիհները, գավաթները, խաչերը, բուրվառները, ոսկուց ու արծաթից պատրաստված սրբապատկերները, բարձրարժեք սփռոցներն ու վանականների ողջ ունեցվածքը: Բոլոր վանականներին, որպես ղերի, բերին Հալեպ: Խարիմի պարտության ժամանակ զոհված ֆրանկների թիվը անցավ տաս հազարից: Դրանից էլ ավելի թուրք սպանվեց: Այնուհետև թուրքերը գնացին պաշարեցին Բանիասը և խաղաղ ճանապարհով տիրեցին նրան, քանի որ նրա տերը՝ Երուսաղեմի թագավորը, գտնվում էր Եգիպտոսում:

444. Երուսաղեմի թագավորի եգիպտական արշավանքի պատճառը, նուբեղդի մեծամեծներից մեկի՝ Շիրկունի³⁶⁴ մուսքը եգիպտոս և այդ ժամանակ երկրում տեղի ունեցած իրադարձությունները

Եգիպտոսում արաբական նվաճումներից ի վեր տիրում էին Ալի իբն Աբուտալիբի³⁶⁵ ցեղի խալիֆները: Սրանք հակառակու-

թյան մեջ էին Բաղդադի խալիֆների հետ, որոնք մարգարե կոչված Մուհամմեդի բեռու՝ Աբասի³⁶⁶ ցեղից էին։ Մեկն ասում էր, թե ինքն է խալիֆների ժառանգորդը, մյուսը թե՛ ինքը։ Արևմտացիներն ու եգիպտացիները Եգիպտոսի խալիֆի կողմնակիցներն էին և հերձվածի պես մի բան էին³⁶⁷։ Իսկ Ասորիքը, Արևելքը, թուրքերը և այդ կողմերի ժողովուրդները ենթարկվում էին Բաբելոնի խալիֆին և նրա գահն էին ճշմարիտ համարում։ Եգիպտոսի խալիֆին ոչ ոք չէր տեսնում, // քանի որ նա, ինչպես Բաղդադինը, իր անձը գաղտնի էր պահում։ Նա ուներ մի վեզիր, այսինքն՝ փոխանորդ, որ վարում էր իր գործերը։ Եգիպտոսի խալիֆը որևէ ազդեցություն չունեի։ Իշխում էր նա, ով հզորանում և իր կողմն էր գրավում եգիպտացի մեծամեծներին։ Խալիֆը նրան շնորհում էր արքայական զգեստներ ու հանդերձներ, հռչակում վեզիր, և վերջինս անցնում էր իշխանություն գլուխ։ Այսպես, մինչ իրար կործանում էին, խալիֆը, փակված իր պալատում, զբաղվում էր կերուխումով, երգուպարով ու զվարճություններով։

Այդ ժամանակ, այսինքն՝ 1476 (1165) թվականին, Եգիպտոսի խալիֆն էր Աղուղեղդին Ալլահը³⁶⁸, իսկ կառավարիչը, իշխանապետն ու հրամանատարը՝ Սալիհ իբն Ռուզայկը³⁶⁹։ Նա էր վարում ողջ Եգիպտոսի և Կահիրեի գործերը։ Քուլում³⁷⁰ և արևմտյան երկրներում տիրում էր արաբների ցեղից մի մարդ, որի անունն էր Շավիր³⁷¹։ Շավիրի և Եգիպտոսի վեզիր ու կառավարիչ Ռուզայկի միջև հակառակություն առաջացավ։ Սակայն այդ ընթացքում Սալիհը մեռավ, և նրան հաջորդեց, այսինքն՝ նրա տեղն զբաղեցրեց իր որդին, որի անունն էր Ռուզայկ³⁷²։ Շավիրը ելավ եկավ Եգիպտոս։ Եգիպտական զորքերը դավաճանեցին Ռուզայկին. դրանց մեջ էր նաև Եգիպտոսի հայտնի մեծամեծներից մեկը՝ Դիրգամ³⁷³ ամիրան։ Սա էր, որ գրեց և բերել տվեց Շավիրին։ Վերջինիս և Ռուզայկի միջև պատերազմ ծագեց, Ռուզայկը պարտվեց ու փախավ, իսկ Շավիրը մտավ Եգիպտոս և, գրավելով իշխանությունը, ողջ երկրի զորքերը վերցրեց իր ձեռքը։

445. Շավիրի մեկնումը Եգիպտոսից

164 Որոշ ժամանակ անց Դիրգամն այս անգամ դավաճանեց Շավիրին և սկսեց սիրաշահել զորքերին՝ իշխանությունը զավթելու նպատակով։ Բոլոր մեծամեծներին իր կողմը գրավելուց հետո նա բացահայտ դարձրեց իր հակառակությունը։ // Նրանց միջև տեղի ունեցած ճակատամարտում Շավիրը պարտվեց ու փախավ,

Իսկ նրա որդին սպանվեց: Դիրգամը տիրեց Եգիպտոսին և երկրի իշխանութունն ու տնօրինումը վերցրեց իր ձեռքը: Իսկ Շավիրը գնաց Դամասկոս և օգնութիւն խնդրեց Նուրեդդինից: Վերջինս տաս հազարանոց մի զորաբանակով նրա հետ ուղարկեց մի խորամանկ և քաջասիրտ հրամանատարի, որի անունն էր Շիրկուհ Ասադեդդին: Ապահովության նպատակով նրանք ոսկի և նվերներ տվին Եգիպտոսի ճանապարհի վրա գտնվող Կրակ և Շուբակ¹⁷⁴ ամրոցների ֆրանկ իշխանին, որի անունն էր Ֆիլիպ Դգիյ³⁷⁵: Երբ հասան Բիլբայս¹⁷⁶, Դիրգամը նրանց դեմ ուղարկեց եգիպտական զորքերը իր եղբոր գլխավորութեամբ, որի անունն էր Ֆարիս ալ-Մուսլիմին: Նրանք բախվեցին իրար, և եգիպտացիները պարտութիւն կրեցին: Դամասկացիները կողոպտեցին նրանց, հարստացան ու եկան պաշարեցին Կահիրեն՝ կատաղի հարձակումներ գործելով նրա վրա: Եգիպտական զինվորները իրենց վատ սովորության համաձայն սկսեցին դավաճանել և մեկ առ մեկ անցնել Շավիրի կողմը: Մի քանի օրից քաղաքը զրավվեց: Դիրգամը ձի հեծավ ու փախավ, սակայն քաղաքից դուրս նրան գտան և սպանեցին: Շավիրը կրկին տիրեց Եգիպտոսին և ողջ երկրի գործերը վերցրեց իր ձեռքը: Ասադեդդինը բանակել էր քաղաքից դուրս: Շավիրը ամեն օր գալիս էր նրա ողջութիւնը հարցնելու և շարունակ նվերներ ու պարգևներ էր ուղարկում նրան:

446. Ասադեդդինի և Շավիրի տաւրածայնութիւնը

Որոշ ժամանակ անց տարածայնութիւն ծաւեց Ասադեդդինի և Շավիրի միջև: Ասադեդդինը՝ զրսից, իսկ եգիպտացիները ներսից սկսեցին մարտնչել իրար դեմ: Ասադեդդինը չկարողացավ ոչինչ անել, գնաց պաշարեց Բիլբայսը և սկսեց կողոպտել ու շարունակ նեղութեան մեջ պահել եգիպտացիներին: Իսկ Շավիրը օգնութիւն խնդրեց Երուսաղեմի Ամորի թագավորից՝ խոստանալով նրան տալ օրական հազար եոիպտական դինար՝ իր երկրից դուրս գալու օրվանից մինչև օգնութեան հասնելը: // Ամորի թագավորը բազում զորքերով եկավ պաշարեց Բիլբայսը, իսկ Շավիրը եգիպտական զորքերով գնաց նրա մոտ: [Ֆրանկ] զինվորներին ամեն օր դրամ և մթերք էին վճարում: Ֆրանկները ելումուտ էին անում Եգիպտոսում ինչպես մի տնից մի այլ տուն: Նրանք կատաղի հարձակում գործեցին Բիլբայսի վրա և նրա դեմ մի փայտյա աշտարակ կանգնեցրին: Կոնվը տևեց երեք ամիս: Պաշարվածներից շատերը կոտորվեցին՝ սպանվելով ու սովահարվելով: Երբ

Ասադեղդինը տեսավ, որ այլևս հնար չկա, քանի որ [զորքերը] հուսահատվել էին կյանքից, խոստում և երդումներ խնդրեց, որպեսզի թողնեն և ձեռնունայն հեռանան: Այդպես էլ եղավ: Թագավորը գնաց Երուսաղեմ, իսկ Ասադեղդինը փոքրաթիվ մարդկանց հետ վերադարձավ Դամասկոս:

447. Ասադեղդին Շիրկունի երկրորդ արշավանքը Եգիպտոս

1478 (1167) թվականին Ասադեղդինը նորից վերցրեց իր զորքերը և եկավ Եգիպտոս: Շավիրը սուրհանդակներ ուղարկեց և դարձյալ օգնություն խնդրեց Երուսաղեմի Ամորի թագավորից: Երբ վերջինս եկավ, Ասադեղդինը փախավ գնաց Ալեքսանդրիա և գրավեց այն: Ֆրանկներն ու եգիպտացիները հետապնդեցին նրան: Տեղեկանալով, որ նրանք հասնում են, [Շիրկուն] Ալեքսանդրիան թողեց իր Սալահեղդին³⁷: անունով եղբորորդուն՝ և գնաց Քուշ: Ֆրանկներն ու եգիպտացիները պաշարեցին Ալեքսանդրիան և երեք ամիս նեղեցին, որից հետո այն հանձնվեց, և նրանց միջև հաշտություն կնքվեց: Ասադեղդինը եկավ Քուշից ու գնաց Դամասկոս: Երուսաղեմի Ամորի թագավորը վերադարձավ Երուսաղեմ: Որոշ ժամանակ անց եգիպտացիների և ֆրանկների միջև կնքված դաշինքը խախտվեց, և Երուսաղեմի թագավորը շարժվեց դեպի Եգիպտոս:

448. Երուսաղեմի թագավորի երրորդ արշավանքը դեպի Եգիպտոս, Բիլբայսի առումը, Շավիրի սպանությունը և Ասադեղդինի գահակալումը Եգիպտոսում

166 1480 (1169) թվականին Երուսաղեմի թագավորը, կոտորելով ու ավար առնելով, մտավ Եգիպտոսի սահմանները: Ս/ Ապա եկավ պաշարեց Բիլբայսը և, հարձակում գործելով նրա վրա, բռնի ուժով գրավեց այն: Նա կոտորեց նրա բնակիչներին՝ ավելի քան շորս հազար հոգու, և այն ամսյացրեց: Այնուհետև եկավ պաշարեց Կասհիրեն: Եգիպտացիները, նեղ դրության մեջ ընկնելով, սուրհանդակներ ուղարկեցին Նուբեղդինի մոտ: Բազում զորքերով և երեկելի մարդկանցով վերջինս նրանց մոտ ճանապարհեց Ասադեղդինին: Իսկ ֆրանկները, երբ իմացան այդ բանը, հաշտություն կնքեցին եգիպտացիների հետ և, ոսկի ստանալով, վերադարձան: իրենց երկիրը:

Երբ Ասադեղդինը եկավ, եգիպտացիները նրան ընդառաջ ելան:

Նա բանակ դրեց Կահիրեի մոտակայքում, Նեղոս գետի ափին: Շավիրն ամեն օր գալիս էր նրա ողջութիւնը հարցնելու: Ասադեղ-դինի ժամանակուց հաղիվ մի քանի օր էր անցել, երբ Շավիրը դավ նյութեց՝ նրան սպանելու նպատակով: Նա իր մեծամեծներին հրամայեց, որպեսզի նրանցից յուրաքանչյուրը խնջույք կաղմա-կերպի Ասադեղդինի երևելի մարդկանցից որեէ մեկի պատվին, և հանձնարարեց, որ նրանք սպանեն իրենց մոտ խնջույքի եկողնե-րին: Նա մարդիկ նախապատրաստեց նաև Ասադեղդինին սպանելու համար: Ասադեղդինը զգաց ամեն ինչ և, երբ հրավիրվեց խնջույքի, շքնաց՝ պատճառաբանելով, թե հիվանդ է: Շավիրը ձի հեծավ և անձամբ գնաց՝ նրան խնջույքի հրավիրելու: Հասնելով Ասադեղ-դինի վրանին՝ նա իջավ ձիուց: Ասադեղդինը նրան ընդառաջ ելավ մինչև վրանի դուռը: Վրանի պահապաններն ու նախապատրաստ-ված մարդիկ սպանեցին Շավիրին: Ասադեղդինը անմիջապես հե-ծավ Շավիրի ձիւն և իր զորքերի հետ եկավ քաղաք: Նա մտավ ար-քունական պալատ և վայելեց ճաշկերույթը:

167 Այսպիսով նա տիրեց Կահիրեին և այնտեղ իշխանության գլուխ անցավ: Խալիֆը փակված էր Կահիրեի ամրոցում, այսինքն՝ միջնաբերդում, արքունական սրահների մեջ: Նա իշխանություն չունեւր, այլ միայն անուն: Ասադեղդինը տիրեց Եգիպտոսի ողջ երկրին, զորեղացավ ու շափազանց հզոր դարձավ: Նա ծանրաց-րեց եգիպտացիների հարկերն ու տուրքերը և դաժանութիւն ցու-ցաբերեց քրիստոնյաների նկատմամբ: Վ/ Ավելացրեց նրանց հարկերն ու տուրքերը, ջնջեց նրանց հին օրենքները, հրամայեց գոտի կապել³⁷⁸, գլխին փաթթոց շկրել և ձի կամ ջորի շհեծնել: Այդ տարի Եգիպտոսում ավելի քան տասնչորս հազար մարդ մահմեդա-կանութիւն ընդունեց:

Երկրին տիրելուց հետո դեռ չէր անցել մի տարի և երկու ա-միս, երբ Ասադեղդինը մեռավ, Եգիպտոսի տնօրինումը հանձնե-լով իր եղբորորդուն, որի անունն էր Յուսուֆ Սալահդդին իբն Ալուբ և որը առատաձեռն ու իմաստուն կառավարիչ էր: Յանկա-նալով անցնել իշխանության գլուխ, բայց տեսնելով, որ իր հո-րեղբոր՝ Ասադեղդինի մեծամեծներից ու ծառաներից շատերը դա չեն կամենում, նա սկսեց հարստութիւն ու գանձեր բաշխել և աս-տիճանաբար հարթեց բոլոր դժվարութիւնները: Հետո նա Եգիպ-տոսից գնաց Դամասկոս և հաստատվեց Եգիպտոսի իշխանության գլուխ, ինչպես ցանկանում էր: Ապա դավադրաբար սպանեց խալի-ֆին, ձերբակալեց բոլոր նրանց, ովքեր ծառայում էին նրան, ինչ-պես նաև նրա երեխաներին ու եղբայրներին, և դրեց պահապան-

ների հսկողութեան տակ: Գանձարաններից ու պահեստներից նա հանեց բազում թանկագին քարեր, մարգարիտներ և սուրբայական զարդերի մի այնպիսի հարստութիւն, որի նմանը երևէ տեսնված չէր: Դրանով նա շահեց Բաղդադի խալիֆի սերն ու հարգանքը և նրա կողմից մեծ սուլթան հռչակվեց, ինչպես ստորև ցույց կտանք Տիրոջ օգնականութեամբ:

449. Արևելի երկրներում և Ասորիքում նուրեղգինի կատարած գործերի մասին

168 Մինչ Սալահեդդինը գտնվում էր Եգիպտոսում, 1481 (1170) թվականին նուրեղգինը ուղղվեց դեպի արևելք, որովհետև մեռել էր նրա եղբայր Կուտբեդդինը՝ Մոսուլի տիրակալը: Երբ հասավ Մծբին, // մահմեդականները ամբաստանեցին քրիստոնյաներին, թե իբր նրանք վերականգնում են իրենց եկեղեցիները: Նուրեղգինը հրամայեց քանդել բոլոր այն կառույցները, որոնք նոր էին կանգնեցվել: Այսպիսով քանդեցին նեստորականների ձեռքում գտնվող Սուրբ Հակոբի տաճարի, ինչպես նաև հակոբիկների Սուրբ [.....]³⁷⁹ եկեղեցու որոշ մասերը: Այդ ժամանակ Մարդինի մահմեդականները նույնպես ոտնձգութիւն կատարեցին և խլեցին Քառասուն վկանների եկեղեցու գավիթը: Նուրեղգինը, հասնելով Մոսուլ, տիրեց նրան և Ասորեստանի բոլոր քաղաքներին: Նա ամուսնացավ իր մեռած եղբոր՝ Կուտբեդդին Մավդուդի կնոջ հետ: Իշխանութիւնը վերցնելով իր ձեռքը՝ նա Մոսուլում թողեց իր պատանի եղբորորդուն, որի անունն էր Սեյֆեդդին Ղալի³⁸⁰: Իսկ Ֆախրեդդին Աբդլմասիհ³⁸¹ անունով մի ներքինու, որը Կուտբեդդինի օրոք Մոսուլի և նրա շրջակայքի կառավարիչն էր և որը սիրում էր քրիստոնյաներին, նա վերցրեց իր հետ և առաջնորդ ու ղեկավար կարգեց իր զորքերի վրա: Նա քրիստոնյաներին նորանոր ծանր պարտավորութիւնների ենթարկեց: Հրամայեց քանդել բոլոր նոր շինված եկեղեցիներն ու կառույցները, պարտադրեց գոտի կապել³⁸², բոլոր քրիստոնյա դպիրներին հեռացրեց դիվանատնից և քրիստոնյաներին արգելեց ձի կամ թամբած ջորի հեծնել: Բոլոր դպիրները վճարվեցին արքունիքից, բացի Աբդուն սարկավագից, որը մի ծերունի ասորի էր՝ խելացի և իմաստուն, ոսկու և գիտելիքների հարուստ պաշարով: Այնուհետև նուրեղգինը մեկնեց Մոսուլից և կալվ Դամասկոս: Նուրեղգինի գնալուց հետո քրիստոնյաները գտան իրենց հանդստութիւնը և աղատվեցին իրենց պարտադրված

օրենքներից նուրեղգինի եղբորորդու՝ Սեյֆեղգին բարի կառավարչի մարդասիրության շնորհիվ:

169 Այդ ժամանակ քրդերը փողոպտեցին Սուրբ Մատթայի վանքը³⁸³, // որը գտնվում է Նինվեի շրջանի Ալփափ³⁸⁴ լեռան վրա: Նրանք ավարի մտտնեցին ողջ սպասքները և սպանեցին տասնհինգ վանականի: [Կողոպտեցին] նաև Ծարավ լեռան³⁸⁵ վրա դրտնըվող Սուրբ Սարգսի վանքը, որտեղ ուսում էր ստացել Մովսես բար-Քեֆան³⁸⁶:

1482 (1171) թվականին սաստիկ երկրաշարժ տեղի ունեցավ: Ավերվեց Անտիոքի մեծ մասը, և անհամար մարդիկ զոհվեցին այնտեղ:

450. Նուրեղգինի մահվան մասին

1485 (1174) թվականին հիշյալ նուրեղգինը մեծամտաբար խորհեց գնալ պաշարել Երուսաղեմը: Նա լուր ուղարկեց Ասորեստան, Միջագետք, Ասորիք, Պաղեստին ու Եգիպտոս՝ իր տիրապետության տակ գտնվող բոլոր զորքերին, որպեսզի շտապ հավաքվեն իր մոտ: Սակայն նույն տարվա մայիսի 23-ին³⁸⁷, մինչ զորքերը ժամանում էին բոլոր կողմերից, նա հանկարծակի մեռավ Դամասկոսում՝ քսանութ և կես տարի տիրելուց հետո:

451. Նուրեղգինի բնավորության և սովորույթների մասին

Սա սկզբից ևեթ փառք ձեռք բերեց իր հաղթանակների շնորհիվ՝ նվաճելով բազմաթիվ քաղաքներ: Կեղծավոր ու խորամանկ էր և հետևում էր իր օրենքներին: Գինի բոլորովին չէր խմում և ոչ էլ թուլյատրում էր խմել: Նա արհամարհում ու իրենից վանում էր երգերը, խաղերն ու պարերը, որոնք սովորական են թագավորների համար: Ասում են, որ նրան ոչ ոք չի տեսել ծիծաղելիս: Նա ոչ ոքի հետ չէր ճաշում, այլ՝ առանձին և այն էլ օրական մեկ անգամ: Ամուսնության կամ բազմամուսնության նկատմամբ ցանկասեր չէր, որպիսի պղծությունը սովորական է թուրք թագավորների համար: Հագուստ-կապուստի մեջ գերադասում էր հասարակ զգեստները: Նա մեղմ ու հանդարտ էր, միշտ ծոմ էր պահում և ընթերցում իրենց Գիրքը³⁸⁸: Նա արդարադատ, ողորմած և գթասիրտ էր աղքատ մահմեդականների և բարեպաշտ քրիստոնյաների նկատմամբ: Միշտ և ամենուրեք ջանում էր ամրապնդել մահմեդական օրենքներն ու սովորույթները: [Վերացնում էր] զանազան բրնույթի հարկերն // ու ամեն կարգի անիրավությունները: Իր տիրապետության տակ գտնվող բոլոր երկրներում վերացրել էր մաքսա-

170

վճարը: Երբ նա լուր էր ստանում կատարված անիրավությունների մասին, իսկույն հարթում էր դրանք և հատուցում վնասը: Առանց դատի և ճշմարիտ վկայության երբեք չէր պատժում հանցավորներին: Նրա ճամբարում ժխոր, խաղ կամ աղմուկ չկար, այնտեղ հանդարտություն և խաղաղություն էր տիրում:

452. Նուրեդդինի որդու զահակալման, Երուսաղեմի քաղաքավորի մահվան և Ուոհալի եկեղեցիների ավերման մասին

Նուրեդդինի մահվանից հետո Հալեպ քաղաքում թագավորեց նրա քսանամյա պատանի որդին, որի անունն էր Մելիք Սալիհ¹⁷¹: Երուսաղեմի թագավորը լսելով, որ Նուրեդդինը մեռել է, սրտապընդվեց և, մտնելով Դամասկոսի երկիրը, կողոպուտի և ավարի մատնեց այն: Նա պաշարեց մի ամրոց, որ կոչվում էր Բանիաս, և նեղ վիճակի մեջ դրեց: Սակայն աստծու հրամանով թագավորը հիվանդացավ և, գալով Աքքա քաղաքը, մեռավ Նուրեդդինի մահվանից մեկ ամիս հետո: Սարսափը տիրեց բոլոր քրիստոնյաներին երիտասարդ թագավորի ողբալի մահվան պատճառով: Նրան հաջորդեց իր տասնհինգամյա պատանի որդին, որը հաշտություն կնքեց մահմեդականների հետ:

Այդ ժամանակ դեռևս կանգուն էին Ուոհայի Այա-Սոֆիա կոչվող մեծ եկեղեցու ողջ հարավային մասը, խորանը և արևմտակողմը: Սակայն դրանք սկսեցին քանդել և այդ հոյակապ կառուցը իջեցրին մինչև հիմքերը: Քարերն օգտագործեցին բերդապարսպի շինության համար՝ նրանց 'մեծ մասը խառանի մահմեդական մզկիթը տեղափոխելուց հետո: Ամբողջովին կանգուն և անխաթար էր նաև Առաքելոց մեծ եկեղեցին: Սակայն երբ նրա հյուսիսային կողմը փլվեց, զա էլ սկսեցին քանդել || և քարերը բերդ տեղափոխել: Սկսեցին քանդել նաև Սուրբ Ստեփանոսի տաճարը, որը նույնպես ամբողջովին կանգուն էր: Այն հիմնահատակ արին և քարերը տարան՝ բերդը շինելու համար: Հիմնովին ավերեցին նաև մահմեդականների մզկիթի մոտակայքում գտնվող Քառասուն վկաների տաճարը:

453. Մոսուլի տիրակալի դեպի արևմուտք ձեռնարկած արշավանքը և Ուոհայի պաշարումը նրա կողմից

Մոսուլի տիրակալը՝ Սեյֆեդդին Ղալին, որը Նուրեդդինի սղբորորդին էր, լսելով իր հորեղբոր մահը, դուրս ելավ Մոսուլից և

եկավ պաշարեց Մծբինը: Մի քանի օրից նա գրավեց այն և վերականգնեց հորեղբոր վերացրած հարկերն ու տուրքերը: Նա թույլ տվեց բացահայտորեն գինի խմել և վերցրեց ջարդեց մզկիթի դռան վերևում գրված քարե տախտակը, որի վրա Նուրեգգինի կողմից նզովքներով ու լուսանքներով գրված էր, որ անվերապահորեն կատարվեն իր հրամանները: Նա լուր ուղարկեց և իր մոտ կախեց բոլոր հարևան կուսակալներին: Դրանց թվում էին Մարգինի և Հիսնֆեֆայի տերերը, որոնք դաշինք կնքեցին նրա հետ: Բազում զորք հավաքելով՝ նա եկավ պաշարեց Խառանը և մի քանի օրից գրավեց այն: Ապա այնտեղից անցավ պաշարեց Ուռհան: Եվ եթե ուռհայեցիներն իրենց կյանքը փրկելու համար շտապ չընդունեին հաշտության առաջարկը ու չհանձնեին [բաղաբը], իսպառ կորսյան կմատնվեին: Այնուհետև նա գնաց գրավեց Սրուճն ու Եփրատի շրջակայքի բոլոր երկրները և ուղղվեց դեպի Հալեպ ու Դամասկոս: Տեղի մարդիկ սասանվեցին նրա առջև և, աղերսող պատգամավորներ ուղարկելով, հաշտություն կնքեցին նրա հետ: Նա վերագարծավ Մոսուլ՝ իր մայրաքաղաքը:

454. Սալահեղդին Յուսուֆ իբն Այուբի թագավորության սկիզբը, որը կոչվեց նաև Մելիֆ ան-Նասիր

172 Այդ տարի՝ 1486 (1175) թվականին Սալահեղդինը, որ թագավորել էր Եգիպտոսում, ուղարկելով իր Շամսուլիսլամ³⁹⁰ եղբորը, իր հերթին գրավեց // Եմենն ու Յատրիբը³⁹¹, այդպիսով տիրելով մինչև Նուբիայի³⁹² և Հաբեշտանի սահմաններն ընկած հարավարևելյան բոլոր երկրներին: Նա ուներ վեց եղբայր³⁹³, որոնք էին՝ Մելիբ ալ-Ադիլ Սեյֆեղդին Աբուբարբը³⁹⁴, Սեյֆուլիսլամը³⁹⁵, Շահանշահը³⁹⁶, Ֆարուխշահը³⁹⁷, Շամսուլիսլամը և Թաջուլմուլուբը³⁹⁸: Այս բոլորին նա երկրներ պարգևեց, ապա պատրաստվեց ուժեղ զորաբանակով արշավել դեպի Ասորիք, որ ցույց կտանք Տիրոջ օգնականությունը:

Արաբական տիրապետությունն սկիզբ առավ 933 (622) թվականին³⁹⁹, հունաց Հերակլիոս⁴⁰⁰ և պարսից Խոսրով⁴⁰¹ արքաների ժամանակ, որով և ավարտվեց պարսից թագավորությունը: Արաբների տիրապետությունից չորս հարյուր քսաներեք տարի հետո, ինչպես վերը նշեցինք, աշխարհի ծայրագույն սահմանից հայտնվեցին Բուրբական ցեղերը և, խառնվելով արաբների հետ, հետևեցին նրանց հավատին: Մուհամմեդի դավանանքը, այդպիսով, որդեղրեցին ոչ միայն արաբները, այլ նաև թուրքերը, քրդերը և

պարսիկները: Եվ քանի որ թուրքական գաղթների ժամանակ արաբների թագավորությունը թուլացած էր, վերջիններս թուրքերի օգնության կարիքն ունեցան քրիստոնյաների դեմ: Թուրքերի շնորհիվ մահմեդականների տիրապետությունն ամրապնդվեց: Թուրքերն աստիճանաբար հողեր ձեռք բերին և տիրեցին դրանց: Սկզբում նրանք քաղաքներ ու երկրներ էին խլում հոռոմոց թագավորությունից, սակայն հետո սկսեցին ղավթել նաև մահմեդականներից:

173 Այսպիսով, հարյուր երեսուն տարի անց, այսինքն մեզ մոտիկ ժամանակներում, արաբական թագավորությունն արդեն լիովին դադարել էր ողջ աշխարհում, և թուրքերն էին տիրում ծայրագույն արևելքից մինչև Պոնտոսի ծովը: Արաբների ցեղից թագավոր կամ սուլթան չէր մնացել, բացի Բաղդադում նստողից, որին սակայն ոչ թե թագավոր, // այլ խալիֆ, այսինքն՝ իրենց մարգարեի փոխանորդ էին կոչում: Եգիպտոսում նստողը, որն իրենց մարգարեի քրոջ սերունդներից էր, նույնպես եգիպտացիների կողմից խալիֆ էր կոչվում, սակայն, ինչպես տեսանք վերևում, նա այլևս գոյություն չուներ: Սալահեդդինը, Եգիպտոսում իշխանության գլուխ անցնելով, որոշել էր վերացնել սրան, որի անունն էր Աղուդեդդին Ալլահ: Խալիֆն, ինչպես ասացինք, զգալով այդ բանը, լիզեց իր մատանու ակը, որը մահացու զորություն ուներ, և հրածեշտ տվեց կյանքին: Բաղդադում և Եգիպտոսում նստող [խալիֆների] դավանանքների միջև ինչ-որ տարբերություն կար⁴⁰²: Թուրքերը հետևում էին Բաղդադիին: Այդ պատճառով նրանք վերացրին Եգիպտոսի գահը, որպեսզի բոլոր մահմեդական ժողովուրդներն ունենան մի խալիֆ:

455. Սասունի երկրում գտնվող բերդերի մասին, որոնք գրավվեցին թուրքերի կողմից⁴⁰³

Այդ տարի թուրքերը տիրեցին նաև Սասուն լեռանը, որը դտնրվում է նփրկերտից վեր: Նրանք այնտեղից դուրս քշեցին հայերին, որոնք վաղնջական ժամանակներից պահպանում էին իրենց ինքնուրույնությունն այդ լեռներում: Ասում են, որ Սենեքերիմի⁴⁰⁴ որդի Ասարհադդինի⁴⁰⁵ օրերից մինչև նշված ժամանակները հայերն ինքնագլուխ էին այդ լեռներում, որոնք կոչվում են Սասուն և մրտնում են Կորդվաց⁴⁰⁶ երկրի մեջ: Նրանք չէին ենթարկվում ոչ մի թուրքական իշխանության, որոնք բոլոր կողմերից շրջապատել էին իրենց:

Այդ ժամանակ հայերը հինգ տարուց ի վեր բախման մեջ էին նփրկերտի և Մարդինի թուրքերի հետ: Երբ նրանց թշնամությունը խորացավ, Մարդինի ամիրն սկսեց անընդհատ մարդիկ ուղարկել՝ նրանց երկիրը կողոպտելու համար: Հայերը մերթ պարտվում, մերթ էլ հաղթում էին: Այսպես հինգ տարի հայերը ենթարկվեցին 174 թուրքերի ճնշմանը || և ի վերջո ընկճվեցին: Նեղվելով նաև սովից՝ նրանք իրենց բերդերը հանձնեցին Հայաստանի մեծ տիրակալին՝ հլաթի տիրոջը, որ Շահարմենն⁴⁰⁷ էր:

Այդ ժամանակ հայերն ունեին մի իշխան, որն այդ լեռան և բերդերի տերն էր և կոչվում էր Վիգեն⁴⁰⁸: Նրան իր երկրում մի քանի գյուղ թողին ապրուստի համար: Հետո այդ Վիգենը հազարացավ, այսինքն՝ մահմեդական դարձավ, որևէ բերդ ստանալու նպատակով. բայց դա նրան չօգնեց:

456. Հայոց երկրի Անի փառափ մասին

Այդ տարի իբերների թագավորը⁴⁰⁹ գրավեց Հայոց երկրի մեծ քաղաքը, որ կոչվում էր Անի: Նրա բնակիչներին նա փրկեց մահմեդականների դաժան լծից, որովհետև այն ամբողջութամբ բնակեցված էր քրիստոնյա հայերով:

457. Ամինեղդին ներփնու սպանությունը Մարդինում

1486 (1175) թվականին կար մի ներքինի, որը կոչվում էր Ամինեղդին և ազգությամբ հայ էր: Ստրկության քշելով՝ նրան ներքինի էին դարձրել և սնուցել Ամիդ քաղաքի մեծամեծների տներում: Նա յուրացրել էր ամիրաների վարվելակերպն ու կառավարման ձևերը և շատերից առաջ անցել: Այնուհետև տեղափոխվելով Մարդին՝ պաշտոնի էր անցել Մարդինի ամիրայի՝ Նաջմեղդինի⁴¹⁰ տանը և ամենայն կարողությամբ կառավարում էր նրա տիրույթները: Նա դաժան և անգութ էր մարդասպանների ու գողերի նկատմամբ և, որքան հնարավոր էր, անաչառ կերպով էր վարում դատական գործերը: Նրա օրոք այդ կողմերում կայուն խաղաղություն էր տիրում: Նրա անունը մեծարվեց ու հռչակվեց ողջ աշխարհում: Իր բնավորությամբ նա իսկապես արժանի էր կառավարելու: Երբ Նաջմեղդին ամիրան հիվանդացավ, զառամեց ու անկարող դարձավ, ներքինին իր ձեռքը վերցրեց պետության ղեկավարումը:

Սակայն Նաջմեդդինն ուներ մի երիտասարդ և փառահեղ որդի,
 // որի անունն էր Կուտբեդդին⁴¹¹: Դա մի քաջասիրտ մարդ էր,
 բայց ղրկված իշխանությունից ու ազդեցությունից: Ոմանք շար-
 ժեցին նրա նախանձը, և թեև շատ համառոտ, նախանձը տեղ գը-
 տավ նրա սրտում: Մի անգամ, դեկտեմբերի 15-ի կիրակի օրը,
 Ամինեդդինը եկավ Մարդինի բերդը՝ ողջունելու Կուտբեդդինին:
 Նրա հետ զինվորներ չկային, բացի մի ծառայից, որն իրենց սո-
 վորության համաձայն կրում էր նրա սուրը: Ամիրայի մի փոքրիկ
 ակնարկով զինվորներից մեկը հարվածեց ներքինուն և ամիրայի
 աչքերի առջև կտրեց նրա զուխը: Երբ դա պատահեց, Ամինեդ-
 դինի զինակիրը քաշեց սուրը և վրա եկավ, որպեսզի խփի Կուտ-
 բեդդինին: Սակայն զինվորներից մեկը գլխատեց նաև սրան, և
 այսպիսով երկուսն էլ սպանվեցին: Կուտբեդդինը, վերցնելով գլու-
 խը, գնաց իր հոր մոտ: Իսկ դիակը բերդի գլխից քաղաք շարտե-
 ցին: Եվ այն մարդուն, որը քիչ առաջ դողացնում էր աշխարհը,
 այժմ քարշ էին տալիս փողոցի կեղտաջրերի մեջ: Բոլորն ահու-
 դողի մեջ ընկան: Մի փոքր ևս, և քաղաքում կարող էր կոտորած
 ու կողոպուտ սկսվել, եթե գուժկանները չշտապեին խաղաղության
 կոշ անել բոլորին: Ձերբակալվեցին միայն սպանվածի զինվոր-
 ներն ու հարազատները: Նրա ողջ ունեցվածքը՝ անհամար ոսկին,
 հարստությունը, ծառաներն ու ձիերը մուծվեցին Կուտբեդդին ա-
 միրայի գանձարան: Վերջինս առանց կովի գրավեց նաև ներքի-
 նուն ենթակա բերդերը: Կուտբեդդինը տեր ու տիրակալ հայտա-
 րարվեց իր հոր հետ միասին:

458. Մելիտենեի առումը և նրա տիրոջ սպանությունը ճույն տարվա փետրվար ամսի լիալուսնի օրերին

Մելիտենեի ամիրան⁴¹² թողել ու դառնացած հեռացել էր
 նրան հաջորդել էր իր եղբայրը⁴¹³, որը, սակայն, որոշ ժամանակ
 անց, ընկնելով ձիուց, մեռել էր: Սրանից հետո թագավորել էր
 մյուս [եղբայրը]⁴¹⁴ և ամուսնացել // մեռնողի կնոջ հետ, որը
 Հիսն-Ջիադի տիրոջ դուստրն էր: Հիշյալ ամիրան, որի անունն
 էր Մուհամմեդ, սկսել էր ցոփությամբ շրջագայել տարբեր երկր-
 ներում: Սակայն նա բռնվեց Նուրեդդինի կողմից և որոշ ժամա-
 նակ բանտարկվեց: Այնտեղից նա փախավ Անտիոք, իսկ հետո
 եկավ Հիսն-Ջիադ: Այդ միևնույն տարվա մեջ, համաձայնության
 գալով որոշ մարդկանց և իր եղբոր կնոջ հետ, նա գաղտնի եկավ

Մելիտենե՝ առանց ճանաչվելու որևէ մեկի կողմից, բացի իր հետ եղած երկու մարդուց: Փետրվար ամսի լիալուսնի կիրակի օրվա գիշերը, վտանգելով իր կյանքը, նա մագլցեց այն սրահի պատով, որտեղ քնած էր իր եղբայրը, և գաղտագողի ու հապշտապ սպանեց նրան: Ապա վերցնելով նրա գլուխը և բերդի բանալիները, նույն գիշերը եկավ այն մեծամեծների մոտ, որոնք, ինչպես նա համոզված էր, իր կողմնակիցներն էին: Տույց տալով իր եղբոր կտրված գլուխը, նա ահաբեկեց ու սարսուցացրեց նրանց, և վերջիններս համաձայնեցին երդում տալ նրան: Դա տեղի ունեցավ ժամը տասի և տասներկուսի միջև: Իսկ լուսաբացին նա բարձրացավ բերդը, և լուր տարածվեց, որ իշխանության գլուխ է անցել մի նոր ամիրա, որ ժամանակով առաջինն էր⁴¹⁵: Եվ քանի որ պարիսպն ու դարպասները հսկողության տակ առնվեցին, նա առանց կովի տիրեց [քաղաքին]: Ապա ամուսնացավ եղբոր կնոջ հետ, Գրը, ինչպես նրանց պիղծ սովորությունն էր, իրենից առաջ պատկանել էր իր երկու եղբայրներին:

459. Կիլիկիայի իշխան Մլեհի⁴¹⁶ սպանության մասին, որ տեղի ունեցավ նույն տարում

Կիլիկիայի իշխանը, որի անունն էր Մլեհ, բռնությամբ ու դաժանությամբ էր կառավարում: Նա իր ամբարշտությամբ գերազանցեց ոչ միայն քրիստոնյա անօրեն իշխաններին, այլ նույնիսկ մահմեդական և հեթանոս բռնակալներին: Սակայն զինվորներն ու ժողովուրդը շհանդուրժեցին նրա անիրավությունները, և զորքերն ապստամբեցին նրա դեմ: Իմանալով այդ՝ նա փախավ և փորձեց մտնել իր երկրում գտնվող մի անառիկ բերդ: Սակայն երբ հասավ [.....]⁴¹⁷ կոչվող բերդի դարպասին, // բերդում եղող զինվորները դուրս գալով բռնեցին և շարաշար սպանությամբ պատառտեցին նրան, իսկ հետո մարմնի մասերը նետեցին շներին: Դա մի սահմուկեցուցիչ և դաժան արարք էր: Այնուհետև Տարսոնից կանչել տվեցին Մլեհի պատանի եղբորորդուն, որի անունը Ռուբեն⁴¹⁸ էր և որն այնտեղ էր փախել իր հորեղբոր շարագործությունների պատճառով: Մլեհի կինը հայոց Գրիգոր⁴¹⁹ կաթողիկոսի քույրն էր: Երբ Մլեհն սպանվեց, և իշխանության գլուխ անցավ Ռուբենը, կաթողիկոսը գնաց այնտեղ և, վերցնելով քրոջը, բերեց Հռոմկլա: Ռուբենը վերջինիս երեք բերդ տվեց Կիլիկիո երկրում. մեկը կոչվում էր Քեֆա դ-Սարնուզ, մյուսը՝ Սիման, իսկ երրորդը՝ Բանբին⁴²⁰:

Այդ տարի Բաղդադում նույնպես ապստամբություն ծագեց, երբ խալիֆը իր սիրելի ծառաներից մեկին, վեր դասելով բոլոր հարազատներից ու մեծամեծներից, կառավարիչ նշանակեց իր տիրույթների ու տան վրա: Վերջինիս անունն էր Կուտբեգդին: Նա այնքան առաջ գնաց, որ ամբողջությամբ իր ձեռքը վերցրեց գորքերի ու քաղաքների կառավարումը: Այնուհետև նա որոշեց ապստամբել և, ի կատարումն այդ մտադրության, գլուխ բարձրացրեց իր տիրոջ դեմ: Զորահավաք կատարելով՝ նա շրջապատեց խալիֆի ապարանքը և կատաղի գրոհներով ու նետարձակումներով նեղ դրության մեջ դրեց նրան: Երբ խալիֆը հուսահատված պատրաստվում էր արդեն տեղի տալ, բարձրացավ վերին հարկահարթակը և սկսեց լացուկոծ անել: Ողջ քաղաքի բնակչությունը, տեսնելով նրա անձի անպատվությունն ու լսելով նրա ողբի ձայնը, գրգռվեց, և քաղաքի բյուրհազարավոր մարդիկ հավաքվելով պատրաստվեցին ճակատամարտ տալ այդ ծառային: Վերջինս պարտվեց // ժողովրդի բազմությունից և փախուստի դիմեց դեպի Մոսուլ՝ հետո ունենալով երեսուն հազար հեծյալ ու հետեվակ զինվորներ: Երբ նա հասավ Մոսուլի մոտակայքը, վերջինիս տիրակալը վախեցավ նրանից և նվերներով ու հաշտության առաջարկով պատգամավորներ ուղարկեց նրան դիմավորելու համար: Սակայն մինչ նրանք գտնվում էին այդ ամայի և անմարդաբնակ ճանապարհին, հանկարծ մի կիզիչ քամի փչեց, և թանձրամած ու հեղձուցիչ խավար տիրեց, որ կաշկանդում էր նրանց շնչառությունը: Բոլորը շնչահեղձ եղան, և նրանց դիակները փոփեցին այրված փայտածուխի նման: Փրկվեցին միայն Կուտբեգդինը և մոտ հարյուր հոգի՝ մեծամեծներից ու երևելիներից: Սակայն երբ որոշ ժամանակ անց հասան Մոսուլ, Կուտբեգդինը մեռավ այնտեղ:

178

461. Սալահեդդին մեծ տիրակալի արշավանքը դեպի Ասորիք և նրա տիրապետության սահմանների քնդարձակումն այդ կողմերում

Այդ տարի, որ 1486 (1175) թվականն էր, Սալահեդդինը մեծ գորքով և հսկայական հարստությամբ ելավ Եգիպտոսից ու եկավ Դամասկոս՝ ցույց տալով, թե իբր ուզում է օգնել Նուրեդդինի որդուն և ամրապնդել նրա թագավորությունը: Սակայն նա կեղ-

ծում էր և իրականում իր ձեռքն էր վերցնում բոլոր գործերը: Ե-
գիպտոսում նա թողեց իր Սեյֆեդդին Աբուբաքր⁴²² անունով եղ-
բորը: Երբ հասավ Դամասկոս, այն հանձնեցին իր ձեռքը: Այն-
տեղից նա մեկնեց դեպի Հցմս և գրավեց ինչպես այդ, այնպես
նաև Համա [քաղաքն] ու ողջ Փյունիկիան՝ մինչև Հալեպի մոտա-
կայքը: Մելիք Սալիհը՝ Նուրեդդինի որդին, գտնվում էր Հալեպում:
Սալահեդդինը եկավ և հինգ ամսով բանակ դրեց Հալեպի մոտա-
կայքում: Նա դեսպաններ էր ուղարկում և խոստանում ենթարկ-
վել Նուրեդդինի պատանի որդու հրամանին, ծառայել միայն որ-
պես զորահրամանատար, իսկ թագավորությունը, հռչակն ու ազ-
դեցությունը թողնել նրան: Սակայն քանի որ գիտեին // նրա խո-
րամանկությունը, թույլ չտվին, որ նա մտնի Հալեպ, և պատանին
րնկնի նրա ձեռքը: Այնժամ Սալահեդդինն սկսեց բացահայտ պա-
տերազմ մղել Նուրեդդինի որդու դեմ, գրավելով Լիբանանի լեռ-
նալանջերի ու Հալեպի շրջակայքի ողջ տարածությունները:

179

Այդ տարի, ապրիլի 11-ի կիրակի օրվա առավոտյան արևի
խավարում տեղի ունեցավ: Նրա գունդն ամբողջությամբ մթնեց,
և աստղերը երևացին ինչպես խոր գիշերվա մեջ: Դա 1486 (1175)
թվականն էր^{422a}:

462. Եփրատից արևելք տիրող ամիրաների պատերազմը Սալահե- դդինի դեմ և Մոսուլի տիրակալ Սեյֆեդդինի պարտությունը

1486 (1175) թվականին վերոհիշյալ Սեյֆեդդինը՝ Մոսուլի
և Միջագետքի տիրակալը, որը Նուրեդդինի եղբորորդին էր, հա-
վաքելով իր և հարևան ամիրանների զորքերը, պատրաստվեց գնալ
պատերազմել Սալահեդդինի դեմ և օգնության հասնել իր հորեղ-
բորորդուն՝ Հալեպի տիրոջը: Բազմաքանակ զորքերը, որոնց մեջ
Սեյֆեդդինը շկար, եկան և հասան մինչև Հալեպի մոտակա հար-
թությունը: Այստեղ էլ տեղի ունեցավ արևելցի և եգիպտացի զոր-
քերի ճակատամարտը: Տերը հաղթանակ տվեց եգիպտացիներին:
Ջախջախիչ պարտություն կրելով՝ արևելցիները փախուստի դի-
մեցին, և նրանց ճամբարը ավարի մատնվեց: Փրկվեցին միայն
նրանք, ովքեր իրենց տակ ուժեղ ձիեր ունեին: Այս հաղթանակը
տանելուց ու հաղթողի պսակին արժանանալուց հետո Սալահեդ-
դինի հուշակր տարածվեց, և բոլոր թագավորներն ահուդողի մեջ
ընկան: Ապա նա վերադարձավ Դամասկոս և հաշտություն կնքեց
ֆրանկների հետ:

463. Սեյֆեդդինի նակատամարտը Սալահեդդինի հետ և նրա ծանր պարտությունը

180 Հաջորդ տարի՝ 1487 (1176) թվականին, Սեյֆեդդինը նորից պատրաստվեց և, անհամար զորք հավաքելով, հսկայական զորաբանակներով եկավ հասավ մինչև Ուռհա: Նա դեսպաններ ուղարկեց Սալահեդդինի մոտ՝ ասելով. // «Վերադարձրու այն երկրները, որ զավթել ես Հալեպում նստող իմ պատանի հորեղբորորդուց: Ապա թե ոչ՝ պատրաստվիր մարտի»: Իսկ Սալահեդդինը խորամանկաբար պատասխանեց. «Ես Նուրեդդինի որդու ստրուկն եմ և նրա համար էլ դուրս եմ եկել Եգիպտոսից, որպեսզի ամրապնդեմ նրա թագավորությունը: Ես պատրաստվում եմ նրան տալ ոչ միայն իմ ձեռքում եղած երկրները, այլ նաև նրանք, որոնք թեև այժմ գտնվում են քո ձեռքում, բայց պատկանել են նրա հորը»: Երբ նրանց հակասությունը սրվեց, Սեյֆեդդինը ուղղվեց դեպի Հալեպ: Կողմերը պատրաստվեցին բախվել այնտեղ, որտեղ տեղի էր ունեցել առաջին ճակատամարտը: Սեյֆեդդինն ուներ ավելի քան հարյուր հազար զինվոր: Իսկ Սալահեդդինի զորքերի թիվը հազիվ հասնում էր տասներկու հազարի: Երբ մարտակարգերը դասավորվեցին, և կողմերը, խփելով թմբուկները, հարձակվեցին իրար վրա, արևելցիները իրենց մեջ եղած դավաճանությունից պատճառով թիկունք դարձրին: Նրանք ընկրկեցին թշնամու առաջ և, ջախջախիչ պարտություն կրելով, փախուստի դիմեցին: Փրկվողները հետիոտն էին և զրկված ամեն ինչից: Ինչ վերաբերում է Սեյֆեդդինին, ապա նրա տակի ձին հազիվ դիմանալով մինչև Եփրատ, ընկավ ու սատկեց: Նա մնաց հետիոտն: Սակայն այն գյուղում, որտեղ հայտնվեց, նրան մի դրաստ տվին, և նա ճողոպրեց Մոսուլ՝ ճանապարհին վախից շհայտնելով իր ով լինելը: Այս եղավ նրա արշավանքի դառն վախճանը: Իսկ եգիպտացիները ոսկու, արծաթի, ձիերի, անասունների, վրանների, զանազան զարդերի ու զենքուզրահի տեր դարձան:

464. Մաբբուզի պաշարման մասին

181 Հալեպում Նուրեդդինի պատանի որդու մոտ էին գտնվում Սեյֆեդդինի եղբայրը⁴²³, Գյումուշտեգին⁴²⁴ անունով ներքինի կառավարիչը, ինչպես նաև Նուրեդդինի մյուս մեծամեծները: Սալահեդդինը միառժամանակ թողեց Հալեպը և եկավ պաշարեց // Մաբբուզ քաղաքը: Մաբբուզին տիրում էր Կուտբեդդին իրն Հասան անունով մի մարդ, որն առաջ, երբ Ուռհան ընկավ մահմեդականնե-

րի ձեռքը, իշխում էր այնտեղ, մինչև որ եկավ Նուրեդդինը և, իշխանութիւնը նրանից վերցնելով, տվեց Մասուդ Ֆախրեդդին Զաֆարանի անունով մի մարդու՝ Համայի, Հոմսի և Բարինի⁴²⁵ տիրոջը: Իսկ Կուտրեդդինն ստացավ Մաբբուզը, որը նախկինում պատկանում էր իր հորը: Կուտրեդդինն Ուտհայում շատ ոսկի էր ձեռք բերել և հարուստ էր ոչ միայն ունեցվածքով, այլ նաև գիտելիքներով: Սակայն ո՛չ ոսկին, ո՛չ էլ խելքը չօգնեցին, որովհետև ժողովուրդն ամենուրեք դավաճանեց նրան: Մի քանի օրից Սալահեդդինը գրավեց Մաբբուզը և, բռնելով ամիրային, բանտ նետեց: Ապա յուրացրեց ողջ այն հարստութիւնն ու ոսկին, որ նա հավաքել էր երկար տարիների ընթացքում:

465. Ազազի պաշարումը և այդ կողմերի բնակավայրերի ու բերդերի ասումը

Առանց կովի գրավելով Թլպաշարը, Այնթապն ու նրանց պատկանող տարածութիւնները՝ Սալահեդդինը եկավ պաշարեց Աղազ ամրոցը և ուժեղ գրոհ ձեռնարկեց նրա դեմ: Նրա զինվորների հարվածներից շատերն սպանվեցին այնտեղ: Ի վերջո նա գրավեց այն ու քարուքանդ արեց: Ապա մեկնելով այնտեղից, եկավ պաշարեց Հալեպ քաղաքը և կատաղի հարձակումներ գործեց նրա վրա: Հալեպցիները օգնութիւն խնդրեցին Ֆրանկներից: Ֆրանկները մտան Եգիպտոսի սահմանները և սկսեցին կողոպտել ու ավերածութիւններ գործել: Ֆրանկներից ոմանք էլ պատրաստվեցին հարձակվել նրա ճամբարի վրա: Ընկնելով նեղ դրութիւն մեջ՝ նա հեռացավ Հալեպից և եկավ Դամասկոս:

182 Այդ տարի, դեկտեմբեր ամսի շաբաթ օրերից մեկում հորդաուստ և ուժգին անձրև տեղաց: Սակայն կեսօրից հետո անձրևը տեղի տվեց ուժեղ քամու պատճառով, որը ողջ Միջագետքում, Ասորիքում և Պաղեստինում կարմիր փոշի լցրեց կտուրների, տների ու դաշտերի վրա: Տեղեր կային, ընդամենը մարդու հասակից ավելի փոշի էր կուտակվել, իսկ որոշ տեղեր էլ՝ մոտ երկու թիզ:

Այդ տարի մեռավ Նաջմեդդինը՝ Մարգինի տերը, որը մի բարեհամբույր և հաճելի մարդ էր: Նա լավ էր տրամադրված քրիստոնյաների, եկեղեցիների ու վանքերի նկատմամբ և քրիստոնյաներից ավելի հոգ էր տանում իր երկրում եկեղեցիներ շինելու գործին: Նա շարունակ շրջում էր վանքերը և սիրում էր իջևանել այնտեղ ու կերուխում անել:

466. Իկոնիայի սուլթանի, Պոնտոսի երկրի, ինչպես նաև
 Բրիտոննյաներին օգնելու նպատակով հունաց կայսեր
 ձեռնարկած արշավանքի և նրա անփառունակ ու
 ձեռնունայն վերադարձի մասին

1186 (1175) թվականին հունաց կայսրը, որի անունն էր Մա-
 նուել, որսի ժամանակ վիրավորվեց ազդրից՝ վարադի դեմ [ար-
 ձակված] մի նետով: Լուր տարածվեց, թե նա մեռել է: Այդ պատ-
 ճառով Իկոնիայի սուլթան Քիլիշ Արսլանը⁴²⁶ սրտապնդվեց ու
 շարժվեց դեպի Պոնտոսի ծովը: Սակայն երբ Դանիշմենդի ցեղի
 շահավիղներն իմացան, որ հոռոմոց կայսրն ապաքինվել է, օգնու-
 թյուն խնդրեցին նրանից և հորդորեցին պատերազմ սկսել թուր-
 քերի դեմ: Վերջինս մեկնեց մայրաքաղաքից և եկավ բանակ դրեց
 սահմանամերձ երկրներում: Նա սկսեց կռիվ մղել սուլթանի դեմ,
 և պատերազմը նրանց միջև թեթացավ: Հույն զինվորներից շա-
 տերը զոհվեցին: Թուրքերը հույներին անասունների նախիրների
 նման խումբ-խումբ դերի էին՝ քշում իրենց երկրից: Կապադո-
 կիան, Վայաստանը, Ասորիքը և Միջագետքը լցվեցին տղաներով
 ու աղջիկներով, որոնք դարձան թուրքերի ստրուկներն ու աղախին-
 ները: Վաճառականները նրանց տարան նույնիսկ մինչև իսթամբուլ
 ծայրը: Դա մի ցավալի և ողբի արժանի տեսարան էր:

467. Նեոկեսարիա ֆաղափ պաշարումը հունաց կայսեր կողմից

183

Այդ ժամանակ հունաց կայսրն // իր քրոջ որդուն և դանիշ-
 մենդյան Դանուն անունով ամիրային մոտ երեսունհազարանոց բա-
 նակով իր բանակավայրից ուղարկեց պաշարելու Նեոկեսարիա
 քաղաքը: Իսկ ինքն զբաղված էր երեք ավերված քաղաքների վե-
 րակառուցմամբ, որոնք քանդվել էին շատ ժամանակներ առաջ:
 Պաշարելով Նեոկեսարիան, [հույները] տասներկու օր կատաղի
 հարձակումներ գործեցին նրա վրա, որն արդեն քիչ էր մնում ընկ-
 ներ նրանց ձեռքը: Սակայն թուրքերը, որոնք փակված էին ներ-
 սում, հնար գտան և քաղաքի քրիստոնյաների անունից հունարեն
 դրով մի նամակ գրեցին դրսում եղող հույներին, որտեղ ասված
 էր. «Այդ Դանուն թուրքը, որ ձեզ առաջնորդել է այստեղ, նենգո-
 րեն դավ է նյութում ներսի իր ցեղակից թուրքերի հետ՝ ձեզ ոչըն-
 չացնելու նպատակով»: Նամակն արձակեցին նետով: Երբ անմիտ
 հույները կարդացին այն, սկսեցին դողալ կանանց նման, և Տերը
 նրանց զրկեց հաղթանակից: Նրանք ահուղողի մեջ ընկան և փա-
 խուստի դիմեցին: Թուրքերը դուրս եկան քաղաքից և, հետապն-
 անալով, զոհեցին նրանց:

դելով նրանց, ավելի քան հազար հոգու սրի մատնեցին և խլեցին նրանց ողջ ունեցվածքը: Հունաց կայսեր քրոջ որդին սպանվեց, իսկ Դանունը բռնվեց և տանջանքներով ու շարշարանքներով շրթանների դատապարտվեց:

468. Կայսեր առաջխաղացումը, նրա զինվորների և ունեցվածքի կորուստը և նրա անփառունակ վերադարձը մայրաքաղաք

Մանուել կայսրը, լսելով պատահարի մասին, զայրացած վեր կացավ իր բանակած տեղից և հինգ օրաճանապարհ թափանցեց թուրքերի երկրի խորքը: Սուլթանը փախավ նրա առջևից և բարձրացավ լեռը: Սակայն թուրքմենները, որոնք ծովափի ավազի նման լցված էին այդ երկրում, տեսնելով, որ հունաց կայսրը մտել է իրենց բնակության վայրերը, իսկ սուլթանից որևէ օգնություն չի սպասվում, հավաքվեցին բոլոր կողմերից և շրջապատեցին կայսեր բանակը, || ոմանք՝ լեռներից, ոմանք՝ դաշտերից, ոմանք էլ՝ աջից ու ձախից: Ովքեր ընթանում էին առջևից, այրում էին գյուղերը, խոտը, հարդը, հացահատիկն ու մնացած ամեն ինչ, ինչպես նաև պղծում էին ջրերը: Իսկ ովքեր գալիս էին ետևից, հսկում էին ճանապարհները, որպեսզի նրանցով պարեն շմատակարարվի: Հինգ օր պարեն չստանալով՝ [հույները], քանի որ հսկայական բազմություն էին կազմում, թուլացան քաղցից ու ծարավից՝ իրենց ձիերի հետ միասին: Տիրոջ բարությունը երես էր թեքել նրանցից: Թեև նրանք երեք հարյուր հազար հոգի էին, սակայն նույնիսկ տաս մարդ զուրս չեկավ ճամբարից՝ որևէ բան հայթայթելու կամ իրենց մատակարարումն արգելակող թուրքերին վանելու համար: Նրանք թուլամորթների նման կուտակվել էին ճամբարի ներսում, ինչպես ուլերը՝ փարախում: Չիմանալով, թե ինչ պիտի անեն, և հալումաչ եղած, նրանք սկսեցին վազել Իկոնիա քաղաքի կողմը:

Երբ թուրքերն զգացին նրանց թուլությունը, համարձակություն ստացած՝ թիկունքից ծանր հարված հասցրին նրանց: Խլեցին նրանց երինջները, երամակները, եզներն ու ձիերը, ինչպես նաև ետևից փոխադրվող անհամար բեռներն ու գույքերը: Կայսերն ուղեկցում էր հիսուն բեռ ոսկե դինարի արժողությամբ մի հարստություն: Թուրքերը հարձակվեցին ու զավթեցին այն: Հույները ծարաված, քաղցած ու սպառված՝ առաջ էին շարժվում, բայց Իկոնիան դեռ հեռու էր: Եվ մինչդեռ նրանք գտնվում էին այդ լեռներում, թուրքերը հարձակվեցին նրանց վրա և, շրջապատելով, սկսեցին գազանների պես գազազել նրանց վրա: Ապա լուր

ուղարկեցին սուլթանին, որն առջևում բազմաթիվ ջահեր սլար-
զած՝ գիշերով միացավ նրանց:

185 Երբ հույները լսեցին թմբուկների ու շեփոնների ձայնը, ինչ-
պես նաև ամբոխի ու զորքի աղաղակը, սարսափելի ահուգողի
մեջ ընկան: Նրանց ձեռքերն ու ոտքերը դողացին, և նրանք սկսե-
ցին աղաչել կայսրին. // «Կյուրիե էլեեսուն⁴²⁷, քո մոտ եղած ոսկին
նետիր թուրքերին, որ ձեռք քաշեն մեզնից»: Սակայն կայսրը գի-
տակցելով, որ դա ոչնչով չի օգնի, հնար գտավ և սուլթանին ու-
ղարկեց հետևյալ լուրը. «Հիշիր իմ և քո միջև եղած նախկին բա-
րեկամությունը: Ես իմ կամքով չէ, որ եկել եմ այս երկիրը, ինձ
խաբելով այստեղ բերին քո ցեղակիցները: Արդ, բարությամբ
հաշտություն կնքիր, և ես քեզ կնվիրեմ իմ վերականգնած երեք
քաղաքները, ինչպես նաև ուրիշ վայրեր»: Սուլթանը համաձայնեց
և, կայսեր մեծամեծների ու ազգականների միջից ընտրելով հի-
սուն պատանդ, նրան օգնության ուղարկեց մի զորագունդ: Սա-
կայն թուրքները չհանդուրժեցին դա և, աղաղակելով, հափրշ-
տակելով ու գոփելով, մինչև մայրաքաղաք հետևեցին նրանց:
Այս եղավ Մանուելի արշավանքի դժբախտ վախճանը:

Այդ տարի անձրևի պակասությունից սով առաջացավ: Հա-
ջորդ տարի սովը սաստկացավ ու ծավալվեց հատկապես Պաղես-
տինի, Խորին Ասորիքի, Դամասկոսի, Փյունիկիայի և Հաուրանի⁴²⁸
երկրներում: Շատ վայրեր մարդաթափ եղան: Այդ երկրներում
ցորեն ու գարի բուրրովին չկար, և սնվում էին խոտով ու խոզա-
կաղնով:

469. Մաաղների, այսինքն՝ արաբների բազմամարդ ժողովրդի
մասին, որը ժայթքելով դուրս հորդաց անապատից

186 [14]88 (1177) թվականի ապրիլին անապատից ժայթքելով
դուրս հորդացին սև արաբների բազմամարդ ցեղեր, որոնք արա-
բերեն լեզվով կոչվում էին բեդուիններ: Սովից նեղված՝ նրանք
լքեցին իրենց բնակության վայրերը և հասան մինչև Եփրատի ա-
փերը: Սակայն նկատելով այդ, Կալիսիկոսի քաղաքազուլսը, որի
անունն էր Կուտբեդգին և որը ժամանակին եղել էր Ուռհայի կա-
ռավարիչը, թույլ չտվեց նրանց անցնել: Նա ասաց. «Ես չեմ կա-
րող առանց Ասորեստանի տիրակալի հրամանի ձեզ թույլ տալ
մտնել // Միջագետք»: Անցնելու թույլտվության դիմաց նրան ա-
ռաջարկեցին հինգ հազար ոսկե դինար, ինչպես նաև ձիեր և ուղ-
տեր: Սակայն նա նրանց մասին տեղեկություն ուղարկեց Մոսուլ

թույլ տալու կամ շտալու խնդրանքով: Պատասխան եկավ՝ շթույլատրել, որպեսզի սովը ավելի շաստկանա երկրում:

Կալիֆինիկոսի կառավարիչը նրանց վաճառեց իր մոտ կուտակված հացահատիկը: Գնելով այն և մի փոքր հազեցնելով իրենց քաղցր, [արաբները] համարձակվեցին անցնել առանց թույլտվության՝ բռնի կերպով: Նրանք թափով մտան գետը և գտան մի ծանծաղուտ, որտեղով կարողացավ անցնել տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների ավելի քան հարյուրհազարանոց հետիոտն բազմութունը՝ ձիերի և ուղտերի հետ միասին: Երբ թուրքերը նկատեցին այդ, նրանց դեմ զորքեր հավաքեցին Կալիֆինիկոսից, իսառանից, Ուսհայից ու Սրուճից և զիշերով հարձակվեցին նրանց ճամբարի վրա: Վերջիններս պարտութուն կրեցին և, թիկունք դարձնելով, փախուստի դիմեցին: Նրանք ուղղվեցին դեպի Եփրատ՝ իրենց երկրում ապաստան գտնելու նպատակով: Սակայն, երբ ուղտերը, ձիերը, մարդիկ ու հոտերը կուտակվեցին ծանծաղուտում, ինչպես ականատեսներն են պատմում, գետի մեջ մի ամուր պատնեջ ստեղծվեց, որը խոչընդոտում էր ջրերի ընթացքը: Զրբերը ճնշման տակ հոսեցին դեպի գետի ափերը: Սակայն հանկարծ ջրերի այդ հսկայական շեղջը քշեց տարավ մի ահագին բազմութուն և անասուններ: Խառնաշփոթի մեջ փրկվեցին միայն հատուկենտ մարդիկ:

470. Մելիտենեի պաշարումը սուլթան Քիլիջ Արսլանի կողմից

Այդ տարի, 1488 (1177) թվականին, Իկոնիայի սուլթանը, որ ղավթել էր Սեբաստիայի շրջակայքն ու Դանիշմենդի ցեղի բոլոր տիրույթները և, ինչպես վերը տեսանք, հաղթանակ էր տարել հույների նկատմամբ ու ջախջախել Մանուել կայսրին, մեկնելով իր երկրից, եկավ պաշարեց Մելիտենե քաղաքը: Նրա նպատակն էր ձեռք գցել Դանիշմենդի ցեղի շառավիղը հանդիսացող մի ամիրայի՝ հատկապես այն պատճառով, || որ այդ թշվառականը հանդգնել էր անգթաբար սպանել նրա եղբորը: Ուստի նա նույնպես պետք է մատնվեր շարաշար պատժի: Մելիտենեի բնակիչները, որոնք չէին սպառվել իրենց բաժին ընկած բազմաթիվ փորձանքներից, լսելով բռնակալի գալուստը, ցրվեցին Միջագետքի երկրներում, և խեղճերը, օրվա հացի կարոտ, կոտորվեցին այդ նեղ տարում: Իսկ ովքեր մնացել էին ներսում, անասելիորեն տառապեցին սովահարությունից:

Շրջապատելով քաղաքը՝ զորքերը շորս ամիս և հինգ օր ուժեղ աքցանի մեջ պահեցին այն՝ սկսած այդ տարվա հունիսի 19-ից

մինչև 1489 (1178) թվականի հոկտեմբերի 25-ը⁴²⁹։ Ներսում եղող ամիրան ողորմածաբար էր վարվում քաղաքացիների հետ։ Սակայն երբ տազնապն ու վայնասունը փողոցներում սաստկացան, կառավարիչը խորհեց իր մտքում. մի փոքր ևս՝ և հացը կվերջանա, ղինվորները կսպանեն իրեն ու կհանձնեն քաղաքը։ Այդ պատճառով նա ծածուկ կերպով, ղինվորներից աննկատ լուր ուղարկեց և իր կյանքի ապահովության երաշխիք խնդրեց։ Նրան տվին Քեսունն իր շրջակայքով, ինչպես նաև հազար ղինար։ Նա հաղորդող դուրս եկավ և գնաց Հիսն-Ձիադ։ Իսկ սուլթանը շորեքշաբթի օրը մտավ քաղաք, և այնտեղ լիակատար խաղաղություն հաստատվեց։

Այդ ժամանակ սուլթանը վերացրեց երանելի Մար-Բարսումայի մեծ վանքին պարտադրված ոսկու տուրքը։ Երբ նա մտավ Մելիտենե, Միքայել⁴³⁰ պատրիարքը եկավ նրա մոտ և պատվավոր ընդունելության ու սիրալիրության արժանացավ նրա կողմից։ Նրա պատվին էլ հենց վերացվեցին վանքի վրա դրված հարկերը⁴³¹։

471. Ինչպես սուլթանի եղբայրն ընկավ ֆրանկների ձեռքը

188 Այդ տարի՝ 1489 (1178) թվականին, գերվեց Շահանշահը, // որը սուլթան Մասուդի⁴³² որդին և Քիլիջ Արսլանի եղբայրն էր։ Մինչ նա ծովում նավագնացություն էր կատարում, քամին նրան քշեց Լաոդիկիեի նավահանգիստը, որտեղ գտնվում էր Պրինցը՝ Անտիոքի տերը⁴³³։ Վերջինս ձերբակալեց ու շղթայեց նրան, որի մոտ բազում ոսկի, թանկարժեք անոթներ ու ձիեր կային, քանի որ վերադառնում էր մայրաքաղաքից՝ հունաց կայսեր մոտից։ Նա գնացել օգնություն էր խնդրել նրանից և, քրիստոնեություն ընդունելով, մեծ հարստություն ստացել։ Սակայն նա ուզեց խաբել կայսրին և նավ նստեց, որպեսզի գնա Սալահեդդինի մոտ՝ Եգիպտոս։ Բայց աստված նրան մատնեց ֆրանկների ձեռքը։ Միաժամանակ ձերբակալվեցին նաև նրա երեք որդիները և քառասուն երեկի անձնավորություններ՝ իրենց ծառաներով։

472. Սալահեդդինի պարտությունը ֆրանկներից Ասկալոնի երկրի Ռամլա⁴³⁴ կոչվող վայրում

1489 (1178) թվականին Եգիպտոսի տիրակալ Սալահեդդինը բազում զորքերով վճռական և հոխորտալից արշավանքի ելավ, ունենալով երեսուներեք⁴³⁵ հազար ղինված հեծյալներ և ավելի քան տասներկու հազար հետևակ ղինվորներ՝ ղենք ու պարեն

բարձած ուղտերի հետ միասին: Հասնելով Ասկալոնի մոտակայքը, նա համարձակվեց անցնել ֆրանկների սահմանը, որովհետև արհամարհում էր ֆրանկների Բաղդուին⁴³⁶ թագավորին՝ հանգուցյալ Ամորիի որդուն, որը տառապում էր բորոտությամբ: Բուրբը ձեռք էին քաշել այս հիվանդ և գրեթե կիսամեռ թագավորի կյանքից: Սակայն վերջինս ուժ գտավ իր մեջ և ելավ դիմակայելու Սալահեդդինին: Նրա հետ էին Ֆրեր⁴³⁷ կոշվող եղբայրները և Ռենալդ պրինցր⁴³⁸, որն աղատվել էր տասնհինգամյա բանտարկությունից: Նրանք սկսեցին մարտնչել ու պատերազմել թուրքական ցեղերի դեմ: Երկու օր կոտորելուց ու կոտորվելուց հետո Տերը ցույց տվեց իր ողորմածությունը: Ֆրանկները ուժ առան ի և ջախջախիչ պարտության մատնեցին թուրքերին: Տերը զայրացավ վերջիններիս վրա և, նրանք թիկունք դարձնելով, փախուստի դիմեցին: Ֆրանկները մի ամբողջ օր կոտորելով հետապնդեցին նրանց: Ովքե՜ չկարողացան ճողպարել, հինգ օր տոշորվեցին անապատում՝ տառապելով քաղցից ու ծարավից: Նրանցից շատերը կորստյան մատնվեցին, իսկ Սալահեդդինը հազիվհազ փրկություն գտավ Եգիպտոսում: Հաղթանակը նշանակալից էր, և մահմեդական ժողովուրդներն ամենուրեք սուգ մտան:

473. Գյումուշտեզին ներփնու սպանության և ֆրանկների կողմից Խարիմի բերդի պաշարման մասին, որը գտնվում է Անտիոքի մոտակայքում

Այդ տարի Հալեպում էր գտնվում Գյումուշտեզին անունով նշանավոր ներքինին, որը պատիվ էր վայելում Նուրեդդինի ընտանիքում: Մահանալիս Նուրեդդինն այս ներքինուն, նրա խելքի և հավատարմության համար, կարգել էր իր փոքր որդու՝ Մելիք Սալիհի դայակ ու դաստիարակ: Իշխանության գլուխ անցնելով՝ նա հաջող գործեր ձեռնարկեց և հռչակվեց իր վարվեցողությամբ: Նա պահպանում էր պատանու տիրապետության տակ գտնվող երկրները, իսկ նրան էլ լավ դաստիարակություն էր տալիս: Նա խելամտությամբ դիմակայում էր ինչպես թուրքերին, այնպես էլ ֆրանկներին՝ իր ձեռքում պահելով բոլոր քաղաքների, բերդերի, ամրոցների ու գյուղերի կառավարումն ու տնօրինումը: Խարիմի բերդը, որը գտնվում է Անտիոքի մոտակայքում, նույնպես ամբողջովին նրան էր պատկանում Նուրեդդինի կենդանության օրերից: Սակայն ներքինու ընկերակիցները նախանձից խորհուրդ տվին, ավելի ճիշտ՝ մոլորեցրին Նուրեդդինի պատանի որդուն, որը ձեռքակալեց և սպանեց Գյումուշտեզին ներքինուն: Երբ վեր-

ջինս սպանվեց, հարիմի բերդում գտնվող գինվորները ապստամբեցին Մելիք Սալիհի դեմ և բերդը նրան շահանձեցին: Նրանք, լուր ուղարկելով, օգնություն խնդրեցին ֆրանկներից և ընդունեցին նրանց գերիշխանությունը: Ֆրանկները սիրալիր ընդունելություն ցույց տվին և վստահություն ներշնչեցին նրանց՝ երդվելով

// խաչով ու ավետարանով:

Այդ ժամանակ ոմն կոմս, որի անունն էր Կոնդֆլանդ³⁹, ծովով օգնության եկավ քրիստոնյաներին: Նա հավաքեց բոլոր ֆրանկներին, որոնք մի հսկայական և մինչ այդ չտեսնված բազմություն դարձան: Դրանց մեջ էին Երուսաղեմի և առափնյա երկրի զորքերը, Տրիպոլիի կոմսը, Անտիոքի պրինցը, Կիլիկիայի իշխան Ռուբեն հայը և ինքը՝ Կոնդֆլանդը, ինչպես նաև բազմաքանակ աշխարհազորայիններ, որոնց թիվը հասնում էր երեսուն հազարի: Թշվառական ֆրանկները թափով առաջ շարժվեցին և եկան պաշարեցին այդ քաղաքը, այսինքն՝ հարիմի բերդը, մնալով այնտեղ դեկտեմբերի սկզբից մինչև մարտի վերջը: Նրանք նեղ դրություն մեջ դրին այդ երկրի և ողջ լեռան, ինչպես նաև Իմմ և Արթախ գավառների գյուղացիներին: Զանազան տուրքերով և հարկադրանքներով բռնադատեցին նաև Անտիոքի բնակիչներին՝ պարեն հայթայթելու նպատակով, որն անհրաժեշտ էր իրենց և իրենց անասուններին ու զրաստներին: Զբավորներն անգամ տուժեցին այդ նեղությունից:

Սակայն աստված, որ տնօրինում է ամեն ինչ և հաղթանակ տալիս՝ ում կամենում է, զայրացավ [ֆրանկների] վրա և շօգնեց նրանց: Նա աջակցություն ցույց տվեց բերդում գտնվող թուրքերին, որոնք փոքրաթիվ էին, բայց կարողացան պահպանել իրենց անձը, չնայած ֆրանկները քարեր արձակող մանգղիոնների և բազմազան պատերազմական սփեռանների օգնությամբ կատաղի մարտեր էին մղում նրանց դեմ: Շատ ֆրանկներ զոհվեցին ներսից արձակված քարերից ու նետերից, ինչպես նաև կուպրից, որն այրում էր նրանց: Երկու կողմերն էլ, այսինքն՝ և՛ պաշարվածները, և՛ պաշարողները, թուլացան ու հոգնեցին կովից: Երբ բերդի թուրքերը, ընկճված և ի վիճակի չլինելով այլևս պաշտպանվել, ըստ ամենայնի պատրաստվում էին հանձնվել, մտածեցին ու խորհրդակցեցին իրար հետ, որ ավելի լավ է հանձնվել իրենց դավանակից թուրքերին, քան թե ֆրանկներին: Նրանք լուր ուղարկեցին Հալեպ՝ Նուրեդդինի որդի Մելիք Սալիհին, որ եթե նա իրենց փրկի ֆրանկներից, // բերդը կհանձնեն նրան: Այդ պատանին ֆրանկների մոտ մի պատգամավոր ուղարկեց, որն առան-

ծին-առանձին [հանդիպելով] բոլոր նրանց մեծամեծների հետ, երկպառակույթուն սերմանեց նրանց միջև: Դա վերաբերում է հատկապես Անտիոքի [տիրոջը], որին խոստացան հիսուն հազար դինար և բերդապատկան դուղերի կեսը: Երբ Անտիոքի տերն իր զորքերով հեռացավ, մյուսները նույնպես ամոթով ետ քաշվեցին՝ դառնալով ամենքի ծաղրուծանակի առարկան:

474. Սալահեդդինի արշավանքը եգիպտոսից Ասորիք, Մոսուլի տիրակալ Սեյֆեդդինի մանր, նրա եղբոր զահակալումը և այդ ժամանակ տեղի ունեցած իրադարձությունները

1490 (1179) թվականին Սալահեդդինը ելավ եկավ Դամասկոս, իսկ այնտեղից մեկնեց պաշարելու Բաալբեկը, որի տերը՝ իր մեծամեծներից մեկը, ապստամբել էր իր դեմ:

Այդ ժամանակ մեռավ Սեյֆեդդինը՝ Մոսուլի տիրակալը: Նրանից հետո ողջ Ասորեստանում և Մոսուլում՝ մինչև Մծբին, թաղավորեց նրա եղբայր Իզզեդդինը⁴⁴⁰: Այսպես ուրեմն, այդ ժամանակ Մոսուլին տիրում էր Իզզեդդինը: Նա ուներ մի կառավարիչ, որը տնօրինում էր արևելքի բոլոր երկրների դործերը: Դա Մուշահիդեդդին Կայմազ⁴⁴¹ անունով ներքինին էր: Սինջարին և նրա շրջակայքին տիրում էր Իմադեդդինը⁴⁴², Մոսուլի տիրոջ եղբայրը: Զեզիրեում իշխում էր Սեյֆեդդինի պատանի որդին, որ կոչվում էր Սինջարազ⁴⁴³: Արբելային, Շահրզորին ու նրա շրջակայքին տիրում էր վերևում հիշված Զեյնեդդին Ալի Քուշուկի որդին⁴⁴⁴: Ինչ վերաբերում է Ուռհային, ապա նրան տիրում էր մի թուրք ամիրա, որի անունն էր Ֆախրեդդին Մասուդ իբն Զաֆարանի: Ինչպես վերը նշեցինք, այդ [քաղաքը] նա կառավարում էր Նուրեդդինի օրերից: Նուրեդդինի օրոք նրան էին պատկանում նաև Համան, Հոմսը, Բարինը և ուրիշ վայրեր: Սակայն Նուրեդդինի մահվանից հետո, նրա որդու օրոք, դրանք խլվեցին նրանից Գյումուշտեդին ներքինու ձեռքով: Ֆախրեդդինը փախավ եկավ

192 // Ուռհա, ապա մեկնելով դեպի արևելք՝ Մոսուլ, Սեյֆեդդինից ստացավ Ուռհան:

475. Ուռհայեցիները գանգատն իրենց կառավարչից

Հազիվ էր Ֆախրեդդինն Ուռհայում տեղավորվել, երբ որոշ անմիտ ու անդաստիարակ մարդիկ, որոնք ուզում էին քաղաքում բարձր տեղ զբաղեցնել, բայց ֆրանկների օրերի սովորույթամբ, այսինքն՝ աղքատների ու այրիների տները կողոպտելու միջոցով,

չէին հասել իրենց նպատակին, ինչպես նաև որոշ վաշխառուներ ու հարկահավաքներ, որոնցից պահանջվել էր իրենց յուրացրած ոսկին, կազմակերպելով ամբոխին, խռովութիւն ու գրգռութիւն առաջացրին կառավարչի գեմ և հավաքվեցին եկեղեցում: Նրանք ամեն օր, խփելով զանգերը, հավաքում էին հասարակ մարդկանց և շինծու ջերմեռանդութեամբ ցուցադրում իրենց հոգացողութիւնը քաղաքի և աղքատների նկատմամբ: Նրանք եկեղեցու մեջտեղում մի ավետարան և խաչ էին դրել, որոնցով երգվեցնում էին բոլոր ներս մտնողներին: Այս շար գործն ու խռովութիւնը զխավորում էին Մլեհի որդի Բարսումա քահանան, Սահդա անունով մի բժիշկ, որը վատահամբավ Շումնա ցեղից էր, և ուրիշ խռովարարներ: Նրանց մեջ էր նաև սևերակցի մի խելառ երիտասարդ՝ Բարսեղ անունով, որը հավաքում էր քաղաքի հայերին և գրգռութիւններ հրահրում փողոցներում:

Եվ այսպես, երբ նրանք իրար հետ շարամիտ համաձայնութիւն եկան, իրենցից որոշ մարդկանց ուղարկեցին Մոսուլ: Այստեղ նրանք սկզբում ընդունելութիւն գտան, և նրանք հետ ուզարկվեց մի ամիրա՝ հարցր տեղում պարզելու նպատակով: Անմիտները, երբ տեսան, որ իրենց ուղեկցում է մի ամիրա, մեծ գրգռութիւն առաջացրին քաղաքում: Ողջ ժողովուրդը մի մարդու պես հավաքվեց և ուղղվեց դեպի կառավարչի պալատը, ինչպես մի ժամանակ վարվել էին նրանց ծնողները Հեթումի որդու՝ հետ: Սակայն դա ոչ թե բարիք, այլ շարիք եղավ նրանց համար: Ֆախրեղդին ամիրան կաշառքով շլացրեց ուղարկված մարդուն, որը նրանց թողեց շաղկրատելու: Այնժամ կառավարիչը ձեռքեց, թե ուզում է գնալ Մոսուլ, իսկ Մոսուլից եկած մարզը պատրաստվեց մեկնել նրա հետ: || Ուհայեցիները նույնպես որոշեցին նրա հետ Մոսուլ գնալ: Այդպես էլ եղավ: Նրանք երկրորդ անգամ նապարհ ընկան դեպի Մոսուլ: Բայց կառավարիչը չմեկնեց, և միայն պարզեց ուղարկեց: Ուհայեցիները դատարկաձեռն ետ դարձան: Դրանից հետո Ֆախրեղդինը պատրաստվեց և գնաց Մոսուլ: Ուհայեցիները երրորդ անգամ ներկայացան այնտեղ: Սակայն կառավարչի տված կաշառքների պատճառով այդ թշվառականները շարագույն կերպով վճռվեցին այնտեղից: Երբ նրանք վերադարձան քաղաք, կառավարիչը ձերբակալեց խռովութեան կազմակերպիչներին և իրենց կանանց ու երեխաների հետ վրորնդեց քաղաքից: Դրանց թվում էին վերոհիշյալ Բարսումա քահանան, Սահդա բժիշկը, Աբրահամ երեցը և ուրիշներ: Նրանք գնացին Սամոսատ և որոշ ժամանակ մնացին այնտեղ: Իսկ այնու-

հետև, բազում նեղութիւններ կրելուց հետո, վերադարձան քաղաք, որին մեծ վնաս էին պատճառել՝ նրա բնակիչներին թշնամացնելով կառավարչի հետ և վատ համբավ ստեղծելով նրանց մասին:

Խառանում այդ ժամանակ տիրում էր մի երիտասարդ մարդ՝ Մուղաֆֆարեղդին⁴⁴⁶ անունով, որը վերը հիշված Զեյնեղդին Ալիի որդին էր և նույնպես ենթարկվում էր Մոսուլի տիրակալին: Նա թուլութիւն ուներ Ուսայի նկատմամբ և շատ անգամ կաշառքներ մատուցելով, այն խնդրել էր Մոսուլի տիրակալից, բայց չէր ստացել: Այդ պատճառով նա քեն էր պահել արևելքի ամիրաների դեմ և դրա համար էլ գաղտնի կերպով գրեց ու սուրհանդակներ ուղարկեց Սալահեղդինի մոտ՝ նրան խորհուրդ տալով անցնել Եփրատը:

476. Նուրեղդինի որդի Մելիֆ Սալիհի մահվան և Հալեպում Իզգեղդինի թագավորության մասին

Այդ ժամանակ, 1493 (1182) թվականին, Հալեպում մեռավ Մելիֆ Սալիհի՝ Նուրեղդինի որդին, թագավորութիւնը կտակելով իր հորեղբորորդուն՝ Մոսուլի տիրակալ Իզգեղդինին: Վերջինս այնտեղ գահակալել էր իր եղբորից՝ Սեյֆեղդինից հետո և, ինչպես նկարագրեցինք, նրա օրոք էլ հենց ուսայեցիները ենթարկեցրել էին իրենց գանգատը: Իզգեղդինը շտապ եկավ և թագավորեց Հալեպում: Ինչպես ասացինք, Սինջարում տիրում էր 194 // նրա եղբայր Իմադեղդինը: Սրանք մշտապես վեճ ու կռիւ մեջ էին իրար հետ: Եվ մինչ Իզգեղդինը գտնվում էր Հալեպում, նրա միտքը Մոսուլում էր: Վախենում էր, որ եղբայրը կարող է այնտեղ որևէ դավ նյութել իր դեմ: Այդ պատճառով նա ինքը մի անվայել միտք հղացավ. դեսպաններ ուղարկեց եղբոր մոտ և նրա հետ հաշտութիւն կնքեց՝ Սինջարը Հալեպի հետ փոխանակելու պայմանով: Դա զուլս եկավ, և Իզգեղդինը մեկնեց Հալեպից: Հետը տանելով իր հորեղբոր՝ Նուրեղդինի օրերից այնտեղ պահվող բոլոր գանձերը: Իմադեղդինը եկավ տիրեց Հալեպին, իսկ Իզգեղդինը, ստանալով Սինջարը, այն տվեց իր մյուս եղբորը՝ որի անունն էր Շիհաբեղդին:

477. Սալահեղդինի առաջիադացումը և թափանցումն արևելք

Այդ ժամանակ վերոհիշյալ Մուղաֆֆարեղդինը՝ Խառանի տերը, ելավ գնաց Համա՝ Սալահեղդինի մոտ և նրան դրոշմ շարժ-

վել դեպի արևելք: Երբ Սալահեդդինը տեսավ, որ Իզզեդդինը հե-
ռացավ Հալեպից՝ այն թողնելով իր եղբորը, հասկացավ նրա շար
մտադրութունը: Նա սրտապնդված մեկնեց Համայից և գնաց
պաշարեց Հալեպը: Սակայն մի քանի օր [քաղաքին] նեղութուն
պատճառելուց հետո հեռացավ այնտեղից և կտրեց անցավ Եփրա-
տը: Նա պաշարեց և բռնի ուժով գրավեց Մաբբուգը, որտեղ տի-
րում էր Կուտբեդդին իբն Հասան անունով մի մարդ՝ նախկինում
Ուհհայի կառավարիչը: Սալահեդդինը խլեց նրա մոտ եղած բո-
լոր գանձերը և տարիների ընթացքում ապօրինի կամ օրինական
միջոցներով Ուհհայում հավաքած ամեն ինչ: Այնտեղից մեկնելով,
նա նորից կտրեց անցավ Եփրատը և եկավ պաշարեց Խառանը:
Մի քանի օր այնտեղ հանգստանալուց հետո նա իր զորքերն ու-
ղարկեց պաշարելու Ուհհան:

478. Ուհհայի և մինչև Մոսուլ ընկած միջագետյան մյուս
փաղափների պաշարումը Սալահեդդինի կողմից

195

1494 (1183) թվականին Սալահեդդինը և վերոհիշյալ Մու-
զաֆֆարեդդինը՝ // Խառանի տերը, իրենց զորքերով եկան պա-
շարեցին Ուհհան: Քաղաքի կառավարիչն էր Ֆախրեդդինը, որին
հիշեցինք վերևում: Իսկ վերին բերդում նստում էր Համամ անու-
նով արևելցի մի ամիրա՝ նշանակված Մոսուլի տիրակալ Իզզեդ-
դինի ձեռքով: Երբ քաղաքի հարավային կողմից հարձակումն րս-
կսվեց, ամիրան դավաճանաբար վաճառեց այդ բերդը տաս հա-
զար ոսկով: Ֆախրեդդինը նկատելով դավաճանութունը, ինքը
նույնպես հանուն իր անձի փրկության հաշտութուն կնքեց և հանձ-
նեց քաղաքը: Այսպես Սալահեդդինը տիրեց նրան և այն տվեց
Մուզաֆֆարեդդինին: Ապա նա մեկնեց այնտեղից և գնաց պա-
շարեց Կալլինիկոսը, այսինքն՝ Ռակկան, որը գրավելով, ժամա-
նակավորապես հանձնեց Ֆախրեդդինին: Հետո Սալահեդդինը մեկ-
նեց և իջավ դեպի Խաբուր⁴⁴⁷, իսկ այնտեղից գնաց պաշարեց Սին-
ջարը և կատաղի հարձակում գործեց նրա վրա: Մի քանի օրից
գրավելով այն, նա ետ դարձավ և գնաց պաշարեց Մոսուլը՝ նրա
դեմ նույնպես ուժեղ հարձակում ձեռնարկելով: Նա անթիվ-անհա-
մար զորքերով բանակ դրեց Տիգրիս գետի երկու ափերին: Սա-
կայն մինչ շարունակում էր Մոսուլի պաշարումը, լուր ստացավ,
որ իր հորեղբորորդի Նասրեդդին իբն Շիրկուհը⁴⁴⁸ արևմուտքում
ապստամբութուն է նախապատրաստում իր դեմ: Վերջինս կարո-
ղացել էր իր կողմը գրավել հոր յ....յ⁴⁴⁹ ծառաներին, և շատ դին-
վորներ միացել էին նրան: Նա ուզում էր ապստամբել և զավթել

իշխանութիւնը: Այդ պատճառով Սալահեղդինը թողեց Մոսուլը և
 ևս դարձավ: Սակայն հասնելով հառան, նա ծանր հիվանդացավ:
 Ասում են, թե նրան մահադեղ էին տվել վերոհիշյալ նասրեղդինի
 դրդմամբ: Ավելի քան շորս մմիս նա հիվանդ մնաց հառանում: //

479. Թուրքմենների և Բրդերի միջև տեղի ունեցած կռիվի մասին

Այդ տարի վեճ, կռիվ, կոտորած ու խժոժութիւններ ծագե-
 ցին թուրքմենների և բրդերի միջև: Նրանց թշնամութիւնը
 սաստկացավ, և սկսեցին անխնայորեն կոտորել միմյանց: Մեծա-
 թիվ ժողովուրդ ոչնչացավ: Թուրքմենները, ավելի ու ավելի հան-
 դուզն դառնալով, սկսեցին կոտորել ոչ միայն իրենց թշնամի բրդ-
 դերին, այլ նաև ճանապարհին պատահող ցանկացած մարդու:
 Նրանք քարուքանդ էին անում գյուղերը և կողոպտում ճանապարհ-
 ընկած վաճառականներին: Նրանք համարձակութիւն ստացան
 ատկապես հզոր սուլթան Սալահեղդինի հիվանդութիւնից հետո
 և սկսեցին լուր տարածել, թե նա մեռել է: Իսկ բրդերն այլևս չէին
 կարողանում բացահայտ կերպով երևալ ճանապարհներին: Բազ-
 մաթիվ բրդական գյուղեր ավերվեցին, ամալացան նաև այն լեռ-
 ները, որտեղ նրանք բնակվում էին: Իսկ ովքեր փրկվեցին, փա-
 խան և չքավորութեան մեջ բնակվեցին քաղաքների շուրջը: Թուրք-
 մեններն այն ժամանակվանից սովորութիւն դարձրին արյուն
 թափելը, կողոպուտն ու համատարած կոտորածները:

480. Սալահեղդինի ապափինման և նասրեղդինի մահվան մասին

Սալահեղդինը առողջացավ և մեկնեց հառանից: Ծանապար-
 հին նա լուր ստացավ, որ Հոմսում մեռել է իր հորեղբորորդի
 նասրեղդինը, որը միաժամանակ իր փեսան էր, այսինքն՝ բրոջ
 ամուսինը: Տեղ հասնելով՝ նա խլեց նրա բոլոր գանձերը, ողջ
 ունեցվածքը և անհամար ձիերն ու ուղտերը, որոնց արժեքը կա-
 րող էր զուգակշռվել այնքան արծաթյա դրամի հետ, որքան կա-
 րելի էր տեղավորել Հոմսի միջնաբերդի բուրգերից մեկում:

481. Հալեպ ֆաղափի առումը

Որոշ ժամանակ մնալով Դամասկոսում՝ Սալահեղդինը նորից
 զորահավաք կատարեց. նախապատրաստված եկավ պաշարեց

197 Հալեպը և կատաղի հարձակումներով սաստիկ նեղեց նրան: Ի վերջո, Իմադեդդինը, որը ժամանակին եղել էր Սինջարի տերը, հաշտութիւն կնքեց նրա հետ և, հանձնելով Հալեպը, փոխարենն ստացավ Սինջարը, դրան դումարած // նաև Ռակկան, ողջ Խաբուրի գավառը և Մծբինն իր շրջակայքով: Այսպես տեղի ունեցավ Հալեպի առումը: Սալահեդդինը տիրեց նրան և հանգստացրեց իր սիրտը, որովհետև դա Ասորիքի թագավորութեան մայրաքաղաքն էր: Այնտեղ նա նշանակեց իր որդուն, որի անունն էր Ղազի Մելիք ազ-Չահիր⁴⁵⁰: Օսման Մելիք ալ-Ազիզ⁴⁵¹ անունով մյուս որդուն կարգեց Եգիպտոսի վրա: Իսկ Դամասկոսը տվեց իր ավագ որդուն, որի անունն էր Ալի Մելիք ալ-Աֆղալ⁴⁵²: Հոմսում տիրում էր վերոհիշյալ նասրեդդինի տղան, որը Սալահեդդինի քրոջ որդին էր: Համային ու նրա ողջ շրջակա երկրին տիրում էր Սալահեդդինի եղբորորդի Տաքիեդդինը⁴⁵³: Սալահեդդինի մի եղբայրը, որի անունն էր Մելիք ալ-Ազիլ Աբուբաքը, կառավարում էր Եգիպտոսի թագավորութիւնը: Այսպիսով, բոլոր այդ կողմերում ստի-րում էին նրա որդիները, ազգականներն ու եղբայրները:

482. Սալահեդդինի նոր արշավանքը դեպի արևելք

1495 (1184) թվականին Սալահեդդինը նորից շարժվեց իր գորքերով և, ուղղվելով դեպի Նփրկերտ, պաշարեց ու գրավեց այն: Ապա նա եկավ և պաշարեց Ամիդը, որտեղ այդ ժամանակ տիրում էր Հասանի ցեղի մարդկանցից մեկը: Դրանք արաբներ⁴⁵⁴ էին, որոնք հաջորդելով մեկը մյուսին, պահում էին [քաղաքը]: Մահմեդական շատ թագավորներ բաղում անգամ պաշարել էին այն, բայց չէին կարողացել նվաճել: Սալահեդդինը, գալով և կատաղի հարձակում գործելով նրա վրա, մի քանի օրից զենքի ուժով գրավեց այն: Նա կողոստեց երկար տարիների ընթացքում այնտեղ կուտակված ողջ հարստութիւնն ու ունեցվածքը, սակայն քաղաքացիներին որևէ անհանգստութիւն չպատճառեց: Քաղաքը նա տվեց Նուրեդդին իբն Դաուդ իբն Կարասալանին⁴⁵⁵, որը Տիմուրտաշի սերունդներից էր: Հետո նա ետ դարձավ և գնաց երկրորդ անգամ պաշարեց Մոսուլ քաղաքը: Եվ թեև առաջին անգամվանից ավելի կատաղի հարձակում ձեռնարկեց նրա վրա, սակայն չկարողացավ ոչինչ անել: Լուր ստանալով, որ // առափնյա շրջանների ֆրանկները հանդգնել են վնաս պատճառել իր երկրին, նա ետ դարձավ այնտեղից և եկավ Դիմաշկ, այսինքն՝ Դամասկոս:

483. Պատերազմը ֆրանկների դեմ և վերջիններիս ջախջախումը.
 նրանց ֆաղաֆների գրավումը և երկրների ավերումն ու
 կողոպուտը. Երուսաղեմի առումը և նրա բնակչության
 իսպառ՝ բնաջնջումը

Հունաց 1498 (1187) թվականի հուլիս ամսին, նախապատ-
 րաստութիւն տեսնելով, Սալահեդդինը բազմաքանակ զորքեր հա-
 վաքեց ողջ արևելքից, արևմուտքից ու Եգիպտոսից և եկավ բա-
 նակ դրեց Հաուրանի դաշտում, Տիբերիայի լճից վեր: Ֆրանկները
 նույնպես հավաքվեցին և պատրաստվեցին կովի: Կողմերը դա-
 սավորվեցին դեմ-դիմաց [... ..]⁴⁵⁶ կռիվող դաշտում: Հաղթանա-
 կը բաժին ընկավ մահմեդականներին, և ֆրանկները ջախջախվե-
 ցին ու դառնագույն պարտութիւն կրեցին իրենց շար գործերի
 պատճառով: Ամսի 4-ին, շաբաթ օրը, մի անթիվ-անհամար բազ-
 մութիւն սրի մատնվեց: Գերիներն այնքան շատ էին, որ ավելի
 քան քսան հազար հոգու շների նման կապեցին պարաններով և
 քարշ տվին մեկը մյուսի ետևից: Իսկ ավելի քան երեսուն հազար
 մարդ սրի բերան մատնվեց: Ողջ-ողջ բռնվեցին Երուսաղեմի թա-
 գավորը, Սիդոնի տերը, այսինքն՝ կառավարիչը, Գաբալայի իշ-
 խանը, Բիրզանի որդին, Սիթայի երկու որդիները, ինչպես նաև
 ծերունի սիր Ռենալդ պրինցր⁴⁵⁷, որ Շուբակ⁴⁵⁸ բերդի տերն էր:
 Զերբակավեցին նաև Ֆրեր եղբայրներից և Հոսպիտալիերներին⁴⁵⁹
 ավելի քան հարյուր հիսուն երևելիներ: Նրանց բոլորին ուղարկե-
 ցին Դամասկոսի բանտը, բացի ծերունի պրինց Ռենալդից, որին
 բազմաթիվ ուրիշ երևելի գերիների հետ զխատեցին Սալահեդդի-
 նի աչքի առջև: Վերջինիս վրանի առաջ սպանվածներից մի բոլոր
 199 գոյացավ: // Երկու օր անց նա գրավեց Տիբերիա քաղաքը և եր-
 կուշաբթի օրը կրակի մատնեց այն: Ապա գնաց պաշարեց Աք-
 քան, որը գրավեց ամսի 9-ին, հինգշաբթի օրը: Վերջինս գրավվեց
 խաղաղ ճանապարհով, այդ պատճառով [Սալահեդդինը] ոչ ոքի
 նեղութիւն չպատճառեց: Ամսի 24-ին, երեքշաբթի օրը, նա գրա-
 վեց Նազարեթ⁴⁶⁰ և այն տվեց Ուռհայի տեր Մուզաֆֆարեդդինի
 զինվորների ձեռքը՝ կողոպտելու: Բնակիչներին թալանեցին, տղա-
 մարդկանց մատնեցին սրի բերան, իսկ երեխաներին ու կանանց
 ստրուկներ ու աղախիններ դարձրին:

Այսպես կամաց-կամաց նա պաշարեց ու գրավեց երկրի և
 ծովափնյա շրջանների բոլոր բերդերը, դրանք մատնելով ավարի,
 կոտորածի ու բնաջնջման: Զինվորներն անհամար հարստութիւն,
 ստրուկներ ու աղախիններ ձեռք բերին: Այնուհետև նա պաշարեց

Տյուրոսը, բայց չկարողանալով այն գրավել, մեկնեց այնտեղից և գնաց պաշարեց Աշկալոնը, այսինքն՝ Ասկալոնը: Նա հարձակվեց նրա վրա, բայց նրա զինվորներից շատերը զոհվեցին այնտեղ: Այդ պատճառով Դամասկոսից կանչել տվեց թագավորին և խոստացավ, որ եթե Ասկալոնը հանձնեն իրեն, ապա նրան թույլ կտա գնալ, ուր կամենում է: Այսպիսի հնարքով նա գրավեց քաղաքը և, նվերներ ու հանդերձներ շնորհելով, ազատ արձակեց թագավորին: Հետո Սիթայի երկու որդիների և Բիրզանի տղայի ուղեկցությամբ նրան ուղարկեց Տյուրոս: Ասկալոնը նա գրավեց շաբաթ օրը, այն հիմնահատակ արեց, քանդեց նրա պարիսպը և ամայացրեց: Տրիպոլիի կոմսը, որն այդ պարտության ժամանակ փախուստի էր դիմել, հասնելով իր քաղաքը, մի քանի օրից մեռավ վշտից: Ասում են, որ նա էր դավաճանել ֆրանկներին, և նրա պատճառով էին վերջիններս պարտություն կրել: [Սալահեդդինը] հիմնովին վերակառուցեց Աքքան, նրա պահպանությունը հանձնարարեց մարտունակ մարդկանց, ապա կարակուշ⁴⁶¹ անունով ոման ներքինու մի քանի ուրիշ կառավարիչների հետ նստեցրեց այնտեղ:

484. Երուսաղեմի առումը

200 Նույն տարվա սեպտեմբեր ամսին Սալահեդդինն իր զորքերով մեկնեց Ասկալոնից և եկավ պաշարեց Երուսաղեմ // քաղաքը: Նա կատաղի հարձակում ձեռնարկեց նրա դեմ, որովհետև այնտեղ էին հավաքվել ամեն կողմից փախած բոլոր փրկյալները: Սակայն քանի որ նրանք փրկություն չունեին և որևէ տեղից օգնություն չէին սպասում, նեղ դրության մեջ ընկան և, երաշխիքներ ստանալով, հանձնեցին քաղաքը: Ֆրանկները դուրս եկան, և նրանց թույլատրվեց գնալ, ուր ուզում են: Սակայն մինչ նրանք հիսունական կամ հարյուրական հոգով հեռանում էին, մահմեդականները հարձակվում կոտորում էին նրանց, և կողոպտում նրանց ունեցվածքը: Ինչ վերաբերում է քաղաքում մնացած մյուս բնակիչներին՝ հայերին, հռոմեներին և ասորիներին, ապա նրանցից պահանջվեց, որ տղամարդիկ վճարեն տասական, իսկ կանայք հինգական դինար և ելնեն գնան, ուր ուզում են: Խեղճերն արժանի էին լացի ու ողբի, որովհետև նրանք շնչին գնեցրով թափում էին իրենց ունեցվածքը, բայց գնող չկար:

Այդ ժամանակ Երուսաղեմում էր գտնվում Աթանասիոս⁴⁶² եպիսկոպոսը՝ Միքայել պատրիարքի եղբայրը, վանականների

հետ: Դրանց թվում էր Սահղա Ուռհայեցին, որը Աթանասիոսի մահվանից հետո եպիսկոպոս դարձավ և կոչվեց Իգնատիոս⁴⁶³: Եպիսկոպոսի մոտ էր նաև Թեոդորոս բար-Վահբունը⁴⁶⁴, որը բազում փորձանքներ բերեց վանքի գլխին, վնասեց և՛ սրբազանին, և՛ վանքին, շատ թշնամանք հարուցեց եպիսկոպոսի դեմ՝ հավակնելով պատրիարքության, սակայն հետո նորից բարեկամացավ սրբազանի հետ, որովհետև նրա հայրենակիցն էր և որովհետև եպիսկոպոսը լավ բնավորություն ուներ:

Այդ ժամանակ ես՝ նվաստս, որ գրում եմ այս բաները, նույնպես գտնվում էի Երուսաղեմում: Հեզուն ու գիրն անկարող են նկարագրել մեր աչքերի տեսած այն ոճիրները, որ գործվեցին քաղաքում. ինչպես այլազգիների⁴⁶⁵ ձեռքով քաղաքի փողոցներում վաճառքի հանվեցին սրբազան անոթները, ինչպես եկեղեցիներն ու խորանները վերածվեցին ձիերի ու գրաստների ախոռների կամ պղծության, կերուխումի || ու երգուպարի սրահների, ինչպես ծաղրուծանակի ենթարկվեցին վանականները, ինչպես այլազան ցեղերի հետ պղծության մատնվեցին երևելի կանայք և սրբակենցաղ կրոնավորուհիները, ինչպես տղաներն ու աղջիկները դարձան թուրքերի ծառաներն ու աղախիններ՝ ցրվելով շորս կողմ: Եկեղեցիներից պոկոտելով երկաթեղենը, փայտեղենը, դռներն ու նույնիսկ պատերի և հատակի մարմարյա ծածկերը՝ բարձեցին ու տարան ուրիշ երկրներ: Խնայեցին միայն Հարություն մեծ եկեղեցին, որի վրա պահապաններ նշանակեցին՝ նրա տված օգուտի պատճառով, քանի որ ամեն մի քրիստոնյա, որ մտնում էր երկրպագելու սուրբ գերեզմանին, տաս գինար էր վճարում:

485. Ֆրանկների նոր արշավանքը և Աֆրայի պաշարումը
նրանց կողմից. Ալամանների թագավորի արշավանքը
ցամաքով և նրա կործանումը Կիլիկիայում

Հաջորդ տարի, երբ այդ լուրը հասավ ֆրանկների բուն երկրները, Մարքի⁴⁶⁶ անունով մի կոմս, նախապատրաստություն: տեսնելով, ծովով եկավ Տյուրոս և տիրեց նրան: Հետո նա իր զորքերով գնաց պաշարեց փյունիկյան Աքքան: Սալահեդդինը նույնպես պատրաստվեց և, բազում զորք հավաքած, եկավ բանակ դրեց մի մարդագետնում, ֆրանկների դիմաց: Այսպես մնալով մեշտեղում, ֆրանկները երկու տարի կռիվ մղեցին մի կողմից՝ աքքացիների, մյուս կողմից՝ Սալահեդդինի դեմ:

Այդ նույն ժամանակ Ալամանների թագավորը⁴⁶⁷ նույնպես

պատրաստութիւն տեսավ և ելավ օգնութեան հասնելու քրիստոն-
յաներին: Նա շարժվեց ցամաքով և հասավ Կոստանդնուպոլիս:
Ապա մտավ հոռոմոց երկիրը և, հասնելով Իկոնիա, գրավեց այն՝
կողոպտելով ու կոտորելով շատերին: Իսկ այնտեղից նա շարա-
բաստիկ կերպով մտավ Կիլիկիո երկիրը: Եթե ներխուժեր մահ-
մեդականների երկրները, գուցե կարողանար որևէ օգուտ տալ,
քանի որ հողը դղրդում էր նրա առջև, և ողջ Ասորիքի մահմեդա-
կանները ահուդողի մեջ էին ընկել // նրա գալու պատճառով: Սա-
կայն նա եկավ Կիլիկիո երկիրը և, երբ մի անգամ մտավ լողա-
նալու երկրի լճերից մեկում, խեղդվեց: Նրա զորքերը ոչնչացան.
ոմանք մեռան հիվանդութիւններից, ոմանք էլ ձեռնունայն եկան
Անտիոք: Եվ այսպես առանց որևէ օգուտ տալու նրանք ցրվեցին:

486. Աֆալի առումը ֆրանկների կողմից

Աքքայի պաշարումից երկու տարի անց, ինչպես ասացինք,
ֆրանկներն արժանացան հաղթանակի և սկսեցին նեղել քաղաքը:
Թուրքերը հուսահատվելով, կոտորեցին քաղաքի բոլոր քրիստոն-
յաներին: Ի վերջո, զենքի ուժով այն գրավվեց, իսկ բազմահազար
քաջամարտիկ և ընտրյալ թուրքերը, որոնք պահապան էին կարգ-
վել այնտեղ և շարունակ աճում էին, կոտորվեցին: Սալահեդդինը
[ֆրանկների] հետ որոշ ժամանակով հաշտութիւն կնքեց և վե-
րադարձավ Դամասկոս:

487. Սալահեդդինի մահը 1504 (1193) թվականին

Սալահեդդինը խաղաղութեան պայմանագիր կնքեց ֆրանկ-
ների հետ և մնաց Դամասկոսում: Ուռհայի տերը գրավեց Արբե-
լան ու Շահրղորի գավառը: Այդ պատճառով Սալահեդդինը Ուռ-
հան տվեց իր Տաքիեդդին եղբորորդուն, որը տիրում էր նաև հա-
ռանին, Սամոսատին ու Նփրկերտին: Երկու տարի այնտեղ մնա-
լուց հետո վերջինս գնաց պատերազմելու հլաթի երկրի դեմ և
պաշարեց Արզունը⁴⁶⁸: Սակայն այստեղ նա գտավ իր օրհասը և
մեռավ՝ իր երկրները թողնելով որդուն, որի անունն էր Մուհամ-
մեդ Մելիք Մանսուր⁴⁶⁹: Մի տարի հետո հիշյալ երկրները՝ Ուռհան
և մնացած վայրերը [Սալահեդդինը] տվեց իր Մելիք ալ-Ադիլ
Աբուբարբը եղբորը, դրանց գումարելով նաև Եփրատի վրա գտնվող
Կալա-Ջաբար անառիկ ամրոցը: Երբ սա եկավ և, ստանալով այդ
երկրները, տիրեց նրանց, նրա եղբայրը՝ մեծահզոր թագավոր

Սալահեդդինը, մեռավ Դամասկոսում 1504 (1193) թվականի փետրվար ամսին: Ոչ ոք նրա ընտանիքից չտուժեց և ոչ ոք // որևէ վնաս չկրեց, քանի որ նրա որդիներից և եղբայրներից ամեն մեկը, ինչպես ասացինք, տիրում էր իրեն հատկացված երկրներին:

488. Արևելի տիրակալների արշավանք

Ինչպես ցույց տվեցինք, Մոսուլում թագավորում էր Իզզեդդինը, իսկ Սինջարում՝ նրա եղբայր Իմադեդդինը: Լսելով Սալահեդդինի մահը, նրանք պատրաստություն տեսան և միաբանեցին իրար հետ: Նրանց հարեցին նաև Մարդինի Կուտբեդդին ամիրան և Ամիդի [տերը]: Նրանք եկան մինչև Թլմոզ, որը գտնվում է Ռեշայնայի⁴⁷⁰ մոտակայքում, և երեք ամիս մնացին այնտեղ՝ վախենալով, սակայն, մարտի բռնվել և դիմել դեպի հառան կամ Ուռհա: Մելիք ալ-Ադիլը փոքրաթիվ զորքերով բանակել էր հառանում: Երեք ամիս հետո Մոսուլի տիրակալ Իզզեդդինը հիվանդացավ և մեկնեց իր երկիրը: Մյուսները նույնպես ցրվեցին: Մոսուլ հասնելուց որոշ ժամանակ անց Իզզեդդինը մեռավ, և թագավորեց նրա անդրանիկ որդին՝ Նուրեդդինը⁴⁷¹: Մեռան նաև Իմադեդդին Սինջարցին և Կուտբեդդին Մարդինցին: Իսկ Մելիք ալ-Ադիլը գնաց հասավ մինչև Մծբին՝ մտադրվելով շարժվել դեպի Մոսուլ և պաշարել այն: Սակայն այնտեղ հաշտություն կնքեցին նրա հետ: Նա ստացավ Ռակկան և Սրուճը, որոնք պատկանում էին Սինջարի տիրոջը: Այնուհետև Մելիք ալ-Ադիլը, պատրաստություն տեսնելով, դիմեց դեպի հլաթ: Նա այնտեղ մնաց մինչև աշուն և ավերեց, կործանեց ու կողոպտեց երկրի մեծ մասը: Սակայն երբ ձյուն իջավ, նա վերադարձավ այնտեղից: Այս դեպքերը տեղի ունեցան 1505 (1194) թվականին:

489. Սալահեդդինի որդի Մելիք ալ-Ազիզի արշավանքը և Դամասկոսի պաշարումը նրա կողմից

Վերը նշեցինք, որ իր կենդանության օրոք Սալահեդդինը որդիներից ամեն մեկին մի որոշակի երկիր էր հատկացրել: Անդրանիկ որդուն՝ Մելիք ալ-Աֆղալին տվել էր Դամասկոսը և նրան էլ իր կենդանության օրոք թագավոր էր հռչակել, որը պետք է հաջորդեր իրեն: Սակայն Սալահեդդինի մահվանից հետո՝ 1506 (1195) թվականին, // Մելիք ալ-Ազիզը, որը տիրակալ էր նշա-

նակվել Եգիպտոսում, պատրաստվեց գալ Դամասկոս և պահանջել, որպեսզի իրեն գահ բարձրացնեն և շնորհեն թագավորութունը: Եվ ահա նա իր զորքերով եկավ պաշարեց Դամասկոսը: Մելիք ալ-Աֆդալը մարդիկ ուղարկեց և օգնություն խնդրեց իր հորեղբայր Մելիք ալ-Ադիլից, որն իր զորքերով մեկնեց Ուտհայից, գնաց Դամասկոս և, պատերազմելով իր եգիպտացի եղբորորդու դեմ, հաղթեց նրան: Վերջինս վերադարձավ Եգիպտոս, բայց Մելիք ալ-Ադիլը⁴⁷² նրան հետապնդեց մինչև այնտեղ: Եգիպտոսում նրանց միջև կնքվեց հետևյալ պայմանագիրը, որ ողջ Եգիպտոսում, Ասորիքում և Միջագետքում՝ մինչև արևելք, պետք է ազդարարվի եգիպտացի Մելիք ալ-Ադիլի անունն ու թագավորական իշխանությունը: Իսկ Մելիք ալ-Ադիլը պետք է դառնա այդ երկրների կառավարիչը, և Դամասկոսը պետք է պատկանի նրան: Այդ պայմանով Մելիք ալ-Ադիլը ելավ գնաց: Հասնելով Դամասկոս, նա խլեց այն իր եղբորորդի Մելիք ալ-Աֆդալից և նրան տվեց Բոսրան ու Սալբաթը⁴⁷³: Այսպիսով վերջինս ղրկվեց թագավորութունից:

490. Թեբեին⁴⁷⁴ ամրոցի պաշարումը ֆրանկների կողմից

Այդ ժամանակ, 1507 (1196) թվականին, երբ լրացավ հաշտության պայմանագրի ժամկետը, ֆրանկները շարժվեցին իրենց տեղերից և եկան պաշարեցին Թեբեին կոչվող ամրոցը, որը գրտնըվում է Տյուրոսի մոտակայքում: Եվ մինչ նրանք կատաղի ու երկարատև կռիվ էին մղում նրա դեմ, Մելիք ալ-Ադիլը եկավ և բանակեց նրանց դիմաց: Բայց նա չկարողացավ նրանց վռնդել բերդի մոտից, այդ պատճառով պաշարվածները նեղվեցին կարիքից: Նրանք արդեն պատրաստվում էին հանձնվել, երբ Մելիք ալ-Ադիլի հետ վրա հասան եղիսլտական զորքերը: Եվ հանկարծ, մինչ ֆրանկներին ոչ ոք չէր անհանգստացնում, նրանք լքեցին ճամբարը և մտան Աքբա: Ամրոցը փրկվեց, թուրքերը գնացին պաշարեցին ծովափնյա Յաֆա քաղաքը և ղենքի ուժով տիրեցին նրան: Ապա այն ավարի մատնեցին, սպանեցին այնտեղ եղած բոլոր տղամարդկանց, իսկ երեխաներին ու կանանց դարձրին ծառաներ ու աղախիններ: Դա Յաֆայի երկրորդ գերեվարումն էր: || Եգիպտացիները վերադարձան Եգիպտոս, իսկ Մելիք ալ-Ադիլը՝ Դամասկոս: Երուսաղեմը տրվեց եգիպտացուն: Մելիք ալ-Ադիլը որոշակի ժամկետով հաշտություն կնքեց ֆրանկների հետ և ելավ գնաց Ուտհա:

491. Մարդինի պաշարման, Մելիք ալ-Ազիզի մահվան
և այդ ժամանակի իրադարձությունների մասին

1509 (1198) թվականին Մելիք ալ-Ազիզը ողջ Ասորիքում և Արևելքում զորահավաք կատարեց: Դամասկոսում նա թողեց իր կրտսեր որդուն, որի անունն էր Շարաֆեդդին Մելիք ալ-Մուլադ-դամ⁴⁷⁶, իսկ Ուոհայում, Խառանում և Սամոսատում՝ իր մյուս որդուն՝ Մելիք ալ-Քամիլ⁴⁷⁶ անունով: Նփրկերտում տիրում էր նրա մի այլ որդին, որի անունն էր Մելիք ալ-Աուհադ⁴⁷⁷, իսկ Ամիդում նրա փեսան՝ Կուտրեդդին իբն-Նուրեդդին⁴⁷⁸ անունով, որը Տիմուրտաշի սերունդների ցեղից էր:

Այդ ժամանակ Մարդինի անառիկ և նշանավոր բերդաքաղաքին տիրում էր վերոհիշյալ Կուտրեդդինի ծառաներից մեկը, որը դայակութուն էր անում նրա երկու անշափահաս երեխաներին և որի անունն էր Նիզամեդդին: Մելիք ալ-Ազիզը աչք ուներ Մարդինի այս անառիկ բերդի վրա: Այդ պատճառով նա հավաքեց բազմաթիվ հեծյալներ ու հետևակայիններ և գնաց պաշարեց այն: Տիրելով ողջ շրջակա երկրին, նա հավաքեց նրա բերքը: Ամեն օր նա կատաղի կռիվներ էր մղում և ի վերջո 1511 (1200) թվականի⁴⁷⁹ հոկտեմբերին բռնի ուժով գրավեց քաղաքի միջնաբերդից դուրս գտնվող մասը: Ողջ ձմեռը վերին բերդը մնաց պատերազմական դրության մեջ, և բերդում եղող մարդիկ խիստ նեղվեցին քաղցից:

Այդ տարվա դեկտեմբեր ամսի վերջին լուր ստացվեց Եգիպտոսի Մելիք ալ-Ազիզ թագավորի մահվան մասին: Նրա մեծամեծներն ու հոր ծառաները եկան և, վերցնելով Մելիք ալ-Աֆդալին, նրան թագավորեցրին Եգիպտոսում: Սակայն վերջինս մի շարաքաստիկ գործ ձեռնարկեց: Զորք հավաքելով՝ անմիջապես դուրս եկավ Եգիպտոսից // և գնաց նվաճելու Դամասկոսը: Երբ Մելիք ալ-Ազիզը լսեց այդ լուրը, փութով ելավ և միայնակ մեկնեց Մարդինից՝ բաժանվելով բոլոր զորքերից և իր որդուց՝ Ուոհայի տիրոջից: Քչերի հետ նա շուտափույթ կերպով անապատի ճանապարհով հասավ Դամասկոս: Հենց որ նա մտավ Դամասկոս, նրա եղբորորդի Մելիք ալ-Աֆդալը հասավ Եգիպտոսից: Եկան նաև նրա մյուս եղբորորդիները՝ Մելիք աղ-Ջահիլը՝ Հալեպից և մեկ ուրիշը՝ Համայից ու Հոմսից: Սրանք միաբանած՝ պաշարեցին Դամասկոսը և իրենց հարձակումներով նեղ դրության մեջ դրին նրան:

Ինչպես ասացինք, Մարդինի բերդում դտնվողները սաստիկ հյուծվել էին պարենի պակասութունից: Այդ պատճառով նրանք երաշխիքներ խնդրեցին՝ հանձնվելու պատրաստակամությամբ: Սակայն այդ քայլին դիմեցին խորամանկաբար, քանի որ պահանջեցին, որպեսզի երաշխիքներն ուղարկվեն Դամասկոսից՝ Մելիք ալ-Ադիլի անունով: Վերին բերդի դադաթին նրանք պարզեցին Մելիք ալ-Քամիլի դրոշը: Նրանք ուտելիք, խմելիք, ոսկի և նվերներ ստացան, բայց դրսից ոչ ոք բերդ չմտավ: Այդ տարվա⁴⁸⁰ մայիս ամսին նրանք դեսպան ուղարկեցին Դամասկոս՝ երաշխիքների խնդրով: Հետո սկսեցին իջեցնել թույլերին և նրանց փոխարեն բարձրացնել մարտունակ մարդկանց: Սուրհանդակներ էին ուղարկել նաև Մոսուլի տիրակալ Նուրեդդին իբն Իզզեդդինի մոտ: Մի քանի օրից վերջինս ժամանեց իր հորեղբորորդիների՝ Սինջարի ու Զեզիրեի տերերի և նրանց զորքերի հետ միասին: Նրանց շուրջը հավաքվեցին ողջ Մարդինի երկրի աշխարհագործն ու Դունայսիրի⁴⁸¹ բնակիչները: Կազմելով մի մեծ բազմութուն, նրանք շրջապատեցին ողջ լեռան լանջերը, որտեղ առաջ բանակ էր դրել Մելիք ալ-Ադիլը:

Այսպիսով, ինչպես Մարդինում գտնվողները, այնպես նաև վերին բերդում նստածները ասես բանտի մեջ լինեին՝ լուռումունջ և առանց որևէ ձայն արձակելու: Արևելցիները սրտապնդված, շուտափույթ կերպով հարձակում սկսեցին և շատ օրեր քաջաբար կռիվ մղեցին: // Բերդում նստածները, խախտելով իրենց խոստումը, պատրաստվեցին առավոտյան իջնել վերևից, մինչ դրսինները ճնշում պետք է գործադրեին իրենց դիրքերից և այսպիսով շրջապատման մեջ առնեին [թշնամուն]: Գիշերը Մելիք ալ-Քամիլի կողմնակիցները պատրաստվեցին և, կրակի մատնելով բոլոր պահեստները, լեռան արևելյան կողմից ճողոպրեցին դեպի նփրկերտ: Նրանք իրենց հետ տարան միայն այնքան բան, որքան կարող էր կրել նրանցից յուրաքանչյուրը: Զորքերը, տազնապի մեջ ընկնելով, ողջ գիշեր փախեփախ եղան: Առավոտյան արևելցիները բարձրանալով, իսկ բերդում եղողները ցած իջնելով, տարվեցին հարստութունների, վրանների, զենքերի ու զանազան իրերի կողոպուտով և ձեռք քաշեցին փախչողներին հետապնդելուց: Այսպես փրկվեց Մարդինի անառիկ բերդը, որը նվաճման վտանգի տակ էր: Քամիլը՝ Ադիլի որդին, իր զորքերով ուղղվեց դեպի նփրկերտ ու Ամիդ, ապա Սևերակի ճանապարհով հասավ Ուոհա: Իսկ Մոսուլի տիրակալը մեծամտացած ճանապարհ ընկավ և

հասավ Ռեշայնս՝ դեպի Ուոհա դիմելու և այն պաշարելու մտադրութեամբ: Սակայն որոշ ժամանակ Ռեշայնայում մնալուց հետո նա հիվանդացավ և իր զորքերի հետ միասին վերադարձավ Մոսուլ:

493. Մելիք ալ-Քամիլի ժամանումը Դամասկոս և այդ ֆաղափի խնդրի լուծումը

Սալահեդդինի որդիները, որոնք, ինչպես ասացինք, բաշարել էին Դամասկոսը, իրենց ամենօրյա կատաղի հարձակումներով սաստիկ նեղութեան մեջ էին պահում այն: Ներսում գտնվող նրանց հորեղբայրը ծանր դրութեան մեջ էր ընկել, բայց իր իմաստութեան շնորհիվ կարողանում էր քաջաբար դիմանալ: Նրա որդին, որն, ինչպես ցույց տվեցինք, վերադարձավ Մարդինից, հավաքեց իր զորքերը և փութաց դեպի Դամասկոս՝ հորը օգնութեան հասնելու նպատակով: Երբ հասավ նրա մոտերքը, Սալահեդդինի որդիների զինվորները հանկարծակիորեն խուճապի մատնվեցին, և ամեն մարդ, թողնելով իր ողջ ունեցվածքը, փախավ աչքը կտրած ուղղութեամբ: // Հալեպի տերը դիմեց դեպի իր երկիրը, իսկ Մելիք ալ-Աֆղալը՝ դեպի Եգիպտոս: Ինչ վերաբերում է Մելիք ալ-Ադիլին, ապա նա ընդառաջ ելավ իր որդուն և մեծ խնդութեամբ դիմավորեց նրան: Դամասկացիները դուրս գալով, տիրեցին ճողոպրածների ողջ ունեցվածքին: Մելիք ալ-Ադիլը զորք վերցրեց, և իր որդու հետ եգիպտացիներին հետապնդելով մինչև Կահիրեի մատույցները, այնտեղ ճակատամարտ տվեց նրանց: Եգիպտացիները ջախջախիչ պարտություն կրեցին, և Մելիք ալ-Աֆղալը փախավ մտավ քաղաք: Կահիրեցիները սակայն մեծ ցնծութեամբ ընդառաջ ելան Մելիք ալ-Ադիլին և նրան Կահիրե հրավիրեցին: Նա տիրեց [քաղաքին], իսկ Մելիք ալ-Աֆղալը, վերցնելով իր մարդկանց, գիշերով փախավ Բոսրա:

494. Եգիպտոսում Մելիք ալ-Քամիլի թագավորման և այդ ժամանակ Ասորիում կատարված իրադարձությունների մասին

Տիրելով Եգիպտոսին և, ինչպես երազում էր, այդ կերպ դառնալով սուլթան, Մելիք ալ-Ադիլը Ուոհայից բերել տվեց իր որդուն և թագավորեցրեց այնտեղ, իսկ ինքը ելավ գնաց Դամասկոս: Ուոհայում զանազան կառավարիչների և զորագլուխների հետ միասին նա նստեցրեց իր մյուս որդուն, որի անունն էր

Մելիք ալ-Ֆահր⁴⁸²: Համայի տերը՝ Մելիք ալ-Մանսուր իբն Տաքիեդդինը տեսնելով, որ Մելիք ալ-Ադիլը հաղթեց իր եղբորորդիներին և սեփականեց թագավորութունը, նրա հետ դաշն կնքեց և նրան հանձնեց Մաբբուզն ու Եփրատի ափին գտնվող մի բերդ, որ կոչվում էր Կալա-Նաջմ⁴⁸³:

495. Իկոնիայի Թուֆնեդդին⁴⁹⁴ սուլթանի արշավանքի մասին

1512 (1201) թվականին, մինչ Մելիք ալ-Ադիլը գտնվում էր Եգիպտոսում, Իկոնիայից առաջ խաղաց Քիլիջ Արսլանի որդի Թուֆնեդդինը և եկավ պաշարեց Մելիտենեն, որը պատկանում էր իր Մուիզեդդին⁴⁸⁵ անունով եղբորը: Վերջինս Մելիք ալ-Ադիլի փեսան էր դատեր կողմից: Մելիտենեն պաշտպանելու համար ուղարկվեցին Ուսհայի ղորքերը: Սակայն այդ ժամանակ համարձակություն ստացավ Հալեպի տիրակալ // Մելիք աղ-Չահիրը, որը պաշարելով Մաբբուզը, գրավեց այն և կործանեց նրա պարիսպներն ու միջնաբերդը: Նա գրավեց նաև Եփրատի ափին գտնվող վերոհիշյալ բերդը: Հետո շարժվեց դեպի Ապամեա և ավարի մատնեց Համայի տիրոջ ողջ երկիրը, որովհետև վերջինս դաշինք էր կնքել իր հորեղբոր հետ: Բանակելով Համայի մոտակայքում՝ նա մեկ սամիս շարունակ կատաղի հարձակումներ էր գործում նրա վրա: Համայի տերը, նեղ դրություն մեջ ընկնելով, հաշտություն կնքեց նրա հետ: Վերջինս մեկնեց այնտեղից և եկավ ճամբար խփեց Հոմսի մոտակայքում՝ պատրաստվելով երկրորդ անգամ պաշարել Դամասկոսը:

496. Ամիդի տիրոջ մահվան և Մոսուլի եկեղեցիների կողոպուտի մասին

Այդ ժամանակ Ամիդի տերն էր վերոհիշյալ Կուտբեդդինը, որը մի փառահեղ երիտասարդ էր: Մի գիշեր Հիսն-Քեֆայում, որ գտնվում է Տիգրիս գետի վրա, նրա ծառաները խեղդեցին նրան և սենյակի պատուհանի հսկայական բարձրությունից նետեցին այգու մեջ: Առավոտյան նրան մեռած գտան: Հիսն-Մանսուրում նա ուներ մի եղբայր՝ Նասրեդդին⁴⁸⁶ անունով, որը երեք օրից հասնելով Ամիդ, տիրեց եղբոր ողջ երկրին և նվաճեց բոլոր բերդերը: Տիրախեղդ ծառային, որի անունն էր Ֆախրեդդին, Ամիդի տիրակալը մեծ պատիվներ էր տվել: Շատ սիրելուց նրան կնություն էր տվել նաև իր քրոջը և հիշյալ եղբորն էլ վոնդել էր նրա

պատճառով: Սակայն նա դավաճանեց և շարությամբ հատուցեց [տիրոջը]: Եվ ահա նասրեզդինը, ձերբակալելով [Ֆսխրեզդինին], հափշտակեց նրա ողջ ունեցվածքը և նրան դառնագույն տանջանքների ենթարկելուց հեփո նետեց գուբի մեջ: Հետո նա ամուսնացավ իր հանգուցյալ եղբոր կնոջ հետ, որ Մելիք ալ-Ադիլի դուստրն էր:

Այդ ժամանակ, մինչ Մոսուլի տիրակալը իր զորքերի հետ դտնվում էր դրսում՝ պատրաստվելով արշավել դեպի արևմուտք, // սատանայի՝ դրդամաբ նինվեի երկրի Բարտեա⁴⁶⁷ գյուղում հակառակություն ծագեց քրիստոնյաների և տեղի մահմեդական քտրոզլի միջև: Երբ գանգատվեցին նրանից, գյուղապետը նրա գործած մեղքի համար պատժեց նրան գանահարությամբ: Վերջինս եկավ Մոսուլ և, գոտի կապելով, ուրբաթ օրը աղաղակ բարձրացրեց մեծ մզկիթում: Թեթևամիտ մահմեդականների մի բազմություն հետևեց նրան, և քաղաքում մեծ խռովություն ծագեց: Նրանք թափով դուրս եկան մեծ մզկիթից, որպեսզի գնան ավերեն Բարտեան: Սակայն հասնելով քաղաքի դարպասին և տեսնելով, որ այն փակ է, կտրուկ շրջվեցին դեպի թագրիտցիների⁴⁸⁸ մեծ եկեղեցին, խորտակեցին նրա դռները և, ներս մտնելով, հափշտակեցին այնտեղ եղած ամեն ինչ: Նրանք եղծեցին նրա ողջ շքեղությունը՝ դռները, բեմը, և խլեցին եկեղեցու բոլոր գեղեցիկ սպասքները՝ արքայական վարագույրները, խաչերը, ավետարանները, ինչպես նաև եկեղեցում պահվող բոլոր արծաթյա և ոսկյա գավաթներն ու սկիհները: Մաֆրիանը⁴⁸⁹ Մոսուլում շէր: Նրանք բռնությամբ մտան նրա սրահը և կողոպտեցին այնտեղ եղած ամեն ինչ: Փորփրեցին սրահի հատակը, ջարդեցին դռներն ու պահարանները և խուզարկեցին պատերը: Նրանք ահռելի քանակությամբ պարեն, հացահատիկ, ցորեն ու տարբեր տեսակի մթերքներ հափշտակեցին:

497. Մելիտենեի մասին

Արդ, Ռուբենեզդինը՝ Քիլիջ Արսլանի որդին, [1]512 (1201) թվականի հունիս ամսին եկավ պաշարեց Մելիտենեն և ութ օրից գրավեց այն: Նրա եղբայրը, որ գտնվում էր ներսում, նեղ դրության մեջ ընկնելով, հանձնեց [քաղաքը] և, լքելով երկիրն ու իշխանությունը, թշվառ ու ձեռնունայն եկավ Ուռհա:

Այդ ժամանակ Կահիրեում ե ողջ Եգիպտոսում սաստիկ սով էր տիրում, որովհետև նեղոս գետը սովորականի պես շէր վա-

րարել և չէր ողողել այդ հողը: Սովն այնպես սաստկացավ, || որ մարդիկ նույնիսկ սատկած անասուններ էին ուտում և շուկաներում նեխած միս վաճառում: Սովից հետո [եղիպտացիները] պատժվեցին մահտարածամով: Հավասարապես մեռնում էին և՛ հարուստները, և՛ աղքատները: Տները, գյուղերն ու քաղաքները ամայացան և անհամար թվով մարդիկ բնաջնջվեցին: Իսկ փրկվողները, թշվառացած և հյուծված, ցրվեցին ողջ աշխարհում՝ հասնելով մինչև ստորին Բարելոն:

498. Արևելցիների գորահավաքը և Դամասկոսի պաշարումը
նրանց կողմից. Մելիք ալ-Ադիլի մեկնումը
Եգիպտոսից

Այդ ժամանակ Սալահեդդինի վերոհիշյալ որդիները, որոնք կանդնած էին իշխանության գլուխ, նորից հավաքվեցին և պատրաստվեցին պաշարելու Դամասկոսը: Այդ տարվա հունիս ամսին նրանք եկան պաշարման մեջ առան՝ այն և սուրհանդակներ ուղարկեցին արևելցիների մոտ, որպեսզի նրանք էլ ելնեն ու պաշարեն Ուռհան: Մոսուլի, ինչպես նաև Սինջարի ու Ջեզիրեի տերերը, պատրաստություն տեսնելով, եկան հասան մինչև Դունասիսի, ապա մեկնելով այնտեղից, գնացին Ռեշայնա: Ուռհայի և Խառանի երկիրը դողաց սարսափից: Մոտ երեք ամիս նրանք մնացին իրենց տեղում: Ամիդի տերը նույնպես հավաքեց իր ղորքերը և եկավ Ուռհա՝ իր աներձագների մոտ: Երբ լուր ստացվեց, որ Մելիք ալ-Ադիլը դուրս է եկել Եգիպտոսից և հասել Երուսաղեմ, որոշվեց պատերազմ սկսել արևելցիների դեմ: Սակայն արևելցիների սիրտը վախ ընկավ, և նրանք, հաշտություն խնդրելով, ձեռնունայն վերադարձան իրենց երկրները:

Մելիք ալ-Ադիլը Երուսաղեմ հասավ այդ տարվա հուլիս ամսին, մինչ նրա եղբորորդիները մարտնչում էին Դամասկոսի դեմ: Դամասկոսում էին գտնվում վերը հիշված Շարաֆեդդինը և մի ուրիշ խելացի առաջնորդ, որի անունն էր Սարեմեդդին: Ուռհայեցի զինվորներն այլևս հակառակորդ չունեին, քանի որ արևելցիները հաշտվել և վերադարձել էին իրենց երկիրը, իսկ հռոմների երկրի սուլթան Ռուքնեդդինը || գնացել պաշարել էր Արղունը: Այդ պատճառով նրանք պատրաստություն տեսան, և Մելիք ալ-Ֆաիզը բոլորին վերցրեց՝ Դամասկոսին օգնության հասնելու համար: Իսկ Մելիք ալ-Ադիլը հնարամտությամբ և խորամանկությամբ երկպառակություն սերմանեց իր եղբորորդիների միջև,

որոնք գծովեցին իրար հետ: Ավագին՝ Մելիք ալ-Աֆգալին նա տվեց Սամոսատի բերդն ու Սրուճը, և նա, հաշտություն կնքելով, հեռացավ Դամասկոսից: Հալեպի տերը նույնպես գիշերով փախուստի դիմեց: Դամասկացիները, նորից դուրս գալով, ավարի մատնեցին նրանց ճամբարը, որոնք երկրորդ անգամ ժաղրի առարկա դարձան: Մելիք ալ-Ադիլը եկավ Դամասկոս և իր Մելիք ալ-Ֆահլ որդուն տվեց Ալեքսանդրիան, իսկ Ուռհան հանձնեց իր մյուս որդուն, որը նշանակված էր Երուսաղեմի վրա և որի անունն էր Մուսա Մելիք ալ-Աշրաֆ⁴⁹⁰: Սրան զորքերի հետ ուղարկեց Ուռհա:

499. Մարդինի պաշարման, Ռուֆնեդդինի՝ իբերներից կրած պարտության և ժամանակի իրադարձությունների մասին

1513 (1202) թվականի ապրիլ ամսին Մելիք ալ-Ադիլը հաշտություն կնքեց իր եղբորորդու՝ Հալեպի տիրոջ հետ: Ապա նա իր որդուն՝ վերոհիշյալ Մելիք ալ-Աշրաֆին, զորքերով ուղարկեց պաշարելու Դունայսիբը և Մարդինի լեռան ողջ շրջակայքը: Ամբողջ ամառը նրանք մնացին այնտեղ՝ ավերելով երկիրը, ուտելով նրա բերքը և անարգել կերպով անելով իրենց ցանկացածը:

Այդ տարի Քիլիջ Արսլանի որդի Ռուֆնեդդինը ջախջախիչ պարտություն կրեց իբերներից: Արզունն ու շրջակա երկրները գրավելուց և Անձիտի ու Հիսն-Ջիադի գավառները հնազանդեցնելուց հետո նա ճամբար էր խփել Հայոց երկրում, և նրա շուրջն էին հավաքվել իր զորքերը: Իբերները հարձակվեցին և, սոսկալի հարված հասցնելով նրանց, անհամար ավար ձեռք բերին: Նրա զորքերից մոտ քսան հազար մարդ սպանվեց, իսկ շատերը, այդ թվում նաև նրա եղբայրը, գերի ընկան:

500. Զուրֆերի վերադարձը Մարդինից

213 // Ինչպես ասացինք, ողջ ամառը Մարդինի երկրում մնալուց հետո, երբ վրա հասավ ձմեռը, զորքերը թողեցին եկան Ուռհա:

Այդ տարի քիչ անձրևներ եկան, և ամենուրեք հացահատիկի թանկություն ընկավ: Հացահատիկն ու հարդը այնքան նվազեցին, որ մի քաշ⁴⁹¹ ցորենը վաճառվեց 12 արծաթով⁴⁹²: Հացահատիկի նվազությունն այսպես զգացվեց ողջ այդ և հաջորդ տարին:

Այդ տարի ապրիլ ամսին զորքերը նորից պատրաստվեցին

գնալ Մարդինի երկիրը: Երբ այնտեղի տիրակալները նեղ դրու-
թյան մեջ ընկան և տեսան, որ օգնող չունեն, հարկադրված
զիջեցին Ռեշայնան և հիսուն հազար ոսկյա դինար՝ ի հատուցումն
Մարդինից փախչելու ժամանակ Մելիք ալ-Քամիլի կորցրած
[հարստության]: Այսպիսով հաշտություն կնքվեց, և նրանք ձեռք
քաշեցին արշավանքից: Ռեշայնան տրվեց Սալահեդդինի որդի
Մելիք ալ-Աֆդալին: Սակայն հաջորդ տարի նա գժտվեց իր հոր-
եղբոր հետ: Վերջինս ետ խլեց Սրուճն. ու Ռեշայնան և տվեց իր
որդուն, որ Ուռհայի տերն էր:

Այդ տարի Ամիդի տները զայրացավ Սևերակի տիրոջ վրա և,
բռնելով ու բանտարկելով նրան, գրավեց նրա բոլոր տիրույթ-
ները:

Նույն տարվա մեջ Կիլիկիայի իշխանը⁴⁹³ պաշարեց Անտիոքը
և, սաստիկ նեղելով նրան, կերավ ու փչացրեց նրա բերքը: Հա-
ջորդ տարի նա ավելի ևս ուժեղացրեց ճնշումը քաղաքի վրա և,
հարձակվելով արևմտյան կողմից, ներխուժեց քաղաք ու տիրեց
նրան: Ֆրանկները սիրտ առան և, զենքի դիմելով, փորձեցին
բռնել նրան, բայց նա ճողոպրեց ու փախավ և կարողացավ դուրս
պրծնել: Նրան հետապնդեցին, բայց չհասան: Քաղաքը փրկվեց:

Այդ տարի Ամիդի տները եկավ պաշարեց Կատտինա⁴⁹⁴ կոչ-
վող բերդը, որ գտնվում է Եփրատի ափին, և հարձակում ձեռ-
նարկեց նրա դեմ: Սակայն նա կորցրեց իր զինվորներից շատե-
րին և ձեռնունայն ետ դարձավ:

214 Մենք նկարագրեցինք մինչև այժմ, այսինքն՝ մինչև 1514
(1203) թվականը կատարված դեպքերը: || Թող աստված օգնի
մեզ ողորմածաբար և հաշտություն ու խաղաղություն հաստա-
տի իր ժողովրդի և եկեղեցու մեջ, ամեն:

501. Եգիպտոսում ծագած մահտարածամի մասին

Այդ տարի, 1515 (1204) թվականին, Եգիպտոսում առաջա-
ցած սոսկալի ուժեղ սովից և դրան ուղեկցող մահտարածամից
հետո, որ վերը նկարագրեցինք, նեղոս գետը սովորականի պես
վարարեց և ողողեց այդ երկիրը: Վարուցանք կատարեցին, առատ
բերք ստացան և երկիրը շենացավ: Սակայն հետո հանկարծակի
մի սարսափելի մահտարածամ ծագեց: Մեռնողներն այնքան
շատ էին, որ թաղող չկար: Համաճարակին անթիվ բազմությամբ
մարդիկ զոհ գնացին:

502. Ֆրանկ քագավորների արշավանքը դեպի
Կոստանդնուպոլիս⁴⁹⁶

Այդ տարի ֆրանկ թագավորները ոտքի ելան՝ Ասորիքի քրիստոնյաներին օգնության հասնելու և հնարավորության դեպքում սուրբ քաղաքը մահմեդականների ձեռքից փրկելու նպատակով: Նրանցից ոմանք շարժվեցին դեպի կղզիները, իսկ այնտեղից եկան Կոստանդնուպոլիս և, կատաղի հարձակում գործելով նրա վրա, այն խլեցին հույների ձեռքից: Տիրելով նրան՝ նրանք այնտեղ նստեցրին մի հույն պատանու: Սա որդին էր այն կայսեր, որին հույները որոշ ժամանակ առաջ կուրացրել և զրկել էին թագավորությունից: Այս պատանու մայրը ծագում էր ֆրանկներից: Նրանից հետո հույներն այլևս երբեք թագավոր չունեցան⁴⁹⁶: Պատանին օգնություն խնդրեց [ֆրանկներից] և հնազանդվեց նրանց բռնատիրությանը: Ֆրանկները ողջ ձմեռ, մինչև Քառասնորդաց պահքը, տիրեցին Կոստանդնուպոլսում և հաշտություն կնքեցին Իկոնիայի սուլթան Ռուֆնեղդին իբն Քիլիշ Արսլանի հետ: Վերջինս նրանց խոստացավ ճանապարհ տալ իր երկրում՝ // հոգալով նրանց կարիքները և ուղևորության համար անհրաժեշտ բաները: Ոմանք էլ եկան ծովի ուղղությամբ մինչև Տյուրոս, Սիդոն, Աքքա ու Փյունիկիա և, դուրս գալով, ասպատակեցին մինչև Երուսաղեմի և Տիրեբրիայի մասուլյցները: Նրանք մահմեդական գյուղերից ահագին բազմություն գերեցին: Առևանգեցին նաև բազմաթիվ մարդկանց, որոնք գնում էին Եգիպտոս, ինչպես նաև երևելիների կանանց ու երեխաներին, որոնք ճամփա էին ընկել Դամասկոսից դեպի Եգիպտոս:

503. Մելիֆ ալ-Աշրաֆի արշավանքը դեպի արևելք և
արևելցիների դեմ մղված պատերազմը

Հունաց 1515 (1204) թվականին Մոսուլի տիրակալ և աթաբեկ Նուրեդդինը պատրաստվեց և, զորք հավաքած, եկավ պաշարեց Թեյլ-Աֆարը⁴⁹⁷ իր հորեղբորորդու՝ Սինջարի տիրոջ հետ ունեցած՝ քենի պատճառով: Սինջարի տերը դիմեց Մելիֆ ալ-Աշրաֆին, որը զորք հավաքեց՝ նրան օգնության հասնելու նպատակով: Մեկնելով Ուռհայից՝ նա գնաց բանակեց Բեթ-Շազե⁴⁹⁸ անունը կրող գյուղի աղբյուրների մոտ: Այնտեղ էլ հավաքվեցին եղբայրները՝ Մելիֆ ալ-Աշրաֆը, Սինջարի տերը, Նփրկերտի տեր Մելիֆ ալ-Աուհադը, Ամիդի, ինչպես նաև Սինջարի ու Զե-

գիրքի տերերը: Լսելով այդ, Մոսուլի տիրակալը պատրաստված
եկավ դիմակայելու նրանց: Երբ մարտակարգերը դասավորվեցին
և հնչեցրին շեփոռներն ու թմբուկները, աստված մի քամի ուղ-
ղեց դեպի Մոսուլի տիրակալի կողմնակիցները: Նրանց աչքերը
կուրացան փշող քամուց, հողափոշուց և զորքերի ծխից: Մոսուլ-
ցիները պարտվեցին ու փախան: Դա Մելիք ալ-Աշրաֆի առաջին
հաղթանակն էր: Մելիք ալ-Աշրաֆի կողմնակիցները առաջ շարժ-
վեցին և, հասնելով Մոսուլի մոտակայքը, հափշտակեցին Իրկրի
հանդերում կուտակված բերքը, կողոպտեցին գյուղերն ու ետ
դարձան:

504. Ռուֆնեղդին սուլթանի մահվան մասին

216 // 1517 (1206) թվականին մեռավ Աբուլֆաթահ մեծ սուլ-
թանի որդի Քիլիջ Արսլանի որդի Ռուքնեղդինը: Ռուքնեղդինից
հետո թագավորեց և հռոմոց երկրներին տիրեց նրա մանկա-
հասակ որդին, որի անունն էր Քիլիջ Արսլանշահ⁹⁹: Այդ ժամա-
նակ հայտնվեց պատանու հորեղբայր խոսրովշահը¹⁰⁰, որը, հա-
լածվելով իր եղբայր Ռուքնեղդինից, ապաստան էր գտել մայ-
րաքաղաքում և այնտեղ ամուսնացել մի հույն կնոջ հետ: Լսելով
եղբոր մահը, նա մեկնեց Կոստանդնուպոլսից և, թուրքմենական
ցեղերի ուղեկցությամբ գալով պաշարելով Իկոնիան, պատերազմ
սկսեց իր եղբորորդու դեմ: Վերջինս պարտվեց և քաղաքն ընկավ
[խոսրովշահի] ձեռքը, որը բռնեց ու բանտարկեց պատանուն,
իսկ նրա մեծամեծներին կոտորեց: Այսպես խոսրովշահը տիրեց
հռոմոց երկրներին:

505. խոսրովշահի պարտությունը Մելիք ալ-Աշրաֆից

Այդ ժամանակ խոսրովշահը դաշինք կնքեց Հալեպի տիրա-
կալ Մելիք աղ-Ջահիրի հետ, և վերջինս նախապատրաստված
եկավ պաշարեց Համան: Ութ ամիս շարունակ նա ամենօրյա
հարձակումներ գործեց նրա վրա: Մելիք ալ-Աշրաֆը պատրաստ-
վեց Համայից դուրս վռնդել իր հորեղբորորդի Մելիք աղ-Ջահի-
րին, որովհետև այն նվեր էր տրված իր դստերը: Երբ Մելիք աղ-
Ջահիրը տեսավ, որ Մելիք ալ-Աշրաֆը կազմ ու պատրաստ հա-
սել է Մաբբուզ, օգնական զորք խնդրեց Կապադովկիայի սուլ-
թան խոսրովշահից: Վերջինս անհամար զորքեր ուղարկեց, որոնք
մոտեցան Սամոսատի շրջակայքին: Տեղեկանալով այդ մասին,

Մելիք ալ-Աշրաֆը իր զորքերի և բազմաթիվ արաբների հետ մեկնեց Մաբբուզից և ճակատամարտ տվեց ռումաց⁵⁰¹ զորքերին: Վերջիններս պարտվեցին, և տրաքները գերեցին հոսրովշահի զինվորներին, որոնք բաղկացած էին քսան-երեսուն հոգիանոց խմբերից: Ռումաց [զորքերը] թիկունք գարձրին, և արաբներն ու Մելիք ալ-Աշրաֆի զինվորները տիրեցին նրանց ձիերին ու ունեցվածքին, // մինչդեռ ղրանից առաջ երկրները դողում էին հոսրովշահի զորքերից: Դա Մելիք ալ-Աշրաֆի երկրորդ հաղթանակն էր: Մելիք ալ-Աշրաֆը բարյացակամ էր բոլորի նկատմամբ և մանկությունից վատություն չէր արել որևէ մեկին:

506. Հայոց հլաթ քաղաքի վիճակի մասին

Հայաստանի այս քաղաքը՝ հլաթը, թագավորության աթոռանիստն էր: Շահարմենի մահվանից հետո թագավորեց Բեգթեմուրը⁵⁰², որը նրա ծառաներից մեկն էր: Շահարմենի անժառանգության պատճառով որոշ ժամանակ թագավորելուց և հաջողությունների հասնելուց հետո Բեգթեմուրը մի ուրբաթ օր սպանվեց մզկիթում: Նա ուներ մի փոքրահասակ որդի⁵⁰³, որը շէր կարող զորքերի գլուխ կանգնել: Երկրի իշխանությունն անցավ մի այլ ծառայի ձեռքը, որի անունն էր Հազարդինար⁵⁰⁴: Տիրելով երկրին՝ նա որոշ ժամանակ մնաց թագավորական գահի վրա ու մեռավ: Երկիրն ալեկոծվեց, քաղաքի մեծամեծները պառակտվեցին իրարից, որովհետև նրանցից յուրաքանչյուրն ուզում էր թելադրել իր կամքը: Ոմանք որոշեցին թագավորեցնել Արղունի տիրոջը, որը հոսրովշահի եղբայրն էր, ոմանք էլ ուզեցին հրավիրել Մարդինի տիրոջը, ուրիշները խնդրեցին Մելիք ալ-Աղիլ մեծ սուլթանին, որպեսզի գահն զբաղեցնելու համար ուղարկի իր որդիներից մեկին, սակայն մյուսներն էլ նախընտրեցին Փահլևան⁵⁰⁵ անունով մի ծառայի, որը զինվորների աջակցությամբ զրավեց երկիրը:

Նփրկերտի տերը, որը Մելիք ալ-Աղիլի որդին էր, պատրաստված մտավ այդ երկիրը, գրավեց սահմանամերձ բերդերն ու ետ դարձավ: Մարդինի տերը նույնպես, բանակ և աշխարհազոր հավաքելով, մտավ երկրի խորքերը՝ հլաթին տիրելու նպատակով: Փահլևանը տեսնելով, որ շատերն աչք ունեն երկրի վրա՝ մտածեց, որ ավելի լավ կլինի, եթե ինքը գրավի այն, և դրա համար սպանեց Բեգթեմուրի մատաղ որդուն: Մարդինի տերը չկարողանալով ձեռք ձգել հլաթը, հահագին ոսկի ծախսելուց հետո

218 ձեռնունայն վերադարձավ Մարդին: Իսկ Արզունի տերը // կեղծ դաշինք կնքեց Փահլևանի հետ և, հարմար առիթ գտնելով, սպանեց նրան: Նփրկերտի տերը, զորքեր ստանալով իր հորից, զենքի ուժով առաջ շարժվեց և, վերցնելով իր համակիրներին, գրավեց երկիրը: Խլաթ մտնելուց հետո նա գրավեց բազմաթիվ բերդեր, որոնց թվում՝ Մանազկերտի անառիկ բերդը, և մի շարք այլ վայրեր: Արզունի տերը զզջաց, որ սպանել է Փահլևանին:

507. Մելիք ալ-Ադիլի որդի Մելիք ալ-Աունադի փախուստը Խլաթից⁵⁰⁶

Արզունի տերը զորահավաք կատարեց և եկավ պաշարելու Խլաթը: Երբ Խլաթի տեր Մելիք ալ-Աունադը տեսավ, որ հակառակորդներն իրենից ուժեղ են, հեռացավ Խլաթից և ապաստանեց Մանազկերտի բերդում: Արզունցիները եկան և պաշարեցին այդ բերդը: Եվ մինչ նրանք մարտնչում էին իրար հետ, մեկ ամիս անց Մելիք ալ-Աունադին բազում զորքերով օգնության հասավ նրա եղբայր Մելիք ալ-Աշրաֆը, որն Ուռհայի տերն էր: Քաղաքը պաշարելուց ու նվաճելուց հետո նրանք գրոհով գրավեցին նաև միջնաբերդը: Նրանք կոտորեցին բազմաթիվ մեծամեծների ու երևելիների, ինչպես նաև Արզունի տիրոջ հետ համագործակցած մարդկանց: Մելիք ալ-Աունադը լիակատար իշխանություն ստացավ Խլաթում:

508. Իբերների, այսինֆն՝ գյուրջիների արշավանքը Արզունի տիրոջն օգնելու նպատակով

Արզունի տերը գնաց օգնություն խնդրեց իբերներից՝ Խլաթը վերագրավելու մտադրությամբ: Նրան տրված զորքերը պաշարեցին և գրավեցին Մանազկերտը, որից հետո մոտեցան Խլաթին: Խլաթի տերը ելավ և դիմադրություն ցույց տվեց նրանց: Վերջիններս պարտվեցին, կոտորվեցին, թուլացան և հրաժարվեցին Խլաթին մոտենալու մտքից: Մինչև ձմեռ այնտեղ մնալուց հետո, իբերները ձեռնունայն ետ դարձան:

509. Մելիք ալ-Ադիլի արշավանքը դեպի աբևելի և գուբեթի առաջխաղացումը Սինջարի ուղղությամբ. իբերների, այսինֆն՝ գյուրջիների առաջնորդ Զաֆարիայի⁵⁰⁷ եղբոր՝ Իվանեսի⁵⁰⁸ գերումը

219 Հունաց 1520 (1209) թվականին Մելիք ալ-Ադիլը // զորքերով եկավ և բանակեց Դունայսիրում: Հավաքելով նաև Զեղի-

րեում գտնվող զորքերը և դողացնելով ողջ արևելքը՝ այդ տարվա դեկտեմբեր ամսին նա գնաց Գլաշարեց Շիդդարը, այսինքն՝ Սինջարը: Կես տարի նա կատաղի հարձակումներով սաստիկ նեղություն պատճառեց նրան: Արբելայի և Շահրղորի տեր Մուլլաֆֆարեղդինը, ինչպես նաև Մոսուլի տիրակալը պատրաստվեցին օգնության հասնել Սինջարի տիրոջը: Սակայն մինչ նրանք զբաղված էին դրանով⁵⁰⁹, քառասուն օր անընդհատ ձյուն եկավ, և արեվելքի քաղաքների տներն ու փողոցները լցվեցին ձյունով ու սառույցով՝ սոսկալի ուժեղ ցրտի պայմաններում: Չմուսն ցրտից Մելիք ալ-Ադիլի զինվորները թուլացան, և նա հաշտություն կրեքեց Սինջարի խնդրում: Հետո գնաց գրավեց Մծբինն ու հաբուրի գավառը և թողեց գնաց հառան:

Մինչ նա գտնվում էր հառանում, իբերներն սկսեցին ասպատակել հլաթի երկիրը և դավ նյութել խլաթեցիների հետ՝ քաղաքն իրենց հանձնելու համար: Նրանք գաղտագողի եկան իրենց առաջնորդ Իվանեսի հետ, որը իբերների գլխավոր հրամանատար Զաքարիայի եղբայրն էր: Խլաթի տերը, զգալով խլաթեցիների և իբերների դավադրությունը, գիշերային հարձակում ձեռնարկեց: Իբերների սիրտը կոտրվեց, նրանք նեղ դրության մեջ ընկան, իսկ Իվանես զորագլուխը գերի բռնվեց: Հետո իբերները հաշտություն կնքեցին և փրկագնեցին իրենց զորագլուխ Իվանեսին ութսուն հազար դինարի և երկու հազար գերիների դիմաց: Իսկ Իվանեսի դստերը կնության տվին հլաթի տեր Մելիք ալ-Աուհադին: Մելիք ալ-Ադիլը՝ ցնծության, իսկ նրա բոլոր հակառակորդները ահուդողի մեջ էին:

510. Կիլիկիո երկրի, ինչպես նաև Լևոն իշխանի⁵¹⁰ հնարամտության մասին

Հունաց 1520 (1209) թվականին հոսորովչահ սուլթանը պատրաստվեց և անհամար զորք հավաքեց՝ Կիլիկիո երկիրն ասպատակելու նպատակով: Նրբ Կիլիկիայի իշխան Լևոնը տեսավ, որ

220 հոսորովչահը պատրաստվում է մտնել իր երկիրը, // մի խորամանկ դավ սարքեց: Նրա մեծամեծներից մեկն ուղարկվեց սուլթանի մոտ և ձևացրեց, թե գժտվել է իր տիրոջ՝ Լևոնի հետ: Խիստ ամբաստանելով վերջինիս սուլթանի առջև, նա հավաստիացրեց, որ եթե իրեն զորք տրվի, ապա կմտնի հայոց երկիրը և նշանավոր բերդերը կհանձնի սուլթանի ձեռքը: Սուլթանը հավատաց ու նրան տվեց իր բանակի երևելի և ազնվական մարդկանց, ինչպես

նաև ահագին ոսկի: Երբ նա առաջնորդեց նրանց դեպի դարանակալման վայրը, թուրքերի կողմից շնկատված դարանակալները հարձակվեցին նրանց վրա և կոտորեցին այդ ղորաբանակը: Հրամանատարները գերի ընկան և շղթաների մատնվեցին: Լսելով այդ, խոսրովչահը զայրացավ ու զորահավաք կատարեց՝ հայերից վրեժ լուծելու և հաշիվ պահանջելու նպատակով: Նա կաղմ ու պատրաստ մտավ հայոց երկիրը և սկսեց ասպատակել ու ավարի մատնել այն: Գրավելով Բերդուս⁵¹¹ կոչվող բերդը, նա ուզեց մտնել երկրի խորքերը, բայց Մելիք ալ-Ադիլի միջնորդությամբ նրանց միջև հաշտութուն կայացավ, և սուլթանը վերագարձավ իր երկիրը:

511. Սուլթան խոսրովչահի սպանության մասին

1522 (1211) թվականին խոսրովչահը պատրաստվեց մտնել դեռևս հույների ձեռքում մնացած երկրները: Հույներն ունեին մի առաջնորդ, որի անունն էր Լասկարիս⁵¹²: Երբ սուլթանը զորք հավաքած ներխուժեց հունաց երկրները և սկսեց ավերել ու կոտորել, հույները նրա մոտ դեսպաններ ուղարկեցին՝ նվերներով, հաշտության խնդրանքով և տուրք վճարելու պատրաստակամությամբ: Սակայն վերջինս չհամաձայնեց, և այդ պատճառով նրանք օգնություն խնդրեցին մայրաքաղաքի ֆրանկներից: Օգնության փութալով հույներին՝ ֆրանկները հսկողության տակ առան երկրի մուտքը և ամբարտակներ կառուցեցին այդ կողմերով հոսող գետի վրա: Ջրերը ողողեցին ողջ դաշտը և ցեխ առաջացրին: Ֆրանկները հարձակվեցին թուրքերի վրա և ջախջախեցին նրանց: 221 Սուլթան խոսրովչահը սպանվեց կովում, իսկ // թուրք զինվորները սրի մատնվեցին: Փախուստի դիմողներն ընկան ցեխի մեջ և թաղվեցին: Նույնիսկ մեկ հոգի չփրկվեց նրանցից: Ֆրանկները, անհամար ձիեր, զենք ու ոսկի ձեռք բերելով, ցնծությամբ ետ դարձան:

512. Խլաթի տիրակալ Մելիք ալ-Աուհադի մահվան մասին

Հունաց 1523 (1212) թվականին Խլաթ քաղաքում հիվանդացավ Մելիք ալ-Ադիլի որդի Մելիք ալ-Աուհադը: Երկար ժամանակ հիվանդ մնալով և տեսնելով, որ հիվանդությունը սաստկանում է, նա Ուահայից կանչել տվեց իր եղբայր Մելիք ալ-Աշրաֆին և նրան հանձնեց թագավորությունը: Երբ արդեն Մելիք ալ-Աշրաֆը

գտնվում էր հլաթում, նրա եղբայր Մելիք ալ-Աուհադը մեռավ: Մելիք ալ-Աշրաֆը տիրեց հլաթին, ինչպես նաև նրան ենթակա երկրներին ու նփրկերտին՝ ժառանգելով եղբոր բոլոր գանձերը:

Այդ տարի թուրքմենները գերեցին ծովափնյա Բիսինուս⁵¹³ քաղաքում մնացած հունաց թագավորին և բերին Իկոնիայի սուլթանի մոտ: Նա ետ գնեց իր անձը երկու հարյուր հազար կարմիր դինարով, քաղաքը հանձնեց սուլթանին և հնազանդություն հայտնեց նրան:

513. Մելիք ալ-Աղիլի ժամանումն Ուռնա

1526 (1215) թվականին Մելիք ալ-Աղիլը եկավ Ուռնա իր փոքրահասակ որդու՝ Շիհաբեդդին Ղազի Մելիք ալ-Մուլաֆֆարի⁵¹⁴ հետ, որը տիրեց Ուռնայի և հառանի գահին: Այդ ժամանակ Ուռնան շենանում էր, իսկ ուռնայեցիները բարգավաճում էին՝ առևտրով և շինարարական ձեռնարկումներով: Ուռնայում քիչ տեղեր էին մնացել չվերականգնված: Շիհաբեդդինը, ավելի քան իր մյուս եղբայրները, հետևում էր մահմեդական օրենքներին: Միաժամանակ նա խիզախ հեծյալ ու պատերազմող էր:

Այդ ժամանակ մեռավ նրա հորեղբորորդի Մելիք ալ-Ջահիրը՝ Հալեպի տերը: 1526 (1215)* թվականին մեռավ նաև Մելիք ալ-Աղիլը⁵¹⁵: //

Երեք տարի Ուռնայում մնալուց հետո, Շիհաբեդդինը Ուռնան հանձնեց իր Մելիք ալ-Աշրաֆ եղբորը և ստացավ հլաթն ու նփրկերտը: Հազիվ երկու տարի էր անցել հլաթում Շիհաբեդդինի տիրակալումից հետո, երբ Մելիք ալ-Աշրաֆը որոշեց ետ վերցնել նրանից հլաթը: Զգալով այդ, Շիհաբեդդինը շհանդուրժեց և, ապստամբելով Մելիք ալ-Աշրաֆի դեմ, պատրաստվեց պատերազմել նրա հետ: Մելիք ալ-Աշրաֆը զորք հավաքեց և մեկնեց հլաթ: Շիհաբեդդինը փակեց հլաթ քաղաքի դարպասները և ճակատամարտ տվեց իր եղբայր Մելիք ալ-Աշրաֆին: Սակայն խլաթեցիները և Շիհաբեդդինի զորքերը ակնհայտորեն ի վիճակի չէին պատերազմելու Մելիք ալ-Աշրաֆի դեմ: Այդ պատճառով հարձակման անցնելով՝ Մելիք ալ-Աշրաֆի զորքերը ճնշում գործադրեցին նրանց վրա և ներխուժեցին քաղաք: Շիհաբեդդինին բռնեցին ու նստեցրին նփրկերտում: Իշխանության գլուխ անցնելով՝ նա նփրկերտում վերացրեց բոլոր մաքսային հարկերը և

* Լուսանցագրություն. «Մելիք ալ-Աղիլը մեռավ 1529 (1218) թվականին»:

արգելեց քրիստոնյաներին իրենց տներից դուրս գինի խմել կամ ցերեկը մեռել թաղել: Երկու տարի հետո նա գնաց Մեքքա՝ աղոթելու: Վերադառնալով Մեքքայից նա խախտեց իր խոստումը և նորից հաստատեց մաքսային հարկերը: Սակայն ոչ ոքի նա չզրկեց՝ ո՛չ քրիստոնյաներին, ո՛չ հրեաներին, թեև մահմեդականներից բացի բոլորին ատում էր:

514. Երաչախ և նեղ տարիների, ինչպես նաև դժնդակ մորեխի հարձակման մասին, որ խժոեց անխղճաբար

223 Հունաց 1534 (1223) թվականին հացահատիկի պակասութիւն և թանկութիւն սկսվեց Բաբելոնից մինչև Եփրատ դետն ու Հալեպի սահմանները: Խեղ մարդիկ ցանք էին կատարում, բայց անձրև չկար: Սերմերից շատերը ծլարձակեցին, սակայն քանի որ անձրև չեկավ, չորացան: Իսկ այն սերմերը, որ ցանվում էին անձրեվից հետո, թռչունների բաժին էին դառնում: Որոշ տեղերում անձրևներ եկան և ցանքսերը պտղաբերեցին, // սակայն երբ հասավ հնձի ժամանակը, մորեխները հարձակվեցին և, կարծես եփած պատրաստ գտնելով, խժոեցին հացահատիկը: Այդ պատճառով ցորենի մեկ քաշի¹⁶ գինը աստիճանաբար բարձրացավ նախ՝ մինչև 15 արծաթ¹⁷, ապա՝ մինչև 25: Նույնը նաև գարին, բակլան, ոսպը, սիսեռը և մյուս բաները, որոնք եթե առաջ վաճառվում էին մեկ արծաթով, դարձան չորս արծաթ¹⁸: Արևելցիները, առանց հարցնելու թանկն ու էժանը, կրում էին ուղտերով: Երբ Ուռհայի քրիստոնյաները տեսան, որ ողջ ժողովուրդը դառնացած հուսահատվել է կյանքից, և ոչ ոք օգնության ձեռք չի մեկնում, քանի որ աստված զայրացել է աշխարհի վրա, որոշեցին պաղատել և ողորմութիւն բաշխել, որպեսզի աստված գթա իր արարածներին և անձրև ուղարկի:

515. Ուռհայեցիների պաղատանքը և ողորմութիւնները

Այդ ժամանակ Ուռհայի լեռան վանականների մեջ հուշակ էր վայելում Օտարների վանքում բնակվող Ռաբբան Բարսուման՝ մի պատվարժան ծերունի և օրինակելի միայնակյաց: Քահանաները և քաղաքի բնակիչները որոշեցին վեր կենալ և պաղատանք մատուցել աստծուն: Տղամարդիկ, կանայք և երեխաները շքախմբով դուրս եկան քաղաքից և Բորոտների ջրհորից այն կողմ

սկսեցին պաղատել, աղոթել և երկրպագել: Բոլոր հակոբիկները, հույները և հայերը միաբերան ծնրադրությամբ երեսները հպում էին հողին և բաց սրտով ու մերկ գլխով դառնաղի արտասուք թափում: Այսպես վարվեցին շորս օր, բայց անձրև չեկավ:

516. Հավատացյալների գանգատը փհանաներից Ռաբբան // Բարսումայի առջև

Երբ ժողովուրդը տեսավ, որ անձրև չի գալիս, հակոբիկների, հույների և հայերի բազմությունը մոտեցավ Ռաբբան Բարսումային, որը փայլում էր այդ օրերին: Նրանք ասացին. «Մենք արժանի չենք աստծու ողորմածությանը, որովհետև քահանաները, որոնք լույս և աղ պետք է լինեին, դարձել են խավար և անհամություն: Նրանք զրկում են միմյանց, իրար վերաբերվում ատելությամբ ու շարամտությամբ: Նրանք չեն խորշում երաժիշտների ընկերակցությունից և գինի են խմում, նույնիսկ հարբում ու փսխում են: Ո՛չ աստծուց են ամաչում, ո՛չ մարդկանցից: Նրանց տեսնելով՝ սովորական հավատացյալները, որոնք տկարամիտ ու անգիտակից են, մի՞թե ավելին չեն անի, քան նրանք: Ամենավատն այն է, որ նրանք իրար զրպարտում են տիրակալների առջև, և եթե չլիներ վերջիններիս բարությունը, միմյանց կղրկեին ունեցվածքից ու կյանքից»:

Երբ Ռաբբան Բարսումա ճգնավորը հավատացյալներից լսեց այս բաները, կանչեց քահանաներին ու կղերականներին և ասաց նրանց. «Զեր պատճառով է աստված զայրացել մեզ վրա»: Նա հանդիմանեց նրանց բաղում կշտամբանքներով և պարտավորեցրեց աստծու խոսքով, որ այլևս գայթակղության պատճառ չդառնան ո՛չ հավատացյալների, ո՛չ էլ իրենց անձանց համար: Նա ասաց. «Ահա ձեր աչքով իսկ տեսնում եք ձեր և ձեր որդիների կենաց վախճանը: Ողջ ժողովուրդը համոզվեց, որ մեր շար մեղքերի պատճառով դադարեցին անձրևները»: Հետո նա հորդորեց նրանց, որ ողորմություն բաշխեն, մոռանան միմյանց նկատմամբ իրենց սրտերում պահած քեներ և հետևեն Սուրբ Գրքի պատվիրաններին:

516. Ուռհայեցիների բաշխած ողորմությունները, Սուրբ Կիրակիի մեծաբույր և վարսերի ու խոպոպների խուզումը⁵¹⁹

Այնուհետև ուռհայեցիներից յուրաքանչյուրն իր ուժերի ներածի չափով ողորմություն բաժանեց: Ով պատճառ էր դարձել

որևէ մեկի բանտարկութեան, հանել տվեց հանցագործին բանտից: Ովքեն ունեւր մի ուրիշի նկատմամբ, այդ օրերին մոռացաւ քենը: Նրանք խոստացան // չբացել իրենց խանութները կիրակի օրը և շծածկել իրենց գլուխները ավետարանի ընթերցման ժամանակ: Ողջ ժողովուրդը դադարեցրեց առևտուրը, խանութները փակվեցին, իսկ արհեստավորները ձեռք քաշեցին իրենց արհեստներից, որովհետև սուգը համընդհանուր էր: Այսպես յոթ օր նրանք անցկացրին ծոմով, աղոթքներով, ողորմություններով, աղերսանքներով ու տխրութեամբ: Ինչպիսի՞ ողբալի տեսարան էր, երբ նրանք աղերսում ու պաղատում էին աստծուն: Երբ Ռաբբան Բարսուման հորդորում էր ժողովրդին, նրան լսում էին ինչպես մի մարգարեի: Ավետարաններ և խաչեր բռնած՝ նրանք վանքերից և քաղաքից բերին ու մեծարեցին սրբերի մասունքները: Ժողովուրդն այսպես աղաղակ էր բարձրացրել առ աստված, բայց անձրև չէր գալիս:

Պաղատանքի ութերորդ օրը Ռաբբան Բարսուման տեսավ, որ ամպերը խտանում են և կարծես անձրև պիտի տեղա, սակայն թեև երկինքն ամպամած էր, ոչինչ չիջավ մի քանի կաթիլից բացի: Այնժամ Ռաբբան Բարսուման սկսեց օրինակներով քաջալերել և մխիթարել ժողովրդին, ասելով. «Երբ որևէ մեկը հիվանդանում է, անմիջապես կարիք է զգում բժշկի: Իսկ բժիշկը ջանում է դեղերով կամաց-կամաց վանել հիվանդի ցավերն ու տառապանքները: Նույնպես և աստված, փառք իր անվանը, երկարամտութեամբ ուզում է կամաց-կամաց, օրեցօր բուժել նախ և առաջ մեր հոգու ախտերը: Եթե նա անձրև ուղարկեր շորրորդ, հինգերորդ կամ ութերորդ օրը, մեր մեղքերը չէին մաքրվի, և մեր հոգու հիվանդությունները չէին բուժվի: Արդ, մեր աչքերի արտասուքները երկրորդ մկրտություն դարձան մեզ համար: Ես ձեզ խնդրում եմ, սիրելիներս, տեսեք և զգուշացեք մեղքի մեջ ընկնելուց, որպեսզի անցնի այն փորձությունը, որին մենք դատապարտված ենք»: Ինձ թվում է, թե Ռաբբան Բարսուման այդ բանն ասաց մարգարեաբար, քանի որ եկան վատ տարիներ, ուղեկցված երաշտով, մորեխով և տերերի բռնություններով, որոնք գյուղացիների համար // սերմացու ցորեն էին պահանջում: Հետո նա աղոթեց ժողովրդի վրա, և ամեն մարդ գնաց իր տունն ու այլևս դուրս չեկավ:

Մյուս օրը, փետրվարի 9-ին, աստված անձրև ուղարկեց և ցուցաբերեց իր ողորմածությունը: Ողջ աշխարհը ցնծաց: Բայց այդ տարվա բերքը քիչ եղավ: Հաջորդ տարի երկիրը կարծես հրի

մատնվեց հացահատիկի պակասից ու տերերի բռնութիւններէն: Նրանք քաղաքաբնակ երևելիներից և հացահատիկ ունեցող գյուղացիներից խլում էին ցորենն ու գարին և բաշխում էին աղքատ ու չքավոր մշակներին՝ ցանելու համար: Ստանալով սերմացուն՝ վերջիններս շնչին մասը ցանում էին, մնացածն ուտում, քանի որ տասնմեկ տարի անընդհատ բերք չեղավ: Անձրևի պակասի պատճառով ոմանք թեև շնչին բերք էին ստանում, բայց երբ հասնում էր հնձի ժամանակը, այն էլ մորեխն էր խժռում:

Այսպես վատ էին վարվում Ուռհայի, Խառանի, Սրուճի, Ռեշայնայի, Ինչպես նաև երկրամասի բոլոր կողմերի տերերը՝ հարստահարելով ու գրկելով շատերին: Գյուղացիներին սերմացուով օգնելու օրէնքը պարտագրեց Մարդինի տերը, սակայն դա անիմաստ կորուստ էր և՛ գյուղացիների, և՛ սերմացուի տերերի համար: Թեև հինգ տարի շարունակ յուրաքանչյուր տարվա համար ունևորներից սերմացու էին ստանում, բայց այդ հինգ տարում կալերում մեկ տարվա բարիք չկուտակվեց, որովհետև սերմացուն առնում էին ոչ թե բարի կամեցողութեամբ, այլ բռնութեամբ: Լեզուն անզոր է պատմել այն տանջանքները, շարշարանքները և հարկադրանքները, որ պատճառում էին վերակացուները: Բարեհամբույր և ողորմած սուլթան Մելիք ալ-Աշրսֆը, տեղյակ չլինելով Ուռհայի, Խառանի, Սրուճի և Ռեշայնայի բնակչության վիճակին, հրամայում էր շափով սերմացու բաժանել գյուղացիներին: //

227

517. Ֆրանկների և հունգարական թագավորի⁵²⁰ արշավանքը դեպի Աֆա և Կահիրեի մոտակայքում գտնվող Դամիատ⁵²¹ ֆաղափի պաշարումը նրանց կողմից

Հունաց 1531 (1220) թվականին* հունգարական թագավորը և Հոմի պապի⁵²² կողմից ուղարկված լեզատր⁵²³ անհամար զորքերով և ծովափի ռազմական ուժերի ու Աքքայի թագավորի⁵²⁴ ուղեկցութեամբ արշավանքի ելան: Նավեր ու մակույկներ նստելով՝ նրանք ուղղութիւն վերցրին դեպի Եգիպտոսի ծովափին գտնվող Դամիատ քաղաքը և հենց ծովում էլ նավերի վրայից սկսեցին

* Լուսանցագրութիւն. «Այդ ժամանակ, 1530 (1219) թվականին, դուրս հորդաց հոների ժողովուրդը, որոնք այսօր թաթար են կոչվում: Նրանք սրի մատնեցին ողջ պարսից տերութեան սահմանները և քարուքանդ արին պարսիկների բարեշնք քաղաքներն ու դավառները: Պարսից Ջալալբեղդին մեծ սուլթանը փախավ և ապաստան դտավ իրերների երկրի և Խլաթի մոտ գտնվող մի բերդում»:

մարտնչել նրա դեմ: Կատաղի հարձակումներ գործելով նրա վրա՝ ֆրանկները մի զարմանահրաշ բուրդ շինեցին, որտեղ տեղավորեցին քաջասիրտ մարտիկներ, մանգղիոններ և զանազան պատերազմական մեքենաներ: Քաղաքն առնելով ողակի մեջ և խափանելով նրա ելումուտը՝ շուրջ երկու տարի նրանք հարձակվում էին և՛ ծովից, և՛ ցամաքից՝ ճնշում գործադրելով դամիատցիների վրա: Դամիատում այնպիսի սաստիկ սով առաջացավ, որ կերան նույնիսկ սատկած կենդանիներին: Նրանք թուլացան կրովից ու սովից, իսկ ֆրանկները սրտապնդված՝ սրի ուժով գրավեցին Դամիատն ու կոտորեցին նրա անհամար բնակիչներին:

Գրավումից հետո գժտություն ծագեց հունգարական թագավորի²³ և լեգատի, այսինքն՝ Հռոմի պապի փոխանորդի միջև: Վերջինս ասաց թագավորին. «Դամիատ քաղաքը քեզ չենք տա, իսկ մահմեդականներից խլված երկրներից էլ քեզ կհատկացնենք միայն մի մասը»: Եվ ֆրանկների վատ սովորության համաձայն, հունգարական թագավորը խռովեց ու, վերցնելով իր զորքերը, մեկնեց // իր երկիրը: Ինչ վերաբերում է լեգատին, Աքքայի թագավորին, Ֆրեր եղբայրներին, Հոսպիտալիերներին և ծովափի զինվորներին, ապա նրանք ցրվեցին մահմեդականների երկրներում և սկսեցին ավերածություններ գործել: Երբ Մելիք ալ-Ադիլի թագավոր որդիները՝ Եգիպտոսի մեծ սուլթան Մելիք ալ-Քամիլը և նրա եղբայր Մելիք ալ-Մուազղամը՝ Դամասկոսի տերը, տեսան, որ ֆրանկներն այդքան ուժեղացել են, մտահոգվեցին իրենց երկրների ճակատագրով:

518. Երուսաղեմի ավերումը

Հունաց 1536 (1225) թվականին Երուսաղեմի տեր Մելիք ալ-Մուազղամը հրամայեց քանդել Երուսաղեմի պարիսպն ու տները: Երբ հրամանն ստացվեց, մահմեդականները քարը քարի վրա չթողին, բացի Հարության մեծ եկեղեցուց և Սողոմոնի տաճարից, որը մահմեդական մզկիթ էին դարձրել: Քաղաքը վերածվեց ավերակակույտի, որպեսզի ֆրանկները չգան և չպաշարեն այն: Մելիք ալ-Քամիլն իր եղբորը՝ Դամասկոսի և Երուսաղեմի տիրոջն ուղարկեց իրենց մյուս եղբոր՝ Միշագետքի տիրակալ Մելիք ալ-Աշրաֆի մոտ՝ պորահավաք կատարելու և օգնության հասնելու խնդրով: Մելիք ալ-Աշրաֆը պատրաստություն տեսավ և, հավաքելով արևելքի զորքերն ու մի մեծ բազմություն արաբներից, ուղղվեց դեպի Եգիպտոս: Եգիպտոսի և Մելիք ալ-Աշրաֆի զորքերը միացան իրար և ճակատամարտի պատրաստություն տեսան:

Երբ կողմերը դասավորվեցին դեմ-դիմաց, Ֆրանկ զինվորներն իրենց վատ սովորութեան համաձայն, շտապեցին և նետվեցին մահմեդականների վրա: Մահմեդական զորքերը, նկատելով ֆրանկների անզգուշ վարմունքը, նրանց հնարավորութուն տվին, որպեսզի հեռանան Դամիատից: Երբ ֆրանկները հեռացան, մահմեդական զորքերը փութով գրավեցին նրանց ճամբարը և ճանապարհը, որպեսզի նրանք Դամիատ չմտնեն: Հետո մահմեդականներն սկսեցին կոտորել ֆրանկներին. սուրը գործեց մինչև ժամը ինը: Մահմեդականներն ու ֆրանկները հոգնեցին ամբողջ օրվա ճակատամարտից: Ֆրանկներն իրենց կյանքից ձեռք քաշեցին, որովհետև մահմեդականները գրավել էին Դամիատի ճանապարհն ու նրանց ճամբարը: // Նրանք շգիտեին, թե ինչ անեն: Հայացք գցելով՝ նրանք մի բարձրադիր վայր նկատեցին և, թիկունք դարձնելով, փախսն դեպի այդ բարձունքը: Մահմեդականները մեծապես ուրախացան և, ողջ զիշեր աշխատելով, ահռելի սեղոս գետը շրջեցին դեպի այդ վայրն ու շրջասլատեցին այնտեղ ապաստանած ֆրանկներին: Երեք օր նրանք այնտեղ տառապեցին քաղցից՝ իրենց ձիերի հետ միասին: Մահմեդականները մտադիր էին սրի անցկացնել դրսում գտնվող ֆրանկներին, բայց խորհրդակցելով իրար հետ, հասկացան, որ եթե կոտորեն դրսի ֆրանկներին, կղժվարանա քաղաքի գրավումը ներսում գտնվող ֆրանկների ձեռքից, որովհետև վերջիններս մեծ ուժեր, զինամթերք և պարեն ունեին, որ ստանում էին ծովով: Այգ պատճառով համաձայնութեան գալով և դեսպաններ ուղարկելով ֆրանկների մոտ, նրանց հաղորդեցին. «Մենք ձեզ պես շենք վարվի, հանձնեցե՛ք մեզ Դամիատը, և երզվում ենք, որ ձեզ վնաս չենք պատճառի»: Ֆրանկները գոհ էին զրանից, որովհետև քաղցից մեռնում էին: Ֆրանկներն իրենց որոշ մարդկանց ուղարկեցին ներսում գտնվողների մոտ, որից հետո և՛ ներսի, և՛ դրսի ֆրանկները երզում տվին մահմեդականներին, վերջիններս էլ իրենց հերթին երզվեցին նրանց, և ֆրանկները Դամիատը տվին նրա տերերին:

Սա երրորդ հաղթանակն էր Մելիք ալ-Աշրաֆի, որն արժանի է բարի հիշատակի՝ իր բարի կամեցողութեան և բոլորի նկատմամբ ցուցաբերած լավ վերաբերմունքի համար: Ֆրանկներից ամեն մեկը վերադարձավ իր երկիրը առանց որևէ արդյունքի, մինչ Մելիք ալ-Աշրաֆը, նստած Եգիպտոսում, զվարճանում էր կերուխումով և որսախաղով: Մելիք ալ-Մուազզամը, որը վերադարձավ Դամասկոս, տեսնելով Մելիք ալ-Քամիլի և Մելիք ալ-

Աշրաֆի միաբանութիւնն ու փոխադարձ սերր, նախանձեց նրանց
ու սկսեց վախենալ իր եղբայրներէից:

519. Զալալեղդին⁵²⁶ մեծ սուլթանի՝ Պարսից քազավորի
արշավանքը դեպի հլաք և Հայաստան. Մելիք ալ-
Քամիլի և Մելիք ալ-Աշրաֆի եղբայր Մելիք
ալ-Մուազզամի՝ Դամասկոսի տիրոջ մահը
1539 (1228) քվականին

230

// Այս Զալալեղդինը մի արկածախնդիր և կործանարար միտք
հղացավ Դամասկոսի տեր Մելիք ալ-Մուազզամի նենգ խորհրդով:
Վերջինս իր եղբայրներէից թաքուն դեսպաններ ուղարկեց պարսից
թագավորի մոտ՝ զրդելով նրան ասպատակելու հլաթի երկիրը և
առաջարկելով դաշինք կնքել իր հետ ու իրար միջև խնամիական
կապեր հաստատել: Պարսիկներին նա հոյակապ նվերներ ուղար-
կեց: Պարսից թագավորն իր հերթին նվերներ ուղարկեց Մուազ-
զամին: Պարսիկն իրականացրեց այդ շար ծրագիրը և, Վորքեր
ուղարկելով, ասպատակեց հլաթի երկիրը: Այդ ժամանակ հլաթի
տերն էր Մելիք ալ-Աշրաֆի մեծամեծներէից մեկը՝ Հաջիբ Ալի ա-
նունով: Սա, որ կառավարում էր հլաթը, երկու տարի կարողա-
ցավ դիմադրել պարսից զորքերին, և աստծու կողմից նրան հաղ-
թանակ բաժին ընկավ: Նա գնաց գրավեց սլարսիկներին պատկա-
նող մի բերդ և նույնիսկ գերեց պարսից թագավորի կնոջը: Ավա-
րի մատնելով նաև նրա ունեցվածքը՝ նա մեծ ցնծությամբ վերա-
դարձավ հլաթ: Մելիք ալ-Աշրաֆը Եգիպտոսում իմացավ Հաջիբ
Ալիի սխրագործութիւնը պարսիկներէի հանդեպ: Իսկ Մելիք ալ-
Քամիլը սկսեց տխրել Հաջիբ Ալիի հաղթանակի առթիվ, այսինքն՝
սկսեց նախանձել նրան:

Երբ պարսից թագավորը լուր ստացավ, որ իր կինն ու գան-
ձերը ավարի են մատնվել, անհամար զորք հավաքեց՝ Հաջիբ Ալի-
ից վրեժ լուծելու նպատակով: Նա եկավ պաշարեց հլաթը և ամ-
բողջ ամառ կատաղի հարձակումներ գործեց նրա վրա: Բայց նա
չկարողացավ գրավել հլաթը և ողջ շրջակայքն ավերելուց ու բնա-
կիչներին կոտորելուց հետո թողեց գնաց իր երկիրը: Հաջորդ տա-
րի նա նորից հավաքեց իր զորքերը և եկավ պաշարեց հլաթը:
Խիզախաբար մարտնչելով՝ պարսից զինվորները գրավեցին քա-
ղաքը և թափանցեցին մինչև նրա կեսը: Պարսիկներն ու խլաթե-
ցիներն սկսեցին կոտորել իրար: Այդ տեսնելով՝ թաղավորի սի-
րելի զորավարներէից մեկը խորհուրդ տվեց պարսից թաղավորին

231 և ասաց. // «Դեռ չհասած քաղաքի կենտրոնին մեր զինվորներն արդեն սկսել են կոտորվել խլաթեցիների սրից: Ավելի լավ է վերադառնանք մեր դրսի ճամբարը և՛ սովով նեղելով խլաթեցիներին, ընկճենք նրանց»: Նրանք շրջվեցին ու դուրս եկան և շարունակեցին կռիվը:

Երբ վրա հասավ խստաշունչ ձմեռը, կռիվը չդադարեց: Հաջիբ Ալին հերոսաբար դիմադրում էր և խելացիորեն կազմակերպում ու ղեկավարում զորքերը: Ամեն օր նա սուրհանդակներ էր ուղարկում իր տիրոջ՝ Մելիք ալ-Աշրաֆի մոտ, խնդրելով, որ օգնություն հասնի, քանի որ իր զորքերն ի վիճակի չէին վանելու պարսիկներին: Իսկ Մելիք ալ-Աշրաֆը ուժեր էր խնդրում իր եղբայր Մելիք ալ-Քամիլից: Սակայն Մելիք ալ-Քամիլը սուտ պատճառաբանություններ ներկայացրեց իր եղբայր Մելիք ալ-Աշրաֆին, թե իբր ձմեռ է, և եգիպտական զորքերը չեն կարող հաղթահարել իսլաթի ձյունները:

Այսպես երկու տարի անցավ, բայց Մելիք ալ-Աշրաֆը իսլաթ չգնաց: Խլաթեցիները երկու տարի տառապեցին քաղցից, մարտերից ու շրջափակումից: Նրանք այդ վիճակի մեջ էին, երբ մեռավ Դամասկոսի և Երուսաղեմի տեր Մելիք ալ-Մուազզամը՝ Մելիք ալ-Քամիլի և Մելիք ալ-Աշրաֆի եղբայրը: Երկու եղբայրները, պատրաստություն տեսնելով, եկան պաշարեցին Դամասկոսը՝ այն գրավելու նպատակով: Այնտեղից Մելիք ալ-Աշրաֆը պարսիկների դեմ ուղարկեց իր ծառաներից մեկին՝ փոքրաթիվ ուժերի հետ, միաժամանակ Հաջիբ Ալիին սպանելու կարգադրությամբ: Այդ բանին Մելիք ալ-Աշրաֆը հարկադրվել էր իր եղբայր Մելիք ալ-Քամիլի դրդմամբ, որն ասում էր. «Զեմ թողնի, որ զորքերը գնան իսլաթ, մինչև քո ուղարկած մարդուն չհրամայես սպանել Հաջիբ Ալիին»: Մելիք ալ-Քամիլը ոխ ունենալով Հաջիբ Ալիի նկատմամբ, որովհետև վերջինս իր տիրոջը գրել էր, որ հավատ չընծայի իր եղբայր Մելիք ալ-Քամիլին, քանի որ նա նենգ և խորամանկ մարդ է: Սակայն աստուծու կամքով այդ նամակն ընկել էր Մելիք ալ-Քամիլի ձեռքը, // այդ պատճառով էլ նա ստիպեց իր եղբորը սպանել Հաջիբ Ալիին: Եվ երբ Մելիք ալ-Աշրաֆի ծառան իր զորքերով գնաց մտավ իսլաթ, հնար գտնելով՝ սպանեց Հաջիբ Ալիին:

232 Պատմում են, թե իսլաթում այնպիսի սով է եղել, որ Մելիք ալ-Աշրաֆի եղբայրակիցները կերել են նույնիսկ իրենց ոտնամանների կաշին: Լեզուն անզոր է վերարտադրել իսլաթի բնակչության կրած դառն շարձարանքներն ու սարսափելի տառապանքները: Ո՛չ կաշի, ո՛չ էլ պիղծ կենդանիներ էին մնացել ուտելու

համար: Երբ ժողովրդի մեծ մասը մեռավ սովից, մյուսներն ըստիպված էին հանձնվել և սրի մատնվել, քանի որ պարսից թագավորը երդամամբ վճռել էր՝ խլաթեցիներին շրջափակման մեջ պահելով սպառել սովից, մինչև Մելիք ալ-Աշրաֆը ելներ և դիմակայեր իրեն: Երբ խլաթեցիներն իմացան, որ Մելիք ալ-Աշրաֆը պաշարել է Դամասկոսը՝ այն նվաճելու մտադրությամբ, դադարեցին դիմադրել պարսիկներին: Վերջիններս, հարձակման անցնելով, մտան հլաթ և սրի անցկացրին այնտեղ մնացած բոլոր մարդկանց: Արյունն այնտեղ հոսում էր ջրի նման: Մելիք ալ-Աշրաֆի եղբայրն ու կինը, որը վերոհիշյալ իբերացի Իվանեսի դուստրն էր, գերի ընկան: Այնպես կողոպտեցին ու ավարի մատնեցին հլաթը, որ մի շուն անգամ շթողին հաշելու համար:

520. Դամասկոսի առումը Մելիք ալ-Քամիլի և Մելիք ալ-Աշրաֆի եղբուրդու ձեռքից

Հունաց 1540 (1229) թվականին Մելիք ալ-Քամիլը և Մելիք ալ-Աշրաֆը Մուաղղամի որդու ձեռքից խլեցին Դամասկոսը, և այն անցավ Մելիք ալ-Աշրաֆին: Իրենց պատանի եղբորորդուն նրանք արսորեցին Եգիպտոսի ճանապարհին գտնվող Կրակ և Շուբաք բերդերը: Մելիք ալ-Աշրաֆը իր եղբայր Մելիք ալ-Քամիլին տվեց Ուտհան, Խառանը, Սրուճը, Ռեշայնան ու Ռակկան և դրանց փոխարեն ստացավ միայն Դամասկոսը:

233 Այդ տարին, երբ հլաթը գրավվեց // Մելիք ալ-Աշրաֆի ձեռքից, իսկ Դամասկոսը՝ Մուաղղամի որդուց, և երբ Դամասկոսն անցավ Մելիք ալ-Աշրաֆին, իսկ Միջագետքը՝ Մելիք ալ-Քամիլին, հունաց 1540 (1229) թվականն էր:

521. Ամփարուրի⁵², այսինքն՝ ֆրանկ թագավորների նոր արշավանքը և Երուսաղեմի առումը Մելիք ալ-Քամիլից այդ ամփարուր արևալի ձեռքով

Հունաց 1538 (1227) թվականին ֆրանկների մեծ արքան, որը գժտվել էր Հոռոմի պապի հետ, ուժեղ զորաբանակով արշավեց դեպի Աքքա քաղաքը: Նա գերի վերցրեց Աքքայի թագավորին^{52b} և ուղարկեց [երկրի] խորքերը: Մովափի ֆրանկներն ահուդողի մեջ ընկան: Իսկ մահմեդականները ծովով լուր ուղարկեցին Եգիպտոսի թագավոր Մելիք ալ-Քամիլին՝ ղգուշացնելով նրան մեծ ու հնարագետ ամփարուր արքայից: Մելիք ալ-Քամիլը, սակայն, սկսեց սիրալիրություն ցուցաբերել ամփարուր թագավորի

նկատմամբ և նրան թանկարժեք նվերներ ուղարկեց: Նրանց միջև կայուն բարեկամություն հաստատվեց: Երուսաղեմը հանձնվեց ֆրանկների ամփարոր արքային, և նրանց միջև որոշ ժամանակ խաղաղություն տիրեց: Ֆրանկները տեր դարձան Երուսաղեմին, և թագավորը վերագործավ իր երկիրը:

523. Հեթանոս թուրքերի արշավանքը հյուսիսից և պարսից⁵²⁹ մեծ թագավոր Զալալեդդինի ջախջախումը թուրքերից, որոնք թուրքերեն լեզվով կոչվում են թաթարներ, իսկ ասորերեն՝ հոներ⁵³⁰

Հունաց 1542 (1231) թվականին Զալալեդդինը, նստած Խլաթում, նեղություն էր պատճառում Նփրկերտի երկրին ու նրա տիրոջը, որը Մելիք ալ-Քամիլի և Մելիք ալ-Աշրաֆի եղբայրն էր: Այդ պատճառով Նփրկերտի տերը, որի անունն էր Շիհաբեդդին Ղազի, փութով եկավ իր հիշյալ եղբայրների մոտ և, կշտամբելով նրանց, ասաց. «Ո՛վ պատվարժան եղբայրներ, մի՞թե մենք ունեցել ենք ավելի մեծ խայտառակություն, քան սա: Ահա մեր եղբայրը գերված է թագուհուն՝ Մելիք ալ-Աշրաֆի կնոջ հետ միասին: Ավելին, մեզնից խլել են մեր նշանավոր և մեծ աթոռանիստը՝
234 // Խլաթը: Դուք արքայավայել ձեռով շեք վարվում և շեք մտահոգվում մնացած երկրների ճակատագրով: Շուտով [Զալալեդդինը] կտիրի իր ուզած վայրերին և կբռնի ձեր կոկորդից»:

Այնժամ նրանք խիստ զրգովեցին և հսկայական զորահավաք կատարեցին: Հետո համաձայնության եկան Իզզեդդին Քեյկոբբադ⁵³¹ կապադովկացու հետ, իսկ Մելիք ալ-Աշրաֆն իր զորքերով այցելելով Ռումի սուլթանին, պատրաստության մեջ դրեց նաև ռումաց բանակը Երզնկայի գավառում: Այնուհետև Մելիք ալ-Աշրաֆի զորքերը շարժվեցին Սեբաստիա քաղաքի կողմը, որտեղ բանակել էր պարսից զորքը: Մարտակարգերը հանդիպեցին իրար և դասավորվեցին դեմ-դիմաց: Կողմերը նախապատրաստվում էին թե՛ և վճռական ճակատամարտի: Ահռելի բազմությունները զինված կանգնել էին դեմ-դիմաց և ծարավի էին միմյանց արյան: Պարսիկներն սկսեցին զրոհել ռումաց զորքերի վրա Երզնկայի կողմերում, որտեղ բանակել էին վերջիններս: Մելիք ալ-Աշրաֆի զորքերը, տեսնելով, որ ռումաց [զորքերը] կոտորվում են, կատաղեցին, զրգովեցին ու բոցավառվեցին և, ձեռք քաշած իրենց ժամանակավոր կյանքից, հարձակվեցին պարսիկների վրա: Պարսիկները, նկատելով Մելիք ալ-Աշրաֆի զորաբանակները, ահուդողի մեջ ընկան: Մահմեդականներն իրենց հերթին սար-

սափեցին պարսիկներից: Բայց Տերր զայրացավ պարսիկների վրա և հաղթանակը պարգևեց մահմեդականներին: Նա մի սաստիկ և անտանելի մրրիկ ուղղեց պարսիկների դեմ, և մահմեդական զորքերի փոշուց լիակատար խավարում տեղի ունեցավ՝ մուլամպի նման նստելով պարսիկների վրա: Վերջիններս, թիկունք դարձնելով, փախուստի դիմեցին Մելիք ալ-Աշրաֆի զորքերի առջևից, թեև մահմեդականների նիզակներն ու նետերը նրանց չէին հասել, բացի, թերևս, շեփորների ու թմբուկների ձայնից և ձիերի խրխնջունից:

235

Պարսիկները խուճապի մատնվեցին և պարտութուն կրեցին մահմեդականներից: Օ՛ր, ինչ սարսափելի տեսարան էր դա. պարսիկները ճգմում // և կոտորում էին իրար՝ մահմեդականների փոշու ամպից պատած խավարի պատճառով: Նրանց աչքերը լցվել էին փոշով, իսկ սրտերը՝ ահուդողով: Պարսիկները, հալածելով միմյանց, երկրի խորքում դեմ առան մի բարձր լեռան: Եվ քանի որ նրանք ոչինչ չէին տեսնում և վազում էին մեծ արագությամբ, լեռան ստորոտում բախվեցին իրար և սկսեցին ընկնել ինչպես պարսպից: Պարսիկներից մոտ երկու հազար հոգի, գուցե և ավելի, զոհվեց այնտեղ: Այդ եղբրական օրվանից հետո Մելիք ալ-Աշրաֆի մահմեդական զորքերը եկան, հանեցին նրանց շորերը և խլեցին կենդանի մնացած պարսիկների ձիերը:

Ինչ վերաբերում է Ջալալեդդին թագավորին, ապա նա քչերի հետ ճողոպրեց իր երկրի կողմերը: Այդ բանն իմացան թաթար կոչվող թուրքերը, որոնք հակառակության մեջ էին Ջալալեդդինի հետ, քանի որ նրանց միջև արյան խնդիր գոյութուն ունեւ: Պարսից թագավորն սպանել էր թուրքերի թագավորի հորը, իսկ թուրքերի թագավորը՝ պարսից թագավորի եղբորը, ինչպես հայտնեցինք վերևում: Եվ թաթարները, որոնք գտնվում էին պարսկական սահմանների մոտ, փութով առաջ շարժվեցին՝ պարսիկներից արյան հատուցում պահանջելու նստակով: Վերջիններս նրանք քչեցին ներքին սահմաններից մինչև իսլամ քաղաքը, իսկ իսլամից՝ մինչև Ամիդ: Ջալալեդդինը դադար առավ Ամիդ քաղաքում՝ մտածելով, որ թաթարները կվախենան և չեն համարձակվի մտնել հեռավոր երկրները, որոնք իրենց չեն պատկանում: Սակայն թաթարները համարձակորեն թափանցեցին պարսիկների ետևից և անխնա կերպով կոտորեցին նրանց: Երբ պարսից թագավորը տեսավ, որ թուրքերը հասան իրեն ու ետ չեն դառնում, փախավ Ամիդ քաղաքից, և այլևս նրա մասին որևէ լուր չլսվեց: Ոչ որ

չգիտե, թե ինչ պատահեց նրան: Պատմում են, սակայն, որ նա սպանվել է Նփրկերտի մոտ: Ոմանք էլ ասում են, որ հասել է Բարելոն: // Միայն Տերը ղիտե, թե ինչ է պատահել:

Հեթանոս և արյունարբու թաթարները, որոնք կործանեցին պարսից տերութիւնը, տեսան, որ հառաւի, Սրուճի, Ամիդի, Մարդինի, Մծբինի, Նփրկերտի և Մոսուլի տերերը ի վիճակի չեն դիմադրելու իրենց: Այդ պատճառով նույն տարին, երբ այդ թուրքերը հալածեցին պարսիկներին, նրանք ճամբար խփեցին Նփրկերտի շուրջը՝ Ամիդի կողմերից եկող ու Տիգրիսին խառնվող մի մեծ դետի վրա, և սկսեցին թափանցել վերոհիշյալ քաղաքների գավառները: Ինչպիսի՞ ոճիրներ գործեցին այդ շարագործ թուրքերը: Ողջ աշխարհը անխնա կերպով սրի անցկացնելով և հառելի ավար ձեռք բերելով՝ նրանք վերադարձան ներքին սահմանները:

524. Թաթարների վերադարձն այդ երկրները հունաց 1543 (1232) քվականին

Պարսիկներին հալածելուց մեկ տարի հետո թուրքերը նորից արշավանքի ելան: Նրանք նույնիսկ աստծու գոյութիւնը չգիտեին և ո՛չ ծոմ էին պահում, ո՛չ էլ աղոթում: Նրանք եկան առանց առաջնորդի, թագավորի կամ հրամանատարի: Դա դառնագույն կատաղությամբ լցված մի բաղմութիւն էր: Սակայն այդ փորձանքը աստծուց եկավ այդ երկրների վրա, որոնց բնակիչները արժանի էին դրան: Նրանք ձեռնամուխ եղան կոտորածի և այդ երկրներում քրիստոնյաներից ավելի թուրքեր և հրեաներից ավելի արաբներ ոչնչացրին: Նրանք ամենևին չէին խնայում որևէ մեկին՝ ո՛չ տղամարդկանց, ո՛չ կանանց, ո՛չ երեխաներին, ո՛չ էլ ծծկերներին: Բոլոր պատահողներին նրանք ոչնչացնում էին իրենց ձեռքում բռնած բարկութեան սրով:

Ո՛հ, ինչպիսի կարծր սիրտ ունեին այդ անիծյալները, որոնք մարդկանց թրատում էին հարդի պարկերի նման: Մտնելով Մարդինից ներքև գտնվող Դունայսիր ամրոցը՝ նրանք կողոպտեցին նրա շուկան և խորտակեցին մահմեդականների մեծ մզկիթի դրոշմները: Հետո մահմեդականների մեծ կոտորած սարքեցին Մծբինի երկրում: Գրավելով // Սղերդ⁵³² քաղաքը՝ նրանք ավերեցին այն և կոտորեցին ողջ բնակչութեանը, որից միայն հատուկենտ մարդիկ փրկվեցին: Այնտեղից նրանք անասելի քանակութեամբ ավար տարան: Հետո սրի մասնեցին նաև հայոց Մծբինը և կողոպտեցին նրա ողջ հարստութիւնը: Այսպես նրանք կողոպուտի մատնեցին բոլոր երկրները և անհամար մարդկանց կոտորեցին,

որոնց թվում նաև Տուր-Աբդինի³³ երկրի վանականներին: Այսպիսով նրանք ասպատակեցին բոլոր երկրները: Զարմանալի բան էր, թե ինչպես էին խուճապի մատնվել ժողից ծով բնակվող բոլոր ժողովուրդները: Թագավորներն ընկել էին ահուդողի մեջ, և չկար մեկը, որ դիմադրեր նրանց: Նրանք այնպիսի ուժ չունեին, որ գերազանցեր իրենց գրաված երկրների տերերին: Աստված էր, որ նրանց սարսափը տարածեց ողջ աշխարհում: Այսպես նրանք գերեցին, կողոպտեցին ու ավար ձեռք բերին, որի նմանը վաղընչական դարերից չէր եղել:

525. Մելիք ալ-Քամիլի արշավանքը և Ամիդի պաշարումն
 ու ապշեցուցիչ նվաճումը այդ հնարագետ
 [քագավորի] կողմից

Հունաց 1543 (1232) թվականին, երբ Եգիպտոսի թագավոր Մելիք ալ-Քամիլը լսեց արևելքի երկրներում թուրքերի, այսինքն՝ թաթարների գործած ոճիրները, պատրաստություն տեսավ և Եգիպտոսից մինչև Նփրկերտի, Սինշարի և տաճկաց Մծբինի բոլոր մահմեդականներից զորք հավաքեց: Անհամար զորքերն ըսկրսեցին նախապատրաստվել: Այնուհետև նա շարժվեց դեպի հառան քաղաքը և մեկ ամիս մնաց այնտեղ՝ սպասելով անիծյալ և բարբարոս թաթար ժողովրդին: Երբ թաթարներն իմացան, որ Մելիք ալ-Քամիլը անցել է Նփրատից արևելք և հասել հառան, թողին փախան: Նրանք ո՛չ բանակատեղ ունեին, // ո՛չ էլ մի որոշակի բնակավայր, այլ գիշերային գայլերի նման հոռոտում, պատառոտում ու ոչնչացնում էին բոլոր պատահած մարդկանց: Եվ այսպես, ահռելի ավարով նրանք վերադարձան արևելքի ներքին սահմանները:

238

Երբ թուրքերը թողին հեռացան, Մելիք ալ-Քամիլն ու Մելիք ալ-Աշրաֆը տեսան, որ իրենք այլևս հակառակորդ չունեն, բացի Ամիդի տիրոջից³⁴, որը մի թուլամորթ, անառակ և անբարոյական մարդ էր: Երբ նա լսում էր իր երկրում ապրող որևէ մահմեդականի կամ քրիստոնյայի կնոջ համբավը, ձեռք էր դրում նրան: Նա պահում էր մի գարշելի պառավի, որը շրջում էր քաղաքների ու գյուղերի բաղնիքներում և, որտեղ մի գեղեցիկ կին էր տեսնում, հայտնում էր այդ թշվառականին: Այսպես նա տիրում էր արևելի մարդկանց դուստրերին և անառակաբար շնանում նրանց հետ՝ առանց վախենալու աստծուց և առանց ամաչելու իր եղբայրակից թագավորներից: Երբ հատուցող աստված տեսավ, որ հույս

չկա, թե նա դարձի կգա, դրոշեց Մելիք ալ-Քամիլին վրեժ լուծել Ամիդի տիրոջից:

Եվ Մելիք ալ-Քամիլը⁵³⁵ Մելիք ալ-Աշրաֆի ու բոլոր ամիրաների ուղեկցութեամբ հսկայական զորքով եկավ պաշարեց Ամիդ քաղաքը: Տասնհինգ օր նա մնաց այնտեղ, բայց գրոհ չձեռնարկեց, հուսալով, որ կարող է այն գրավել համոզելով: Երբ նրա տերը շհամոզվեց, Մելիք ալ-Քամիլն ու նրա հետ եղած ամիրաները գոտեպնդվեցին, բոլոր գինվորները զենք առան, և նա հարձակում գործեց քաղաքի վրա: Նրանք միանգամից գրավեցին նըշանավոր և անառիկ Ամիդ քաղաքը, որը շատ թագավորներ էին պաշարել, բայց կարողացել էին գրավել մեծ ջանքերի գնով⁵³⁶: Իսկ Մելիք ալ-Քամիլը Ամիդին տիրեց մեկ ժամ տևած գրոհով, շտալով ոչ մի սպանված: || Հետո Մելիք ալ-Քամիլը իր ծառաներից մեկին՝ մի ներքինու փոքրաթիվ զորքով ուղարկեց քաղաք: Սա մի չվան նետեց Ամիդի տիրոջ վիզը և, շան նման քարշ տալով արքունի պալատից, բերեց մինչև Մելիք ալ-Քամիլի վրանը, որը դռնվում էր քաղաքից դուրս, ճամբարի կենտրոնում: Վերջինս մեծ նեղություններ պատճառեց նրան, մինչև որ ստացավ Ամիդի երկրի անառիկ բերդերն ու մնացած շրջանները: Ամիդի տիրոջը՝ նրա ընտանեկիցների հետ, Մելիք ալ-Քամիլը աքսորեց Եգիպտոսի հեռավոր գավառները: Այսպես իսպառ վերացավ Ամիդի տիրոջ թագավորութունը, որն արժանի հատուցում ստացավ աստծուց:

[526]. Արբելա ֆաղափի տիրոջ՝ Մուզաֆֆարեղղինի մահը և արբելացիներին բաժին ընկած դառն շարչարանները⁵³⁷:

Հունաց 1545 (1234) թվականին մեռավ Արբելայի և Շահըրզորի տիրակալ Մուզաֆֆարեղղինը, որը մոտավորապես հարյուր տարեկան ծերունի էր: Քանի որ նա ժառանգներ չունեց, կենդանութեան օրոք իր երկրները խոստացել էր Մելիք ալ-Ագիլի որդիներին: Սակայն երբեմն էլ խոսք էր տվել Բաղդադի խալիֆին⁵³⁸, որովհետև նրանց երկրները մոտ էին իրար, և խալիֆի գահը մեծ համարում ուներ: Մուզաֆֆարեղղինին այդ պատճառով ծաղրում էին իր կենդանութեան օրոք:

Երբ Մուզաֆֆարեղղինի վախճանը հասավ, և նա հրաժեշտ տվեց կյանքին, նրա զորահրամանատարների մեջ երկպառակություն ծագեց: Ոմանք ցանկանում էին Մելիք ալ-Ագիլի որդիներ-

րին, ոմանք էլ խալիֆին: Խալիֆը շտապ ահազին զորքեր ուղարկեց՝ Արրելա քաղաքը գրավելու նպատակով: Քաղաքի բնակչությունը թշնամական դիրք բռնեց. ոմանք միաբանեցին այն զորագույններին 240 հետ, // որոնք ցանկանում էին Մելիք ալ-Աշրաֆին ու Մելիք ալ-Աղիլի որդիներին: Նրանք փակեցին քաղաքի դարպասները և, բարձրանալով պարսպի վրա, սկսեցին կռիվ մղել խալիֆի զորքերի դեմ: Նրանք գոռում էին. «Մենք ուրիշ թագավոր չունենք Մելիք ալ-Աշրաֆից բացի»:

Խալիֆի զորքերը, տեսնելով արբելացիներին թշնամական վերաբերմունքը, ուժեղացրին հարձակումը քաղաքի վրա և գրավեցին այն: Մտնելով քաղաք՝ նրանք սկսեցին սրի անցկացնել քաղաքացիներին և դառն մահով ոչնչացրին բնակչության մեծ մասը: Հետո նրանք քաղաքը կրակի մատնեցին և արեցին իրենց ուզածը: Եվ քանի որ Աղիլի որդիները հեռու էին, արբելացիներն օգնություն չստացան, նրանց տները քարուքանդ եղան, իսկ իրենք էլ մեծ մասամբ կոտորվեցին:

[527]. Մելիք ալ-Քամիլի արշավանքը դեպի Ասորիք՝ Կապադոկիայի դեմ պատերազմելու նպատակով. զինու նվազումը այդ տարում⁵³⁹

1545 (1234) թվականին Մելիք ալ-Քամիլը մտավ Ասորիք: Նրա հետ էին Եգիպտոսի, Պաղեստինի ու Դամասկոսի զորքերը, նրա եղբայր Մելիք ալ-Աշրաֆը և Համայի ու Հոմսի թագավորը՝ իրենց զորքերով: Ողջ արևելքը՝ Մոսուլը, Սինջարը, Մծբինը, Մարդինը, Ամիդը և նրա եղբայր Մելիք ալ-Ղազին՝ նփրկերտի տերը, հավաքվեցին նրա զենքի տակ, բացի խալիֆից, որը զորք չուղարկեց: Նրանք կազմեցին մի հսկայական բազմություն, բաղկացած մոտ հիսուն հազար հոգուց: [Մելիք ալ-Քամիլը] շատ հպարտ էր, և նրա հոգին հրճվանքի ու ցնծության մեջ էր: Նրանք գնացին և բանակ դրին Հիդտ⁵⁴⁰ գետի ափին՝ պատրաստվելով մտնել Խոսրովշահի որդի [Քեյկոբադի] երկրները, այսինքն՝ Կապադոկիա, որն այժմ // կոչվում է Ռումի երկիր: Երբ ռումաց զորքերն ու թագավորը լսեցին այգ, վրա հասան և զբաղեցրին ելումուտի ճանապարհները, որպեսզի Մելիք ալ-Քամիլի բանակները չկարողանան ներխուժել: Եվ քանի որ լեռները դժվարանցանելի էին, Մելիք ալ-Քամիլը և նրա հետ եղող ամիրաները չկարողացան ներս թափանցել, բայց և չուզեցին անմիջապես ետ դառնալ:

Մոտ մեկ ամիս նրանք մնացին այնտեղ, սակայն չկարողացան ոչինչ անել: Ավելին, Մելիք ալ-Քամիլի զորքերը խիստ նեղության մեջ ընկան: Ասում են, որ հալեպյան մեկ քաղաքը՝ գարին վաճառվել է իննսուն նասիրի⁵⁴² արծաթով⁵⁴³: Նրանց ձիերը, ուղտերն ու ջորիները հարդի փոխարեն ծառի տերևներ էին ուտում: Ասում են նաև, որ երբեմն դամասկյան մեկ լիտր հացը վաճառվել է երեք արծաթով⁵⁴⁴:

Այնուհետև թագավորը փոքրագույն ցուցաբերեց և ուղարկեց ութ հազար հոգուց բաղկացած մի զորագունդ, որը սոսկալի գերեվարության մատնեց Հիսն-Մանսուրի և նրա գավառի բնակիչներին՝ երեխաներին, կանանց ու տղամարդկանց: Տները կրակի մատնվեցին և երկու [...] հինգ՝ ոչ ևս, սպանվեց⁵⁴⁵: Հետո նա հրաման արձակեց գերի չվերցնել [...] ⁵⁴⁶ բոլորին: Որոշ ժամանակ անց թագավորը մեկնեց այնտեղից և եկավ Սևերակ ամրոցը, որը գտնվում է [...] ⁵⁴⁷ կոչվող գետի վրա:

Այդ տարր գինու նվազություն եղավ, և այն վաճառվեց [...] ⁵⁴⁸:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ Ա

[ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ. Chabot-II,
էջ 242—350]

- 258 Այդ ժամանակ Սարգիս հայր և նրա եղբայր Հովհաննեսը ըսկրսեցին պառակտում սերմանել⁵⁴⁹. Իբրև թե Պետրոսի⁵⁵⁰ գրության մեջ պարսավելի խոսքեր կային, որոնք չէին կարող ընդունվել ուղղափառների⁵⁵¹ կողմից: Սակայն նրանք չէին հասկանում բառերի իմաստը, ոչ էլ նպատակը, որի համար նրանք ասված էին: Շատերը հետևեցին նրանց, և հայերի մեջ հերձված առաջացավ: Պետրոսի աշակերտ Հովհաննոսը⁵⁵², որը և հաջորդեց նրան գահի վրա, || նրանց պատասխանեց իր ուսուցչի՝ Պետրոսի փոխարեն, բացատրելով նրանց հուզող խոսքերի իմաստը: Նրանք դժվարությամբ հրաժարվեցին իրենց գործունեությունից, բայց մնացին որպես հերձված:

* * *

- 261 Սկզբնական դարերից մի կարգ էր հաստատվել, որ փոխանցվում էր եկեղեցում. ստեղծվել էր շորս աթոռ՝ Հոռմինը, Աղեքսանդրիայինը, Եփեսոսինը (որը Եփեսոսի ավերումից հետո կոչվեց Կոստանդնուպոլսի) և Անտիոքինը: Վերջինիս տարածությունը նույնքան մեծ էր, որքան մյուս երեք աթոռների տարածությունը, քանի որ այն ձգվում էր Ասիայի ծովից ու Հռոդոսից մինչև արևելքի սահմանը, որ աշխարհի ծայրն է: Ուստի ոչ միայն Անտիոքը, այլ նաև ողջ Պարսկաստանն ու Հայաստանը տնօրինվում էին Անտիոքի սլատրիարքի կողմից:

* * *

- 291 Կոստանդիանոս⁵⁵³ կայսրը, որը կոչվեց Դուկաս, կարգադրեց վերսկսել հալածանքները ուղղափառների⁵⁵⁴ նկատմամբ, ընդ ո-

ըում ոչ միայն հակոբիկների, այլ նաև հայերի: Բռնվեցին բազմաթիվ եպիսկոպոսներ, այդ թվում նաև Աթանասիոս⁵⁵⁵ պատրիարքը, որը բանտարկվեց Մելիտենեի քաղկեդոնական մետրապոլիտի վանքում:

* * *

- 306 ... նրա վրա ոսկի ծախսեց⁵⁵⁶: Նա փախավ եկավ Հռոմկա: Իսկ երկրի տիրակալը, որ կոչվում էր Շահարմեն⁵⁵⁷, դեսպաններ ուղարկեց կաթողիկոսի մոտ՝ պահանջելով այդ վանականին: Սակայն կաթողիկոսը չհանձնեց նրան: Տիրակալը զայրացավ և հրամայեց իր տերության մեջ չճանաչել ու չընդունել կաթողիկոսին: Սասունի բերդի տերը, որը մի հայ էր՝ կաթողիկոսի ցեղից⁵⁵⁸, կաշառեց Շահարմենին և հայտնեց նրան, թե ինքն ունի մի որդի, որին և օրենքով պատկանում է կաթողիկոսությունը: Օգնության դիմաց նա շատ ոսկի խոստացավ: Տիրակալը հավանություն տվեց և, հավաքելով մոտ քառասուն եպիսկոպոսի, նրանցից մի ծերունու⁵⁵⁹ կաթողիկոս ընտրեց: Հետո այդ ծերը
- 307 օժեց // բերդապետի պատանի որդուն: Պատանին տիրեց Հայոց երկրներին, եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց և մյուսոն օրհնեց: Երբ Գրիգորիոսը⁵⁶⁰, որն այնժամ կաթողիկոս էր Հռոմկլայում, իմացավ այդ բանը, մի դեսպան ուղարկեց Բաղդադ և օգնություն խնդրեց մահմեդականների խալիֆից⁵⁶¹: Մեծ ծախսերի գնով նա մի նամակ ստացավ՝ ուղղված Բեգթեմուրին, որն այդ ժամանակ տիրում էր Հայաստանին ու Խլաթին: Երբ խալիֆի գրությունը հասավ Բեգթեմուրին, նա ընդունեց այն և հրամայեց պաշտոնազրկել այդ պատանուն ու նրա ձեռնադրած եպիսկոպոսներին: Եվ այսպես Գրիգորիոսը նորից ստացավ Հայոց երկիրը:

* * *

- 310 Պատրիարհի⁵⁶² ժամանումը Մար-Բարսումա վանքը և հունաց կայսեր կողմից ուղարկված նամակներն ու դեսպանը
- 311 Որոշ ժամանակ Մարդինում մնալուց հետո // պատրիարքը նորից վերադարձավ Մար-Բարսումա վանքը: Այդ ժամանակ՝ հունաց 1484 (1173) թվականին, պատրիարքի և հայոց կաթողիկոսի⁵⁶³ մոտ մի դեսպան եկավ հունաց կայսր Մանուելի կողմից, որի մականունն էր Ծիրանածին⁵⁶⁴: Դեսպանը, որ կոչվում էր Բրիստափոր⁵⁶⁵, բերել էր նամակներ խաղաղության կոչով: Նա

պահանջեց պատրիարքից միութիւն հաստատել իրենց հետ: Քաղ-
կեդոնականների թշնամանքը չափից անցավ: Սակայն ուղղափա-
ռութիւն ճշմարտութիւնը ցույց տալու համար [պատրիարքը]
մի ընդարձակ նամակով շարադրեց մեր՝ ուղղափառներիս դավա-
նանքի ճշմարիտ բովանդակութիւնը, միաժամանակ դրելով նաև
կայսեր նամակների պատասխանը: Նա ուզեց նաև մեզանից մե-
կին՝ Թեոդորոս⁵⁶⁵ վանականին, որ իր աշակերտն էր, դեսպան
ուղարկել մայրաքաղաք, բայց Թեոդորոսի ճամփորդութիւնն
ընդհատվեց Մելիտենե հասնելուց հետո: Նամակները Քրիստա-
փորի միջոցով տեղ հասան, սակայն որևէ արդյունք չտվին, քանի
որ ինչպե՞ս կարող էին քաղկեդոնականներն ընդունել ուղղափառ-
ների հավատո հանձանակը:

* * *

326 Հայոց կաթողիկոսի և նրա հաջորդի, ինչպես նաև
Եկեղեցու խոովարար Բար-Վահրունի մահը

1504 (1193) թվականի հունիս ամսին, Պենտեկոստեի երկու-
շաբթի օրը, մեռավ Հայոց Գրիգորիոս⁵⁶⁶ կաթողիկոսը: Ենթարկվե-
լով հրեշտակի հարվածին՝ նա հանկարծակի վախճանվեց Կիլիկիո
երկրում: Գահը ժառանգեց նրա պատանի եղբորորդին⁵⁶⁸: Կահա-
կալումից մեկ տարի անց որոշ քինախնդիր մարդկանց զրդամաբ
Կիլիկիայի իշխան Լևոնը ձերբակալել տվեց նրան և բանտարկեց
մի անմատչելի բերդում: Հետո նա ղավթեց Հռոմկլան և հափշտա-
կեց նրա բոլոր սպասքներն ու տարիների ընթացքում այնտեղ
կուտակված հարստութիւնը: Այդ նախանձ մարդիկ, որոնք հեռու
էին աստծուց, հնար գտան վերացնելու վերոհիշյալ պատանի⁵⁶⁹
կաթողիկոսին: Համոզելով նրան, թե իբրև ուղում են փախցնել
բերդից, գիշերով նրան իջեցրին բերդապարսպից: Բայց քանի որ
նա հաղթանդամ ու մեծամարմին մի երիտասարդ էր, պարանր,
որով նրան իջեցնում էին, կտրվեց, գուցե և, ինչպես ասում են,
կտրեցին: Տերը գիտե: Դժբախտն ընկավ այդ հսկայական բարձ-
րութիւնից, // և նրա անդամները ջախջախվեցին: Այդ փառա-
հեղ պատանին ողբալի վախճան ունեցավ, փշրվեց բազմաթիվ
մասերի: Գահն անցավ նրա ազգականներից մեկին՝ Ապիրատ⁵⁷⁰
Եպիսկոպոսին: Նա կաթողիկոս հռչակվեց և նստեց Հռոմկլայում:
Որոշ ժամանակ անց նա նույնպես դուրս եկավ բերդից և կորըստ-
յան մատնվեց, ինչպես ցույց կտանք ստորև:

327 Մար-Բարսումա վանքում Պումարված ժողովի և Բար-
Վահրունի մահվան մասին

Այդ տարի, Սուրբ [Բարսումայի] տոնի հինգշաբթի օրը, վանքում ժողով գումարվեց, որտեղ երկրորդ անգամ նգովվեց Բար-Վահրունը և դատապարտվեց խիստ ու ծանր բանադրանքի, որովհետև նա գնացել ապաստան էր գտել հայերի վերոհիշյալ կաթողիկոսի⁵⁷¹ մոտ և ստացել նրա օժանդակությունը իր անհնազանդության խնդրում: Նա խռովել էր Կիլիկիո երկիրը, բռնությամբ իրեն ենթարկել հավատացյալներին, վռնդել այդ թեմի եպիսկոպոսին⁵⁷² և ինքն իրեն պատրիարք հայտարարել: Ինչպես ասացինք, նրա և իրեն օժանդակողների դեմ ուղղված բանադրանքն ընդունվեց սրբի տոնի օրը: Պենտեկոստեի երկուշաբթի օրը Տիրոջ հարվածից մեռավ կաթողիկոսը, իսկ քառասուն օր անց այդ թըշվառականը նույնպես հրաժեշտ տվեց կյանքին՝ ի զարմանս ողջ աշխարհի:

* * *

330 Հայերի պառակտումը մի այլ կաթողիկոսի խնդրով⁵⁷³

1511 (1200) թվականին Պոնտոսի կողմերում հայտնվեց մի մարդ կաթողիկոսի ազգականներից, ինչպես ասում են, իրենց Գրիգորիոսի⁵⁷⁴ ցեղից: Դա մի եպիսկոպոս էր, որի անունն էր Անանա, այսինքն՝ Անանիա⁵⁷⁵: Շատ եպիսկոպոսներ անցան նրա կողմը և նրան կաթողիկոս հռչակեցին: Այդ հյուսիսային երկրները նա անջատեց Հռոմկլայում նստող Ապիշատից: Ասում են, որ նա արժանի էր գահին և հարուստ գիտելիքներ ու լեզու ուներ:

* * *

341 Հայոց կաթողիկոսի մասին

Այդ տարի՝ 1514 (1203) թվականին Կիլիկիո երկրում մեռավ Հայոց կաթողիկոսը, որի անունն էր Ապիրատ և որին հիշատակեցինք վերևում: Նրանից հետո գահին տիրեց Հովհաննես⁵⁷⁶ անունով մեկը, որը ոչ թե նրանց, այլ Կիլիկիայի իշխանների ցեղից էր, որոնք այժմ էլ կանգնած են իշխանության գլուխ: Նա ստացավ Հռոմկլան և ամրապնդեց իր աթոռը: Որոշ ժամանակ

անց Հովհաննես կաթողիկոսի խնդրանքով Ռումի երկրի սուլթանը պաշտոնազրկեց Անանիային: Եվ այդ երկրները կցվեցին նրան:

* * *

Հայոց կաթողիկոսի մասին

1516 (1205) թվականին Կիլիկիայի իշխան Լևոն հայր դիմեց իստրովչահին, որը տիրում էր Կապադովկիայի երկրում, և պահանջեց Անանիային⁵⁷⁷: Սա, ինչպես վերը նշեցինք, կաթողիկոս էր դարձել այն կողմերում և անջատվել այս կողմերի կաթողիկոսից՝ նզովելով վերջինիս և շեղյալ հայտարարելով նրա կաթողիկոսությունը:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ Բ

[ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿՁԻԻ ՄԱՍԵՐԻՑ]*

I.44 Աշխարհում գիր ու գրականութիւն ունեցող տասնհինգ լեզու կա. Սեմից [ծագում են] հինգը՝ եբրայեցիները, ասորիները, բաբելացիները, պարսիկները, էլամացիները⁵⁷⁸, Հաբեթից վեցը՝ հույները, իբերները, ֆրանկները, հայերը, մարերը, ալանները, իսկ Քամից չորսը՝ եգիպտացիները, քուշերը, փյունիկեցիները և հնգիկները⁵⁷⁹:

* * *

I.109 [Ռոմուլոսի]⁵⁸⁰ ժամանակ Հռոմն ընգգրկում էր⁵⁸¹ արևելքում՝ ողջ Թրակիան, Ասիան, Ասորիքը, Լիբիան, ամբողջ Եգիպտոսը, Փյունիկիան, Պաղեստինը, Միջագետքը՝ մինչև Ասորեստանի կենտրոն նիսվեն, հյուսիսում՝ ողջ Հայաստանը, Ալանքը, Ռուսաստանը, Խաղարաստանը, Գաղատիան, ամբողջ Հունաստանն ու կղզիները, արևմուտքում՝ մի շարք այլալեզու երկրներ՝

I.110 // այս ծովից մինչև մեծ օվկիանոս⁵⁸²:

* * *

I.119 Ուռհայի քաղալուր Արգարի մասին⁵⁸³

Այգ ժամանակ ընգհատվեց Ուռհայի թագավորների սերունդը: Նրանք ծագում էին Սելևկիոսից, որը, ինչպես վերը նշեցինք,

I.120 նեմրովթից⁵⁸⁴ հետո վերակառուցել էր Ուռհան: // Զգտնվեց որևէ հույն, որ անցներ իշխանության զլուխ: Եվ քանի որ Ուռհայում

* Լուսանցքում հոմեական I նշանով սկսվող թվերը ցույց են տալիս «ժամանակագրության» առաջին հատորի էջերը (Chabot—I), իսկ II նշանով սկսվողները՝ երկրորդ հատորի (Chabot—II):

բնակութիւն հաստատած և հզորացած հայերը հավատարիմ էին մնացել հունաց թագավորութեանը, նրանց ազգից մեկին, որի անունն էր Աբգար, թագավոր հռչակեցին: Սա և իր սերունդները երեք հարյուր ութսուն տարի տիրեցին Ուռհային ու Միջագետքին: Նրանցից շատերը կոչվեցին Աբգար⁵⁸⁵, առաջին թագավորի անունով: Մեր Տիրոջ տնօրինութեան այդ ժամանակներում եկավ և աշխարհում հայտնվեց Քրիստոսը, երբ Հռոմում տիրում էր Օգոստոս⁵⁸⁶ կայսրը: Իսկ Ուռհայում թագավորում էր այս Աբգարը՝ Մանուի⁵⁸⁷ որդին, որն իր գույնի թխութեան պատճառով կոչվում էր Ուքամա⁵⁸⁸:

I.187 Կավատ արքան⁵⁸⁹, բազմաքանակ զորք հավաքած, շարժվեց դեպի Հայոց երկիրը և, թշրին⁵⁹⁰ ամսին հասնելով Ամիդ քաղաք, պաշարեց այն:

[Լուսանցքում ավելացված է. «Հայաստանն այժմ կոչվում է հլաթ»]:

I.190 Նրա (Անաստաս⁵⁹¹ կայսեր— Լ. Տ.-Պ.) թագավորութեան քսաներեքերորդ տարում ապստամբեց հայ ժողովուրդը: Զորք ուղարկելով՝ նա ընկճեց նրանց, և վերջիններս հնազանդվեցին հռոմեացիներին:

I.199 861 (550) թվականին խցանվեց Եփրատ գետը Կողդիայից վեր, Կապադովկիայի դիմաց, Պրոսիդին⁵⁹² կոչվող գյուղի մոտ: ...Եվ գետը ետ շրջվեց դեպի Հայաստան:

I.201 Հուստինիանոսի⁵⁹³ թագավորութեան չորրորդ տարում հայերն ապստամբեցին հոսրովի⁵⁹⁴ դեմ և օգնութիւն խնդրեցին հռոմեացից: Վերջիններս օգնեցին նրանց, և պարսիկները պարտութիւն կրեցին: Հայերին իր կողմը դարձնելու և գրավված երկրները ետ ստանալու նպատակով հոսրովը Հուստինիանոսին գրեց հետևյալը. «Քեզ վայել չէ օգնութեան ձեռք մեկնել մի ժողովուրդի, որն ապստամբել է իր թագավորի դեմ»: հոսրովը ևս մի անգամ դիմեց Հուստինիանոսին, բայց վերջինս տեղի չտվեց: Սակայն

I.202 երբ երրորդ անգամ մի դեսպան ուղարկվեց, // Հուստինիանոսը

զայրացած պատասխանեց. «Ոչ միայն քեզ չեմ տա քո պահանջած ժողովուրդն ու երկրները, այլ կվերցնեմ նաև Մծբինը, որը պատկանում է հոռոմներին...»:

I.216 [Մավրիկիոսը⁵⁹⁵ Խոսրովին⁵⁹⁶ օգնության] ուղարկեց Թրակիայի զորահրամանատար Հովհաննեսին⁵⁹⁷ քսանհազարանոց բանակով, և Անաստասիոս զորավարին, որին ուղեկցում էին քսան հազար հոգի՝ արմենիակներից և բուկելլարներից⁵⁹⁸:

I.233 Ռուզբեհանը դիմեց դեպի Ասորեստան՝ Հերակլիոսին⁶⁰⁰ ճակատամարտ տալու նպատակով: Հերակլիոսին Հայաստանից ուղեկցում էին բազմաթիվ հայ զինվորներ, ինչպես նաև պարսիկներ ու խաքանի կողմից ուղարկված խազարներ⁶⁰⁰:

I.234 Խոսրովին պարտության մատնելուց և նրա թագավորությանը կողոպտելուց հետո Հերակլիոս կայսրը եկավ ձմեռելու Ասորեստանի և Հայաստանի սահմանում:

I.249 Արաբների դեմ Անտիոքից Հերակլիոսի ուղարկած զորքերի մասին, որոնք ջախջախվեցին Յարմուկ⁶⁰¹ գետի ափին

Հերակլիոս կայսրը, ստանալով այդ լուրերը, Հայաստանից, Ասորիքից ու Միջագետքից ավելի քան երեքհարյուրհազարանոց բանակ հավաքեց, դրանք ղնելով երեք զորահրամանատարների՝ Գրիգոր հայի, Կնտրիսի և Արդիգոնի⁶⁰² տրամադրության տակ³:

I.251 [Յարմուկի ճակատամարտից հետո Հերակլիոսը] գրությաններ ուղարկեց Միջագետք, Հայաստան, Եգիպտոս և հոռոմների տիրապետության տակ մնացած մյուս երկրները, որպեսզի չպատերազմեն արաբների դեմ և չգիմադրեն Տիրոջ հրամանին, այլ պահպանեն իրենց քաղաքներն ու երկրները, մինչև որ փորձանքն անցնի:

1.252 Երբ Կյուրոսը լսեց Օմար իբն-Ասիի գալուստը, ելավ գնաց նրա մոտ և համաձայնեց նրան վճարել տարեկան երկու հարյուր հազար գինար, այն պայմանով, որ արաբները Եգիպտոս չմտնեն: Սակայն ոմանք, գնալով Հերակլիոս կայսեր մոտ, ամբաստանեցին Կյուրոսին, թե իբր Եգիպտոսի ոսկին վերցնում տալիս է արաբներին: Նա Կյուրոսին գրեց, որ հրաժարվի իր պաշտոնից, և Եգիպտոս ուղարկեց Մանուել⁶⁰⁴ անունով մի զորահրամանատարի, որն ազգությամբ հայ էր: Տարին լրանալուց հետո արաբ դեսպանները եկան Եգիպտոս՝ ստանալու սովորական հարկը: Մանուելին նրանք գտան Բաբելոնում, որն այժմ կոչվում է Ֆուստատ⁶⁰⁵: Մտնելով նրա մոտ՝ գեսպանները պահանջեցին ոսկին: Սակայն նա պատասխանեց. «Ես Կյուրոսը չեմ, որը ձեզ ոսկի էր տալիս, քանի որ նա ոչ թե զենք, այլ բրդյա բաճկոն էր կրում: Իսկ ես, ինչպես տեսնում եք, զենք եմ կրում: Արդ, ելեք հեռացե՛ք և ալլևս չհամարձակվե՛ք գալ այստեղ»:

* * *

1.257 122. Դավիթ⁶⁰⁶ հայի և նրա կողմնակիցների արշավանքը դեպի Միջագետք⁶⁰⁷

Այդ ժամանակ հռոմոց զորավար Դավիթ հալը արշավանքի ելավ իր երկրից, իսկ Վալենտին անունով մեկն էլ՝ արևմուտքից: Նրանք իրար սուրհանդակներ ուղարկեցին, որպեսզի մեկը շարժվի արևելքից, մյուսն՝ արևմուտքից, և այսպիսով ռազմի դաշտում ջախջախեն Ասորիքում հաստատված բոլոր արաբներին: Իմանալով այդ արաբները նախապատրաստվեցին և, դուրս գալով Վալենտինի դեմ, ճակատամարտ տվին նրան: Նա պարտություն կրեց, իսկ նրա զորքն ամբողջությամբ սրի մատնվեց: Ինչ վերաբերում է Դավթին, ապա նա, հասնելով Միջագետք, իմացավ, որ երկրում արաբներ չկան, քանի որ նրանք գնացել էին դիմակայելու Վալենտինի գլխավորած հռոմեաներին: Դավիթ հայը եկավ և ճամբար խփեց Բեթ-Մաադա⁶⁰⁸ կոչվող գյուղում:

Ի լրումն բաղում շարագործությունների՝ Դավթի զինվորներն սկսեցին ելնել ու կողոպտել ժողովրդին: Նրանք ոչինչ չէին թողնում և դառն տանջանքների էին ենթարկում ինչպես տղամարդկանց, այնպես էլ կանանց՝ ստիպելով դուրս բերել հողում թաղված [գանձերը]: Բոլորը ողբում, հառաչում, արտասվում ու կոծում էին, հատկապես իշխանազուն կանայք ու օրիորդները, ո-

րոնց հետ նրանք զվարճանում էին անառակությամբ ու շնությամբ: Եվ դա կատարվում էր բացահայտորեն ու անամոթաբար՝ նրանց ամուսինների ու բոլոր մարդկանց աչքի առջև:

Զինվորների մեջ կար Տիտոս անունով մեկը՝ անզգությամբ ասորի, որը, որպես մի քաղաքի զորագլուխ, եկել էր նրանց հետ: Տեսնելով Դավիթ հայի ընկերակիցների շարագոր-
I.258 ծությունները, նա մոտեցավ նրան ու ասաց. || «Քեզ, որպես քրիստոնյայի ու քրիստոնյա կայսեր զորականի, վայել չէ սուր բարձրացնել քրիստոնյաների վրա և թույլ տալ զինվորներին, որ կոտորեն նրանց, ովքեր մեղք չեն գործել Հռոմեական պետության դեմ: Կայսրն էլ քեզ չի խրախուսի, եթե լսի այդ բաները»: Այնժամ Դավիթ հայը հրամայեց չվնասել երկրի բնակիչներին:

I.258 123. Արաբների հարձակման և Դավիթ հայի պարտության ու ջախջախման մասին

Երբ Իյադը լսեց Դավիթ հայի ու նրա զորքերի արշավանքի մասին, մեկնեց Դամասկոսի գավառից: Ինչպես պատմում են ականջալուր մարդիկ, նրանց զորքերի գրաստները դադար չառան մինչև Ուռհա հասնելը: Տեսնելով արաբների առաջխաղացումը, թշվառ հայերը ահողողի մեջ ընկան: Նույն գիշեր, երբ նրանք ստացան այդ լուրը, թողին Միջագետքից ձեռք բերված ավարը, կողոպուտն ու ունեցվածքը և փախուստի դիմեցին: Հասնելով ու հայտնաբերելով հայերի ճամբարը, արաբներն սկսեցին կողոպուտով զբաղվել: Բայց ամիրան գոռաց նրանց վրա և ասաց. «Ալլահը ձեր վրա նզովք կթափի, եթե հապաղեք կողոպուտի պատճառով: Արդ, հետապնդենք թշնամիներին և, երբ Տերը մեր ձեռքը մատնի նրանց, մենք կտիրենք և՛ նրանց ոսկուն, և՛ արծաթին, և՛ թանկագին զգեստներին, և՛ ձիերին ու գրաստներին, հետո արդեն շուռ կգանք սրանց վրա»: Այնժամ նրանք արագորեն հետապնդեցին նրանց և, վրա հասնելով, ոչխարների նման ցիրուցան արեցին հիսունական ու հարյուրական խմբերով, պապ անխնայորեն նրանց խոցոտեցին սրերով ու նիզակներով: Տիտոսը, անջատելով իր հետ եղած ողջ Ասորիքի զորքը, քաշվել էր մի կողմ: Արաբներն ուզեցին ձեռք գցել նրան, բայց տեսնելով նրա խիզախ զորքերը, թողին նրան և հարձակվեցին Դավիթի վրա: Դավիթն ըն-
I.259 կըճված գոռեց || Տիտոսին ու ասաց. «Ահա ժամանակն է, որ փառավորվես կովում և ցույց տաս քո սերը Հռոմեական պետու-

թյան նկատմամբ»: Իսկ Տիտոսը պատասխանեց նրան. «Եթե քեզ օգնեմ, աստված ինձ շի օգնի»: Եվ Տիտոսը լքեց Դավթին ու փրկվեց: Իսկ Դավիթն իր ողջ գործի հետ սրի մատնվեց, այնպես որ նրանցից ոչ ոք չմնաց:

* * *

I.267 [Կոստանդ⁶⁰⁹ կայսրը Մաքսիմոս⁶¹⁰ հերետիկոսին] աքսորեց
Հայոց Կովկաս:

* * *

I.287 139. Կոստանդ կայսեր մահվան և Մծեծ⁶¹¹
հայի ձևական գահակալման մասին⁶¹²

Հունաց 980 (669) թվականին, որը Կոստանդի քսանյոթերորդ, իսկ Մուավիայի⁶¹³ իններորդ տարին էր, Սիցիլիայի Սիրակուզա քաղաքում, որ մայրաքաղաք էր դարձել, սպանվեց Կոստանդ կայսր⁶¹⁴: Անդրեաս անունով մեկը՝ Տրալոսի որդին⁶¹⁵, կայսեր հետ բաղնիք մտնելով, սկսեց լողացնել նրան ու նրա գլուխը ծածկել օձառի փրփուրով, այնպես որ վերջինս ի վիճակի չէր բացելու աչքերը: Անգրեասը վերցրեց կայսեր առջև դրված արծաթյա դուլը և, իջեցնելով նրա գլխին, ջնջեց այն: Հետո փութով դուրս եկավ բաղնիքից, և ոչ ոք նրան չբռնեց: Կայսրին վերցրին բերին արքունական պալատ, բայց երկու օրից նա հրածեշտ տվեց կյանքին: Հոռոմեացիները իրենց կայսր հռչակեցին Մծեծ անունով մի հայ պատրիկի: Սակայն, երբ Կոստանդինը⁶¹⁶ լսեց իր հոր մահը, բաղում գործով շարժվեց դեպի Սիցիլիա, բռնեց ու սպանեց Մծեծին և հոր սպանության բռնոր մեղսակիցներին, ապա վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս:

* * *

I.293 Երբ Աբդուլեիթը⁶¹⁷ տեսավ, որ իբն-Չուբայը հզորացել է արևելքում, առաջ քաշեց երկու զորահրամանատարների՝ իր եղբայր Մուհամմեդին⁶¹⁸ և Հաջաջ իբն-Յուսուֆին, որոնք քաջամարտիկ, արյունարբու և անգութ մարդիկ էին: Եղբորը՝ Մուհամմեդին նա կարգեց Միջագետքի, Մոսուլի ու ողջ Արմինիայի⁶¹⁹ վրա, իսկ Հաջաջին՝ հսմայն պարսից երկրի:

* * *

I.294 [Մուհամմեդ իբն-Մրվանը] Հայոց իշխաններին հավարեց
մի եկեղեցում և, հրի մատնելով, այրեց նրանց⁶²⁰:

* * *

1.296 Այդ ժամանակ⁶²¹ Հայոց պատրիկներից մեկը, որի անունն էր Սմբատ⁶²², Հայաստանը հանձնեց Մուհամմեդ իբն-Մրվանի ձեռքը⁶²³,

[Լուսանցքում ավելացված է. «Այստեղ Հայաստան են կոչված հլաթի երկիրն ու Նփրկերտը, Սասունի լեռն ու Արզնը, ինչպես նաև այդ կողմերի բոլոր քաղաքները»]:

* * *

1.297 [Հուստինիանոսին⁶²⁴ տապալելուց հետո հռոմ իշխանները] հունաց 1007 (696) թվականին և Աբդլմելիթի տասներկուերորդ տարում իրենց կայսր հռչակեցին լեռնտիոս⁶²⁵ պատրիկին, որը գտնվում էր Հայաստանում և ծերացած ու պետական գործում ծուլ մարգ էր:

* * *

1.297 . Հաջորդ տարի⁶²⁶, հայոց իշխանները ապստամբեցին արաբների դեմ: Մուհամմեդ իբն-Մրվանը նորից ոտքի ելավ, ջախջախեց Հայաստան եկած հռոմեաներին ու կոտորեց բազմաթիվ հայերի: Եվ Հայաստանը նորից անցավ արաբներին⁶²⁷:

* * *

1.299 [Փիլիպպիկոս⁶²⁸ կայսրը] հրամայեց վտարել իր տիրապետութան տակ գտնվող բոլոր հայերին: Վերջիններս ելան և ապաստան գտան արաբների մոտ, որոնք նրանց բնակեցրին Մելիտենեում ու նրա շրջակայքում⁶²⁹:

* * *

1.309 Հաջորդ տարի⁶³⁰, խազարների թագավոր հաքանի որդին⁶³¹

1.310 եկավ մտավ // Ատրպատականի ու Առանի երկիրը: Բազմաքանակ արաբական զորքերով նրան դիմակայեց ու կատաղի ճակատամարտ տվեց Արմինիա երկրի Զարրահ⁶³² ամիրան: Բայց Զարրահն սպանվեց, խազարները ավարի մատնեցին նրա ճամբարը և հաղթանակով ետ դարձան⁶³³:

* * *

1.316 Ասում են, որ Մրվան իբն-Մուհամմեդը՝ Միջագետքի ամիրան⁶³⁴, որն այդ ժամանակ Արմինիայի կուսակալ էր դարձել, նույնպես մասնակից էր Վալիդի⁶³⁵ սպանութանը, քանի որ սպանութան օրը նրա որդի Աբդլմելիթը մտել էր հառան:

* * *

1.316 Պարսից երկրում տիրում էր Վասիտը՝ Օմար⁶³⁶ թագավորի որդի Աբդուլլահը, Հայաստանում՝ Մրվան իբն-Մուհամմեզը, Խորասանում՝ իբն-Սարգին...

* * *

1.317 [Վալիդի սպանությունից հետո] վերոհիշյալ Մրվանը մեկնեց Հայաստանից և ձևացնելով, թե շահագրգռված է թագավորութունը Վալիդի որդիներին վերադարձնելու խնդրում, Լկավ հասավ Խառան քաղաք:

* * *

1.337 [752 թվականին Կոստանդին⁶³⁷ կայսրը] ասպատակեց Կողդիայի երկիրն ու Հայաստանը: Կողդիան նա հրի մատնեց: Սակայն մինչ հոռոմները գտնվում էին Հայաստանում, արաբական զորքերով վրա հասավ Ուռհայի կառավարիչ Խալիդ իբն-Ախին: Նրանք ճակատամարտ տվին, և արաբները պարտություն կրեցին: Խալիդը փախավ, իսկ նրա զորքերի մեծ մասը կոտորվեց: Հոռոմներն այրեցին Հայաստանը և նրա բնակիչներին քշեցին հոռոմոց երկիրը: Աբու-Ջաֆարն⁶³⁸ այդ ժամանակ գտնվում էր Արմինիայում՝ թուրքական սահմանի դիմաց:

* * *

1.338 1065 (754) թվականին Աբդուլլահ Աբուլաբասը⁶³⁹ Խառանից բերել տվեց պետական գանձարանում եղած ամեն ինչ, որոնք Մրվանի⁶⁴⁰ ժամանակից պահվում էին բազմաթիվ պահեստներում, և դրանք դրեց իր շինած քաղաքում: Հետո նա Սալահ իբն-Ալիին կառավարիչ նշանակեց Եգիպտոսի ու Լիբիայի վրա, Սալահի եղբորը՝ Աբդուլլահ իբն-Ալիին՝ Ասորիքի, Դամասկոսի, Պաղեստինի ու Փյունիկիայի վրա, իսկ Աբու-Ջաֆարին՝ Միջագետքի ու Արմինիայի վրա:

* * *

II.25 214. Մանդիի մասին, որը դարձավ Բրդերի առաջնորդ⁶⁴¹

Այդ ժամանակ կային մարդիկ, որոնք կրոնով հեթանոս էին և պատկանում էին այսօրվա քրդերի⁶⁴² ցեղին: Սկզբնապես նրանք տիրում էին որոշ բերդերի և, ինչպես գրված է այստեղ⁶⁴³, իրենց առաջնորդի մահվանից հետո մահմեդական դավանանք էին ըն-

դունել: Կազմված լինելով հեթանոս պարսիկներից ու հայերից՝ նրանք մի առանձնահատուկ ժողովուրդ էին հանդիսանում: Մինչև օրս էլ նրանք կոչվում են իրենց գրաված բերդերի անունով: Նրանց մոտ պապենական ավանդույթյամբ հիշողութուն էր պահպանվում մի գուշակության մասին, թե իբր իրենց միջից հայտնվելու էր Մահդի անունով մի թագավոր, որը, իր անվան իսկ վկայությամբ⁶⁴⁴, ժողովրդին պիտի առաջնորդեր դեպի իր հավատը, աստված պիտի համարվեր, ապա թագավորութունը կտակեր մի ուրիշի և այլն, և այլն:

Այդ ժամանակ, արդ, հայտնվեց մի առաջնորդ, որը կոչվում էր Մահդի՝ ներկայանալով որպես այն անձը, որին նրանք սպասում էին: Նա թույլ չէր տալիս դիպչել իրեն և դեմքին էլ քող էր կրում: Նա իրեն հայտարարել էր աստծու մարգարե, և օրեցօր նրա կողմնակիցներն ու հարստութունը շատանում էին: Կողոպուտի ու ավարի նպատակով բոլոր ժողովուրդներից՝ պարսիկներից, արաբներից ու հեթանոսներից նրա շուրջը հավաքվեցին բազմաքանակ զորքեր: Նա բնակութուն հաստատեց Կորդվաց⁶⁴⁵

11.26 անմատչելի լեռներում, // և նրա սարսափը տիրեց Զեզիրեում ու Հայաստանում: Նա ավերեց Բեթ-Չաբդեն⁶⁴⁶ և Տուր-Աբդինը: Նրանց սրերը արյուն էին խմում, իսկ իրենք չէին խնայում ոչ ոքի՝ հավասարապես կոտորելով բոլոր ժողովուրդներին: Դավանանքով լինելով մոգեր՝ նրանք օտար էին համարում բոլոր նրանց, ովքեր չէին ընդունում, որ Մահդին աստծու մարգարեն է: Նույնիսկ Մամուն⁶⁴⁷ թագավորը դողում էր նրանից: Սակայն, երբ նրանք մտան Տուր-Աբդին՝ կողոպտելու Կարտամինի⁶⁴⁸ վանքը և շրջակա գյուղերը, նրանց դեմ համարձակվեց ելնել այդ երկրի կառավարիչ Հասանը, մանավանդ այն պատճառով, որ տեսավ վանականների կրած տանջանքները, քանի որ նա լավ էր տրամադրված քրիստոնյաների նկատմամբ: Նա հանկարծակիորեն հարձակվեց նրանց վրա: Եվ երբ կողմերը բախվեցին իրար, աստծու ներգործությամբ քուրդանիները թիկունք դարձրին: Այսպիսով, Մահդին, որն աստվածացվել էր նրանց կողմից, հարկադրված դեն նետեց իր դեմքի քողը և փախուստի դիմեց Հասանի առջևից:

Քչերի հետ նա փրկութուն գտավ Աշոտի⁶⁴⁹ որդի Իսահակի⁶⁵⁰ երկրում և այցելեց նրան մի ամրոցում: Քուրդանիները հավաքվեցին ամրոցի շուրջը: Սակայն Իսահակը բռնեց Մահդիին և անմիջապես զխատեց նրան: Գիշերը, վերցնելով զուլխը և ինչ որ հնարավոր էր տանել իր ունեցվածքից ու ընտանեկիցներից, նա փախավ և ապաստանեց իր բերդում: Երեխաներին թողնելով այդ

բերդում՝ նա գնաց Ջեզիրեի կուսակալի մոտ: Լուսաբացին քուրդանինները մտան ամրոցը, բայց Մահդիի դիակից բացի ուրիշ ոչինչ չգտան: Նրանք հրի մատնեցին Իսահակի տները և, մեկնելով այնտեղից, եկան դարանակալեցին այն բերդի մոտ, որտեղ գտնվում էին Իսահակի երեխաներն ու կինը: Մի հեթանոս կին, տեսնելով այգ, ահաղանգեց գյուղում, և նրա բնակիչները մտան

II.27 բերդ: Իսահակի կինը, որը // քրիստոնյա էր, ուներ մի վանական եղբայր, որը նույնպես բերդ մտավ: Քուրդանինները վրա հասնելով կոտորեցին նրանց, ովքեր դուրս էին մնացել բերդից: Հետո հարձակվեցին բերդի վրա և սկսեցին քարկոծել այն՝ ավերելով նույնիսկ ներսի շինությունները: Եվ երբ արդեն պատրաստվում էին հանձնվել քուրդանինների ձեռքը, քանի որ բերդի դարպասը կրակի էր մատնվել, վերոհիշյալ վանականը ձեռքը գցեց նիզակին ու ցատկեց պարսպից: Հասնելով քուրդանինների զորքին և ուղղվելով դեպի նրանց առաջնորդը, որ հաջորդել էր Մահդիին, նա նիզակահարեց ու սպանեց նրան: Եվ քանի որ արդեն երեկոյանում էր, վանականը կարողացավ փրկվել: Աստծու կամքով զորքերի հետ տեղ հասավ Իսահակը: Նա անակնկալ կերպով հարձակվեց քուրդանինների վրա և կոտորեց նրանցից շատերին: Մյուսները փախան ու ցրվեցին: Այս եղավ Մահդիի տխրահուշակ վախճանը: Հետո նրանք իրենց առաջնորդ կարգեցին ոմն Հարունի, որին հաջորդեց Բաբեկը⁶⁵¹ և այսպես մինչև մեր օրերը: Նրանք տարածվել ու անառիկ բերդեր են զբաղեցրել պարսից երկրներում:

* * *

II.42 Ռոմանոս⁶⁵² կայսրից հետո թագավորեցին նրա որդիներ Վասիլն⁶⁵³ ու Կոստանդինը⁶⁵⁴, Վասիլը հռչակվեց պատերազմներում և տարավ ապշեցուցիչ հաղթանակներ: Նա հնազանդեցրեց հայերին ու բուլղարներին:

Մանթազրույթունները կազմել ենք հիմնականում հանրահայտ տեղեկատու գրականության հիման վրա:

Մահմեդական տիրակալների ժամանակագրությանը վերաբերող տվյալները քա-
ւել ենք հետևյալ գրքերից.

E. de Zambaur, Manuel de genealogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam, Hannover, 1927.

Стэнли Лэн-Пуль, Мусульманские династии. Хронологические и генеалогиче-
ские таблицы с историческими введениями, перевел с английского с Примеча-
ниями и дополнениями В. Бартольд, СПб., 1899.

К. Э. Босворт, Мусульманские династии. Справочник по хронологии и ге-
неалогии, перевод с английского и примечания П. А. Грязневича, М., 1971.

А. Н. Тер-Гевондян, Армения и Арабский халифат, Ереван, 1977.

Խաչակրաց պատմական անձնավորություններին վերաբերող ժանտագրույթուն-
ները կազմելու համար օգտագործել ենք մ. Գրուսեի ստվարածավալ հետազոտու-
թյունը.

R. Grousset, Histoire des Croisades et du royaume franc de Jerusalem, t.
I—III, Paris, 1934—1936.

Տեղանունները ժանտագրված են մեծ մասամբ հետևյալ աշխատության տվյալ-
ներով.

K. M. Setton (general editor), A history of the Crusades, v. I—II, Madi-
son—Milwaukee—London, 1969.

Բյուզանդական կայսրերի և Անտիոքի պատրիարքների գահակալման տարիները
նշել ենք ըստ Վ. Գրումելի գրքի.

V. Grumel, Traité d'Études Byzantines, I, La chronologie, Paris, 1958.

Տարբեր աւիթներով հաճախակի դիմել ենք նաև ներքոհիշյալ աղբյուրներին ու
հետազոտություններին.

Մատթեոս Ուոհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898 (Այսուհետև՝
Մտք. Ուոհ.):

Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, աշխատասիրությամբ Ս. Ագրլյանի, Վենետիկ,
1956:

Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166—
1199), ed. et trad. franç. par J.—B. Chabot, Paris, t. I, 1899. II, 1901. III, 1905.
IV, 1910 (texte). Introduction, 1924 (reimp. 1963).

Ս. Տ. Երևմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963:

E. Honigmann, Le couvent de Baršaumā et le Patriarcat Jacobite d'Antioche et de Syrie, „Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium“, 146, Subs. 7, Louvain, 1954.

P. Kawerau, Die Jakobitische Kirche im Zettalter der syrischen Renaissance, Berlin, 1960.

A. Lüders, Die Kreuzzüge im Urteil syrischer und armenischer Quellen, Berlin, 1964.

Ծանոթագրություններում. «հայկական միջնադարյան աղբյուրներ» ասելով նկատի ունենք Մատթեոս Ուռհայեցու և Սմբատ Սպարապետի ժամանակագրությունները:

1. Հմմտ. Մար. Ուռն., էջ 128—129: Մելիտենեի առումն Ուռհայեցին թվագրել է հայոց ՇԵ (1056) թվականով:

2. Դատելով պատմական դեպքերի շարադրանքից՝ ժամանակագիրը Սուլեյման անվան տակ նույնացրել է երկու անձնավորություն՝ սելջուկյան սուլթաններ Տուղրիլ-բեգին (Ռուբենդղին Աբուտալիբ Մուհամմեդ Տուղրիլ-բեգ իրն Միքայել՝ 1038—1063 թթ.) և Ալփարսլանին (Աղուղաղաուլա Աբուշուջա Մուհամմեդ Ալփարսլան իբն Դաուդ՝ 1063—1072 թթ.): Շփոթության տեղիք է տվել, ըստ երևույթին, Տուղրիլ-բեգի եղբոր և Ալփարսլանի հոր՝ Չաղրի-բեգ Դաուդի, Աբու-Սուլեյման մականունը:

3. Սելջուկ իբն Իսկակ իբն Չաղրի-բեգը ոչ թե հայրը, այլ պապն է սելջուկյան առաջին սուլթան Տուղրիլ-բեգի, որը սույն ժամանակագրության մեջ կոչված է Սուլեյման (տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը): Ընդհանրապես այս ժամանակագրության տվյալները սելջուկյան առաջին սուլթանների և ամիրաների ծագումնաբանության վերաբերյալ բավականին խառնաշփոթ են:

4. Ասորական միջնադարյան աղբյուրներում արարները հայտնի են Tayyayē (Տաճիկ) անունով: Նույն անունը հետագայում ընդգրկում է նաև ընդհանրապես մահմեդական հասկացությունը: Այդ պատճառով հաճախ դժվարություններ են առաջանում դրանք իրարից տարբերակելու գործում: Առաջնորդվելով բնագրի որոշակի դրվագների բովանդակությամբ՝ սույն աշխատության մեջ Tayyayē բառը մենք թարգմանել ենք մերթ աբաբ, մերթ մահմեդական:

5. Լիսն-Մանսուր — Քաղաք պատմական Կոմաղենեում, Սամոսատից հյուսիս-արևմուտք: Միջնադարյան հայկական աղբյուրներում հայտնի է Հաբսնմսուր անունով:

6. Քլսուսն — Բերդաբաղաք պատմական Կոմաղենեում, Մարաշի և Սամոսատի միջև:

7. Սուհա — Քաղաք Հյուսիսային Միջագետքում: Հելլենիստական շրջանում եղել է Օսրոյնեի ասորական թագավորության, իսկ խաչակիրների օրոք՝ Եղեսիայի կոմսության մայրաքաղաքը: Հայտնի է նաև Եղեսիա անունով, որը սակայն ասորական աղբյուրներում չի գործածվում:

8. Ասորերեն marā (տեր) բառը որպես պատվանուն սովորաբար միշտ կցվում է հոգևոր կոչում ունեցող անձնավորությունների կամ սրբերի անվանը: Նայած ընագրի որոշակի դրվագների բովանդակությանը, այսուհետև այդ բառը վերարտադրել ենք մերթ մաբ, մերթ սուրբ ձևով:

9. Բաբսումա Սամոստացի (Մելիտինեցի) — Ասորի միայնակյաց (մահ. 458 թ.), որը կարևոր դեր է խաղացել անապատական շարժման մեջ. տե՛ս Հ. Անսույան, Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Երևան, 1976, էջ 1437—1441: Ինչ վերաբերում է

Բարսումայի վանքին, ապա այն Հակոբիկյան եկեղեցու առաջնորդի՝ Անտիոքի պատրիարքի նստավայրերից մեկն էր և գտնվում էր Մելիտենեի գավառում, Կարկառից մի փոքր հյուսիս-արևմուտք:

10. Թոմասնոս IV 'Ինոզենես — Բյուզանդական կայսր (1068—1071 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Տիոմէն անունով:

11. Հմմտ. Մտք. Ուռն., էջ 201—202:

12. Նկատի ունի այն փաստը, որ 1055 թ. Տուղրիլ-բեգը գալով Բաղդադ խալիֆի կողմից պաշտոնապես հռչակվեց սուլթան:

13. Խոսքը վերաբերում է հայոց Մանազկերտ քաղաքի մոտ 1071 թվականին տեղի ունեցած ճակատամարտին, որտեղ բյուզանդացիները ջախջախիչ պարտություն կրեցին սելջուկներից:

14. Միֆայել VII 'Իուկաս — Բյուզանդական կայսր (1071—1078 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Միխայլ ուղի Տուկծի անունով:

15. Կոստանդին 'Իուկաս — Բյուզանդական կայսր (1059—1067 թթ.):

16. Հովհաննես պատրիկ — Ըստ այլ աղբյուրների՝ կեսար. բյուզանդական կայսր Միքայել VII Դուկասի (1071—1078 թթ.) խորհրդականներից մեկը և պետության փաստական կառավարիչը. տե՛ս L. Bréhier, Vie et mort de Byzance, Paris, 1947, p. 282.

17. Զալալաղաուլա Աբուլֆաթաև Մելիֆշահ I իբն Ալփաբուլան — Սելջուկյան սուլթան (1072—1092 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Մելիֆշահ անունով:

18. Սուլեյման իբն Կուրուլմիշ — Ռոմի սելջուկյան սուլթանության հիմնադիրը (1077—1086): Սուլեյմանը ոչ թե Աբուլֆաթաև Մելիքշահի որդին էր, ինչպես նշված է ժամանակագրության մեջ, այլ նրա հեռավոր ազգականներից մեկը: Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Կրլմուշ/Գրլմուշ անունով:

19. Տյուրոս — Քաղաք Միջերկրական ծովի արևելյան ափին, Բեյրութից բավական հարավ: Միջնադարում և այժմ հայտնի է Սուր անունով, որը գործածված ենք գտնում նաև հայկական աղբյուրներում:

20. Սիդոն — Քաղաք Միջերկրական ծովի արևելյան ափին, Բեյրութի և Տյուրոսի միջև: Միջնադարում և այժմ հայտնի է Սայդա անունով, որին համապատասխանում է Սմբատ Սպարապետի օգտագործած Սայիտա ձևը:

21. Սելևկիա — Նավահանգիստ Կիլիկիայում, Կոոիկոսից հարավ-արևմուտք:

22. Փիլարտոս (հունարեն՝ Φιλαρτετος = առաքինասեր) Վարաժնունի — Հայ քաղկեդոնական իշխան, բյուզանդական զորավար: 1068 թ. Ռոմանոս Դիոգենես կայսեր կողմից նշանակվել է Եփրատի առափնյա շրջանների սահմանապահ զորքերի հրամանատար: Ռոմանոսի գահընկեցությունից հետո (1071 թ.) շի ենթարկվել կենտրոնական իշխանությանը և աստիճանաբար տիրելով Հարավային Կապադոկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի նշանավոր քաղաքներին՝ Անտիոք, Մելիտենե, Սամոսատ, Եղեսիա և այլն, փաստորեն հիմնել է մի անկախ պետություն, հաջողությամբ լեզու գտնելով սելջուկ ամիրաների հետ: 1086 թ., սակայն, Փիլարտոսի իշխանությունը նվաճվում է Մելիքշահ I սուլթանի կողմից: Փիլարտոսի մասին մանրամասն տե՛ս J. Laurent, Études d'histoire Arménienne, Louvain, 1971, p. 148—159; C. J. Yarnley, Philaretos armenian bandit or byzantine general?, „Revue des Études Arméniennes“, nouv. ser., XI, Paris, 1972, p. 331—353.

23. Հմմտ. Մտք. Ուռն., էջ 235—236:

24. Բուզան — Եղեսիայի ամիրա (1087—1094 թթ.), նշանակված Մելիքշահ I սուլթանի կողմից. տե՛ս Grousset, Histoire..., I, p. XLIV; J. B. Segal, Edessa, the blessed city, Oxford, 1970, p. 223.

25. Թեոդորոս (Թորոս)—Հայ քաղկեդոնական իշխան, ըյուզանդական պաշտոն-
յա: Փիլարտոսի կողմից հավանաբար 1170-ական թթ. նշանակվել է Եղևսիայի կա-
ռավարիչ, մի պաշտոն, որ նա կարողացել է պահպանել նաև սելջուկյան տիրապետու-
թյան շրջանում՝ Բուզան ամիրայի (1087—1094 թթ.) կողքին: Վերջինիս սպանություն-
ներից հետո Թորոսը քաղաքը վերցրել է իր ձեռքը և մոտ շորս տարի (1094—1098 թթ.)
փաստորեն լիակատար անկախություն վայելել: 1098 թ. օգնության է կանչել ֆրանկ-
ներին՝ Բաղդուինի, գլխավորությամբ, և քիչ ժամանակ անց գոհ գնացել վերջինիս
դավադրությանը: Թորոսի մասին մանրամասն տե՛ս J. Laurent, Études d'histoire Ar-
mémentenne, Louvain, 1971, p. 61—128; J. B. Segal, Edessa, the blessed city, Ox-
ford, 1970, p. 223—227.

26. Օմար իբն ալ-Խատտաբ—Արաբական խալիֆ (634—644 թթ.):

27. Ասորի հեղինակը պարզապես թարգմանել է արաբերեն masjid-(un) = «երկրպա-
պելու տեղ» բառը:

28. Յադի Սիան—Անտիոքի ամիրա (1087—1098 թթ.), նշանակված Մելիթշահ I
սուլթանի կողմից. տե՛ս Grousset, Histoire..., I, p. 71, 96: Ասորական բնագրում
այս անունն աղավաղված է. 238-րդ և 239-րդ գլուխներում դրված է 'ksyn (Աքսին)
ձևը, 247-րդում՝ 'ygsyn (Իսգին): Համեմատաբար ճիշտ է 303-րդ գլխում հանդիպող
ygsy'n (Յագսիան) ձևը: Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Աղսիան / Ախսիան
անունով:

29. Արտուր իբն էֆսեբ— Օղուզյան դյոզբեր ցեղի առաջնորդը, Մելիթշահ I սուլ-
թանի զորահրամանատարներից մեկը, որը նշանակվեց Պաղեստինի կառավարիչ: Նրա
սերունդները հաստատվեցին հարավարևմտյան Հայաստանում ու Հյուսիսային Միջա-
դեստում, հիմնելով երկու ամիրայություն, մի ճյուղը՝ Հիսն-Քեֆայում և Ամիդում,
մյուսը՝ Մարդինում և Նփրկերտում: Արտուրը ո՛չ Սելջուկի, ո՛չ էլ Արուլֆաթահ Մելիթ-
շահի եղբայրն էր, ինչպես նշված է մի քանի տող ներքև: Հայկական աղբյուրներում
հայտնի է Արդուի անունով:

30. Հմմտ. Մտք. Ուոհ., էջ 233—234:

31. Գաբրիել— Հունազավան հայ իշխան, Եղևսիայի կառավարիչ Թորոսի աները:
1080-ական թթ. կեսերից մինչև 1103 թ. Գաբրիելը կարողացավ իր ձեռքում պահել
Մելիտենն քաղաքի իշխանությունը, հաջողությամբ վանելով թուրքերի հարձակումները:
Անկախությունը պահպանելու նպատակով նա դիմեց ֆրանկների օգնությանը և իր
դուստր Մորֆային ամուսնացրեց Եղևսիայի կոմս (1100—1118 թթ.), հետագայում
Երուսաղեմի թագավոր (1118—1131 թթ.) Բաղդուին 11-ի հետ: Սակայն 1103 թ.
Մելիտեննն գրավվեց թուրքերի կողմից, և Գաբրիելն սպանվեց: Մատթեոս Ուոհայն-
ցու բնագրում Գաբրիել անունը դրված է Խոբիլ / Խոբիլ, իսկ Սմբատ Սպարապետի
«Տարեգրքում» Ղավոիլ / Ղավրիլ ձևով, որը Գաբրիել անվան հունարեն արտասանության
վերարտադրությունն է:

32. Ալփիրակ— Թուրք ամիրա, 1087 թ. Մելիթշահ I սուլթանի կողմից նշանակ-
վել է Մելիտեննի կառավարիչ, ընդ որում իր իշխանությունը պահպանել է նաև քա-
ղաքի հայ կառավարիչ Գաբրիելը: 1094 թ. Եղևսիայի հայ կառավարիչ Թորոսը դիմում
է Ալփիրակի օգնությանը, բայց նկատելով վերջինիս նվաճողական ձգտումները, թու-
նավորում է նրան: Ալփիրակ անվանաձևը վկայված է Մատթեոս Ուոհայնցու կողմից:
Ասորական բնագրում դրված է 'Alpirag ձևը, որը ֆրանսերեն թարգմանության հեղի-
նակը վերարտադրել է Al-Firg ձևով: Ալփիրակ անվան ստուգաբանության մի փորձ
տե՛ս J. Laurent, Études d'histoire Armémentenne, Louvain, 1971, p. 95: Սեղալի
գրքում հանդիպում է Alp-Yaruq ձևը. տե՛ս J. B. Segal, Edessa, the blessed ci-
ty, Oxford, 1970, p. 223.

33. Սինջարշահ— Նասրեդդին (Մուիզզեդդին) Արուստարիչ Ահմեդ Սինջար իբն Մելիքշահ սելջուկյան սուլթանն է (1118—1157 թթ.):

34. Մելիքշահ— Ջալալադդաուլա Մուիզզեդդին Մելիքշահ II իբն Բարկիարուք սելջուկյան սուլթանն է (1105 թ.), որը սակայն ոչ թե Արուստարիչի որդին, այլ նրա թոռն էր:

35. Հալանարար նկատի ունի Գիյասեդդին Մասուդին՝ Իրաքի սելջուկյան սուլթանին (1134—1154 թ.), որն իսկապես Արուստարիչ Մելիքշահ 1-ի թոռն էր:

36. Խոսքը վերաբերում է սուլթանի հռչակման հանդիսությունը, որը տեղի էր ունենում մի ամբողջ շաբաթ արարողությունների ձևով: Դրանց մեջ մտնում էր սուլթանի հնազանդության երգումը, խալիֆի կողմից իշխանական խորհրդանիշերի բաշխումը և այլն: Այս ամենից հետո սուլթանի անունը մտցվում էր ուրբաթօրյա քարոզի (խուսրա) մեջ, հիշատակվելով խալիֆի անունից հետո: Սուլթանը մարմնավորում էր մահամեդական երկրների քաղաքական իշխանությունը, իսկ խալիֆը՝ հոգևոր. տե՛ս P. A. Гусейнов, Султан и халиф, «Палестинский сборник», № 19(82), Л., 1969, стр. 127—138.

37. Ղազիարսլան— Նաջմեդդին Իլ-Ղազի I իբն Արտուք՝ Մարդինի և Նփրկերտի Արտուստյանների հարստության հիմնադիրը (1104—1122 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Խազի անունով:

38. Ասորական բնագրում դրչական սխալի հետևանքով ստացվել է «Արուստարի թոռը» d-'Abūpatah, որը նույնությամբ փոխադրվել է ֆրանսերեն թարգմանության մեջ՝ «le petit fils d'Abu 'I-Fatah»: Ասորերենի պատկանելությունը ցույց տվող d նախդիրն այստեղ ավելորդ է:

39. Նփրկերտ— Քաղաք Մեծ Հայքի Աղձնյաց նահանգում, Սասնո լեռներից հարավ: Դատմական Տիգրանակերտն է, միջնադարում հայտնի է ասորերեն Mayparqat և արաբերեն Mayyāīarīqūn ձևով: Հայկական միջնադարյան աղբյուրներում գործածվում են Մուսարդին և Մուֆարկին ձևերը:

40. Հմմտ. ծանոթագրություն 36:

41. Մուինեդդին Մուսման I իբն Արտուք— Հիսն-Քեֆայի և Ամիդի Արտուքյան հարստության հիմնադիրը (1098—1105 թթ.): Այստեղ սխալմամբ նշված է, որ Մուսմանը Արտուքի թոռն է, սակայն 258-րդ գլխում սխալն ուղղված է՝ «Մուսմանը՝ Արտուքի որդին...»:

42. Աղ-Սնդուր— Թուրք ղուլամ (տե՛ս ծանոթագրություն 44), Արուստարիչ Մելիքշահ I սուլթանի գորազուխներից մեկը, 1086—1094 թթ. եղել է Հալեպի կառավարիչը: Հայրն է Իմադեդդին Ջանգիի: Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Աղսնդուր/Ախսնդուր անունով:

43. Քաջուղղաուլա Աբուսայիդ Տուտուլ իբն Ալփարսլան— Սելջուկյան Ասորիքի տիրակալ (1078—1095 թթ.), եղբայրը Արուստարիչ Մելիքշահ I սուլթանի: Այստեղ սխալմամբ նշված է, որ Տուտուլը եղել է Մելիքշահի ստրուկը (ղուլամը): Ժամանակագրության 303-րդ գլխում Տուտուլը հիշատակված է Քաջուլմսուլուֆ մականունով: Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Դդուլ անունով:

44. Ստրուկները (արաբերեն gūlām) կազմում էին մահամեդական հասարակության նշանակալից սոցիալական խավերից մեկը: Դրանք խոշոր տիրակալների հավատարիմ ծառաներն էին, հատկապես թիկնապահները, որոնք հաճախ, մանավանդ սելջուկների օրոք, հասնում էին բարձր դիրքի. հմմտ. Encyclopédie de l'Islam, t. II. Leyden—Paris, 1965, p. 1104—1117:

45. Հմմտ. Մտք. Ուոհ., էջ 248—252:

46. Շամսեդդին Եղեղիզ— Ադրբեջանի աթաբեկ (1137—1176 թթ.), Ելզեզիդյան

հարստութեան հիմնադիրը: Հարստութիւնը կոչվել է նաև Փահլևանյան՝ Եղեղիղի որդու՝ Փահլևանի անունով, որն այստեղ սխալմամբ վերադրված է հորը:

47. Կիրա— Հունարենն Կար:α (տիրուհի, տիկին) բառի ասորական տառադարձութիւնն է:

48. Հմմտ. Մտք. Ուռհ., էջ 253—255:

49. Արարների, այսինքն՝ Հիջրայի 47% թվականը համապատասխանում է մ.թ. 1079/80 թ.: Ինչպես տեսնում ենք, համաժամանակյա թվագրման երեք բաղադրիչներն էլ իրար շին համընկնում: Համեմատաբար ճիշտ է փրկչական թվականը:

50. Ալեքսիոս I— Բյուզանդական կայսր (1081—1118 թթ.):

51. Աֆղալ (Արուկասիմ Շահանշահ ալ-Աֆղալ իրն Բադր ալ-Ջամալի Ամիր ալ-Ջուլուշ)— Եգիպտոսի վեզիր (1095—1121 թթ.), որը 1098 թ., օգտվելով այն հանգամանքից, որ թուրքերն զբաղված էին ֆրանկների դեմ մղվող պատերազմով, Արտուրաններից խլեց Երուսաղեմը: Աֆղալի հայրը՝ Եգիպտոսի նախորդ վեզիր Արուննաջմ Բադր ալ-Ջամալի Ամիր ալ-Ջուլուշը (1073—1094 թթ.), ազգությամբ հայ էր. տե՛ս Grousset, Histoire, I, p. 145, 529:

52. Բոհեմունդ Տարենտացի (Bohemond de Tarente)— Առաջին խաչակրաց արշավանքի առաջնորդներից մեկը, որը հիմնադրեց Անտիոքի խաչակրաց իշխանութիւնը՝ Բոհեմունդ I (1098—1104 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Պեմունդ անունով:

53. Գոդեֆրուա Բուլոնացի (Godofroi de Bouillon)— Ստորին Լոթարինգիայի դուքսը, առաջին խաչակրաց արշավանքի առաջնորդներից մեկը, Երուսաղեմի խաչակրաց պետության առաջին թագավորը (1099—1100): Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Կոնդոփրէ/Գունթոփրէ անունով:

54. Ռայմոնդ Սենժիլի (Raymond de Saint-Gilles)— Թուլուզի կոմսը, առաջին խաչակրաց արշավանքի առաջնորդներից մեկը, որը հիմնադրեց Տրիպոլիի խաչակրաց կոմսութիւնը, հանդիսանալով նրա առաջին կոմսը (1102—1105 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Ջենիլ կամ Գունդսանջիլ անունով:

55. Տանկրեդ (Tancrede)— Առաջին խաչակրաց արշավանքի առաջնորդներից մեկը, Բոհեմունդի քրոջ որդին, իշխան (պրինց) Անտիոքի (1104—1112 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Տանկրի / Տանգրի անունով:

56. Այստեղ մեկ-երկու բառ ջնջված է: Հավանաբար պետք է նշված լիներ Նիկիա չաղաքի անունը:

57. Խոսքը վերաբերում է Պետրոս Անապատականի զլխավորած դյուղացիական խաչակրութեանը, որը ջախջախվեց Փոքր Ասիայում 1096 թ. հոկտեմբերին:

58. Հմմտ. Մտք. Ուռհ., էջ 255—258:

59. Հմմտ. Մտք. Ուռհ., էջ 260:

60. Բադուին Բուլոնիացի (Baudouin de Boulogne)— Եղեղիղի խաչակրաց կոմսութեան հիմնադիրը (1098—1100 թթ.), հետագայում Երուսաղեմի թագավոր Էադուին I (1100—1118 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Պալտին անունով:

61. Հմմտ. Մտք. Ուռհ., էջ 261—262:

62. Ըստ ժամանակագրութեան հրատարակիչ Ժ.—Բ. Շարոյի՝ ձեռագրի այս մասից պակասում է երկու թերթ:

63. Հմմտ. Մտք. Ուռհ., էջ 263—264:

64. Ասորական բնագրի հրատարակիչ Ժ.—Բ. Շարոն այստեղ բազմակետեր է դրել, սակայն առանց որևէ բացատրութեան:

65. Կիրբուղա— Մոսուլի ամիրա (1096—1102 թթ.): Հայտնի է 1098 թ. ֆրանկ-

ների դեմ ձեռնարկած արշավանքով: Կիրրուդան, որ ճգնաժամային դրութիւն էր ըստեղծել Անտիոքում պատսպարված ֆրանկների համար, ի վերջո ջախջախիչ պարտութիւն կրեց և հազիվ փրկութիւն գտավ իր երկրում. տե՛ս Grousset, *Histoire...*, I, p, L, 97, 395: Մատթոս Ուոհայեցու մոտ հիշատակված է աղավաղված Կուրապաղատ և Կիւրապաղա ձևերով:

66. Հմմտ. Մաթ. Ուոհ., էջ 263—266:

67. Տիբերիա— Քաղաք Հյուսիսային Պաղեստինում, համանուն լճի արևմտյան ափին: Միջնադարում հայտնի է արաբական Տաբարիա անունով, որին համապատասխանում է հայկական աղբյուրների Տապար ձևը:

68. Մրուն—Բերդաքաղաք Հյուսիսային Միջագետքում, Եղբսիայից հարավ-արևմուտք: Պատմական Բատնա քաղաքն է, որը միջնադարում հայտնի է Sarūg, Sarūj անունով:

69. Ալգմա— Քաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Եփրատի աջ ափին, Պիր իՊիրե-ճիկ) քաղաքից արևմուտք:

70. Հստ երևույթին, նկատի ունի Վասակ Պահլավունի հայ իշխանին՝ Գրիգոր Մագիստրոսի որդուն, որը Անտիոքի դուքսն էր 1071—1078 թթ. և որի որդիներից մեկը՝ Ապլղարիպը, տիրում էր Պիր բերդաքաղաքին, իսկ մյուսը՝ Լիկոսը, Պիրի և Այնթապի միջև գտնվող նգեպ մարզին: Վերջինիս տեղագրութան մասին մանրամասն տե՛ս Լ. Տեր-Պետրոսյան, Հայերը միջնադարյան Մծրինում և Մեծ Հայքի հարավային նահանգներում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, № 3, էջ 84—86:

71. Ռապան— Բերդաքաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Քեսունից հարավ, Հոռմ-կայից հյուսիս-արևմուտք:

72. Գող Վասիլ— Հայ իշխան, Կամսարական տոհմից, տեր Քեսունի (1082—1112 թթ.): Գող Վասիլը ստեղծել էր ժամանակի ամենաընդարձակ և հզոր հայկական իշխանութիւնը, որը, սակայն, նվաճվեց խաչակիրների կողմից 1115 թ.:

73. Էազի Բալդուֆյան— Բալդուբը Սամոսատի ամիրան էր XI դ. վերջում, որը 1098 թ. շղիմանալով հայերի և ֆրանկների ճնշմանը, Սամոսատը վաճառեց Եղբսիայի Բաղդուին I կոմսին: Ինչ վերաբերում է Ղազի անվանը, ապա մեր ժամանակագրութան հեղինակը, ըստ երևույթին, թյուրիմացութան մեջ է, քանի որ Ղազին իրականում ոչ թե Բալդուբի սերունդներից մեկն էր, այլ նրա հայրը՝ հավանաբար Սեբաստիայի Դանիշմենդյան ամիրա Ղազի Գյումուշտեգինը (1084—1134 թթ.), հմմտ. Grousset *Histoire...*, I, p. 61, II, p. 870: Մատթեոս Ուոհայեցին Սամոսատի ամիրային անվանում է «Պալտուխն որդի Ամիրխաղէ (Ամիր Ղազի)» ձևով:

74. Ռուբեն I— Կիլիկիայի իշխան (1080—1095 թթ.), Ռուբինյան հարստութան հիմնադիրը:

75. Հմմտ. Մաթ. Ուոհ., էջ 267:

76. Յաֆա— Նավահանգիստ Միջերկրական ծովի պաղեստինյան ափին:

77. Տրիպոլի— Նավահանգստային քաղաք Հյուսիսային Լիբանանում: Միջնադարյան հայկական աղբյուրներում հայտնի է Տրապոլիս / Տոապոլիս անունով:

78. Հմմտ. Մաթ. Ուոհ., էջ 283:

79. Խոսքը վերաբերում է Ռայմոնդ Սենժիցու կառուցած Mont-Pèlerin (Mons Peregrinus) կամ Qal'at Sanjil բերդին. տե՛ս Grousset, *Histoire...*, I, p. 342:

80. Ասկալոն— Նավահանգիստ Միջերկրական ծովի պաղեստինյան ափի հարավում: Աշկալոն անունը նույն բառի եբրայական-ասորական ձևն է:

81. Հոմա— Ասորիքի նշանավոր քաղաքներից մեկը (պատմական Եմեսան), Որոնտես գետի աջ ափին, Դամասկոսի և Համայի միջև: Միջնադարյան հայկական աղբյուրներում հայտնի է Հեմա / Հլեմա անունով:

82. Խաղմօր— Քաղաք անապատային Ասորիքում, պատմական Պալմիրայի տեղում:
83. Բուրա— Քաղաք Հարավային Ասորիքում, Դամասկոսից հարավ-արևելք:
84. Բալայբեկ— Քաղաք լեռնային Հիրաննում: Միջնադարյան հայկական աղբյուրներում հայտնի է Պալպաֆ անունով:
85. Համա— Ասորիքի նշանավոր քաղաքներից մեկը (պատմական Եպիփասիս), Որոնտես գետի ափին, Հոմսից րավականին հյուսիս:
86. Քիլիս— Բնակավայր Հյուսիսային Ասորիքում, Սյնթապից հարավ-արևմուտք, Հալեպից հյուսիս: Ասորական բնագրում դրված է Kls ձևը, որը Ա. Արունան իր Ֆրանսերեն թարգմանության մեջ տառադարձել է Chalcis, իսկ 297-րդ զլխի Klz բառը, որը, հավանաբար նույն անվան տարրնթերցվածն է, տառադարձել է Killiz:
87. Մաբբուզ— Քաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Հալեպից հյուսիս-արևելք, Եփրատի աջ ափից ոչ շատ հեռու: Պատմական Հիբրապոլիսն է, որը հայկական հնագույն աղբյուրներում հայտնի է Նաբովկ, իսկ միջնադարյան աղբյուրներում՝ Մեպլե (արաբերեն Manbij) անունով:
88. Խառան— Հնագույն քաղաք Հյուսիսային Միջագետքում, Եղեսիայից հարավ-արևելք, Բալիկ գետի ափին:
89. Կալիբնիկոս— Քաղաք Հյուսիսային Միջագետքում, Եփրատի ձախ ափին, Բալիկ գետի միախառնման տեղից մի քիչ վեր: Միջնադարում հայտնի է Լակկա անունով, որը հանդիպում է նաև հայկական աղբյուրներում:
90. Մելիֆ Դանիշմենդ Ահմեդ Ղազի Շամսեդդին— Սերաստիայի Դանիշմենդյան հարստության հիմնադիրը (1071—1084 թթ.): Սակայն ինչպես այստեղ, այնպես նաև 255-րդ զլխում խոսքը վերաբերում է Դանիշմենդի որդուն՝ Սելիֆ (Ամիր) Ղազի Գյումուշտեգինին (1084—1134 թթ.): Դանիշմենդ անունը հայկական աղբյուրներում հանդիպում է Դանիշման, Դանուշման ձևով:
91. Հմատ. Մաթ. Ուտհ., էջ 272—273:
92. Հմատ. Ժանոթագրություն 47:
93. Մոսֆիա— Մելիտենեի հայ իշխան Գարրիելի դուստրը, Եղեսիայի կոմս (1100—1118 թթ.) Բաղդուին 11-ի կինը:
94. Ըստ Մատթեոս Ուռայեցու՝ Բոհեմունդին հարյուր հազար դահեկանով փրկագնել է հայ իշխան Գող Վասիլը. տե՛ս Մաթ. Ուտհ., էջ 293—294:
95. Պուատվին (Գիլոմ Պուատիեցի— Guillaume de Poitiers)— Ավիտանիայի դուքս, առաջնորդը առաջին խաչակրաց արշավանքի երկրորդ ալիքի (1100—1101 թ.), որը ջախջախվեց Փոքր Ասիայում 1101 թ. սեպտեմբերին: Հայկական և ասորական աղբյուրներում կոչվում է Պետևին = Pētābin.
96. Հմատ. Մաթ. Ուտհ., էջ 283—284:
97. Հմատ. Մաթ. Ուտհ., էջ 271—272, 274:
98. Խաղդուին II (Baudouin II du Bourg)— Բաղդուին I-ի աղազականը, Եղեսիայի կոմս (1100—1118 թթ.), հետագայում՝ Երուսաղեմի թագավոր (1118—1131 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Պաղտին կամ Պաղտին Տրպօրգ անունով:
99. Խլպաշառ— Բերդաքաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Այնթապից հարավ: Ավետաշաց բյուրը այդ սեմական տեղանվան ստուգարանությունն է:
100. Ժուսլին Կուրտենեյի (Jocelin de Courtenay)— Բաղդուին II թագավորի աղազականը, Եղեսիայի կոմս՝ Ժուսլին I (1118—1131 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Ճուսլին անունով:
101. Հմատ. Ժանոթագրություն 47:
102. Հովհաննես (Սայիդ րար-Սարունի)— Հակոբիկյան եկեղեցու Մելիտենեի

Քեմի մետրապոլիտը, որը 1103 թ. սպանվեց քաղաքի հայազգի կառավարիչ Գարրիելի ձեռքով: Սայիդ բար-Սարունին հայտնի է նաև որպես բանաստեղծ:

103. 256-րդ զլխահամարը թյուրիմացարար բաց է թողնված:

104. Բալակ— Արտուրի թոռներից մեկը, տիրել է Սրուհին (1095—1101 թթ.), Հալեպին ու Խառանին (1123—1124 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հայտնի է «Բալակ անունով»:

105. Ֆուլյեր (Ֆուլբ) Շարտրագի (Foucher/Foulque de Chartres) — Սրուհի քաղաքի ֆրանկ կայսրի հրամանատար (1099 թ.), նշանակված Եդեսիայի կոմս Բաղդուին I-ի կողմից, տե՛ս Grousset, Histoire..., I, p. 53—66: Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Փուլջեր/Փուլջեր անունով:

106. Հմմտ. Մտք. Ուռն., էջ 274—275:

107. Պապիոս բառը ընդհանրապես կաթոլիկ հոգևորականների տարածված անվանումն է արևելքում: Ինչ վերաբերում է Ուռհայի ֆրանկների եպիսկոպոսական աթոռին, ապա նշված իրադարձությունների ժամանակ այն զբաղեցնում էր Բենեդիկտոսը, որը 1104 թ. գերի ընկավ թուրքերի ձեռքը. տե՛ս J. B. Segal, Edessa, the blessed city, Oxford, 1970, p. 237.

108. Ջկրմիշ— Մոսուլի ամիրա (1102—1107 թթ.). տե՛ս Grousset, Histoire..., I, p. 395, 431: Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Ջկրմիշ անունով:

109. Հմմտ. Մտք. Ուռն., էջ 301—302:

110. «Փակեցին քաղաքի դարպասները» բառերը ֆրանսերեն թարգմանության մեջ բաց են թողնված:

111. Կարկառ— Բերդաքաղաք պատմական Կապադոկիայում, Եփրատի աջ ափին, Սամոսատից հյուսիս-արևելք: Հայկական միջնադարյան աղբյուրներում հիշատակվում է Կառկառ ձևով:

112. Սանբիլ— Հավանաբար հայերեն Սամուելի անվան աղավաղված ձևն է: Ասորերենում հայերեն վ-ի դիմաց սովորաբար դրվում է բ. այնպես որ թեև ասորական. բնագրում գրված է Sanbil բայց պետք է կարդալ Sa nvil:

113. Կոստանդին— Հայ իշխան, տեր Կարկառի (մոտ. 1090-ական թթ.—1117 թ.): Կոստանդինը դաշնակցեց ֆրանկների հետ, մասնակցեց Եդեսիայի հայ կառավարիչ Թորոսի դեմ նյութված դավադրությանը, այնուամենայնիվ ինքը նույնպես զո՞ գնաց խաչակիրների դավերին: 1117 թ. Եդեսիայի կոմս Բաղդուին II-ը (1100—1118 թթ.) ձերբակալեց նրան և բանտ նետեց, որտեղ էլ նա կնքեց իր մահկանացուն. տե՛ս Grousset, Histoire..., I, p. 55—59, 493.

114. Դավրուկ— Հայ իշխան, Կարկառի տեր Կոստանդինի (մոտ. 1090-ական թթ.—1117 թ.) եղբայրը:

115. Քրիստափոս— Հայ իշխան, Կարկառի տեր Կոստանդինի (մոտ. 1090-ական թթ.—1117 թ.) եղբայրը:

116. Մելիտենեի և Սամոսատի գավառում գտնվող հակորիկյան այս վանքերի մասին մանրամասն տեղեկություններ կարելի է գտնել է. Հոնիգմանի գրքում. տե՛ս E. Hoingmann, Le couvent..., p. 57—61, 72, 80—82, 88, 171, 178—180: Հետագա ուսումնասիրությունները հետազոտելու նպատակով նշում ենք այդ վանքերի ասորական անվանումները. 1. Mar 'Abhai կամ Seblata, 2. Šamitaye d-Pesqin, 3. Mar Giwargts, 4. Šira d-Sabtai 5. Malkos.

117. Հակորիկ ասորիները ուղղափառ ասելով հասկանում էին միաբնակներին,

ալսինքն՝ իրենց, հայերին, ղպտիններին և եթովպացիներին: Այս հատվածում հեղինակը նկատի ունի, ըստ երևույթին, հայերին և հակորիկ ասորիներին:

118. Ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը բնագրի Turkavē wa—Tayyayē (թուրքեր և արարներ) բառերը կարդացել է առանց wa շաղկապի և թարգմանել է musulmans turcs (մահմեդական թուրքեր):

119. Խոսքը վերաբերում է Արրահամ նախա՛որը, որը, ինչպես հայտնի է, Հարավալին Միջագետքից դեպի Միջերկրական ծովափ գաղթելիս անցել է Խառնո՞վ. տե՛ս Մենդաց, ԺԱ, 31:

120. Բալիկ գետ— Եփրատի ձախակողմյան վտակներից մեկը Հյուսիսային Միջագետքում, Եփրատին միախառնվում է Ռակկա (Կալլինիկոս) քաղաքի մոտ:

121. Հմմտ. Մտք. Ուոհ., էջ 295—296:

122. Ասորական բնագրի msawhrayit (դանդաղ. հապաղելով) բառը ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը՝ Ա. Արուևան, կարդացել է msawhdayit (առանձին) և համապատասխանաբար թարգմանել isolement.

123. Բնագիրն, ըստ երևույթին, պետք է հասկանալ հետևյալ կերպ. խաչակրաց և ուղնորդներն ուզում էին որպես նվաճողներ մտնել Մոսուլ, բայց մտան որպես պերիններ:

124. Ռիչարդ Սալերնացի (Richard de Salerne)— Անտիոքի տիրոջ՝ Տանկրեդի (1104—1112 թթ.) ազգականը, որը 1105—1108 թթ. կառավարում էր Եդեսիան, մինչ վերջինիս կոմս Բաղդուին 11-ր գտնվում էր գերության մեջ, Հայկական աղբյուրներում իշատակվում է Ռիչարդ/Ռաչարդ անունով:

125. Հմմտ. Մտք. Ուոհ., էջ 301, 309:

126. Կալա-Ջաբալ— Բերդ Հյուսիսային Միջագետքում, Եփրատի ձախ ափին, լալեպ և Ռակկա (Կալլինիկոս) քաղաքների միջև: Միջնադարյան հայկական աղբյուրներում հայտնի է Խլաթ-Ճապալ անունով:

127. Հստ ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության խմբագիր Ժ.—Մ. Ֆիեի՝ «Միջիլատեն» անծանոթ բառ է. տե՛ս Abouna-Fiey, p. 52.

128. Ա. Արուևան՝ ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը, Բյուրիմացաբար դրել է տասնհինգ:

129. Զաուալի Սակավա— Մոսուլի ամիրա (1107—1109 թթ.). տե՛ս Grousset, Histoire...I, p. 431—433, Հայկական աղբյուրներում այս անունը հիշատակված է Զօլի/Զովլի ձևով:

130. Տե՛ս ծանոթագրություն 128:

131. Հմմտ. Մտք. Ուոհ., էջ 307—308:

132. Ասորական բնագրում տեղանունը նշված է Gubāyē ձևով: Մեր ժամանակագրությունը այս վայրը տեղադրում է Հյուսիսային Ասորիքում՝ Կուրուսի և Տլուքի միջև:

133. Կուրուս— Քաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Հալեպից բավականին հյուսիս-արևմուտք: Միջնադարյան հայկական աղբյուրներում հայտնի է Կուրխ անունով:

134. Նլուֆ— Քաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Այնթապից հյուսիս-արևմուտք:

135. Շարաֆուդդաուլա Մաուդուդ իբն Ալբունշահ— Մոսուլի ամիրա (1109—1113 թթ.). տե՛ս Grousset, Histoire..., I, p. 449, 485, Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Մամտուտ անունով:

136. Հմմտ. Մտք. Ուոհ., էջ 312—313:

137. Իրականում այդ դեպքը տեղի է ունեցել 1110 թ., տե՛ս Grousset, Histoire..., I, p. 449.

138. Մանգղին կամ մանգղոն— Պատերազմական մեքենա, ասորական բնագրում դրված է manganiqā ձևով:

139. Հմմտ. Մտք. Ուտհ., էջ 313—314:

140. Կալար (արաբերեն Čullāb)—Այժմյան Colap Dere անունը կրող գետը, որը հոսում է Եղեւսիայից մի փոքր արևելք. տե՛ս E. Honigmann, Le couvent..., p. 87: Կետի ակունքի մոտ Ս. Երևմյանի կազմած քարտեզում նշված է Զալաբ անունով մի բնակավայր. տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. III, Երևան, 1976 թ.:

141. Խոսքը վերաբերում է Ռայմոնդ Սենժիլցու որդի Բերտրանին (Bertrand), որը 1109—1112/3 թթ. Տրիպոլիի կոմսն էր: Հայկական աղբյուրներում այս անունը վկայված է Բերդան/Բերդրան ձևով:

142. Հմմտ. Մտք. Ուտհ., էջ 314—315:

143. Հմմտ. Մտք. Ուտհ., էջ 321—322:

144. Ինչպես նշվեց սույն դրքի ներածության մեջ, Մատթեոս Ուտհայեցին լուսնայան է մատնում դավաճանների ազդության հարցը:

145. Հմմտ. Մտք. Ուտհ., էջ 328—329, 325:

146. Իսմայելիտական աղանդը մահմեդական շիա ճյուղի աղանդներից մեկն է, որը մեծ տարածում է գտել հատկապես սկսած XI դ. երկրորդ կեսից Պարսկաստանում և Ասորիքում: Պարսից իսմայելիտների կենտրոնն էր Ղազվինից հյուսիս-արևմուտք գտնվող Ալամուտ ամրոցը, որը հռչակվեց իսմայելիտների նշանավոր առաջնորդ Հասան իրն Սաբբահի օրոք (1090—1124 թթ.): Իսմայելիտների գործունեության հիմնական եղանակներից մեկը անհատական տեղորն էր, որն իրականացնում էին համայնքի հասարակ անդամները՝ ֆիդայիները (անձնազոհները): Բազմաթիվ մահմեդական սուլթաններ, ամիրաներ, ինչպես նաև մի քանի ֆրանկ առաջնորդներ զոհ են գնացել իսմայելիտների դավերին: Իսմայելիտները Եվրոպայում հայտնի են assassins (մարդասպան) անունով, որը ծագում է արաբերեն hašīšīyun (հաշիշամոլ) բառից: Իսմայելիտների աղանդի մասին մանրամասն տե՛ս Encyclopédie de l'Islam, t. I, Paris, 1913, p. 498—500, t. II, Paris, 1927, p. 585—588. К. Босворт, Мусульманские династии, стр. 175—177.

147. Ռոջեր Սալերնացի (Roger de Salerne)— Իշխան (պրինց) Անտիոքի (1112—1119 թթ.): Հայկական աղբյուրներում այս անունը վկայված է Ռոնէր / Ռոնէլ ձևով:

148. Ազազ— Քաղաք Հյուսիսսային Ասորիքում, Հալեպից հյուսիս-արևմուտք:

149. Հմմտ. Մտք. Ուտհ., էջ 342—343:

150. Փոսլին II (Jocelin)— Եղեւսիայի կոմս (1131—1146 թթ.), 1146—1150՝ անվանապես: 1150 թ. գերվել է Հալեպի ամիրա Նուրեդդինի կողմից և մահացել Հալեպում 1159 թ.: Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Ճոսլին անունով:

151. Ռիդվան իբն Տուտուշ— Ասորիքի սելջուկների հալեպյան ճյուղի սուլթան (1095—1113 թթ.): Հայկական աղբյուրներում այս անունը վկայված է Ռատուան / Ռասուան ձևով:

152. Հմմտ. Մտք. Ուտհ., էջ 330:

153. Բուրսուլս (ասորական բնագրում՝ Bursuqi) անունով զորահրամանատարին Անանուն Եղեւսացին հիշատակում է նաև 295, 296, 297 և 303-րդ զլուխներում, սակայն նա ակնհայտորեն շփոթել է հետևյալ երկու անձնավորություններին. 1. Բուրսուլս որդի Բուրսուլսի, Համադանի կառավարիչ, 1111 և 1115 թթ. հակաֆրանկական արշավանքների հրամանատարը, մահացել է 1116 թ., 2. Աղ-Սնդուր ալ-Բուրսուլսի, Մոսուլի ամիրա (1113—1115, 1121—1126 թթ.): 1126 թ. նոյեմբերի 26-ին սպանվել է Մոսուլում իսմայելիտների ձեռքով:

154. Պիր— Քաղաք Հյուսիսսային Միջագետքում, Եփրատի ձախ ափին, Եղեւսիայից հարավ-արևմուտք: Այժմ հայտնի է Պիրեճիկ (Birejik) անունով:

155. Հմմտ. Մտք. Ուտհ., էջ 337—338:

156. Ապլղարիպ Պահլավունի— Հայ իշխան, տեր Պիր բերդաքաղաքի, որը ժամանակակից Պիրեծիկն է (մոտ. 1087—1117 թթ.): Ապլղարիպը Գրիգոր Մագիստրոսի թոռն էր, Անտիոքի դուքս Վասակ Պահլավունու (1071—1078 թթ.) որդին: Ապլղարիպի իշխանությունը բռնի ուժով նվաճեցին խաչակիրները:

157. Կալերան (Galeran du Puiset)— Եղեսիայի կոմսեր Բաղդուին II-ի և Ժոսլին 1-ի ազգականը, որը 1117 թ. նշանակվեց Հայ իշխան Ապլղարիպից խլվա՝ Պիր (Պիրեծիկ) բերդաքաղաքի տեր: Հայկական աղբյուրներում հիշատակված է կալերան անունով:

158. Հմմտ. Մտք. Ուտհ., էջ 239—240:

159. Ֆարմի— Քաղաք հյուսիսարևելյան Եգիպտոսում, Միջերկրական ծովի ափին. արարական անվանումը՝ ալ-Ֆարամա, պատմականը՝ Պելուզիում:

160. Հմմտ. Մտք. Ուտհ., էջ 346:

161. Միֆայել— Հայ իշխան, տեր Կարկառի (1117—1123 թթ.): 1123 թ. սևղվելով թուրքերից, Միքայելը Կարկառը հանձնեց Երուսաղեմի Բաղդուին II թագավորին (1118—1131 թթ.): Միքայելը Կարկառի նախորդ իշխան Կոստանդինի որդին էր:

162. Անծիտ— Մոփաց աշխարհի՝ Զորորդ Հայքի 6-րդ գավառը, որը գրավում է Խարբերդի (Հիսն-Ջիադի) դաշտի հիմնական մասը. տե՛ս II. Նրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 36: Միջնադարյան հայկական աղբյուրներում հայտնի է Յանծիթ/Հանծիթ անունով:

163. Հիսն-Ջիադ— Բերդաքաղաք Մեծ Հայքի Մոփաց նահանգում, Արածանիի ձախ ափին, Մելիտենեից հյուսիս-արևելք: Հիսն-Ջիադը հայկական աղբյուրներից քառ հայտնի Խարբերդ քաղաքն է:

164. Ամսանունն ասորական բնագրում գրված է անորոշ Kanuu ձևով, որը կարելի է հասկանալ նաև հունվար, քանի որ ասորերենում դեկտեմբեր ամիսը կոչվում է առաջին Քանուն, իսկ հունվարը՝ երկրորդ:

165. Հեսմի— Լեռ Եղեսիայից հարավ-արևելք, Խառան քաղաքի մոտակայքում. հմմտ. Michel le Syrien, Introduction, p. 34*.

166. Հմմտ. Մտք. Ուտհ., էջ 343—344:

167. Հմմտ. Մտք. Ուտհ., էջ 344:

168. Հմմտ. Մտք. Ուտհ., էջ 345:

169. Հմմտ. Մտք. Ուտհ., էջ 346—347:

170. Հմմտ. Մտք. Ուտհ., էջ 348—350: Ուոհայեցու պատումն այս դրվագում բավականին տարբերվում է Անանուն Եղեսացու ժամանակագրությունից:

171. Ռուֆնադդաուլա 'Խաուդ իբն Սուֆման— Հիսն-Քեֆայի և Ամիդի ճյուղի Արտուրյան ամիրա (1109—1144 թթ.): Մատթեոս Ուոհայեցու մոտ հիշատակված է Տաուր որդի Սուֆմանալ անունով:

172. Ասորական բնագրում վրացիներ քառի փոխարեն գրված է հայերենից ծագող Vraçāyē (Brastāyē) ձևը. այդ մասին մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության ներածությունը:

173. 'Խավիր IV Շինարար— Վրաց թագավոր (1089—1125 թթ.):

174. 'Խարա— Քաղաք Հյուսիսային Միջագետքում, Մծրինից հյուսիս-արևմուտք:

175. Խուսամեղդին Տիմուրտաշ իբն Իլ-Ղազի— Մարդինի և Նփրկերտի ճյուղի Արտուրյան ամիրա (1112—1152 թթ.): Հայկական աղբյուրներում այս անունը վկայված է Տումրտաշ ձևով:

176. Հմմտ. Մտք. Ուտհ., էջ 352:

177. Հովհաննես II— Բյուզանդական կայսր (1118—1143 թթ.):

178. Ժամանակագրության ասորական ընդօրինակության մեջ յխալմամբ կրկրնված է 283-րդ գլխահամարը:

179. Նկատի ունի, ըստ երևույթին, Սուլեյման իրն Կութուլմիշին՝ Ռումի սուլթանության հիմնադրին. տե՛ս ծանոթագրություն 18:

180. Ռուֆենեղին Մասուղ I իրն Քիլիջ-Աբսլան— Սելջուկյան Ռումի սուլթան (1116—1156 թթ.): Հայկական աղբյուրներում այս անունը վկայված է Մասուտ ձևով:

181. Նեոկեսարիա— Քաղաք Պոնտոսում, Սեբաստիայից հյուսիս:

182. Մելիֆ (Ամիր) Ղազի Կյուսուզտեզին իրն Դանիշմենդ— Սեբաստիայի ճյուղի Դանիշմենդյան ամիրա (1084—1134 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հիշատակված է Խազի ուղի Դանիշմանի ձևով: Հմմտ. ծանոթագրություն 90:

183. Ալեֆսիոս— Բյուզանդական կայսր Հովհաննես 11-ի (1118—1143 թթ.) որդին:

184. Հմմտ. Մտք. Ուռհ., էջ 351—352:

185. Սերիֆուր անունով մի բնակավայր հիշվում է նաև Միքայել Ասորու «Ժամանակագրության» մեջ: Ժ.—Բ. Շարոն այն տեղադրում է Հյուսիսային Միջագետքի Ռեշ-Այնա քաղաքի շրջակայքում. տե՛ս Michel le Syrien. Introduction, p. 50°. Հմմտ. նաև՝ E. Honigmann, Le couvent..., p. 144.

186. Ումկայի տեղադրությունը հայտնի չէ, հավանաբար գտնվել է Պիրի և Ուռհայի միջև ընկած տարածքում:

187. Ասորական բնագրում այս աղբյուրի անունը դրված է hayg ձևով, որը ամենայն հավանականությամբ արաբերեն hayyij (բուռն) բառի տառադարձությունն է: Աղբյուրի տեղադրության մասին տե՛ս E. Honigmann, Le couvent..., p. 144.

188. Ռեշ-Քեֆա— Հակոբիկյան եկեղեցու եպիսկոպոսանիստ կենտրոններից մեկը Հյուսիսային Միջագետքում, հավանաբար Ուռհայից արևելք. Հմմտ. E. Honigmann Le couvent..., p. 143—144.

189. Ժոֆրուա Վանական (Geoffroy le Moine)— Մարաշի կոմս (մահ. 1124 թ.): Ասորական բնագրում Վանական մականվան փոխարեն գրված է 'almo in, որ ֆրանսերեն le moine (վանական) բառի տառադարձությունն է: Հայկական աղբյուրներում Ժոֆրուա անունը վկայված է Ճօիրի / Ճօֆրի ձևով:

190. Հմմտ. Մտք. Ուռհ., էջ 352—353:

191. Քլաիթա— Բերդ պատմական Կապադոկիայում, Մելիտենեից հարավ-արևելք, Կարկառից հյուսիս-արևմուտք:

192. Սիննա— Եփրատի աջակողմյան վտակներից մեկը, որը միախառնվում է մայր գետին Քեսունի և Սամոսատի միջև: Մատթեոս Ուռհայեցին այս անունը հիշատակում է Շնչէ ձևով, իսկ Մմբատ Սպարապետը՝ Սենէ:

193. Սիննայի կամուրջը Մատթեոս Ուռհայեցին կոչում է «Շնչէոյ կանդարա». տե՛ս Մտք. Ուռհ., էջ 353:

194. Քլաուիա (ասորերեն Klā(īā)— Ֆրանսերեն թարգմանության մեջ այս տեղանունը տառադարձված է le pays d'Abiaf (Քլաթի երկիր), որ ճիշտ չէ. քանի որ նախ՝ մեր ժամանակագրության մեջ իսլամ քաղաքի անունը միշտ գրվում է Klai ձևով, և երկրորդ՝ դատելով նշված դրվագի բովանդակությունից՝ Քլաուիա բնակավայրը պետք է գտնված լինի Մելիտենեի գավառում:

195. Հմմտ. Մտք. Ուռհ., էջ 353—355:

196. Մատթեոս Ուռհայեցին որևէ տեղեկություն չի հաղորդում այդ ղինվորների ազգային պատկանելության մասին. Հմմտ. սույն աշխատության ներածությունը:

197. Պեհեսնի— Բերդ պատմական Կոմագենեում, Քեսուն քաղաքից մի փոքր հյուսիս:

198. Հստ հաշակրաց պատմության արևմտյան աղբյուրների՝ Ժոսլինը Հիսն-Ջիաղից ճողոպրել է երեք հայի ուղեկցութեամբ. տե՛ս Grousset, Histoire..., I, p. 591.,
199. Գոսան (ասորերեն Gosan) անունը կարելի է կարգալ նաև Ջոշան: Ժամանակագրության տվյալներով այս լեռը գտնվել է Հալեպից արևմուտք: Հավանաբար դա ներկայիս Ջերբել-Սաման անունը կրող լեռն է. տե՛ս V. Cuinet, La Turquie d'Asie t. II, Paris, 1892, p. 109.
200. Աբուլնասան իբն հալաբ— Հալեպի արար բնակչության առաջնորդը, սպանվել է 1125 թ., տե՛ս Setton, A history..., I, p. 115, 685.
201. Ուլլափառ ասելով հեղինակն այստեղ նկատի ունի հակորիկ ասորիներին. տե՛ս Ժանոթագրություն 117:
202. Աբանասիոս VII (Աբուլֆարաջ բար-համորո)— Հակորիկ ասորիների առաջնորդ, Անտիոքի պատրիարք (1090—1129 թթ.):
203. Հմմտ. Մտք. Ուռհ., էջ 357—358:
204. Մատթեոս Ուռհայեցին Մահիին կոչում է ակոմսն Տլքոյ, Անթապայ և Ռապանայ. տե՛ս Մտք. Ուռհ., էջ 357:
205. Հմմտ. Մաք. Ուռհ., էջ 359—360:
206. Դոշ Դոմենիկո Միչիելի (Domenico Michieli)— Վենետիկի դոշ, 1122—1124 թթ. վենետիկյան ծովային խաչակրության առաջնորդը:
207. Հմմտ. Մաք. Ուռհ., էջ 360:
208. Ա. Արունան՝ ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը, դրել է «le 24 juillet, (հուլիսի 24-ին): Սակայն ասորական բնագրում ամսաթիվը նշված չէ: Թարգմանիչը թյուրիմացաբար հաջորդ նախադասության առաջին՝ kad (մինչև, դեռևս) բառը համարել է թիվ և kd տառերի թվային արժեքով ստացել 24:
209. Հմմտ. Մտք. Ուռհ., էջ 358—359: Թեև Անանուն Եղեսացու ժամանակագրության սույն գլուխը վերնագրված է «Բաղդուինի ազատագրման և Գալերանի սպանության մասին», սակայն դրա վերաբերյալ բնագրում որևէ խոսք չկա:
210. Բուրսուխի և ընդհանրապես սույն գլխում նկարագրվող դրվագի մասին մանրամասն տե՛ս Ժանոթագրություն 153:
211. Հմմտ. Մաք. Ուռհ., էջ 360—361:
212. Դուրայա իբն Սադակա— Հիլլայի արարական իշխանության ամիրա (1107—1134 թթ.), որը 1123 թ. պարտվելով Բաղդադի խալիֆից, ապաստան գտավ Կալա-Ջարարում, իսկ 1124 թ. փորձեց ֆրանկների օգնությամբ Ասորիքում ստեղծել մի արարական պետություն՝ Հալեպ կենտրոնով. տե՛ս Grousset, Histoire..., I, p. LIV, 524—528, 623—630: Մատթեոս Ուռհայեցու մոտ հիշատակված է Տուլալիս անունով:
213. Հիլլա— Քաղաք Միջագետքում, Բաղդադից բավականին հարավ, Եփրատից մի վոթր արևելք:
214. Աբարիբ— Բերդաբաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Հալեպից արևմուտք: Հայկական միջնադարյան աղբյուրներում հայտնի է Քերեպ անունով:
215. Հմմտ. Մտք. Ուռհ., էջ 361—364:
216. Լեաիբա— Քաղաք Ասորիքում, Եփրատի աջ ափին, հարուր գետի միախառնման տեղի մոտ:
217. Բոհեմունդ II (Bohemond II)— Իշխան (պրինց) Անտիոքի (1126—1130 թթ.): Մատթեոս Ուռհայեցու մոտ հիշատակված է Պեմունդ ուրդի Պեմնյի անունով:
218. Լանիաս— Քաղաք Հարավային Ասորիքում, Դամասկոսից հարավ-արևմուտք:
219. Հմմտ. Մտք. Ուռհ., էջ 365—366:
220. Ֆուլֆ V (Foulque V)— Անժուի կոմս, հետադաշում Երուսաղեմի թագավոր (1131—1144 թթ.):

221. Տուղտեգին (Արուսայիդ Սեյֆուլիսլամ Ջահիրեղդին Տուղտեգին) — Ասորիքի դամասկոսյան ճյուղի սելջուկ ամիրա Դուկակ իբն Տուաուշի (1095—1104 թթ.) այսօր բեկրու Տուղտեղինը 1104—1128 թթ. տիրեց Դամասկոսին՝ հիմնադրելով մի նոր հարստություն, որը իր որդու՝ Քաջուլմուլուք Բուրիի անունով կոչվում է Բուրիդյան: Հայկական աղբյուրներում Տուղտեգին անունը վկայված է Տուղտիկին ձևով:

222. Բահրան (= Բահրամ) — Ասորիքի իսմայելիտների առաջնորդներից մեկը՝ ծագումով պարսկաստանցի, 1126—1128 թթ. տիրել է Բանիաս քաղաքին. հմմտ. Setton, A history, I, p. 116—117, 672.

223. Հմմտ. Մտք. Ուռն., էջ 367:

224. 1131 թ. մահացել է սելջուկյան իրաքի և Արևմտյան իրանի Մուգիսեղդին Արուկասիմ Մահմուդ իբն Մուհամմեդ սուլթանը (1118—1131 թթ.): Լուսանցքում Մասուդ սուլթանը (1134—1152 թթ.) նշված է սխալմամբ:

225. Թելարան (ասոր. Tall 'Aran) բերդը գտնվում է Հալեպից 18 կմ հեռավորության վրա, հարավարևելյան ուղղությամբ:

226. Սիր — Ֆրանսերեն sire (տեր) բառն է, որն օգտագործվում է որպես պատվանուն:

227. Ռայմոնդ Պուատիեցի (Raymond de Poitiers) — Անտիոքի պրինց (1136—1149 թթ.): Գրիգոր Երեցը նրան հիշատակում է «որդի Պետևինի» ձևով. տե՛ս Մտք. Ուռն., էջ 372:

228. Իմադեղդին Ջանգի իբն Աղ-Սնդուր — Մոսուլի կառավարիչ և աթաբեկ (1127—1146 թթ.), հիմնադիր Ասորիքի և Հյուսիսային Միջագետքի տիրակալների մի հարստության, որը պատմագիտության մեջ հայտնի է Ջանգիդյան անունով:

229. Տուտուշ կամ Քաջուլմուլուք — Տե՛ս ծանոթագրություն 43:

230. Գիյասեղդին Մասուդ իբն Մուհամմեդ — Սելջուկյան իրաքի և Արևմտյան իրանի սուլթան (1134—1152 թթ.): Մեր ժամանակագիրն այս հատվածում հաղորդում է հակասական տեղեկություններ: Ջանգին Մոսուլի կառավարիչ և աթաբեկ է նշանակվել ոչ թե 1132, այլ 1127 թ. և ոչ թե Մասուդ, այլ Մուգիսեղդին Մահմուդ II սուլթանի (1118—1131 թթ.) կողմից:

231. Սինջար — Քաղաք Հյուսիսային Միջագետքում, Մծրինից հարավ-արևելք. Ասորերենում այս տեղանունն ունի Շիգգար ձևը, որին համապատասխանում է «Աշխարհացույցի» հիշատակած Շնգար անունը:

232. Արաբեկ — Սելջուկյան հասարակության սոցիալական կատեգորիաներից մեկը: Նախապես նշանակել է դայակ, դաստիարակ, հետագայում այդ տիտղոսը շնորհվել է սելջուկյան ամիրայությունների կառավարիչներին ու զորահրամանատարներին. մանրամասն տե՛ս P. A. Гусейнов, Институт атабеков, «Палестинский сборник» вып. 15(78), Л., 1966, стр. 181—196.

233. Սալահեղդին — Մոսուլի ամիրա Իմադեղդին Ջանգիի (1127—1146 թթ.) գորագույններից մեկը:

234. Նասրեղդին Ջաղար — Մոսուլի ամիրա Իմադեղդին Ջանգիի (1127—1146 թթ.) զորագույններից մեկը, որը Եղեսիայի նվաճման ժամանակ Ջանգիի կողմից նշանակվել էր Մոսուլի կառավարիչ:

235. Աեյնեղդին Ալի-Քուչուկ իբն Բեգտեգին իբն Մուհամմեդ — Շահրգորի և Արբելայի ամիրա (1144—1168 թթ.), Ջանգիի կողմից նշանակվել է նաև Մոսուլի կառավարիչ:

236. Գիյասեղդին Սուլեյմանջահ իբն Մուհամմեդ — Սելջուկյան իրաքի և Արևմտյան իրանի սուլթան (1160—1161 թթ.), որը, սակայն, սուլթան Մասուդի հաջորդը չէ:

ներանց միջև գահակալել են ևս երկու սուլթաններ՝ Մուխնեղդին Մելիքշահ III-ը և Ռուբենեղդին Մուհամմեդ II-ը:

237. Շենավ բերդի տեղադրությունը ճշտված չէ. Մատթեոս Ուսայեցին նույնպես նշում է, որ այն գտնվել է Ուսայի շրջակայքում. տե՛ս Սուր. Ուռն., էջ 314, 317:

238. Հմմտ. Մտր. Ուռն., էջ 366—367:

239. Թաջուլմուլուֆ Բուրի իբն Տուղտեգին— Դամասկոսի աթաբեկ (1128—1132 թթ.), որի անունից է ծագում Բուրիդյան հարստության անվանումը. հմմտ. ծանոթագրություն 221:

240. Մուխենդդին Ունսուր— Դամասկոսի ամիրա Թաջուլմուլուք Բուրիի (1128—1132 թթ.) որդիների դաստիարակը՝ աթաբեկը, որը 1132—1149 թթ. փաստորեն տիրում էր Դամասկոսին:

241. Հիսն ալ-Աֆրադ— Բերդ Ասորիքում, Հոմս քաղաքից արևմուտք: Խաչակրաց պատմության արևմտյան աղբյուրներում հայտնի է Krak des Chevaliers անունով:

242. Հադդանա (ասորերեն՝ Haddana) անունը կրող բերդը, որը պետք է գտնված լինի Հալեպից ոչ շատ հեռու, մեր օգտագործած մյուս աղբյուրներում չի հիշատակվում:

243. Մահմուդ (Արուլմուղաֆֆար Մուհամմեդ Նասիրեղդին իբն Գյումուշտեգին)— Մերաստիայի Դանիշմենդյան ամիրա (1134—1142 թթ.), Դանիշմենդի թոռը և Իլ-Ղազիի որդին:

244. Դաուլա— Հավանաբար խոսքը վերաբերում է Մելիտենեի Դանիշմենդյան ամիրա Այնեղդին իբն Գյումուշտեգինին (1142—1152 թթ.), որը Դանիշմենդի թոռը և Իլ-Ղազիի որդին էր:

245. Յաղուբ (Յագի-բասան Նիգամեղդին իբն Գյումուշտեգին)— Մերաստիայի Դանիշմենդյան ամիրա (1142—1164 թթ.), Դանիշմենդի թոռը, Իլ-Ղազիի որդին: Հայկական աղբյուրներում այս անձնավորության անունը վկայված է Աղուլ-Ասլան ձևով:

246. Ասորական բնագրում այս բառը դրված է 'Amamnāyā ձևով, որը ժամանակագրության հրատարակիչ Ժ.—Բ. Դարոն հարցականորեն ուղղել է 'Alamnāyē (=ալամաններ), այսինքն՝ գերմանացիներ:

247. Առն I որդի Կոստանդինի— Կիլիկիայի իշխան (1123—1138 թթ.):

248. Տագրա— Արաբական աղբյուրներում Tagr (հոգնակի Tugur) անունով կոչվում է Խալիֆաթի և Բյուզանդական կայսրության սահմանալին շրջանը: Հարավարևելյան Կիլիկիան նույնպես մտնում էր այդ շրջանի մեջ. հմմտ. A. H. Тер-Гевондян, «Кавказ и Византия, вып. 2», Ереван, 1980, стр. 21—27. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական սահմանային ամրությունների գոտին (Սուղուր), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1981, № 2, էջ 134—149:

249. Կեսար, սեբաստոս և պատրիկ՝ բյուզանդական պատվաստիճաններ են. դրանց մասին մանրամասն տե՛ս Կոստանդին Միքանաձին, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ. Թարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 212, 256, 300:

250. Հետագա գրիչը, որը ժամանակագրության ասորական ձեռագրում ավելացրել է գլխահամարները, Թյուրիմացաբար 309-րդ գլխից թռել է 400-րդը:

251. Տափթիլ (ասորերեն Darṣil)— Հստ Անանունի տվյալների՝ այս բնակավայրը գտնվել է Սամոսատի և Ուսայի միջև: Մեզ հայտնի մյուս աղբյուրները հնարավորություն չեն տալիս ճշտել նրա տեղադրությունը: Մատթեոս Ուսայեցին այն տեղադրում է Ուսայի դավառում. «Ի գաւառն Ուսայոյ՝ ի գեղն, որ կոչի Տափթիլ» տե՛ս Մտր. Ուռն., էջ 351—352:

252. «Գնաց Մարաշ» բառերը Ա. Արունան՝ ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը, բաց է թողել:
253. Այնրապ— Քաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Թլպաշարի և Տլուբի միջև՝ Միջնադարյան հայկական աղբյուրներում հայտնի է Անրափ անվանաձևով:
254. Բուզաս— Բերդաքաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Հալեպի և Մարբուզի միջև՝ Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» հիշատակված է Պզահ ձևով:
255. Շիգար (Շայգար)— Նշանավոր բերդաքաղաք Ասորիքում, Որոնտես գետի ձախ ափին, Համա քաղաքից հյուսիս-արևելք:
256. Մունկիդի ուղիներ— Արաբերեն Banu-Munqid բառերի թարգմանությունն է: Այդպես էին կոչվում Շիգար բերդին տիրող արաբները՝ Մունկիդի շառավիղները:
257. Հմմտ. Գրիգոր Երեց՝ «Մաթ. Ուոն.», էջ 371:
258. Մանուել I — Բյուզանդական կայսր (1143—1180 թթ.):
259. Բադուին III (Baudouin III) — Երուսաղեմի թագավոր (1144—1162 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հիշատակված է Պաղտին անունով:
260. Ասորական բնագրում այս բառը դրված է 'Alanāye ձևով՝ 'Alamnāye-ի փոխարեն:
261. Խոսքը վերաբերում է գերմանական կայսր Կոնրադ III-ին՝ երկրորդ խաչակրաց արշավանքի (1147—1149 թթ.) առաջնորդներից մեկին:
262. 407—408-րդ դուխները, որոնք վերաբերում են երկրորդ խաչակրաց արշավանքին (1147—1149 թթ.), համարյա նույնությամբ կրկնված են 433—434-րդ դուխներում: Օգտվելով տարբեր աղբյուրներից, որոնցում այդ արշավանքը հավանաբար թվագրված է եղել տարբեր կերպ, հեղինակը չի նկատել, որ ընկել է կրկնության մեջ:
263. Խաչակրաց երկրորդ արշավանքը, որին վերաբերում է սույն դուխը, իրականում սկսվել է 1147 թվականին՝ Եղեսիայի վերջնական անկումից հետո:
264. Խոսքը վերաբերում է Ֆրանսիայի թագավոր Լուի VII-ին, որը երկրորդ խաչակրաց արշավանքի (1147—1149 թթ.) առաջնորդներից մեկն էր:
265. Ալֆոնս Ժուրդեն (Alphons Jourdin) — Բուլուզի կոմս, Ռայմոնգ Սենժիցու որդին, երկրորդ խաչակրաց արշավանքի (1147—1149 թթ.) առաջնորդներից մեկը, որը գոհ գնաց Տրիպոլիի կոմս Ռայմոնգ II-ի կազմակերպած դավին (հմմտ. նաև պուլս 433): Ասորական բնագրում Ալֆոնս անունը դրված է Npuš/'Anpuš ձևով, որն առաջացել է 'Alpuš տառադարձությունից՝ ու և l տառերի շփոթության հետևանքով:
266. Աֆա — Նավահանգստային քաղաք Միջերկրական ծովի փյունիկյան ափին, Տյուրոսից բավականին հարավ, Հայֆայից մի փոքր հյուսիս: Խաչակրաց պատմության արևմտյան աղբյուրներում հայտնի է Աֆա (Acre) անունով:
267. Ամուրի I (Amaury I) — Բադուին III Երուսաղեմի թագավորի եղբայրը, հետագայում՝ Երուսաղեմի թագավոր (1162—1173 թթ.):
268. Թլմոզ—Բերդ Հյուսիսային Միջագետքում, Մարդինից 85 կմ հարավ-արևմուտք, ներկայիս Վիրանշեհիրը: Ասորական աղբյուրներում հայտնի է Tella d. Mawzalat, իսկ խաչակրաց պատմության արևմտյան աղբյուրներում՝ Tell Mawzen/Tell Muzen ձևով. տե՛ս Grousset, Histoire..., I, p. 394, III, p. 852.
269. Շարաֆտան — Գավառ Հյուսիսային Միջագետքում, Եղեսիայից հարավ-արևելք:
270. Արկնից բնակավայրը Ժ.—Բ. Շաբոն ենթադրաբար տեղագրում է Հյուսիսային Միջագետքի Մարդին քաղաքի մոտակայքում, տե՛ս J.—B. Chabot, Un épi-

sode de l'histoire des Croisades, „Melanges offerts à M. Gustave Schlumberger“, vol. 1, Paris, 1924, p. 173.

271. Զամալին, Խանին և Խամիմրա բնակավայրերը ամենայն հավանականությամբ գտնվել են Հյուսիսային Միջագետքում, Մարգին քաղաքի մոտակայքում, սակայն մեղ հայտնի աղբյուրները հնարավորություն չեն տալիս պարզել նրանց ճշգրիտ տեղադրությունը:

272. Պեպուլո— Բերդ պատմական կապագովկիայի հարավ-արևելքում, Եփրատի աջ ափին, Մելիտենեից հարավ-արևելք: Արաբական աղբյուրներում հայտնի է Bābalū ձևով:

273. Բալիս— Քաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Եփրատի աջ ափին, Հալեպից հարավ-արևելք:

274. Տե՛ս ծանոթագրություն 89:

275. «Գորովին ու զորությունը» բառերին ասորական բնագրում համապատասխանում է Ibiḅūta wa-haylawāta արտահայտությունը, որը ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը վերարտադրել է նկարագրական եղանակով. «un moral eleve et suffisamment des soldats»: Մեր կարծիքով, ասորական ձեռագրում գրական սխալ կա. haylawāta (զորքեր) բառի հոգնակիի ցուցիչը՝ երկկետ նշանը, ավելորդ է: Հետևաբար այդ բառը պետք է կարդալ haylūta (զորություն):

276. Ասորական բնագրի yaum tlatā (երեքշաբթի) բառը ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության մեջ թարգմանված է mercredi (չորեքշաբթի):

277. Ա. Արունան՝ ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը, ասորական բնագրի yaum hamsa (հինգշաբթի) բառը թարգմանել է du jour suivant (հաջորդ օրը):

278. Խոստովանողներ անվանման տակ պետք է հասկանալ ասորի վկաներ Կորիային և Շմոնալին, որոնք նահատակվեցին Եդեսիայում IV դ. սկզբին, Դիոկղետիանոս կայսեր օրոք: Վկայաբանության հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Գ. Տեր-Սկրուչյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք Ա, Երևան, 1979, էջ 298—339:

279. Զամալեղդին— Մոսուլի վեզիր, նշանակված Իմադեդդին Զանգիի կողմից. պաշտոնավարել է մինչև 1163 թ., հմմտ. Setton, A history..., 1, p. 462, 524, 687.

280. Եփրեմ Ասորի— IV դարի ասորի մատենագիր (մահ. 373 թ.), ասորական գրականության մեծագույն ներկայացուցիչը, որի երկերի մեծ մասը դեռևս V դարում թարգմանվել է հայերեն:

281. Արբելա— Քաղաք Հյուսիսային Իրաքում, Մոսուլից արևելք: Միջնադարում և ներկայումս հայտնի է Իրբիլ անունով:

282. Շահրգուր— Գավառ Հյուսիսային Իրաքում, Տիգրիսի ձախ ափին, Արբելա քաղաքից հարավ:

283. Քասուս— Ժամանակագրության 422-րդ գլխում հիշատակված է Քասաս անունով մի բերդ, Կալաբ գետի մոտերքում, Խառանից ոչ շատ հեռու: Ժամանակակից Թուրքիայի քարտեզի վրա, Ուռհայից հյուսիս-արևմուտք նշված է Kesislik անունով մի բնակավայր, որը, սակայն, աշխարհագրական նկատառումներով չի կարելի նույնացնել Քասասի հետ: Վերջինս հավանաբար արգի Aksas բնակավայրն է, որ գտնվում է Ուռհայից հարավ:

284. Զաֆարան— Բնակավայր Հյուսիսային Միջագետքում, Մարգինից հարավ-արևելք: Այստեղ էր գտնվում հակորիկյան նշանավոր վանքերից մեկը, որը կոչվում էր Անանիայի կամ պարզապես Զաֆարանի վանք:

285. Պողոսակի սերուկիկները (ասորերեն Bene Bogosag), որոնք տիրում էին Սևերակի շրջակայքին, ըստ Փ.—Բ. Շաբոյի՝ սերում էին Պողոսակ անունով մի իսլամացած հայից, տե՛ս *J.—B. Chabot, Un episode de l'histoire des Croisades. Melanges offerts a Gustave Schlumberger*, vol. I, Paris, 1924, p. 173. Պողոսակի և նրա սերունդների մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Միքայել Ասորին. տե՛ս *Michel le Syrien*, III, p. 247, IV, p. 620.

286. Սևեբակ—Քաղաք Հյուսիսային Միջագետքում, Սամոսատից հյուսիս-արևելք, Ամիդից արևմուտք։ Հայկական աղբյուրներում հայտնի է նաև Սև աւեբակ անունով։

287. Հասան—Այս անձնավորությունը աղբյուրներում հիշվում է որպես Մաբրուդի ամիրա 1124 և 1151 թվականներին. հմմտ. *Setton, A history...*, I, p. 422, 517, 684.

288. Եդեսիայի վերջին ֆրանկ եպիսկոպոսն էր Հյուզ II-ը (1122—1144 թթ.), տե՛ս *J. B. Segal, Edessa, the blessed city, Oxford, 1970, p. 237; Grousset, Histoire...*, II, p. 179—181.

289. Բարսեղ բար-Շումմանա— XII դ. ասորի մատենագիր, 1140-ական թթ. սկզբից մինչև իր մահը՝ 1169 թ., եղել է Եդեսիա քաղաքի մետրապոլիտը, դրել է արձակ և շափածո մի շարք գործեր։ Ցավալի է նրա «Եդեսիայի պատմության» կորուստը, որից օգտվել են Միքայել Ասորին և, ինչպես նշվեց սույն աշխատության առաջաբանում, նաև՝ Անանուն Եդեսացին։

290. Հմմտ. Ելից Թ, 12։

291. Հմմտ. Գրիգոր Երեց՝ «Մտք. Ուռն.», էջ 371—372։

292. Ասորական բնագրում դրված է Kenulā (ստուգություն, արդարություն) բառը, որը, ինչպես հայտնի է, աստծու քրիստոնեական խորհրդանիշերից մեկն է։

293. Հմմտ. Գրիգոր Երեց՝ «Մտք. Ուռն.», էջ 372։

294. Հմմտ. Գրիգոր Երեց՝ «Մտք. Ուռն.», էջ 373։

295. Իրականում այդ դեպքը տեղի է ունեցել 1145 թվականին. հմմտ. *Abouna-Fiey*, էջ 95։

296. Խոսքը վերաբերում է Տրիպոլիի կոմս Ռայմոնդ II-ին (1137—1152 թթ.)։

297. Ասորական բնագրում այս Ռոբերտը հիշատակված է Smayānā (երկնային) մականվամբ, որը ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը վերարտադրել է Gros (Մեծ) բառով։

298. Նկատի ունի Եդեսիայի մետրապոլիտ Բարսեղ բար-Շումմանայի (մահ. 1169 թ.) «Եդեսիայի պատմությունը», որը, ինչպես նշվեց սույն աշխատության ներածության մեջ, Անանուն ժամանակագրության հիմնական աղբյուրներից մեկն է։ Հմմտ. նաև ժանոթագրություն 289։

299. Ա. Աբունան՝ ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը, բաց է թողել «և հաջորդ տարվա հնձի ժամանակ եկավ Ուռհա» բառերը։

300. Հովհաննես Մկրտչի տաճարը Եդեսիայի լատինական համայնքի կաթողիկե եկեղեցին էր. տե՛ս *J. B. Segal, Edessa, the blessed city, Oxford, 1970, p. 237.*

301. Ասորական ավանդության մեջ՝ Եդեսիայի Աբգար Ուրբամա թագավորը (տե՛ս ժանոթագրություն 588) ցանկանալով տեսնել Քրիստոսի դեմքը՝ պատգամավորներ է ուղարկում Եբրուսաղեմ նրա պատկերը դրոշմելու համար։ Զգալով պատգամավորների մտադրությունը՝ Քրիստոսը լվանում է իր դեմքը և այն սրբում դաստառակով, որի վրա դրոշմվում է նրա անձեռակերտ պատկերը։ Այս դրվագը մանրամասնորեն նկարագրված է Անանուն Եդեսացու ժամանակագրության առաջին հատորում. տե՛ս *Chabot—I, p. 121—122; Chabot—III, p. 96.*

302. Կոզմա և Դամիանոս— III դ. երկու եղբայր նահատակներ, մասնագիտու-
թյամբ բժիշկ: Ապրել են Հռոմի շրջակայքում և քարկոծվել ու նահատակվել 284 թ.:
Կողմայի և Դամիանոսի վկայարանություն հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Մ. Ավզեր-
յան, Հիակատար վարք և վկայարանութիւն սրբոց, հ. 10, Վենետիկ, 1814, էջ 222—
239:

303. Հստ ասորական ավանդության՝ Եղեսիայի Արդար Ուքամա թագավորը ու-
թերի հողացավ ուներ և իր ախտից կարողացավ ազատվել Քրիստոսի շնորհիվ:

304. Հմմտ. Գրիգոր Երեց՝ «Մար. Ուռհ.», էջ 374:

305. Սեյֆեդդին Ղազի I իբն Ջանգի— Մոսուլի աթաբեկ (1146—1149 թթ.),
Իմազեղզին Ջանգիի որդին:

306. Մելիֆուլադի և Նուբեդդին Աբուկասիմ Մահմուդ իբն Ջանգի— Ասորիքի ա-
թաբեկ (1146—1174 թթ.), Իմազեղզին Ջանգիի որդին: Հայկական աղբյուրներում
հիշատակված է Նոբուտին կամ Նուբուտին ձևով:

307. Կուտբեդդին Մաուդուդ իբն Ջանգի ալ-Արաջ— Մոսուլի աթաբեկ (1149—
1169 թթ.), Իմազեղզին Ջանգիի որդին:

308. Ամիր-Ամիրան— Մոսուլի աթաբեկ Իմազեղզին Ջանգիի (1127—1146 թթ.)
որդին:

309. Հմմտ. Գրիգոր Երեց՝ «Մար. Ուռհ.», էջ 374 (չափազանց համառոտ):

310. Բադդուին (Baudouin de Mares)— Մարաշի կոմս (մահ. 1146 թ.): Մա-
րաշի խաչակրաց իշխանությունը ստեղծվել էր 1104 թ. և ենթարկվում էր Եղեսիայի
կոմսությանը. տե՛ս Grousset, Histoire..., I, p. 400. Բադդուինը հայ իրականության
մեջ հռչակվել է իր խոստովանահոր՝ Բարսեղ վարդապետի դրած բարձրարվեստ ողբով.
տե՛ս Մտք. Ուռհ., էջ 375—395:

311. Արծվի բլուրը ժամանակագրության ասորական բնագրում հիշատակված է
Tella d-nesiā ձևով, Հավասարաբ գտնվել է Ուհհայից հյուսիս, Սամոսատի ուղ-
ղության մր:

312. Սելեկիոս I Նիկատոր— Սելեկյան հարստության հիմնադիրը (մ.թ.ա. 311—
281 թթ.):

313. Հովհաննես Մարդինցի— XII դ. ասորի մատենագիր (մահ. 1165 թ.), 1124—
1165 թթ. եղել է հակորիկյան եկեղեցու Մարդինի թեմի եպիսկոպոսը: 1140-ական թթ.
հանդես է եկել մի համարձակ ուսմունքով, ըստ որի՝ երկրային պատուհասները, մաս-
նավորապես թուրքերի գործած ոճիրները, Եղեսիա քաղաքի գրավումն ու ավերումը
և այլն, տեղի են ունենում անկախ նախախնամության միջամտությունից: Այդ մասին
մանրամասն տե՛ս Լ. Տեր-Պետրոսյան, Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եղեսիոյ»-ն և ժա-
մանակի ասորական գրականությունը, «Ներսես Շնորհալի» (հոգվածների ժողովածու),
Երևան, 1977, էջ 201—211:

314. Ինչպես նշվեց 262-րդ ծանոթագրության մեջ 433—434-րդ զլուխները իրեն-
ցից ներկայացնում են 407—409-րդ զլուխների կրկնությունը, սակայն ճիշտ թվագրու-
թյամբ:

315. Զուրար (ասորերեն Zobar/Bet Zobar կամ Bet Qenāya)—Լեռնային շրջան
Մելիտեննի գավառում, Կարկառից մի փոքր հյուսիս-արևմուտք, Քյահթա գետի
ակունքների մոտ. հմմտ. E. Honigmann, Le convent..., p. 79.

316. Ասորական բնագրում Տուգնբար, Շամանոգ և Շիրբար վանքերը նշված են
Tāgnkār, Šamānōg և Šibkār ձևով, Առաջինը, ամենայն հավանականությամբ,
գտնվել է Մելիտեննի գավառի ներկայիս Tiginkar կոչվող բնակավայրում: Մյուս
երկու վանքերի տեղագրությունն անհայտ է. պարզ է միայն մի բան, որ դրանք

պետք է գտնված լինեն Մելիտենեի մոտերքում, Ջուբար անունը կրող լեռնային շրջանում. հմմտ. *E. Honigmann, Le couvent...*, p. 79—80, 89.

317. Թել-էդնա կամ Ագնագթալ (ասորերեն՝ Tella d-'Ednā կամ 'Agnagtal) անունով բերդ մեղ ծանոթ մյուս աղբյուրներում վկայված չէ:

318. Շիրզագ (ասորերեն՝ Širzag) — Մեր օգտագործած աղբյուրները հնարավորություն չեն տալիս ճշտել Քլպաշարի երկրում գտնվող այս բերդի տեղագրությունը:

319. Թել-Արսան (Tella d-'Arsanias) — Հակորիկյան եկեղեցու եպիսկոպոսանիստ քաղաքներից մեկը Արածանի (ասորերեն՝ Arsinūs) գետի ափին, Խարբերդ և Աշմուշաա քաղաքների միջև, Բերդակից մի փոքր արևելք: Այս բնակավայրի տեղադրումը մասին մանրամասն տե՛ս *E. Honigmann, Le couvent...*, p. 151—152

320. Արածանի գետի անունը ժամանակագրության ասորական բնագրում ունի 'Arsinūs ձևը:

321. Ըստ Միքայել Ասորու՝ Սուրբ Բարսուժա վանքի կողոպուտին եռանդուն մասնակցություն են հանդես բերել հայերը. հմմտ. *Michel le Syrien, III*, p. 283—288, IV, p. 642—644.

322. Կղզիա — Հակորիկյան եկեղեցու եպիսկոպոսանիստ քաղաքներից մեկը Եփրատի աջ ափին, Մելիտենեից հարավ-արևելք: Նույնն է հավանաբար Կղազիաս բնակավայրը. տե՛ս Ս. Իրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 59:

323. Սպլուտակ լեռ (ասորերեն՝ Turā Hewarā) գտնվում է Մելիտենեից հարավ, այժմ կոչվում է Ak-Dag. տե՛ս *E. Honigmann, Le couvent...*, p. 89.

324. Իիգա գետ — է. Նոնիգմանի կարծիքով՝ Դիղան ներկայիս Keferdiz (Šīro) անունը կրող գետակն է, Եփրատի աջակողմյան վտակներից մեկը Մելիտենեի հարավ-արևելքում. տե՛ս *E. Honigmann, Le couvent...*, p. 87.

325. Խոսքը վերաբերում է Սուրբ Բարսուժա միայնակյացի նշխարներին. տե՛ս ծանոթագրություն 9:

326. Հավնանես Քեսունցի — Հակորիկյան եկեղեցու Քեսունի թեմի մետրապոլիտը (1142—1171 թթ.), մկրտության անունով կոչվել է Եղիա: Մասնակցել է բյուզանդական եկեղեցու և հայ ու հակորիկ եկեղեցիների միավորման նպատակով 1169—1170 թթ. Հոռմվիլայում կայացած բանակցություններին: Հայտնի է նաև որպես հեղինակ մի քանի գրական երկերի:

327. Քանի որ չի ճշգրտված, թե որ Քանունին է վերաբերում խոսքը՝ առաջին, թե՛ երկրորդ, ուստի դեպքը կարելի է թվագրել և՛ 1149 թ. դեկտեմբերով, և՛ 1150 թ. հունվարով. հմմտ. ծանոթագրություն 164:

328. Յագրա — Բնակավայր Հյուսիսային Ասորիքում, Անտիոքից բավականին հյուսիս:

329. Գաբալա — Նավահանգստային քաղաք Միջերկրական ծովի ասորական ափին, Հաթաբիայից հարավ: Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» հանդիպում է ձեպել անունը, որը համապատասխանում է նույն տեղանվան արաբական Jabalah ձևին:

330. Հմմտ. Գրիգոր Երեց՝ «Մտք. Ուռն.», էջ 397:

331. Ինաբ — Բնակավայր Հյուսիսային Ասորիքում, Անտիոքից բավականին հարավ, Որոնտես գետից արևելք:

332. Խելլան հավանաբար գտնվել է Որոնտես գետի աջակողմյան հովտում, Ինաբի մոտ:

333. Ժաֆրուա անունն այստեղ դրված է սխալմամբ: Իրականում այդ ժամանակ Մարաշի տերն էր Ռենալդը, նախորդ տիրոջ՝ Բաղդուինի (մահ. 1146 թ.) եղբայրը:

որն իսկապես սպանվեց այս ճակատամարտում՝ Անտիոքի իշխան Ռայմոնդ Պուատիեցու հետ միասին. տե՛ս *Grousset, Histoire...*, II, p. 278.

334. Ալի իբն Վաֆա— Ասորիքի իսմայելիտների առաջնորդներից մեկը, ծագումով քուրդ, Անտիոքի պրինց Ռայմոնդ Պուատիեցու դաշնակիցը, որը նրա հետ զոհվեց 1149 թ. Նուրեդդինի դեմ մղված Ինարի ճակատամարտում. հմմտ. *Setton, A history...*, I, p. 120, 515, 669.

335. Խոսքը վերաբերում է Անտիոքի իշխան Ռայմոնդ Պուատիեցուն (1136—1149 թթ.)՝ Ակվիտանիայի դուքս Գիյոմ Պուատիեցու որդուն:

336. Խարիմ— Քաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Անտիոքից արևելք, Որոնտես գետի ափից ոչ շատ հեռու: Միջնադարյան հայկական աղբյուրներում հայտնի է շեբու ձևով:

337. Իմմ— Քաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Անտիոքից արևելք, Խարիմից հյուսիս:

338. Արուախ— Քաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Անտիոքից արևելք, Խարիմից հյուսիս:

339. Տե՛ս ծանոթագրություն 335:

340. Շիխ— Ասոր. *Ših*. բնակավայր հյուսիսարևմտյան Ասորիքում, Անտիոքի և Կուրիսի միջև: Այժմ կոչվում է Շիխ ալ-Հագիդ:

340a. Շիխ Ադդեյր—Ասոր. *Ših 'Ad-Deir*. դյուռը հյուսիսարևմտյան Ասորիքում, Ազագի և Կալա-Սամանի միջև:

341. Ռայմոնդ անունն այստեղ դրված է սխալմամբ՝ շվեդերով Անտիոքի նախորդ սիրող՝ Ռայմոնդ Պուատիեցու (1136—1149 թթ.) անվան հետ: Ինչպես այս դրվագում, այնպես նաև 441-րդ զլխում խոսքը վերաբերում է Ռենալդ Շատիյոնցուն (*Renaud de Chatillon*), որն ամուսնանալով Անտիոքի այրի իշխանուհու հետ, դարձավ Անտիոքի պրինց (1153—1160 թթ.): Տասնհինգամյա գերությունից հետո նա տիրեց Կրակ գր Մոնրեալ բերդին և Անդրհորդանանին (1177—1187 թթ.): 472-րդ և 483-րդ ղուխներում նրա անունն արդեն ճիշտ է գործածված՝ Ռենալդ (ասորերենում՝ *'Arnagd*):

342. Սալամիա— Քաղաք Ասորիքում, Համալից հարավ-արևելք:

343. Արիդ (ասորերեն *'Arīd*) բնակավայրը, որը հավանաբար գտնվել է Պեհես-նիի մոտակայքում, մեր օգտագործած մյուս աղբյուրներում չի հիշատակվում:

344. Կոնդֆլանդ I (*Compte de Flandre*)— Խոսքը վերաբերում է Թիերի էլզասցուն՝ Ֆլանդրիայի կոմսին (1128—1158 թթ.), որը 1157 թ. ձեռնարկեց Էր բերրորդ ուխտագնացությունը դեպի Երուսաղեմ:

345. Թորոս II օրդի Առնի— Կիլիկիայի իշխան (1144—1168 թթ.): Ֆրանսերեն բնագրի թարգմանիչը ասորերենի ուղիղ խնդրի 1 ցուցիչը միացրել է Թորոս անվանը և սխալմամբ կարդա՞ել *Latrus*.

346. Աֆրին— Գետ Հյուսիսային Ասորիքում, թափվում է Անտիոքի հյուսիսում գտնվող Ամուկ լիճը:

347. Խոսքը վերաբերում է Թուլուզի կոմս Բերտրանին՝ Ալֆոնս Ժուրդենի որդուն: Ալֆոնս Ժուրդենի մասին տե՛ս ծանոթագրություն 265:

348. Ժուլիին III— Եգեսիայի կոմս (անվանապես), որը իր հոր՝ Ժուլիին II-ի գերեզմանից հետո (1150 թ.) տիրում էր կոմսության մնացուկներին:

349. Սև դետ (*Nahr 'al-'Aswad*)— Գետ Հյուսիսային Ասորիքում, թափվում է Անտիոքի հյուսիսում գտնվող Ամուկ լիճը:

350. Խոսքը վերաբերում է Բոհեմոնդ III Թոթովախոսին (*Bohemond III le Begue*), որը Անտիոքի պրինցն էր 1163—1201 թթ.

351. Հավանաբար խոսքը վերաբերում է Ասորիքի Հաղիկե (Լաթաքիա) նավահանգստային քաղաքին, որը գտնվում էր Անտիոքի կոմսության սահմաններում:

352. Ժամանակագրության ասորական ձեռագրում այս բառը բաց է թողնված. վերականգնում ենք ենթադրաբար: Ժ.—Բ. Շաբոն՝ բնագրի հրատարակիչը, առաջարկում է վերականգնել «Կապաղովկիայի» բառը՝ «Սեբաստիայի» փոխարեն:

353. Կամախ— Քաղաք Հայաստանի Բարձր Հայք նահանգի Դարանաղյաց գավառում, Եփրատ գետի ձախ ափին. տե՛ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 35, 49, 57:

354. Կարկառի երկրի Ալիոս գյուղը, որի ճշգրիտ տեղագրությունը պարզ չէ, ժամանակագրության ասորական բնագրում հիշատակված է 'Alios ձևով:

355. Հիսն-Քեֆա— Քաղաք Հյուսիսային Սիչագետքում, Արևմտյան Տիգրիսի ափին, Ամիդից արևելք: Միջնադարում եղել է Արտուքյան ամիրաների նստավայրերից մեկը: Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Հաւսնֆե/Հաւսնֆէֆ անունով:

356. Ֆախրեղդին Աբուլխաբիչ 'Լաւա-Արսւան իբն Դաուդ— Հիսն-Քեֆայի և Ամիդի ճյուղի Արտուքյան ամիրա (1144—1167 թթ.):

357. Խուսամեղդին Տիմուրտաշ իբն Իլ-Ղազի— Մարդինի և Նփրկերտի ճյուղի Արտուքյան ամիրա (1122—1152 թթ.): Սակայն ժամանակագրության նկարագրած դեպքի ժամանակ՝ 1164 թ. Մարդինի և Նփրկերտի ամիրան էր Խուսամեղդինի որդին՝ Նաշմեղդին Ալփր իբն Տիմուրտաշը (1152—1176 թթ.):

358. Թեճալդ Սենվալերցի (Renaud de Sainte-Valery)— Թիբրի էլզասցու (տե՛ս ժանոթագրություն 344) ասպետներից մեկը, որը մասնակցեց 1164 թ. Խարիմի ճակատամարտին. տե՛ս St. Runciman. A history of the Crusades, v. II, Cambridge, 1952, p. 349, 369. Ասորական բնագրում այս անունը հիշատակված է Արնագդ ('Arnagd) ձևով:

359. Այդ ժամանակ, ալսինքն՝ 1160-ական թթ., Տրիպոլիի կոմսն էր Թալմոնդ 111-ը (1152—1187 թթ.):

360. «... ու շուրջ վեց հազարանոց հետևակ և. դուրս գալով Անտիոքից...» բառերը ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության մեջ բաց են թողնված:

361. Իրականում Տրիպոլիի կոմսը Նուլյակես գերի էր ընկել. տե՛ս Grousset, Histoire..., II, p. 464.

362. Խոսքը վերաբերում է Դաշտային Կիլիկիայի բյուզանդական կուսակալ՝ դուկ Կոստանդին Կոլոմանոսին, որը մասնակցեց 1164 թ. Խարիմի ճակատամարտին և գերի ընկավ թուրքերի ձեռքը. տե՛ս Grousset, Histoire..., II, p. 461—464.

363. Սիման վանֆը (ասորերենում Dayra d-Sim'ān) կրտսեր Սիմեոն Սյունակյացի վանքն է, որը գտնվում է Միջերկրական ծովի ափին, Որոնտեսի գետաբերանի մոտ:

364. Ասաղեղդին Շիրկուն— Ասորիքի աթաբեկ Նուրբեգին իբն Ջանգիի (1146—1174 թթ.) զորավարներից մեկը, որը 1169 թ. տիրելով Եգիպտոսին, դարձավ նրա վեզիրը, բայց շուտով մեռավ, իշխանությունը թողնելով իր եղբորորդուն՝ Սալահեգգինին:

365. Ալի իբն Աբուտալիբ— Արաբական խալիֆ (656—661 թթ.), որին իրենց նախահայրն էին համարում Եգիպտոսի Ֆաթիմյան խալիֆները (909—1171 թթ.):

366. Աբաս— Մուհամմեդ մարգարեի քեռին, որին իրենց նախահայրն էին համարում Բաղդադում նստող Արասյան խալիֆները (749—1258 թթ.):

367. Նկատի ունի այն հանգամանքը, որ մինչդեռ Բաղդադի խալիֆը ներկայացնում էր ուղղափառ՝ սյուննի մահմեդականությունը, Եգիպտոսի Ֆաթիմյանները որգեգրել էին մահմեդական շիա աղանդը:

368. Ալ-Աղիդ Աբու-Մուհամմեդ Աբդալլահ— Եգիպտոսի Ֆաթիմյան հարստության վերջին խալիֆը (1160—1171 թթ.), որից հետո իշխանությունն անցավ Այուբյան սուլթաններին:

369. Ալ-Մելիֆ աւ-Սալիհ Թալաի Աբուլաւրաբ իբն Ռուզայկ— Եգիպտոսի վեզիր (1154—1161 թթ.):

370. Քուշ— Երկրամաս հյուսիսարևելյան Աֆրիկայում, որն ընգրկում էր Եգիպտոսի հարավային և Սուգանի հյուսիսային շրջանները, Կարմիր ծովից մինչև Նիլոսի անապատը:

371. Աբուշուբա Շավիր իբն Սուլեյմ— Եգիպտոսի վեզիր (1163, 1165—1168 թթ.):

372. Աբուշուբա ալ-Աղիլ Մուփիեդդին Ռուզայկ իբն Թալաի— Եգիպտոսի վեզիր (1161—1163 թթ.):

373. Աբուլաշբալ 'Իբրահիմ իբն Ամիր իբն Շավվար ալ-Լախմի— Եգիպտոսի վեզիր (1163—1165 թթ.):

374. Նոսքը վերաբերում է Հարավային Պաղեստինում գտնվող Կրակ (Krak des Moabites) և Շուբակ (as—Šaubak կամ Krak de Montreal) ամրոցներին, Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» հանդիպում է Կրակ անվան Քուրաք ձևը:

375. Ֆիլիպ դը Միլլի (Phillippe de Milly)—Նախապես Նարուսի, հետագայում Կրակ գը Մոնրեալի (Շուբակ բերդաբաղաբի) տերը (1161—1167 թթ.), Դիլի մակա-նունը ծագում է նրա հոր՝ Գի դը Միլլի (Guy de Milly) անունից:

376. Բիլբայս— Քաղաք Հյուսիսային Եգիպտոսում, Կահիրեից հյուսիս:

377. Ալ-Մելիֆ ան-Նասիր Սալահեդդին Աբուլմուզաֆֆաւ Յուսուֆ— Եգիպտոսի սուլթան (1169—1193 թթ.), Այուբյան հարստության հիմնադիրը: Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» հիշատակված է Յուսուֆ Սալահատին անունով:

378. Թեև բնագրում կապել բառի փոխարեն դրված է շկապել, սակայն «ժամանակագրության» հրատարակիչը՝ Ժ.—Բ. Շարոն, իրավացիորեն դա թյուրիմացություն է համարում, քանի որ խոսքը վերաբերում է մահմեդական այն հայտնի օրենքին, որով քրիստոնյաներին պարտադրվում էր տարբերակիչ գոտի կապել: «ժամանակագրության» 449-րդ գլխում նույն միտքը ձիշտ է արտահայտված:

379. Ասորական բնագրում եկեղեցու անունը բաց է թողնված:

380. Սեյֆեդդին Ղազի II իբն Մաուդուդ— Մոսուլի աթաբեկ (1169—1176 թթ.):

381. Ֆախրեդդին Աբդուլմասիհ— Իմադեդդին Ջանդիի մամլուքներից մեկը, որը 1168 թ. դարձավ Մոսուլի կառավարիչ. հմմտ. Setton, A history..., 1, p. 525, 667.

382. Տե՛ս ծանոթագրություն 378:

383. Սուրբ Մաթթայի (Մաթևոսի) վանքը գտնվում է Տիգրիս և Մեծ Ջար գետերի միջև, Նինվեից հյուսիս-արևելք:

384. Ալիֆաֆ—Լեո Տիգրիս և Մեծ Ջար գետերի միջև, Նինվեից հյուսիս: Լեոն ասորական անվանումն է 'Alpap կամ 'Elpep, ալարականը՝ Gebel el-Maqlūb. տե՛ս E. Honigmann, Le couvent..., p. 97—98.

385. Մարավ լեռ (ասորերեն Turā d-Sahyā)—Գտնվում է հյուսիսային Միջագետքում, Տիգրիսի աջ ափին, Բալադ (Հին Մոսուլ) քաղաքի մոտ: Այս վայրը հռչակ է վայելել Ս. Սարգսի վանքի շնորհիվ, որը հայտնի է նաև Dayrā d-Mu'allaq (Կախված վանք) անունով. տե՛ս E. Honigmann, Le couvent..., p. 117.

386. Մովսես բար-Քեֆա— IX դ. ասորի մատենագիր, մահացել է 903 թ. 90 տարեկան հասակում, գրել է մեկնություններ, իմաստասիրական և աստվածաբանական աշխատություններ և այլն:

387. Իրականում Նուրեդդինը մահացել է 1174 թ. մայիսի 15-ին. տե՛ս Abouna-Fiey, էջ 127:

388. Ասորական բնագրում *Kībā* (գիրք) բառը դրված է եզակի թվով, որը ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը թյուրիմացաբար վերարտադրել է հոգնակով, իսկ սրբն ամենայն հավանականությամբ վերաբերում է մահմեդականների սուրբ գրքին՝ *Ղուրանին*։

389. Ալ-Մելիֆ աւ-Սալիհ Նուրեդդին Իսմայիլ իբն Մանժուղ— Ասորիքի աթաբեկ (1174—1181 թթ.), որի նստավայրը Հալեպ քաղաքն էր։ Սմբատ Սպարապետի, «Տարեգրում» հիշատակված է Մելիֆ Սալեհ անունով։

390. Շամսուլիսլամ անվան տակ հավանաբար պետք է ենթադրել Սալահեդդինի ալ-Մելիք ալ-Մուազզամ Շամսեդդին Թուրանշահ I իբն Այուբ անունով եղբորը, որը 1173—1181 թթ. տիրում էր Եմենում, ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը բնագրի *Samsulislam* բառը կարդացել է *Šemeh as-Salām* և թարգմանել *nommé al-Salain* (կոչված ալ-Սալամ)։

391. Յատրիբ— Արարիայի Մեդինա քաղաքի նախախլամական անվանումը։

392. Նուբիա— Երկրամաս Հյուսիսային Աֆրիկայում, կարմիր ծովի և Նեղոսի միջև, ժամանակակից Սուդանի տարածքում։

393. Ասորական բնագրում դրված է. «Նա ուներ նաև վեց ուրիշ եղբայրներ»։ Սակայն քանի որ հետագա թվարկման մեջ Շամսուլիսլամը կրկնված է, մենք թարգմանել ենք այլ կերպ։

394. Ալ-Մելիֆ ալ-Ադիլ I Սեյֆեդդին Աբուբաբր Ահմեդ— Սալահեդդինի եղբայրը, տիրել է Հալեպին (1183—1186 թթ.), Ամիդին (1195—1200 թթ.), Դամասկոսին (1196—1218 թթ.) և Եգիպտոսին (1200—1218 թթ.)։ Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրում» հիշատակված է Յէտլ/Յետլ անունով։

395. Ալ-Մելիֆ ալ-Ազիզ Սեյֆուլիսլամ Զալիբեդդին Աբուլֆավաբիս Տուլտեզին իբն Այուբ— Եմենի ամիրա (1181—1196 թթ.), Սալահեդդինի եղբայրը։

396. Շահանշահ I Նուրեդդին— Սալահեդդինի եղբայրը, մահացել է 1148 թվականին։

397. Ֆարուխշահը ոչ թե Սալահեդդինի եղբայրն էր, այլ նրա եղբորորդին։

398. Խաշուվուլուֆ— Սալահեդդինի եղբայրը։

399. Նկատի ունի Հիշրայի, այսինքն՝ մահմեդական թվականության սկիզբը։ Ինչպես հայտնի է, մահմեդական թվականությունը հաշվվում է 622 թվականից, երբ Մուհամմեդը հարկադրվեց Մեքքայից գաղթել Մեդինա քաղաքը։

400. Հեռակլիոս— Բյուզանդական կայսր (610—641 թթ.)։

401. Խոսրով II Ասլուվեզ— Սասանյան շահ (590—628 թթ.)։

402. Տե՛ս ծանոթագրություն 367։

403. Սույն գլխում նկարագրված դեպքը ամենայն հավանականությամբ տեղի է ունեցել 1174 թ., տե՛ս Ն. Ակինյան, Թոռնիկեանց ճիւղագրութիւնը, «Մատենագրական հետազոտութիւններ», հ. Դ, Վիեննա, 1938, էջ 84։ Հնդ որում մեր ժամանակագրությունը հաղորդում է որոշ մանրամասնություններ, որոնք հայտնի չեն այլ աղբյուրներից։

404. Սենեբերիմ (Սինաիբերիբ)— Ասորեստանի թագավոր (մ.թ.ա. 704—681 թթ.)։ տե՛ս Յ. Բիքերման, *Хронология древнего мира*, М., 1975, стр. 188.

405. Ասառուզոն— Ասորեստանի թագավոր (մ.թ.ա. 680—669 թթ.)։ տե՛ս Յ. Բիքերման, *Хронология древнего мира*, М., 1975, стр. 188.

406. Ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը թարգմանել է «le pays des Kurdes» (քրդերի երկիր), որ թիալ է, քանի որ Անանուն Եգիպտոսից քուրդ բառը միշտ գրում է *Kurdaye* ձևով (տե՛ս *Chabot—III*, p. 46, 120, 160, 68. 177, 196), իսկ այստեղ ունենք *Qardaye* անունը։

407. Շահարմեն— հլաթի ամիրանների գահանունը: Նշված իրադարձությունների օամանակ հլաթի տերը, այսինքն՝ շահարմենն էր Նասրեղզին Սուբման 11 իրն Իբրահիմը (1128—1183 թթ.):

408. Վիզեն— Սասունի իշխան XII դ. 60—70-ական թվականներին. տե՛ս Ն. Ակինյան, Թոռնիկեանց ճիւղագրութիւնը, «Մատենագրական հետազոտութիւններ», հ. 7, Վիեննա, 1938, էջ 84—85: Ասորական բնագրում այս անունը դրված է Bakhin ձևով, որը ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը տառադարձել է Bahian

409. Խոսքը վերաբերում է վրաց Գեորգի Գ թագավորին (1156—1184 թթ.), որը 1174 թ. գրավեց Անի քաղաքը:

410. Նալմեղղին Ալփը իբն Տիմուրտաշ— Մարդինի ճյուղի Արտուքյան ամիրա (1152—1176 թթ.):

411. Կուտբեղղին Իլ-Ղաղի II իբն Ալփը— Մարդինի ճյուղի Արտուքյան ամիրա (1176—1184 թթ.):

412. Խոսքը վերաբերում է Մելիտենեի ճյուղի Դանիշմենդյան ամիրա Նասրեղզին Մուհամմեզ իբն Զու-լ-Կարնայնին (1162—1170, 1175—1178 թթ.):

413. Նկատի ունի Մելիտենեի ճյուղի Դանիշմենդյան ամիրա Ֆախրեղղին ալ-Կասիմ իբն Զու-լ-Կարնայնին (1170—1172 թթ.): Ասորական բնագրի 'aha (եղբայր) բառը ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը կարդացել է 'aba (հայր) և թարգմանել pere.

414. Խոսքը վերաբերում է Մելիտենեի ճյուղի Դանիշմենդյան ամիրա Աֆրիղուն իբն Զու-լ-Կարնայնին (1172—1175 թթ.):

415. Հեղինակը նկատի ունի այն փաստը, որ Մուհամմեզը (տե՛ս ծանոթագրություն 412) իր եղբայրների մեջ առաջինն էր, որ տիրել էր Մելիտենեին (1162—1170 թթ.):

415. Մլեն ուղի Լևոնի— Կիլիկիայի իշխան (1169—1175 թթ.):

417. Ասորական բնագրում բերդի անունը բաց է թողնված: Հստ Սմբատ Սպարապետի՝ Մլենն սպանվել է Ասում. տե՛ս Սմբատ Ուպարուպետ, Տարեգիրք, էջ 192:

418. Ռուբեն II ուղի Ստեփանի— Կիլիկիայի իշխան (1175—1185 թթ.):

419. Գրիգոր Գ (Տղա)— Կաթողիկոս Հայոց (1173—1193 թթ.):

420. Կիլիկիայի տեղագրության հետազոտող Մ. Ճևահիրճյանի բանավոր կարծիքով Քեփա դ-Սարնուդ (Kēpa d-Sarnūd), Սիման (Sim'an) և Բանբին (Bānbīn < Bānbir?) անունների տակ թաքնված են Կիլիկյան Հայաստանի Ուրվանդիքար (ասորերեն Kēpa բառը նշանակում է քար), Սիմանակլա և Վանավեր բերդերը:

421. Նշված իրադարձությունների ժամանակ Բաղդադի խալիֆն էր Աբու-Մուհամմեզ ալ-Հասան ալ-Մուստադի բի-Ամրիլահ իբն ալ-Մուսթանչիղը (1170—1180 թթ.):

422. Խոսքը վերաբերում է Ասորիքի և Եգիպտոսի Այուբյան տիրակալ Մելիք ալ-Աղիլին. տե՛ս ծանոթագրություն 394:

422a. Իրականում արևի այդ խավարումը տեղի է ունեցել 1176 թ.:

423. Ասորական բնագրի 'ahā (եղբայր) բառը ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը կարդացել է 'abā (հայր) և համապատասխանաբար թարգմանել le père. հմմտ. ծանոթագրություն 413:

424. Գյումուշտեղին— Ասորիքի (Հալեպ կենտրոնով) ամիրա Նուրեղղինի (1146—1174 թթ.) ներքինին և նրա որդու՝ Մելիք աս-Սալիհի (1174—1181 թթ.) դայակն ու խնամակալը: Գյումուշտեղինը, որը ազգությամբ ֆրանկ կամ հայ էր, Նուրեղղինի մահվանից հետո փաստորեն տիրում էր ողջ Ասորիքին, բայց երբ նրա ազդեցությունը վտանգավոր չափերի հասավ, նա սպանվեց իր սանի կողմից 1177 թվականին. հմմտ. Grousset. Histoire..., II, p. 647.

425. Բարին — Բերդ Ասորիքում, Համա քաղաքից հարավ-արևմուտք, հաշակրաց պատմութեան արևմտյան աղբյուրներում հայտնի է Montferrand անունով:
426. Իզգեղյին Քիլիչ-Արսլան II իբն Մասուդ — Ռումի սուլթան (1156—1192 թթ.), Հայկական միջնադարյան աղբյուրներում հայտնի է Խլին Ասլան անունով:
427. Հունարեն՝ Κόριε ελεχσον (Տէր ողորմեա):
428. Հաուրան — Գավառ Հարավային Ասորիքում, Դամասկոսից բավականին հարավ:
429. 1177 թ. հունիսի 19-ից մինչև 1178 թ. հոկտեմբերի 25-ը կաղմում է ոչ թե «չորս ամիս և հինգ օր», այլ «մեկ տարի, շորս ամիս և հինգ օր»: Դա նշանակում է, որ ասորական բնագրում կամ «մեկ տարի» բառը բաց է թողնված, կամ էլ նշված թվերից մեկը սխալ է:
430. Միխայել Մեծ — XII դ. ասորի մատենագիր (1126—1199 թթ.), գրել է թղթեր, կանոններ, պատմական երկեր: Հռչակվել է հատկապես իր «Ժամանակագրութեամբ», որը XIII դ. կեսերին թարգմանվել է հայերեն: 1166—1199 թթ. եղել է հակոբիկյան եկեղեցու առաջնորդը՝ Անտիոքի պատրիարքը:
431. Միքայել Ասորին պատմում է, որ, ընդհակառակն, Քիլիչ Արսլանը ծանր հարկ է պարտադրել Մար-Բարսումայի վանքին. տե՛ս Michel le Syrien, III, p. 376 IV, p. 718.
432. Ռուֆեղյին (Իզգեղյին) Մասուդ I իբն Քիլիչ Արսլան — Ռումի սուլթան (1116—1156 թթ.):
433. Խոսքը վերաբերում է Անտիոքի պրինց Բոհեմունգ III Թոթովախոսին. տե՛ս ծանոթագրություն 350:
434. Ռամլա — Քաղաք Պաղեստինում, Յաֆա նավահանգստից հարավ-արևելք: Հայկական միջնադարյան աղբյուրներում հիշատակված է Ռամլէ անունով:
435. Ասորական բնագրի 1ց (33) թրվը ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը սխալմամբ կարդացել է 32:
436. Բադուուի IV Բորու (Baudouin IV le Roi Lepreux) — Երուսաղեմի թագավոր (1173—1185 թթ.):
437. Ֆրեբ — Ֆրանսերեն frere (եղբայր) բառն է. այդպես էին կոչվում խաչակիրների կողմից 1118 թ. հիմնադրված Տաճարական (Templier) ողմակրոնական միաբանության անդամները: Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» նրանք հիշատակված են «տունն ֆրեբացն մայստոներովն դամփլն (= Temple)», կամ պարզապես ֆրեբ անով:
438. Տե՛ս ծանոթագրություն 341:
439. Կոնդֆլանդ II (Compte de Flandre) — Խոսքը վերաբերում է Ֆիլիպ էլզասցուն (Philippe d'Alsace)՝ Ֆլանդրիայի կոմսին, որն իր հոր՝ Թիերի էլզասցու՝ Կոնդֆլանդ I-ի (տե՛ս ծանոթագրություն 344) օրինակով 1177 թ. գինված ուխտագնացություն ձեռնարկեց դեպի Երուսաղեմ:
440. Իզգեղյին Մասուդ I իբն Մաուդուդ — Մոսուլի աթաբեկ (1176—1193 թթ.), Իմադեղյին Չանգիի թոռը:
441. Մուլախիդեղյին Կայմազ — Մոսուլի կառավարիչ Ջենեղյին Ալի Քուլուկի որդու խնամակալը 1168 թվականից, հետագայում՝ Արբելայի աթաբեկ և Մոսուլի կառավարիչ. հմտ. Setton, A history..., I, p. 525. 697.
442. Իմադեղյին Աբուլֆաթ Զանգի II իբն Մաուդուդ — Սինջարի ամիրա (1170—1197 թթ.), Հալեպի տիրակալ (1182—1183 թթ.):
443. Մուիզգեղյին Սինջարյան իբն Ղազի II — Ջեզիրեի՝ հյուսիսարևելյան Միջագետքի ամիրա (1180—1208 թթ.):
444. Ասորական բնագրի «վերևում հիշված Ջենեղյին Ալի Քուլուկի որդին» բառերը Ա. Արունան՝ ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը,

սխալմամբ թարգմանել է „All Kücük, deja mentionné, fils de Zayn al-Dni“ (վերևում հիշված Ալի Քուլուկը՝ Ջեյնեղղինի որդին):

445. Խոսքը վերաբերում է Եղեսիայի հայազգի իշխան Թևոզորոս (Թորոս) Կյուրապաղատին՝ Հեթումի որդուն. տե՛ս ծանոթագրություն 25:

446. Մուգաֆֆաբեղդին Աբուսայիդ Կուլբուրի իբն Ալի — Խառանի (1168—1190 թթ.) և Արբելայի (1190—1233 թթ.) ամիրա:

447. Խարբուր — Գետ Հյուսիսային Միջագետքում, Եփրատի-ձախակողմյան վտակներից մեկը:

448. Ալ-Մելիֆ ալ-Կահիր նասրեղդին Մուհամմեդ իբն Շիրկուն — Հոմսի Այուբյան ամիրա (1178—1185 թթ.), Սալահեղղինի հորեղբորորդին:

449. Ինչպես նշում է ժամանակագրության հրատարակիչ Փ.—Բ. Դարոն, ասորական բնագրի այս նախադասությունից ինչ-ինչ բառեր են պակասում:

450. Ալ-Մելիֆ ազ-Ղանիր Գիյասեղդին Աբուլֆաթն Ղազի I — Հալեպի Այուբյան ամիրա (1186—1216 թթ.), Սալահեղղինի որդին: Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» հիշատակված է Մելիֆ Տահր անունով:

451. Ալ-Մելիֆ ալ-Ազիզ I Իմադեղդին Աբուլֆաթն Օսման — Եգիպտոսի Այուբյան սուլթան (1193—1198 թթ.), Սալահեղղինի որդին:

452. Ալ-Մելիֆ ալ-Աֆդալ Նուրեղդին Աբուլմասան Ալի — Դամասկոսի Այուբյան ամիրա (1186—1196 թթ.), Սալահեղղինի որդին:

453. Ալ-Մելիֆ ալ-Մուգաֆֆաբ I Տաֆեղդին Աբուսայիդ Օմար — Համայի Այուբյան ամիրա (1178—1191 թթ.), Սալահեղղինի եղբորորդին:

454. Ասորական բնագրի Tayyāyē (Տաճիկ) անունը, որը ինչպես նշվեց սույն աշխատության 4-րդ ծանոթագրության մեջ, կարող է հասկացվել և՛ արաբ, և՛ մահմեդական, Ա. Արունան՝ ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը, թարգմանել է musulmans: Սակայն, ըստ երևույթին, ավելի ճիշտ է մեր ընտրությունը, քանի որ հակառակ դեպքում այդ բառը չի հակադրվում հաջորդ նախադասության մահմեդական բառին:

455. Հավանաբար հեղինակը նկատի ունի Ամիդի ճյուղի Արտուքյան ամիրա Նուրեղդին Մուհամմեդ իբն Կարաարսլան իբն Դաուդին (1167—1185 թթ.), սակայն նա այս անձնավորության տիտղոսում շփոթել է նրա հոր և պապի հաջորդականությունը: Հեղինակն, ըստ երևույթին, սխալվում է նաև Նուրեղղինին Տիմուրտաշի սերունդներից համարելու խնդրում: Իրականում Նուրեղղինը և Տիմուրտաշը սերում էին Արտուքի երկու որդիներից:

456. Ժամանակագրության ասորական ձեռագրում այս դաշտի անունը բաց է թողնված: Ծակատամարտը տեղի է ունեցել Հյուսիսային Պաղեստինի Հաթթին գյուղի մոտ, Տիրբրիա լճից արևմուտք:

457. Տե՛ս ծանոթագրություն 341 և 438:

458. Ասորական բնագրում նշված բերդի անունը դրված է Sbārk ձևով. տե՛ս ծանոթագրություն 374:

459. Հոսպիտալիեր — Ֆրանսերեն hospitalier (հյուրընկալ) բառն է. այդպես էին կոչվում խաչակրաց շրջանում ծաղկում ապրած ռազմակրոնական մի միաբանության անդամները: Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» նրանք հիշատակված են ռապիսալ ձևով:

460. Նազարեթ — Քաղաք Հյուսիսային Պաղեստինի Գալիլեա գավառում:

461. Բեհաեղդին Կարակուշ — Աքքայի կառավարիչ, նշանակված Սալահեղղինի կողմից 1188 թ., տե՛ս Setton, A history..., I, p. 586, 688.

462. Աբանասիոս Եպիսկոպոս — Միքայել Ասորու (տե՛ս ծանոթագրություն 430)

եղբայրը: 1185 թ. նշանակվել է հակորիկյան եկեղեցու Երուսաղեմի թեմի մետրապոլիտ, մահացել է 1193 թ., տե՛ս *E. Honigmann, Le couvent...*, p. 111; *Michel le Syrien*, III, p. 394, 412.

463. Սափղա կամ Իզնատիոս — 1193 թ. Միքայել Ասորու (տե՛ս ժանոթագրություն 430) կողմից նշանակվել է հակորիկյան եկեղեցու Երուսաղեմի թեմի եպիսկոպոս. տե՛ս *E. Honigmann, Le couvent...*, p. 111; *Michel le Syrien*, III, p. 412.

464. Խեղոռոս բար-Վահրուն — XII գ. հակորիկ եկեղեցական գործիչ (մահ. 1193 թ.), երկար տարիներ խոռվել է հակորիկյան եկեղեցու ներքին կյանքը, ընգծվել Միքայել Ասորի պատրիարքի (տե՛ս ժանոթագրություն 430) դեմ, 11 տարի համարվել հակաթոռ պատրիարք, Կիլիկիայի թագավոր Լեոն II-ի կողմից նշանակվել առաջնորդ երկրի բոլոր հակորիկ ասորիների վրա և այլն: Թեոդորոս բար-Վահրունի մասին մանրամասն տե՛ս Ե. Տեր-Մինասյան, Հայոց եկեղեցու յարարերու թիւնները ասորոց եկեղեցիների հետ, էջմիածին, 1908, էջ 275—282:

465. Ասորական բնագրի *hřenay sarbtā* (այլտգգի) բառը ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը թարգմանել է «des gens de differents races» (տարբեր ցեղերի մարդիկ), որ ճիշտ չէ: Այլազգի ասելով ինչպես հայ, այնպես նաև ասորական մատենագրության մեջ հասկանում էին այլահավատներին, ավելի ճիշտ՝ մահմեդականներին:

466. Մարքիզ Կոնրադ Մոնֆերրատցի (*marquis Conrad de Montferrat*) — Օգնության փութալով խաչակիրներին՝ Կոնրադը 1187 թ. հուլիսի 14-ին հասավ Տյուրոս, պաշտպանեց այն Սալահեդդինի հարձակումներից և դրանով մեծ դեր խաղաց Աքքայի խաչակրաց թագավորության ստեղծման գործում:

467. Խոսքը վերաբերում է գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ Շիկամորուսին՝ երրորդ խաչակրաց արշավանքի (1189—1192 թթ.) առաջնորդին, որը պատահարար խեղդվեց Կիլիկիայի Սելեֆ գետում 1190 թ. հունիսի 10-ին:

468. Արզուն (Արզն) — Քաղաք Մեծ Հայքի Աղձնյաց նահանգում, նփրկերտից բավականին արևելք:

469. Ալ-Մելիֆ ալ-Մանսուր I Նասիրեղդին Աբուլմաալի Մուհամմեդ — Ասորիքի Համա քաղաքի Այուբյան ամիրա (1191—1220 թթ.):

470. Իեշալնա — Քաղաք Հյուսիսային Միջագետքում, Խառանից արևելք: «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակված է Ռաշաինա ձևով:

471. Նուրեղդին Արսլանշահ I իբն Մասուդ, Աբուլխարիջ ալ-Ադիլ — Մոսուլի աթաբեկ (1193—1211 թթ.), Իմագեդզին Ջանգիի ծոոր:

472. Ա. Արունան՝ ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը, ասորական բնագրի Մելիֆ ալ-Ադիլ անունը սխալմամբ կարդացել է Malik al-Afdal.

473. Սալֆաթ — Բնակավայր Հարավային Ասորիքի Հաուրան գավառում, Բոսրա քաղաքից արևելք:

474. Խեբեին — Բնակավայր Հարավային Լիբանանում, Տյուրոսից մոտ 25 կմ հարավ-արևելք:

475. Ալ-Մելիֆ ալ-Մուազզամ Շաբաֆեղդին Խա — Դամասկոսի Այուբյան ամիրա (1218—1227 թթ.), Սալահեդդին եղբոր՝ Մելիք ալ-Ադիլի որդին:

476. Ալ-Մելիֆ ալ-Քամիլ Նասիրեղդին Աբուլմաալի Մուհամմեդ — Եգիպտոսի Այուբյան սուլթան (1218—1238 թթ.), Սալահեդդինի եղբոր՝ Մելիք ալ-Ադիլի որդին:

477. Ալ-Մելիֆ ալ-Աուհադ Նաջմեղդին Այուբ — նփրկերտի Այուբյան ամիրա (1218—1227 թթ.), Սալահեդդինի եղբոր՝ Մելիք ալ-Ադիլի որդին:

478. Կուտբեղդին Սուլման II իբն Մուհամմեդ, ալ-Մելիֆ ալ-Մասուդ — Ամիդի ճյուղի Արտուքյան ամիրա (1185—1201 թթ.):

479. Նշված թիվն, ըստ երևույթին, սխալ է, քանի որ նույն տարով է թվագրված Եգիպտոսի սուլթան Մելիք ալ-Ադիդի մահը, որն, ինչպես հայտնի է, տեղի է ունեցել 1198 թ. նոյեմբերին:

480. Այգ դեպքն ամենայն հավանականությամբ տեղի է ունեցել 1199 թ. մայիսին, որովհետև նախորդ դրվագը թվագրված է Եգիպտոսի սուլթան Մելիք ալ-Ադիդի մահով, որը տեղի է ունեցել 1198 թ. նոյեմբերին:

481. Դունալսիւր— Բնակավայր Հյուսիսային Միջագետքում, Մարդինից հյուսիս-արևմուտք: «Հայ ժողովրդի պատմության» III հատորի (Երևան, 1976) քարտեզում, որը կազմել է Ս. Երեմյանը, այս բնակավայրը նշված է Դունիսաւր անունով:

482. Մելիք ալ-Տաիզ Իբրահիմ— Այուրյան ամիրա Մելիք ալ-Ադիլի՝ Սալահեդ-գիլնի եղբոր որդին:

483. Կալա-Նաչմ— Բերդ Հյուսիսային Ասորիքում, Էփրատի աջ ափին, Մարբուզից արևելք:

484. Ռուֆենդղին Սուլեյմանշահ II իբն Քիլիշ-Արսլան— Թումի սուլթան (1196—1204 թթ.): Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» հիշատակված է Լոռուցնատին անունով:

485. Մուիզբեդղին Կայսառշահ— Մելիտենեի ամիրա (1192 թվականից), Թումի սուլթան Քիլիշ-Արսլան II-ի (1156—1192 թթ.) որդին:

486. Նասիբեդղին Մահմուդ իբն Մուհամմեդ, ալ-Մելիք աւ-Սալիհ— Ամիրի ճյուղի Արտուրյան ամիրա (1201—1222 թթ.):

487. Բաւտեւա— Հակորիկյան եկեղեցու եպիսկոպոսանիստ կենտրոններից մեկը Հյուսիսային Միջագետքում, Մոսուլից ոչ շատ հեռու. տե՛ս P. Kawerau, Die Jakobitische Kirche..., S. 34, 54, 59, 115, 120.

488. Թագրիտ քաղաքը, որը գտնվում է Տիգրիսի աջ ափին, Մոսուլից բավականին հարավ, հակորիկյան եկեղեցու արևելյան թեմերի կենտրոնն էր, մաֆրիանի (տե՛ս ժանոթագրություն 489) նստավայրը: 1155 թվականից այդ թեմը միացել էր Մոսուլի թեմին, իսկ մաֆրիանը դեռևս 1089 թվականից նստում էր արդեն այս վերջին քաղաքում: Այդ պատճառով է, հավանաբար, որ նրա նոր նստավայրը կոչվում է թագրիտ-ցինների եկեղեցի. հմմտ. E. Honigmann, Le couvent..., p. 149—151; P. Kawerau Die Jakobitische Kirche..., S. 23, 114.

489. Մաֆրիան— Հակորիկյան եկեղեցու արևելյան թեմերի առաջնորդի տիտղոսը: Այդ պաշտոնն ստեղծվել էր դեռևս 630-ական թթ.: XII—XIII դարերում մաֆրիանի իրավասության տակ էին գտնվում 18 եպիսկոպոսական թեմեր: Անանուն ժամանակագրության տվյալ դրվագում նկարագրված իրադարձությունների ժամանակ մաֆրիանն էր Գրիգոր I-ը (1189—1214 թթ.). տե՛ս P. Kawerau, Die Jakobitische Kirche..., S. 23—34, 124.

490. Ալ-Մելիք ալ-Աշրաֆ I Մուզաֆֆաբեդղին Աբուլֆաթի Մուսա— Նփրկերտի (1210—1220 թթ.) և Դամասկոսի (1229—1237 թթ.) Այուրյան ամիրա, Սալահեդդինի եղբոր՝ Մելիք ալ-Ադիլի որդին: Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» հիշատակվում է Աշրաֆ անունով:

491. Ասորերեն makkukā բառը, որ թարգմանել ենք քաղ, կշռի միավոր է, որը հավասար է մոտավորապես 5 կգ:

492. Ասորերեն շԱՂԱ բառը, որ թարգմանել ենք արծաթ, դրամի միավոր է՝ հավասար հունական դրախմային և արաբական դիրհեմին:

493. Խոսքը վերաբերում է Կիլիկիայի թագավոր Լևոն II-ին (1185—1219 թթ.):

494. Կատտինա (ասորերեն Qatīnā) բերդը, որը ժամանակագրության տվյալներով գտնվել է Եփրատի ափին, մեղ հայտնի մյուս աղբյուրներում հիշատակված չէ:

495. Սուլյն գլուխը նվիրված է խաչակրաց շորրորդ արշավանքին, որը տեղի ունեցավ 1202—1204 թթ. և ավարտվեց Բյուզանդական կայսրության կործանմամբ:

496. Ասորական բնագրի անրանից հետո հույներն այլևս երբեք թագավոր չունեցան՝ նախադասությունը Ա. Արունան՝ ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը, բաց է թողել: Խոսքը վերաբերում է այն փաստին, որ 1204 թ. ֆրանկները, գրավելով Կոստանդնուպոլիսը, ստեղծեցին այսպես կոչված Լատինական կաթոլիկությունը, և այդպիսով փաստորեն վերջ դրին հույների տիրապետությանը: Լատինական կայսրությունը գոյատևեց մինչև 1261 թ.:

497. Թելլ-Աֆար — Գյուղ Հյուսիսային Միջագետքում, Մոսուլից արևմուտք, հակորիկյան եկեղեցու եպիսկոպոսանիստ կենտրոններից մեկը:

498. Բեթ-Շազե (ասորերեն՝ Bēṭ Sayzē) գյուղը հավանաբար գտնվել է Ուռհայից արևելք:

499. Իզգեղդին Քլիլի-Աբսլան III իբն Սուլեյմանշահ — Թուամի սուլթան (1204 թ.):

500. Գիյասեղդին Քեյ-Խոսրով I — Թուամի սուլթան (1192—1196, 1204—1210 թթ.):

501. Խոսքը վերաբերում է Իկոնիայի սելջուկյան պետությանը, որը հայտնի է Թուամի սուլթանություն անունով: Թուամր հույների հոռոմ անվան թուրքացված տարբերակն է: Ասորական աղբյուրները, մասնավորապես մեր ժամանակագրությունը, և հույներին, և Իկոնիայի սելջուկներին կոչում են միևնույն ըօմայե անունով: Թյուրիմացությունների տեղիք շտալու նպատակով սուլյն թարգմանության մեջ հույների համար գործածել ենք հոռոմ անվանումը, իսկ Իկոնիայի սելջուկների համար՝ Թուամ, ուումաց:

502. Սեյֆեղդին Բեգբեմուր — Խլաթի ամիրա (1183—1193 թթ.):

503. Խոսքը վերաբերում է Խլաթի ամիրա ալ-Մելիք ալ-Մանսուր Մուհամմեդ իբն Բեգբեմուրին (1198—1206 թթ.):

504. Հազարդինարի — Խլաթի ամիրա (1193 թ.):

505. Իզգեղդին Բալբաւն — Խլաթի ամիրա (1206—1207 թթ.):

506. Ասորական բնագրի men Khlat (Խլաթից) բառը ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակ Ա. Արունան թյուրիմացաբար թարգմանել է d'Egypte (Եգիպտոսից):

507. Ջաֆարե Բ Մեծ — Հայ իշխան, վրաց-հայկական զորքերի գերագույն հրամանատար՝ ամիրսպասալար (1191—1212 թթ.). տե՛ս Ս. Նրեմյան, Ջաքարե Բ Մեծ, «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան», հ. III:

508. Իվանե Ա Ջաֆարյան — Հայ իշխան, վրաց պետության արքունի մեծ վեզիր (1191—1212 թթ.), վրաց-հայկական զորքերի գերագույն հրամանատար՝ ամիրսպասալար (1212—1227 թթ.) և աթաբեկ (1213—1227 թթ.). տե՛ս Ս. Նրեմյան, Իվանե Ա, «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան», հ. IV: Ասորական բնագրում այս անունը դրված է 'bn's ձևով, որը ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը տառադարձել է Abanas.

509. Ասորական բնագրի «մինչ նրանք զբաղված էին դրանով» բառերը ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության մեջ բաց են թողնված:

510. Տե՛ս ծանոթագրություն 493:

511. Բերդուս — Իշխանանիստ բերդ լեռնային Կիլիկիայում, Մարաշից հյուսիս. տե՛ս Ն. Տեր-Ղազարյան, Հայկական Կիլիկիա, տեղագրություն, Անթիլիաս, 1966, էջ 114—118:

512. Թեոդորոս I Լասկարիս — Կայսր Նիկիայի հունական պետության (1208—1222 թթ.), որը հիմնադրվեց այն բանից հետո, երբ ֆրանկները գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը և ստեղծեցին այսպես կոչված Լատինական կայսրությունը (1204—1261 թթ.):

հմտ. ծանոթագրություն 496): Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» ևսկարիսը կոչված է ևսսֆարի:

513. Բիսինուս (ասորերեն՝ Bīsinūs) անունը ժամանակագրության հրատարակիչ Ժ.—Բ. Շարտի կարծիքով աղավաղված հունարեն բառ է (տե՛ս Chabot—II, p. 221): Ե սկզբնատառը, հավանաբար, ոչ թե տեղանվան բաղադրամասն է, այլ տեղի կցական նախդիր:

514. Ալ—Մելիֆ ալ—Մուզաֆֆար Շինաբեդդին Ղազի— Այուբյան ամիրա, որը տիրակալել է Ուտհայում, հառանում, հլաթում, իսկ վերջում՝ Նիրկերտում (1220—1245 թթ.):

515. Ճիշտ է ոչ թե բնագրի, այլ լուսանցագրության տվյալը. Մելիք ալ—Ադիլը մահացել է 1218 թ., տե՛ս ծանոթագրություն 394:

516. Տե՛ս ծանոթագրություն 491:

517. Տե՛ս ծանոթագրություն 492:

518. «Դարձան շորս արծաթ» բառերը գրված են ժամանակագրության ձեռագրի լուսանցքում:

519. Անուշադրությամբ կրկնված է 516-րդ գլխահամարը:

520. Խոսքը վերաբերում է հունգարական թագավոր Անդրաշ II-ին, որը 1217—1218 թթ. արշավանք ձեռնարկեց դեպի Պաղեստինի խորքերը, բայց ձեռնունայն ետ դարձավ: Մեր աղբյուրը թյուրիմացաբար նրան մասնակից է դարձնում նաև եգիպտական արշավանքին և Դամիատ քաղաքի գրավմանը, որ տեղի ունեցավ 1219 թ. նոյեմբերին: Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» նա հիշատակված է «թագաւորն Ունգոաց Անգրէ» ձևով:

521. Դամիատ— նավահանգստային քաղաք Հյուսիսային եգիպտոսում, Միչերկրական ծովի ափին: Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» հիշատակված է Տէմիաք ձևով:

522. Նշված իրադարձությունների ժամանակ Հռոմի պապն էր Հոնորիոս III-ը (1216—1227 թթ.):

523. Լեզատ— Խոսքը վերաբերում է Հռոմի պապի ներկայացուցիչ Պելագիոս կարդինալին՝ Ալբանոյի եպիսկոպոսին, որը 1218 թ. սեպտեմբերին միացավ Եգիպտոս արշաված խաչակիրներին և եռանդուն գործունեություն ծավալեց Դամիատի պաշարման ու գրավման խնդրում: Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» հիշատակված է «լիկաթն ի Հռոմայ» ձևով:

524. Խոսքը վերաբերում է Երուսաղեմի թագավոր Հովհաննես Բրիենացուն (Jean de Brienne. 1210—1225 թթ.), որը նստում էր Աքքայում:

525. Իրականում այդ գծությունը ծագել էր Երուսաղեմի թագավոր Հովհաննես Բրիենացու (տե՛ս ծանոթագրություն 524) և Հռոմի պապի լեզատի (տե՛ս ծանոթագրություն 523) միջև. տե՛ս Grousset, Histoire..., III, p. 271.

526. Զալալեդդին Մանգբարբի իբն Մուհամմեդ— Խորեզմշահ, այսինքն՝ Խորեզմի տիրակալ (1220—1231 թթ.):

527. Խոսքը վերաբերում է գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ II-ին, որը 1125 թ. ամուսնանալով Երուսաղեմի արքայադստեր հետ, տիրեց Երուսաղեմի (Աքքայի) գահին: 1229 թ. փետրվարին նրա և Մելիք ալ—Քամիլի (տե՛ս ծանոթագրություն 476) միջև կնքված պայմանագրով Երուսաղեմը, Բեթղեհեմը և՛ նազարեթը նորից մտան Ասորիքի խաչակրաց պետության կազմի մեջ: Ամփառու անունը ֆրանսերեն Empereur (կայսր) բառի տառադարձությունն է: Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» հիշատակված է «րմբրուրն Ալամանաց» ձևով:

528. Նկատի ունի Երուսաղեմի (Աքքայի) թագավոր Հովհաննես Բրիենացուն (տե՛ս

ծանոթագրություն 524), որին նրա փեսան՝ գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ II-ը (տե՛ս
ծանոթագրություն 527) 1125 թ. գրկեց գահից:

529. Ասորական ընագրի Parsāyē (Պարսից) բառը ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը թյուրիմացաբար թարգմանել է des Turcs (Թուրքաց):

530. Գրիչը սխալմամբ 521-րդ զխահամարից թռել է 523-րդ:

531. Ալանդդին Քեյ-Կորադ I իրեն Քեյ-Խոսրով I — Ռումի սուլթան (1219—1237 թթ.):

532. Սղեբդ — Միչնադարյան քաղաք Մեծ Հայքի Աղձնյաց նահանգում, Բաղեշից հարավ: Սղեբդի մասին մանրամասն տե՛ս Լ. Հ. Տեր-Պետրոսյան, Հայերը միչնադարյան Մծրինում և Մեծ Հայքի հարավային նահանգներում: «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979 թ., № 3, էջ 90—92:

533. Տուր-Արդին (ասորերեն՝ «[Աստծու] ծառաների լեռ») — Կավառ Հյուսիսային Միչագետքում: Մինչև մ.թ. 37 թ. գտնվում էր Մեծ Հայքի կազմում՝ Մավղեից գազառանունով. տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 86:

534. Ամիդի Արտուքյան վերջին ամիրան էր ալ-Մելիք ալ-Մասուզը (1232 թ.), որին այդ նույն թվականին գահընկեց արին Մելիք ալ-Ազիլ Այուբյան սուլթանի (տե՛ս ծանոթագրություն 394) որդիները:

535. «Վրեժ լուծել Ամիդի տիրոջից: Եվ Մելիք ալ-Քամիլը» բառերը գրված են ժամանակագրության ձեռագրի լուսանցքում:

536. «Մեծ ջանքերի գնով» բառերը գրված են ժամանակագրության ձեռագրի լուսանցքում:

537. Սույն զլխի համարն ավելացրել է ժամանակագրության ասորական ընագրի հրատարակիչ Ժ.—Բ. Շարոն:

538. Նշված դեպքերի ժամանակ Բաղդադի խալիֆն էր ալ-Մուսթանսիրը (1226—1242 թթ.):

539. Սույն զլխի համարն ավելացրել է ժամանակագրության ասորական ընագրի հրատարակիչ Ժ.—Բ. Շարոն:

540. Հիզտ (ասորերեն Hīzt) գետի անունը հավանաբար աղավաղված է ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության մեջ այն տառադարձված է Hizdi ձևով:

541. Տե՛ս ծանոթագրություն 491:

542. Ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության խմբագիր Ժ.—Մ. Ֆիեի կարծիքով՝ հիշատակված դրամի անունը կարող է ծագած լինել ան-Նասիր խալիֆի (1180—1225 թթ.) անունից. տե՛ս Abouna-Fiey, p. 180.

543. Տե՛ս ծանոթագրություն 492:

544. Տե՛ս ծանոթագրություն 492:

545. Որոշ բառերի ջնջվածության պատճառով նախագասության միտքը բոլորովին աղավաղվել է:

546. Որոշ բառեր բաց են թողնված:

547. Որոշ բառեր բաց են թողնված:

548. Այստեղ ընդհատվում է Անանուն Եգեսացու քաղաքական ժամանակագրությանը:

549. Խոսքը վերաբերում է Հովհան Մայրագոմեցու և նրա աշակերտ Սարգսի գործունեությանը: Ոչ միայն սույն ժամանակագրության մեջ, այլ նաև ուրիշ ասորական աղբյուրներում նրանք եղբայրներ են համարվում: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Բ. Սարգիսյան, Մանիքէա-Պաղիկեան Թոնդրակեցուց աղանդն և Գր. Նարեկացուց թուղթը, «Բազմավէպ», 1892, էջ 461—464:

550. Պետրոս Կալլիստիկացի— Հակոբիկյան եկեղեցու առաջնորդ՝ Անտիոքի պատրիարք (581—591 թթ.):
551. Նկատի ունի միաբնակներին. տե՛ս ծանոթագրություն 117:
552. Հովիթանոս I— Հակոբիկյան եկեղեցու առաջնորդ՝ Անտիոքի պատրիարք (591—594 թթ.):
553. Կոստանդին Գուկաս— տե՛ս ծանոթագրություն 15:
554. Տե՛ս ծանոթագրություն 117:
555. Աթանասիոս VI— Հակոբիկյան եկեղեցու առաջնորդ՝ Անտիոքի պատրիարք (1058—1063 թթ.):
556. Ժամանակագրության ձեռագրում այս հատվածին նախորդող բաղձաթիվ թերթեր պակասում են:
557. Խոսքը, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերում է Խլաթի տիրակալ Նասրեդդին Սուբան 11-ին. տե՛ս ծանոթագրություն 407:
558. Նկատի ունի, ըստ երևույթին, այն հանգամանքը, որ Սասունի վերջին իշխանագուհիներ Վասիլի, Շահնշահի և Թոռնիկի մայրը՝ Վանինեն, Հայոց Գրիգոր Գ կաթողիկոսի (1113—1166 թթ.) եղբոր զուտրն ու Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի (1173—1193 թթ.) քույրն էր. տե՛ս Ն. Ալիևյան, Թոռնիկեանց ճիւղագրությունը, «Մատենագրական Նետադատություններ», հ. Դ, Վիեննա, 1938, էջ 85—88:
559. Ասորական բնագրի sâbâ (ծեր) բառը համարելով հատուկ անուն, Ա. Արունան ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության մեջ այն վերարտադրել է Saba ձևով:
560. Խոսքը վերաբերում է Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսին. տե՛ս ծանոթագրություն 419:
561. Նշված իրագարծությունների ժամանակ Բաղդադի խալիֆն էր սու-Նասիրը (1180—1225 թթ.):
562. Խոսքը վերաբերում է Հակոբիկյան եկեղեցու առաջնորդ՝ Անտիոքի պատրիարք Միքայել Ասորուն (1166—1199 թթ.). տե՛ս ծանոթագրություն 430:
563. Նկատի ունի հայոց կաթողիկոս Ներսես Դ Շնորհալուն (1166—1173 թթ.):
564. Մանուել Միրանաձիևի մասին տե՛ս ծանոթագրություն 258:
565. Քրիստափորի դեսպանագնացության հանգամանքների մասին մանրամասն տե՛ս Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 416—418:
566. Նկատի ունի Թեոդորոս բար-Վահրունին. տե՛ս ծանոթագրություն 464:
567. Խոսքը հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Դ Տղայի մասին է. տե՛ս ծանոթագրություն 419:
568. Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսից հետո հայոց կաթողիկոսական գահը ժառանգեց Գրիգոր Ե Քառավեժը (1193—1194 թթ.):
569. Ա. Արունան՝ ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը, ասորական բնագրի ʿalyā (տղա, երեխա) բառը համարել է Գրիգոր Ե կաթողիկոսի Խանուկ մականվան ասորական վերարտադրությունը և այդ պատճառով թարգմանել է Jeune ձևով:
570. Գրիգոր Զ Ապիրաա— Հայոց կաթողիկոս (1194—1203 թթ.):
571. Խոսքը վերաբերում է Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսին. տե՛ս ծանոթագրություն 419:
572. Ասորական բնագրում եպիսկոպոս բառը գրված է եզակի թվով, սակայն ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը՝ Ա. Արունան, այն վերարտադրել է հոգնակիով (les eveques): Մեղ թվում է, սակայն, որ հարկ չկա փոխել բնագրի ընթերցվածը, քանի որ XII դարի երկրորդ կեսին Կիլիկիայում եղել է հակո-

րիկյան եկեղեցու միայն մեկ թեմ՝ Անարղարա և նետրոնով. տե՛ս P. Kawerau, Die Jakobitische Kirche..., S. 109.

573. Սուլյն դրվագում նկարագրված դեպքերի մասին մանրամասն տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1562—1564:

574. Խոսքը, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերում է Գրիգոր Լուսավորչին:

575. Անանիա— Սերաստիայի արքեպիսկոպոս (մահ. 1227 թ.), որը Ռումի Ռուբենդդին Սուլեյմանշահ II յրն Քիլիշ-Արսլան սուլթանի (տե՛ս ծանոթ. 484) օգնությամբ 1203 թ. ընտրվեց Սերաստիայի և Կեսարիայի հայության կաթողիկոս, որպես հակաթոռ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Զ Սսեցու (տե՛ս օճանոթ. 576): Անանիայի մասին մանրամասն տե՛ս H. Berbérian, Le patriarcat armenien du Sultanat de Roum. L'anti-catholico Anania, „Revue des Etudes Armeniennes“, N. S., t. III, 1966, p. 233—241.

576. Հովհաննես Զ Սսեցի— Հայոց կաթողիկոս (1203—1221 թթ.):

577. Ա. Արունան ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության մեջ «և պահանջեց Անանիային» նախադասությանն անհարկի կերպով ավելացրել է «որպես կաթողիկոս» բառերը:

578. Ժամանակագրության ասորական բնագրի հրատարակիչ Ժ.—Բ. Շարոն աստեղ ավելացրել է նաև՝ «արարները»:

579. Հմմտ. Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, աշխատասիրությունը Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1944, էջ 360:

580. Ռոմուլոս— Հռոմի առասպելական հիմնադիրը և առաջին թագավորը. տե՛ս И. X. Дворецкий, Латинско-русский словарь, М., 1976, стр. 885.

581. Իրականում Հռոմն այդպիսի ընդարձակ տարածություններ էր ընդգրկում ոչ թե Ռոմուլոսի ժամանակ, այլ իր հզորության շրջանում՝ մ.թ. I—IV դդ.:

582. Նկատի ունի, ըստ երևույթին, Միջերկրական ծովի արևելյան ափերից մինչև Ատլանտյան օվկիանոսը:

583. Այս գլխի մասին մանրամասն տե՛ս սուլյն աշխատության ներածությունը:

584. Նեմրովը— Ասսվածաշնչական նախահայրերից մեկը՝ Քամի թողը, Քուշի որդին (Ա Մնաց., Ա, 10): Ըստ ասորական ավանդության, որը տեղ է գտել նաև Անանուն Եղեսացու ժամանակագրության մեջ (տե՛ս Chabot—I, p. 48), Ուռհա քաղաքը կառուցվել է նեմրովթի կողմից:

585. Եղեսիայի թագավորների շարքում հաշվվում է Արգար անունով տաս անձնավորություն. տե՛ս J. B. Segal, Edessa, the blessed city, Oxford, 1970, p. 15.

586. Սգոստոս Սկտավիանոս— Հռոմեական կայսր (մ.թ.ա. 27— մ.թ. 14 թթ.):

587. Մանու III— Օսրոյենեի (Եղեսիայի) թագավոր (մ.թ.ա. 23—4 թթ.):

588. Արգար V Ուրամա (Սև) որդի Մանուի— Օսրոյենեի (Եղեսիայի) թագավոր (մ.թ.ա. 4— մ.թ. 7 թթ., մ.թ. 13—50 թթ.), ուրի անվան հետ ըստ ավանդության կապվում է քրիստոնեության հաղթանակը Եղեսիայում, թեև իրականում դա տեղի է ունեցել Եղեսիայի Արգար VIII Մեծ թագավորի օրոք (177—212 թթ.):

589. Կավատ I— Սասանյան արքա (488—497, 499—531 թթ.):

590. Թշրին (Tešrīn) անունով կոչվում են ասորական տարվա առաջին և երկրորդ ամիսները՝ հոկտեմբերը և նոյեմբերը: Սակայն մեր աղբյուրը չի տարրերակել, թե որոշակիորեն դրանցից որը նկատի ունի: Սովորաբար հոկտեմբեր ամիսը կոչվում է Թշրին առաջին, իսկ նոյեմբերը՝ երկրորդ:

591. Անաստասիոս I— Բյուզանդական կայսր (491—518 թթ.):

592. Պրոսիդին գյուղը պետք է եղած լինի Մելիտենեի մոտակայքում: Է. Հոնիգ-

մանր Prosidin անունը հարցականորեն վեոականգնում է Praesidium. տե՛ս. E. Honigmann, Le couvent..., p. 125.

593. Հուստինիանոս I — Բյուզանդական կայսր (527—565 թ.):

594. Խոսրով I Անուշիրվան — Սասանյան արքա (531—579 թթ.):

595. Մավրիկիոս — Բյուզանդական կայսր (582—602 թթ.):

596. Խոսրը վերաբերում է պարսից Խոսրով II Ապրվեզ արքային. տե՛ս ծանոթագրություն 401:

597. Նկատի ունի, ըստ երևույթին, բյուզանդական գորավար Հովհաննես Միստակոնին. հմմտ. H. B. Пугулевская, Византия и Иран на рубеже VI и VII веков М.—Л., 1946, стр. 94—108.

598. Խոսրը վերաբերում է Արմենիականների և Բուկելլարների բյուզանդական բանակաթեմերին, որոնց մասին մանրամասն տե՛ս Կոստանդին Միքանաձին, «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ. 6, Բյուզանդական աղբյուրներ Բ», թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 318—319:

599. Հեռակլիոս — Բյուզանդական կայսր. տե՛ս ծանոթագրություն 400:

600. Հերակլիոս կայսեր և Մերձկասպյան թուրքական խաբանության միջև 626 թ. կնքված դաշինքի պայմաններով թուրք-խազարական զորքերը մասնակցեցին պարսիկների դեմ մղվող պատերազմին: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս С. А. Плетнева, Хаза-ры, М., 1976, стр. 20—21.

601. Յարմուկ — Գետ Անդրհորդանանում, Հորդանան գետի ձախակողմյան վտակներից մեկը, որը միախառնվում է մայր գետին Տիրբերական լճից հարավ: 636 թ. Յարմուկի ճակատամարտում արաբները ջախջախեցին բյուզանդացիներին:

602. Կևտրիս և Արդիգոն անունները, որոնք ամենայն հավանականությամբ հունական ծագում ունեն, ասորական բնագրում այնպես են ձևափոխվել, որ աղավաղված բառերի տպավորություն են թողնում: Ն. Պիզուլևսկայան այդ անունները տառադարձել է Кентарис և Ардиган ձևով. տե՛ս. H. B. Пугулевская, Византия и Иран на рубеже VI и VII веков, М.—Л., 1946, стр. 281.

603. Սույն դրվագի մասին մանրամասն տե՛ս А. Тер-Гевондян, Армения..., стр. 24

604. Մանուել — Հայազգի այս զորավարի մասին հայկական աղբյուրները լռում են. հմմտ. Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 3, Երևան, 1946, էջ 206: Օտար աղբյուրներից նրան հիշատակում են նաև Միքայել Ասորին և Թեոփանեսը:

605. Ֆուստատ — Քաղաք Եգիպտոսում, Նեղոսի ձախ ափին, Կահիրեից հարավ: Միջնադարում կոչվել է նաև Բարբելոն:

606. Ռ. Հուսեյնովը այս անձնավորությանը նույնացնում է Դավիթ Կյուրաուղաղատի (X դ.) հետ, բոլորովին շեղակալով ժամանակների հսկայական անհամապատասխանությունը. տե՛ս Р. Гусейнов, Сирийские источники по истории Закавказья X—XIV веков, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1974, № 2, էջ 51: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը հիմնավորված չի համարում նաև նրա նույնացումը Դավիթ Սահառունու հետ. А. Тер-Гевондян, Армения..., стр. 23.

607. Այս և հաջորդ գլխի բովանդակության մասին տե՛ս А. Тер-Гевондян, Армения..., стр. 22—23.

608. Բեր-Մաադա գյուղի անունը հավանաբար կապ ունի «Աշխարհացոյց»-ի հիշատակած Բեմադա (Իզլա) լեռան հետ, որը գտնվում է Հյուսիսային Միջագետքում, Մարդինից հյուսիս-արևմուտք:

609. Կոստանդ II — Բյուզանդական կայսր (641—668 թթ.):

610. Մաֆսիմոս Խոստովանող — Հույն աստվածաբան (582—662 թթ.), որը պայ-

րարել է Հերակլիոս կայսեր որդեգրած մոնոթեիզիստական (միակամային) դավանանքի դեմ, Պետական դավաճանության մեղադրանքով աքսորվել է Լազիստան և այստեղ էլ կնքել իր մահկանացուն:

611. Մծեծ— Բյուզանդական Կոստանդ Բ կայսեր (642—668 թթ.) հայազգի զորավարներից մեկը. մանրամասն տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 3, Երևան, 1946, էջ 330: Ժամանակագրության ասորական բնագրում Մծեծ անունը արված է Mzyzy, իսկ բյուզանդական պատմիչ Թեոփանեսի մոտ՝ Μεζιζιον ձևով:

612. Սույն դրվագը հայտնի է նաև բյուզանդական պատմագրությունից. համարյա նույնությամբ այն գտնում ենք, օրինակ, Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» մեջ. տե՛ս Theophanis Chronographia, recensvit Carolus de Boor, volumen I, textum graecum continens, Hildesheim, 1963, p. 351—352.

613. Մուավիա I իբն Աբուսուֆիան— Արարական խալիֆ (661—680 թթ.) Օմայյան հարստությունից:

614. Իրականում Կոստանդ կայսրը սպանվել է 668 թ., տե՛ս ծանոթագրություն 609:

615. Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» մեջ այս անձնավորությունը կոչված է Ἀνδρέας υἱός Τρωίλου, տե՛ս Theophanis Chronographia (հմմտ. ծանոթագրություն 612), էջ 351:

616. Կոստանդին IV— Բյուզանդական կայսր (668—685 թթ.):

617. Արդյմելիֆ իբն Մրվան— Արարական խալիֆ (685—705 թթ.), Օմայյան հարստությունից:

618. Սուհամմեդ իբն Մրվան— Արարական խալիֆայության Արմինիա երկրի կուսակալ (692/3—709/10 թթ.). տե՛ս А. Тер-Гевондян, Армения..., стр. 271.

619. Արարական խալիֆայության Ἀρμινιῶν (Հայաստան) նահանգը Դվին կենտրոնով, ընդգրկում էր ոչ միայն բուն Հայքը, այլ նաև Քարթլին ու Աղվանքը. տե՛ս А. Тер-Гевондян, Армения..., стр. 74.

620. Այս դեպքի մասին, որ լայն արձագանք է գտել ինչպես հայ, այնպես նաև օտար աղբյուրներում, մանրամասն տե՛ս А. Тер-Гевондян, Армения..., стр. 77—78. Ըստ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի՝ այդ հաշվեհարդարը հայ նախարարների նկատմամբ տեղի է ունեցել 705 թ.:

621. Նախորդ դեպքը թվագրված է Սելևկյան 1002 (691) թվականով, ուրեմն խոսքը վերաբերում է VII դ. 90-ական թթ.:

622. Սմբատ պատրիկ— Հայոց իշխան (693—726 թթ.):

623. Ըստ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի՝ Հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունին արաբների հնազանդություն է հայտնել 693 թ., տե՛ս А. Тер-Гевондян, Армения..., стр. 72.

624. Հուստինիանոս II— Բյուզանդական կայսր (685—695, 705—711 թթ.):

625. Լեոնտիոս— Բյուզանդական կայսր (695—698 թթ.):

626. Նախորդ դեպքը թվագրված է Սելևկյան 1013 (702) թվականով, ուրեմն խոսքը վերաբերում է 703 թ.:

627. Այս հատվածում համառոտ կերպով ակնարկված է 703 թ. հայկական նշանավոր ապստամբությունը արաբների դեմ, որի մասին մանրամասն տե՛ս А. Тер-Гевондян, Армения..., стр. 75—78.

628. Փիլիպպիկոս-Վարդան— Բյուզանդական կայսր (711—713 թթ.):

629. Սույն դեպքի մասին մանրամասն տե՛ս А. Тер-Гевондян, Армения..., стр. 82.

630. Երկու տարի առաջվա դեպքերը թվագրված են Սելևկյան 1037 (726) թվականով, ուստի խոսքը վերաբերում է 728 թվականին:

631. նկատի ունի խազարական խաբանի Բարթիլ անունով որդուն. տե՛ս Շ. Ա. Плетнева, Хазары, М., 1976, стр. 39.

632. Զարգահ իբն Աբդալլահ ալ-Հաֆաւի— Արարական խալիֆայության Արմինիա երկրի կուսակալ (722—725, 729—730 թթ.). տե՛ս А. Тер-Гевондян, Армения..., стр. 272.

633. Սուլյն դրվագում նկարագրված դեպքերի մասին մանրամասն տե՛ս Շ. Ա. Плетнева, Хазары, М., 1976, стр. 39; А. Тер-Гевондян, Армения..., стр. 87—88.

634. Մրվան իբն Մուհամմեդ— Արարական խալիֆայության Արմինիա երկրի կուսակալ (732—744 թթ.). տե՛ս А. Тер-Гевондян, Армения..., стр. 273.

635. Վալիդ II— Արարական խալիֆ (743—744 թթ.) Օմայան հարստությունից:

636. Օմար իբն Աբդլազիզ— Արարական խալիֆ (717—720 թթ.), Օմայան հարստությունից:

637. Կուսուանդին Վ — Բյուզանդական կայսր (740—775 թթ.):

638. Աբու-Ջաֆար— Արարական խալիֆայության Արմինիա երկրի կուսակալ (750—754 թթ.). տե՛ս А. Тер-Гевондян, Армения..., стр. 274.

639. Աբուլաբաս Աբդալլահ աւ-Սաֆֆահ իբն Մուհամմեդ— Արարական խալիֆ (749—754 թթ.), Արասյան հարստության հիմնադիրը:

640. Մրվան II իբն Մուհամմեդ— Արարական խալիֆ (744—750 թթ.), Օմայան հարստության վերջին ներկայացուցիչը: Հմմտ. ծանոթագրություն 634:

641. 214-րդ զուխը համարյա բառացիորեն առկա է նաև Միքայել Ասորու «Ժամանակագրության» մեջ (տե՛ս Michel le Syrien, t. III, p. 50—52, IV, p. 508—509). Սուլյն հատվածը երկու հեղինակներն էլ իրարից անկախ քաղել են Դիոնիսիոս Թելլ-Դահրացու «Ժամանակագրությունից»:

642. Թեև ասորական բնագրի այս տեղում դրված է kurdāyē (քրգերի) բառաձևը, սակայն նույն զլխի մյուս յոթ դեպքերում ունենք kurdanayē, որը, ամենայն հավանականությամբ, մահմեդական խուրրամիտյան (hurramiyā. hurramdiniyā) աղանդի աղավաղված անվանումն է: Դրա ապացույցն է այն, որ Անանուն Եղեսացին Դահիի հետևորդն է համարում Բաբելին, որը, ինչպես հայտնի է, խուրրամիտյան արժման ամենանշանավոր առաջնորդն էր: խուրրամիտյան աղանդի մասին մանրամասն տե՛ս Encyclopedie de l'Islam, t. II, Paris, 1927, p. 1031—1032.

643. Խոսքը վերաբերում է Դիոնիսիոս Թելլ-Մահրացու «Ժամանակագրությանը», որտեղից Անանուն Եղեսացին քաղում է այս հատվածը: Ինչպես նշվեց սուլյն աշխատության ներածության մեջ, Դիոնիսիոս Թելլ-Մահրացու երկը հանդիսանում է Անանունի հիմնական աղբյուրներից մեկը:

644. Մահդի անունը ծագում է արաբերեն hady (առաջնորդել) արմատից և բառացի նշանակում է «առաջնորդված»: Մահդիի՝ սպասվող իմամի՝ փրկչի պաշտամունքը տարածված էր շիա մահմեդականության մեջ և հաճախ դրսևորվում էր բացահայտ պայքարի ծայրահեղ արտահայտություններով: Պետք եղած պահին հայտնվում էր ոմն ինքնակոչ Մահդի և զլխավորում աղանդավորական շարժումը: Մահդիի մասին մանրամասն տե՛ս Encyclopedie de l'Islam, t. III, Paris, 1936, p. 116—120.

645. Տե՛ս ծանոթագրություն 406:

646. Բեր-Ջաբդե— Քաղաք Մեծ Հայքի Սավդեք գավառում, Տիգրիսի աջ ափին: «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակված է Բզաբդէ ձևով:

647. Աբուլաբաս Աբդալլահ ալ-Մամուն իբն առ-Ռուշիդ— Արարական խալիֆ (813—817 թթ.), Արասյան հարստությունից:

648. Կարտամին— Նշանավոր ասորական վանք Հյուսիսային Միջագետքի Տուր-Արդին գավառում, Մծրինից հյուսիս:

649. Աշոտ Մսակեր Բագրատունի— Հայոց իշխան (790—826 թթ.). տե՛ս *А. Тер-Гевондян*, Армения..., стр. 270.

650. Իսահակ— Հայոց իշխան Աշոտ Մսակերի (790—826 թթ.) որդին, որն իշխում էր Տարոնում. տե՛ս *А. Тер-Гевондян*, Армения..., стр. 133.

651. Բաբեկ— Աբասյան խալիֆայության դեմ բռնկված խուրրամիտյան շարժման առաջնորդը: 816—837 թթ. նա գլխավորեց Ատրպատականի ժողովուրդների ապստամբությունը, սակայն վերջիվերջո ձերբակալվեց Սահլ իբն Սմբատ հայազգի իշխանի կողմից և մահապատժի ենթարկվեց: Հմմտ. *А. Тер-Гевондян*, Армения..., стр. 129—137.

652. Թովանոս II— Բյուզանդական կայսր (959—963 թթ.):

653. Վասիլ II Բուլղարասյան— Բյուզանդական կայսր (976—1025 թթ.):

654. Կոստանդին VIII— Բյուզանդական կայսր (1025—1028 թթ.):

Ց Ա Ն Կ Ե Ր*

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ**

- Աբաս (366), 124
- Աբգար Ուբամա 100—102, 195, 196
- Աբղալլահ Արուարաս (639), 202
- Աբղլմելիք (617), 200, 201
- Աբղուլլահ իրն Ալի 202
- Աբղուն Արբելացի 98, 111
- Աբղուն սարկավագ 128
- Աբրահամ երեց 148
- Աբրահամ նախահալր 47
- Աբուալի 89
- Աբուլհասան իրն հաշշար (200), 67
- Աբուլֆաթահ, տե՛ս նաև Մելիքշահ 1. (17), 31—33, 36, 76, 168
- Աբու-Ջաֆար (638), 202
- Ադիլ (ալ-Մելիք ալ-Ադիլ՝ 394), 131, 152, 156—165, 169—173, 178, 187, 188
- Ադուղեղդին Ալլահ (368), 124, 132
- Ազիզ (ալ-Մելիք ալ-Ազիզ՝ 451), 152, 157—159
- Աթանասիոս քար-համորո (202), 67
- Աթանասիոս եպիսկոպոս (462), 154
- Աթանասիոս պատրիարք (555), 191
- Ալեքս արքայորդի (183), 62, 85
- Ալեքս կայսր (50), 36, 37, 42, 60
- Ալեքսանդր Մակեդոնացի 69, 70
- Ալի իրն Աբուտալիք (365), 123
- Ալի իրն Վաֆա (334), 116, 117
- Ալլահ 199
- Ալիիրակ (32), 32—35
- Ալֆոնս (265), 86, 112, 120
- Աղ-Սնդուր (42), 33, 76, 77, 99
- Աղուր Արսլան (տե՛ս նաև Յաղուր) 121
- Ամինեղդին ներքինի 133, 134
- Ամիր-Ամիրան (308), 103, 119
- ԱՅուրի I (267), 86, 125, 126, 145
- Այնուղղաուլա 89, 97
- Անանիա (Անանա) կաթողիկոս (575), 193, 194
- Անաստաս կայսր (591), 196
- Անաստասիոս ղորավար 197
- Անդրեաս որդի Տրալուսի (615), 200
- Անդրոնիկոս 120
- Աշոտ իշխան (649), 203
- Աշրաֆ (ալ-Մելիք ալ-Աշրաֆ՝ 490), 165, 167—170, 172, 173, 177—184, 186—188
- Ապիրատ (570), 192, 193
- Կալղարիպ (156), 56
- Այաղեղդին Շիրկուհ (364), 123, 125—127
- Ասարհադոն (405), 132
- Արդիգոն (602), 197
- Արտուր (29), 32, 33, 36, 43, 44, 57, 58, 87
- Աուհադ (ալ-Մելիք ալ-Աուհադ՝ 477), 159, 167, 170—173
- Աֆղալ (ալ-Մելիք ալ-Աֆղալ՝ 452), 152, 157—159, 161, 165, 166
- Աֆղալ եգիպտացի (51), 36
- Բարեկ (651), 204
- Բալակ (104), 43, 44, 57, 60, 62—64, 66—68, 74

* Փակագծերում նշված են համապատասխան ծանոթագրությունների համարները:

** Այբբենական դասակարգման մեջ արարբերենի ալ որոշիչ հոգր հաշվի չի առնված:

- Բահրան (222), 74
 Բաղդուին I (60), 37, 38, 42, 51, 55,
 56
 Բաղդուին II (98), 42—44, 47—50,
 54—59, 63, 64, 66, 68, 70, 71,
 73, 74, 76, 84
 Բաղդուին III (259), 85—87, 112, 118
 Բաղդուին IV (436), 145
 Բաղդուին կոմս (310), 104, 108—110,
 113
 Բարսեղ բար-Շումմանա (289), 90, 93,
 98
 Բարսեղ սևերակցի 148
 Բարսումա Իսմայելի 92, 98
 Բարսումա քահանա 148
 Բեդթեմուր (502), 169, 191
 Բիրզան 153, 154
 Բոհեմունդ I (52), 36, 38, 40—43, 73,
 75, 76
 Բոհեմունդ II (217), 73—76, 79
 Բուլան (24), 31, 33, 34, 41, 76
 Բուրսուխ (153), 55, 56, 70, 71, 73, 76

 Գաբրիել իշխան (31), 32, 41—43
 Գալերան (157), 56—59, 62—64, 66, 70
 Գալի 34
 Գյումուշտեգին ներքինի (424), 138,
 145, 147
 Գոդեֆրուա (53), 36, 37, 40, 42, 56
 Գող Վասիլ (72), 40
 Գրիգոր հայ 197
 Գրիգոր Տղա (419), 135, 191, 192
 Գրիգորիոս (Լուսավորիչ). (574), 193
 Գրիգորիոս Սամսոն 67
 Գևորգ զորավար 108

 Դամիանոս (302), 101
 Դանիշմենդ (90), 41, 43, 61, 73—75,
 79, 113, 140, 143
 Դանուն 140, 141
 Դավթուկ (114), 46
 Դավիթ հայ (606), 198—200
 Դավիթ Շինարար (173), 60
 Դաուդ (171), 59, 67, 87, 114
 Դաուլա (244), 79, 113
 Դիրզամ (373), 124, 125

 Դուրայս (212), 71, 89

 Ելիզբեդի (46), 33
 Եղիա 111
 Եփրեմ Ասորի (280), 89

 Ջահիր (ալ-Մելիք ազ-Ջահիր՝ 450),
 152, 159, 162, 168, 173
 Ջանգի Իմադեդդին իրն Աղ-Սեղուր
 (228), 76—79, 84, 87—94, 96, 97,
 99, 100, 102—104, 110, 116
 Ջանգի Իմադեդդին II (442), 147, 149,
 152, 157
 Ջաբարիա (507), 170, 171
 Ջիյնեդդին Ալի Քուլուկ (235), 76, 89,
 94, 96, 97, 104, 122, 147, 149

 Թադուս առաքյալ 100
 Թաշուվուլուք տե՛ս նաև Տուտուլ.
 (229), 76
 Թաշուվուլուք Բուրի (239), 77
 Թաշուվուլուք եղբայր Սալահեդդինի
 (398), 131
 Թեոդորոս բար-Վահրուն (464), 155,
 192, 193
 Թեոդորոս որդի Հեթումի (25), 31, 34—
 38
 Թորոս հայ (345), 120, 122, 123

 Ժոսլին I (100), 42, 47—50, 53—57,
 59, 62—68, 70—72, 75
 Ժոսլին II (150), 55, 75, 76, 78—80,
 83, 87, 88, 104, 106, 108—110,
 113—117, 120
 Ժոսլին III (348), 120
 Ժոֆրուա 68, 117
 Ժոֆրուա Վանական (189), 63, 65, 68

 Իսն Ջուրայր 200
 Իրն Սարդի 202
 Իշնատիոս, Սահդա ուռհայեցի (463),
 155
 Իզգեդդին Մասուդ (440), 147—150, 157
 Իզգեդդին Քելկոբադ (531), 183, 188
 Իյադ 199
 Իսահակ որդի Աշոտի (650), 203, 204

- Իվանես (508), 170, 171, 182
- Հասկարիս (512), 172
- Լեոնտիոս կայսր (625), 201
- Լևոն I (247), 79, 80
- Լևոն II (493, 510), 171, 192, 194
- Խալիդ իբն Ախի 202
- Խոսրով Անուշիրվան (594), 196
- Խոսրով Ապրվեզ (401), 131, 197
- Խոսրովշահ (500), 168, 169, 171, 172, 188, 194
- Խուսամեդդին ամիրա (357), 122
- Կավատ (589), 196
- Կարակուշ (461), 154
- Կիրրուդա (65), 39, 45
- Կյուրոս 198
- Կնտրիս (602), 197
- Կոզմա (302), 101
- Կոնդֆլանդ I (344), 120
- Կոնդֆլանդ II (439), 146
- Կոստանդ կայսր (609), 200
- Կոստանդին IV (616), 200
- Կոստանդին V (637), 202
- Կոստանդին VIII (654), 204
- Կոստանդին Դուկաս (15), 30, 190
- Կոստանդին հայ (113), 46, 57
- Կուտրեդդին իբն Հասան 138, 139, 142, 150
- Կուտրեդդին իբն Նուրեդդին (478), 159, 162
- Կուտրեդդին Իլ-Ղազի (411), 134, 157
- Կուտրեդդին կառավարիչ 136
- Կուտրեդդին Մավդուդ (307), 103, 104, 122, 128
- Կուրեշ 53
- Հաբեթ 195
- Հազարդինար (504), 169
- Համամ 150
- Հաջաջ իբն Յուսուֆ 200
- Հաջիր Ալի 180, 181
- Հասան ամիրա (287), 89
- Հասան կառավարիչ 203
- Հասանուն 91
- Հարուն 204
- Հեթում 31, 34, 35, 37, 38, 148
- Հերակլիոս կայսր (400), 131, 197, 198
- Հովհաննես՝ Եղիա Շարբամցի (326), 116
- Հովհաննես եպիսկոպոս 90
- Հովհաննես զորավար (597), 197
- Հովհաննես Իշոբար-Արիբա 81
- Հովհաննես կաթողիկոս (576), 193, 194
- Հովհաննես կայսր (177), 60, 62, 79, 82, 85
- Հովհաննես Մայրազոմեցի (549), 190
- Հովհաննես Մարդինցի (313), 111
- Հովհաննես պատրիկ (16), 30
- Հովհաննես Սայիդ րար-Սաբունի (102), 43
- Հուլիանոս պատրիարք (552), 190
- Հուստինիանոս I (593), 196
- Հուստինիանոս II (624), 201
- Հազարոս 116
- Ղազի Գյումուշտեզին (73, 182), 40, 61, 62, 74, 75, 79, 113
- Ղազի իբն Արտուր. Ղազիարսլան (37), 33, 58, 59, 82
- Մահդի (644), 202—204
- Մահի (204), 68
- Մահմուդ իբն Գյումուշտեզին (243), 79
- Մամուն խալիֆ (647), 203
- Մանսուր (ալ-Մելիբ ալ-Մանսուր՝ 469), 156, 162
- Մանու (587), 196
- Մանուել կայսր (258), 85, 120, 140—143, 191
- Մանուել հայ (604), 198
- Մաջդեդդին 122
- Մասուդ Գիյասեդդին (35, 230), 32, 75—77, 97
- Մասուդ Ռուբենեդդին (180, 432), 61, 112, 144
- Մավդուդ (135), 50—52, 54, 55
- Մավրիկիոս (595), 197
- Մաքսիմոս հերետիկոս (610), 200
- Մելիբ ան-Նասիր (տե՛ս Սալահեդդին իբն Այուբ) 131

- Մելիքշահ I (տե՛ս նաև Արուֆաթահ, 76
 Մելիքշահ II (34), 32
 Մժեժ հայ (611), 200
 Միքայել կայսր (14), 30
 Միքայել հայ (161), 57, 63
 Միքայել պատրիարք (430), 144, 154
 Մլին 148
 Մլին իշխան (416), 135
 Մովսես րար-Քեֆա (386), 129
 Մորֆիա (93), 41, 42
 Մրվան իրն Մուհամմեդ (634, 640),
 201, 202
 Մուազզամ (սլ-Մելիք ալ-Մուազզամ
 Շարաֆեդդին՝ 475), 159, 164,
 178—182
 Մուավիա (613), 200
 Մուզաֆֆարեդդին (446), 149, 150, 153,
 171, 187
 Մուհդեդդին կայսարշահ (485), 162
 Մուհամմեդ ամիրա (412), 134
 Մուհամմեդ իբն Մրվան (618), 200, 201
 Մուհամմեդ մարզարե 124, 131
 Մունի իբն Ուտայր 77
 Մունկիդ (256), 84
 Մուշահիդեդդին կայմազ (441), 147
 Յադի Սիան (28), 32, 33, 36, 38, 76
 Յադուբ. տե՛ս նաև Ադուբ Արսլան.
 (245), 79
 Նաջմեդդին (410), 133, 134, 139
 Նասրեդդին իբն Շիրկուհ (448), 150—
 152
 Նասրեդդին Մահմուդ (486), 162, 163
 Նասրեդդին Ջաղար (234), 76, 96, 97
 Նեմրուզ (584), 195
 Նիզամեդդին 159
 Նուրեդդին Արսլանշահ (471), 157, 160,
 167
 Նուրեդդին իբն Դաուդ (455), 152
 Նուրեդդին Մահմուդ (306), 103, 104,
 116, 117, 119, 120, 122, 123, 125,
 126, 128—131, 134, 136—139,
 145—147, 149
 Շահանշահ, եղբայր Սալահեդդինի (396).
 131
 Շահանշահ, եղբայր Քիլիշ-Արսլանի 144
 Շահարմեն (407), 133, 169, 191
 Շամսուլիսլամ (390), 131
 Շավիր (371), 124—127
 Շիհաբեդդին ամիրա 122
 Շիհաբեդդին, եղբորորդի Նուրեդդինի 149
 Շիհաբեդդին Ղազի Մելիք ալ-Մուզաֆ-
 ֆար (514), 173, 183, 188
 Պապիոս (107, 288), 44, 89, 100
 Պետրոս պատրիարք (550), 190
 Պողոսակ (285), 89
 Պուատվին (95), 42, 121
 Պուատվին որդի Պուատվինի (227), 76,
 78, 80, 104, 117
 Ջալալեդդին հորեզմշահ (526), 177,
 180, 183, 184
 Ջամալեդդին (279), 89
 Ջավալի (129), 49
 Ջարրահ (632), 201
 Ջկրմիշ (108), 45, 46
 Ռաբրան Բարսուամ 174—176
 Ռայմոնդ (341), 118, 120, 121
 Ռենալդ պրինց (341, 438), 145, 153
 Ռենալդ Սենվալերցի (358), 122
 Ռիդվան (151), 55, 67
 Ռիչարդ (124), 48—50
 Ռոբերտ զորավար 95, 96
 Ռոբերտ Հսկա (297), 95, 96
 Ռոմանոս Դիոգենես (10), 29, 30
 Ռոմանոս II կայսր (652), 204
 Ռոմուլոս (580), 195
 Ռոչեր (147), 54, 55, 58, 59, 62
 Ռուբեն I (74), 40, 74, 79
 Ռուբեն II (418), 135, 146
 Ռուզայկ (372), 124
 Ռուզրեհան 19
 Ռուբեդդին Սուլեյմանշահ I: (484),
 162—165, 167, 168
 Սալահ իբն Ալի 202
 Սալահեդդին ամիրա (233), 76, 88, 89,
 93, 103
 Սալահեդդին իբն Այուբ. տե՛ս նաև Մե-

- լիք ան-նասիր. (377), 126—128,
131, 132, 136, 138, 139, 144, 145,
147, 149—157, 161, 164, 166
- Սալիհ (ալ-Մելիք աս-Սալիհ՝ 389).
130, 137, 145, 146, 149
- Սալիհ իբն Ռուլայկ (369), 124
- Սահդա բժիշկ 148
- Սահդա ուռնայեցի (տե՛ս Իդնատիոս
Սահդա)
- Սանրիլ հայ (112), 46
- Սարգիս հայ (549), 190
- Սարեմեղղին 164
- Սելչուկ (3), 29, 33
- Սելևկիոս (312), 110, 195
- Սեմ 195
- Սեյֆեղզին Արուբաբը. տե՛ս Ադիլ. (422),
137
- Սեյֆեղղին ամիրա 122
- Սեյֆեղղին Ղազի I (305), 103
- Սեյֆեղղին Ղազի II՝ (380), 128—130,
137, 138, 147, 149
- Սեյֆուլիսլամ (395), 131
- Սենեքերիմ (404), 132
- Սենթիլ. Ռայմոնդ Սենթիլցի. (54), 36,
41, 51, 70
- Սիթա 153, 154
- Սինչարշահ Մուիզզեղղին (443), 147
- Սինչարշահ սուլթան (33), 32, 76
- Սիրայդ 73
- Սլիրա Քիմաշ 111
- Սմբատ պատրիկ (622), 201
- Սուլեյման իբն Կութուլմիշ (18), 31, 32
- Սուլեյման որդի Սելչուկի (2), 29—33
- Սուլեյմանշահ (236), 77
- Սուրման (41), 33, 36, 44, 45, 49
- Վալենտին 198
- Վալիդ (635), 201, 202
- Վասակ հայ (70), 40
- Վասիլ կայսր (653), 204
- Վասիտ Արդուլլահ 202
- Վիզեն (408), 133
- Տախիբ 104
- Տանկրեդ (55), 36, 40, 41, 47—51, 54
- Տաթեղղին (453), 152, 156
- Տիմուրտաշ (175), 60, 82, 83, 87, 152,
159
- Տիտոս ասորի 199, 200
- Տուղտեղին (221), 74, 76, 77
- Տուտուշ. տե՛ս նաև Թաշուլմուլուք. (43),
33—35, 76
- Ուրայդ 44
- Ունար (240), 77, 78
- Փահլևան. Բալբան (505), 169, 170
- Փահլևան որդի Ելդեղիզի (46), 33
- Փիլարտոս Դոմեստիկոս (22), 31, 32,
40, 76
- Փիլիպպիկոս կայսր (628), 201
- Քամ 195
- Քամիլ (ալ-Մելիք ալ-Քամիլ՝ 476),
159—161, 166, 178—183, 186—188
- Քիլիշ Արսլան II (426), 140—144, 162,
163, 165, 167, 168
- Քիլիշ Արսլանշահ III (499), 168
- Քրիստափոր դեսպան (565), 191, 192
- Քրիստափոր հայ (115), 46
- Քրիստոս 39, 99, 101, 102, 196
- Օդոստոս կայսր (586), 196
- Օմար իբն Արդուլզիզ (636), 202
- Օմար իբն ալ-Խատտար (26), 31
- Օմար իբն՝ Ասի 198
- Ֆադլալահ իբն Ջաֆար 88, 89
- Ֆահիզ (ալ-Մելիք ալ-Ֆահիզ՝ 482), 162,
164, 165
- Ֆախրեղղին Արդլմասիհ (381), 128
- Ֆախրեղղին ամիրա (356), 122
- Ֆախրեղղին ծառա 162, 163
- Ֆախրեղղին Մասուդ իբն Ջաֆարանի
139, 147, 148, 150
- Ֆարիս ալ-Մուսլիմին 125
- Ֆարուխշահ (397), 131
- Ֆիլիպ Դգիյ (375), 125
- Ֆուլք (220), 74, 76
- Ֆուլբր (105), 44

- Արդարի վանք 106
 Արդարոս ավաղան 101
 Արխայի վանք 46
 Ազնապթալ (317), 114
 Ադանա 32, 40, 80—82
 Ազազ (148), 54, 62, 65, 71—73, 84,
 104, 117, 139
 Աթարիբ (214), 71, 78, 85
 Ալանք 195
 Ալեքսանդրիա, Աղեքսանդրիա 126, 165,
 190
 Ալիոս գյուղ (354), 121
 Ալիփափ լեռ (384), 129
 Աղբյուրի դարպաս 89
 Ամիդ 33, 46, 88, 120, 133, 152, 157,
 159, 160, 162, 164, 166, 167, 184—
 188, 196
 Այա-Սոֆիա եկեղեցի 130
 Այնթապ (253), 83, 119, 139
 Անարգարա 31, 32, 40, 80, 84
 Անի 133
 Անձիտ (162), 57, 60, 62, 122, 165
 Անախոք 31—33, 36—41, 43, 44, 47,
 48, 51, 54, 56, 58, 59, 62, 63, 66,
 70—74, 76, 78—81, 84, 104, 112,
 116—118, 120—123, 129, 134,
 144—147, 156, 166, 190, 197
 Ապամեա 162
 Առան 201
 Առաքելոց եկեղեցի 130
 Ասիա 195
 Ասիայի ծով 190
 Ասկալոն, Աշկալոն (80), 41, 118, 144,
 145, 154
 Ասորեստան 33, 39, 52, 55, 56, 58,
 60, 70, 71, 73, 76, 77, 96, 120,
 122, 128, 129, 142, 147, 195, 197
 Ասորիք 32, 33, 35, 37, 40, 42, 55,
 76, 77, 79, 85, 120, 124, 128,
 129, 131, 136, 139, 140, 147, 152,
 156, 158, 159, 161, 167, 188,
 195, 197—199, 202
 Աստվածածնի եկեղեցի (Հալեպում) 67
 Աստվածածնի եկեղեցի (Ուոհայում) 31
 Ավետյաց բլուր. տե՛ս նաև Քլպաշար.
 (99), 42, 55, 65, 66, 75, 116
 Ատրպատական 201
 Արածանի գետ (320), 114
 Արբելա (281), 89, 94, 96, 122, 147,
 156, 171, 187, 188
 Արզուն, Արզն (468), 156, 165, 169,
 170, 201
 Արիդ (343), 119
 Արծվի բլուր (311), 109
 Արկնին (270), 87, 89
 Արմինիա (619), 200—202
 Արտախ (338), 117, 146
 Արքա (266), 86, 87, 112, 113, 130,
 153—156, 158, 167, 177, 178, 182
 Աֆրին գետ (346), 120
 Բաալբեկ (84), 41, 77, 104, 147
 Բարհլոն 89, 103, 124, 164, 174, 185
 Բալիկ գետ (120), 47
 Բալիս (273), 88
 Բաղդադ 29, 32, 33, 39, 75, 76, 124,
 128, 132, 136, 187, 191
 Բանբին բերդ (420), 135
 Բանխաս (218), 73, 74, 123, 130
 Բարին (425), 139, 147
 Բարսումայի վանք (9), 29, 114, 115,
 121, 144, 191, 193
 Բարսումայի ցանկապատ 89
 Բարտեյա գյուղ (487), 163
 Բեթ-Ջարդե (646), 203
 Բեթ-Մաադա (608), 198
 Բեթ-Շազե (498), 167
 Բերդուս (511), 172
 Բիլբայս (376), 125, 126
 Բիսինուս քաղաք (513), 173
 Բոսրա (83), 41, 158, 161
 Բորոտնեբրի աղբյուր (չրհոր) 101, 174
 Բուզաս բերդ (254), 83—85
 Բուզանի այգի 89
 Դարալա (329), 116, 120, 153
 Գալար գետ (140), 51, 99
 Գալիլեա 40, 54, 55

- Իսրայել 61, 195
 Գերմանիկ (տե՛ս նաև Մարաշ) 55
 Գոշան լեռ (199), 67, 71
 Գուրալե (132), 50
 Գևորգ գորավարի վանք 46
 Դահրանահ 47
 Դամասկոս (տե՛ս նաև Դիմաշկ) 31—33, 41, 54, 55, 69, 74, 76—78, 86, 87, 104, 112, 113, 125—131, 136, 137, 139, 142, 147, 151—154, 156—162, 164, 165, 167, 178—182, 188, 199, 202
 Դամիատ (521), 177—179
 Դարա (174), 60, 87
 Դաբբա մզկիթ 67
 Դիգա գետ (324), 114
 Դիմաշկ (տե՛ս նաև Դամասկոս) 152
 Դունայսիր (481), 160, 164, 165, 170, 185
 Եգիպտոս 56, 118, 123—129, 131, 132, 136—139, 144, 145, 147, 152, 153, 158, 161—164, 166, 167, 177—179, 182, 186—188, 195, 197, 198, 202
 Եմեն 131
 Երզնկա 183
 Երուսաղեմ 31—33, 36, 40, 42, 51, 55—59, 66—68, 71, 74, 76, 78, 85—87, 111—113, 118, 120, 123, 125, 126, 129, 130, 146, 153—155, 158, 164, 165, 167, 178, 181—183
 Եփեսոս 190
 Եփրատ 40, 43, 44, 49, 51, 52, 55, 57, 58, 62, 71, 73, 82, 87—89, 93—95, 111, 121, 131, 137, 138, 142, 143, 149, 150, 156, 162, 166, 174, 186, 196
 Զաֆարան (284), 89
 Զուրար (315), 113, 115
 Զուրարի մեծ վանք 113
 Զեզմա (69), 40, 122
 Թագմոր (82), 41, 78
 Թերնին (474), 158
 Թելարան (225), 75
 Թել-Արսան (319), 114
 Թել-էդնա (317), 114
 Թելլա (332), 117
 Թելլ-Աֆար (497), 167
 Թեոդորոսի եկեղեցի 100
 Թլմող (268), 87, 157
 Թլպաշար. տե՛ս նաև Ավետյաց բլուր. (99), 42, 47, 48, 53, 83, 114, 116, 139
 Թովմա առաքյալի եկեղեցի 100, 101
 Թրակիա 195, 197
 Ժամացույցի դարպաս 89, 90, 100, 106, 107
 Իկոնիա 61, 140, 141, 143, 156, 162, 167, 168, 173
 Իմմ (337), 117, 122, 123, 146
 Ինար (331), 117
 Իտալիա 112
 Իրաք 71, 76
 Լաոդիկե (351), 121, 144
 Լիրանան 41, 137
 Լիրիա 195, 202
 Խարուր գետ (447), 150
 Խարուրի գավառ 152, 171
 Խազարական ծով 61
 Խաղարաստան 195
 Խամիթա (271), 87
 Խանին (271), 87
 Խառան (88), 41, 47, 58, 65, 88, 89, 94, 98, 99, 102, 106, 119, 130, 131, 143, 149—151, 156, 157, 159, 164, 171, 173, 177, 182, 185, 186, 201, 202
 Խարիմ (336), 117, 120, 122, 123, 145, 146
 Խլաթ 133, 156, 157, 169—173, 177, 180—184, 191, 196, 201
 Խոստովանողաց տաճար (278), 89, 100, 107
 Խորասան 33, 75, 76, 202

հորին Ասորիք 142

Ծարավ լեռ (385), 129

Կաթուղիկե եկեղեցի 110

Կալա-Նաչմ (483), 162

Կալա-Ջարար (126), 49, 67, 84, 103,
156

Կալիինիկոս. տե՛ս նաև Ռակկա. (89),
41, 94, 142, 143, 150

Կահիրե 124—127, 161, 163, 177

Կամախ (353), 121

Կապաղովկիա 33, 41—43, 61, 74, 75,
79, 86, 112, 140, 168, 188, 194,
196

Կասիանա (տե՛ս նաև Պետրոս առաք-
յալի եկեղեցի) 32, 39

Կատտինա ռերդ (494), 166

Կարկառ (111), 46, 57, 63, 64, 74,
87, 121

Կարտամինի վանք (648), 203

Կեսարիա 61

Կիլիկիա 31—33, 37, 40, 74, 79—82,
85, 120, 122, 135, 146, 155, 156,
166, 171, 192—194

Կղոզիա (322), 114, 196, 202

Կողմայի վանք 101

Կողոնիա 61

Կոստանդնուպոլիս 32, 35—37, 42, 80,
85, 112, 156, 167, 168, 190, 200

Կորդուք (406), 132, 203

Կրակ ամրոց (374), 125, 182

Կուրուս (133), 50, 54, 72, 117

Հաբեշստան 131

Հաղղանա բերդ (242), 78

Հալեպ 39, 41, 55, 56, 58, 59, 62, 65—
68, 70—72, 75—79, 83, 84, 87,
94, 96, 99, 104, 106, 116, 117,
119—123, 130, 131, 137—139,
145, 146, 149—152, 159, 161,
162, 165, 168, 173, 174

Հակոբ Մծբնացու տաճար (Հալեպում) 67

Հակոբ Մծբնացու տաճար (Մծբինում) 128

Համա (85), 41, 104, 118, 137, 139,

147, 149, 150, 152, 159, 161, 162,
168, 188

Համաղան 33, 77

Հայաստան, Հայոց երկիր 30, 32, 33,
133, 140, 165, 169, 180, 190, 191,
195—197, 201—203

Հայիդ աղբյուր (187), 62

Հայոց Կովկաս 200

Հարուժյան եկեղեցի 155, 178

Հաուրան (428), 142, 153

Հելլեսպոնտոս 36

Հեսմի լեռ (165), 58

Հեռակլեա 61

Հիդո դետ (540), 188

Հիլլա (213), 71

Հիսն ալ-Աբրադ (241), 78

Հիսն-Ջիադ (163), 57, 60, 62—68, 70,
134, 144, 165

Հիսն-Մանսուր (5), 29, 55, 63, 65,
115, 162, 189

Հիսն-Քեֆա (355), 122, 131, 162

Հյուսիսային ծով 62

Հոմա (81), 41, 104, 137, 139, 147,
151, 152, 159, 162, 188

Հովհաննես Մկրտչի եկեղեցի 31, 34,
100, 101

Հոողոս 190

Հոոմ 115, 177, 178, 182, 190, 195, 196

Հոոմկլա 95, 135, 191—193

Հունաստան 195

Ճղնավորների սյուն 107

Մաբբուդ (87), 41, 42, 67, 68, 75, 83,
89, 106, 122, 138, 139, 150, 162,
168, 169

Մալքոսի վանք 46

Մանազկերտ 170

Մատթայի վանք (383), 129

Մարաշ 40, 50, 55, 57, 83, 104, 117

Մարաստան 103

Մարդին 33, 55, 59, 60, 82, 111, 120,
122, 128, 131, 133, 134, 139, 157,
159—161, 165, 166, 169, 170, 177,
185, 188, 191

Մելիտենե 29, 31, 32, 34, 41—43, 61,

- 74, 75, 82, 113—115, 119, 134,
135, 143, 144, 162, 163, 191, 192,
201
- Մեծ Հայք 31
- Մետրապոլիտի այգի 101
- Մերիբա (185), 62
- Միջագետք 32, 39, 59, 76, 77, 104,
120, 129, 137, 139, 140, 142, 143,
150, 158, 178, 182, 195—202
- Միքայել հրեշտակի եկեղեցի 100
- Մծբին 46, 128, 131, 147, 152, 157,
169, 185, 186, 188, 197
- Մոսուլ 33, 46, 48—50, 70, 73, 76, 84,
96, 97, 103, 104, 122, 128, 130,
131, 136—138, 142, 147—152,
157, 160—164, 167, 168, 171, 185,
188, 200
- Մսիս 32, 40, 80
- Յագրա (328), 116
- Յարմուկ գետ (601), 197
- Յատրիբ (391), 131
- Յաֆա (76), 40, 158
- Նագարեթ (460), 153
- Նեղոս 127, 163, 166, 179
- Նեոկեսարիա (181), 61, 140
- Նիկիա 36, 37
- Նինվե 129, 163, 195
- Նուրիա (392), 131
- Նփրկերտ (39), 33, 46, 60, 82, 120,
132, 133, 152, 156, 159, 160, 167,
169, 170, 173, 183, 185, 186, 188,
201
- Շարաքտան (269), 87, 89, 97, 111
- Շահրգոր (282), 89, 94, 147, 156, 171
- Շամանոզ վանք (316), 113
- Շենավ (237), 77
- Շիրքար վանք (316), 113
- Շիրզար. տե՛ս նաև Սինչար. (231), 76,
171
- Շիղար (255), 83, 84, 118, 120
- Շիխ (340), 117
- Շիխ Ազգեյր (340ա), 117
- Շիրայի ս. Շարտայի վանք 46
- Շիրզագ բերդ (318), 114
- Շուրակ ամրոց (374), 125, 153, 182
- Պաղեստին 31—33, 35, 40, 42, 54, 68,
87, 129, 139, 142, 188, 195, 202
- Պամփյուլիա 42
- Պարսկաստան, Պարսից երկիր 29, 32,
33, 55, 97, 103, 177, 190, 200,
202
- Պեհեսնի (197), 65, 119
- Պեպու բերդ (272), 87
- Պետրոս առաքյալի եկեղեցի (տե՛ս նաև
Կասիանա) 32
- Պիր (154), 56, 57, 59, 62, 94—96, 122
- Պոնտոս 32, 41, 121, 140, 193
- Պոնտոսի ծով 132, 140
- Պրոսիդին գյուղ (592), 196
- Ջամալին (271), 87
- Ջեզիրե 147, 160, 164, 167, 170, 203,
204
- Ռախրա (216), 73, 76
- Ռակկա. տե՛ս նաև Կալլինիկոս. (274),
88, 102—104, 150, 152, 157, 182
- Ռամլա (434), 144
- Ռապան (71), 40
- Ռեշայնա (470), 157, 161, 164, 166,
177, 182
- Ռեշ-Քեֆա (188), 62
- Ռումի երկիր 183, 188, 194
- Ռուսաստան 195
- Սալամիա (342), 118
- Սալքաթ (473), 158
- Սամոսատ 29, 40, 46, 51, 57, 63, 82,
108, 109, 114, 148, 156, 159, 165,
168
- Սասուն 132, 191, 201
- Սարգիս գորավարի վանք 129
- Սերաստիա 61, 121, 143, 183
- Սևլևկիա (21), 31
- Սիդոն (20), 31, 32, 68, 153, 167
- Սիման բերդ (420), 135
- Սիման վանք (363), 123
- Սինճա գետ (192), 63

Սինճայի կամուրջ (193), 64
Սինջար. տե՛ս նաև Շիգգար. (231), 76,
122, 147, 149, 150, 152, 157, 160,
164, 167, 170, 171, 186, 188

Սիրակուզա 200

Սիցիլիա 200

Սղեթ (532), 185

Սողոմոնի հովիտ 89

Սողոմոնի տաճար 178

Սպահան 75—77

Սպիտակ լեռ (323), 114

Ստեփաննոսի եկեղեցի 100, 130

Սրուճ (68), 40, 43—45, 53, 57, 94,
131, 143, 157, 165, 166, 177, 182,
185

Սևերակ (286), 89, 111, 122, 160, 166,
189

Սև դետ (349), 121

Սև լեռներ 40

Վրաստան 60

Տաղնքար վանք (316), 113

Տագրա (248), 79

Տարսոն 31, 32, 40, 79, 80, 85, 135

Տափթիլ (251), 82, 83

Տիրերիա (67), 39, 55—57, 59, 153,
167

Տիրերիայի լիճ 153

Տիգրիս 150, 162, 185

Տիգրոն 33

Տլուք (134), 50, 63, 65, 75, 76, 83,
104

Տյուրոս (19), 31, 32, 68—70, 72, 154,
155, 158, 167

Տրիսուլի (77), 41, 51, 59, 70, 78, 86,
112, 120, 122, 123, 146, 154

Տուր-Արդին (533), 186, 203

Ումկա (186), 62

Ուտհա (7), 29, 31—35, 37—39, 42—
48, 50—59, 62—64, 70, 76—83,
87, 88, 91, 93, 94, 96, 97, 99,
101—104, 108—110, 112—114, 117,
122, 130, 131, 138, 139, 142, 143,
147, 149, 150, 153, 156—167, 170,
172—174, 177, 182, 195, 196, 199,
202

Փեսկինի վանք 46

Փյունիկիա 76, 77, 137, 142, 155, 167,
195, 202

Քառասուն վկաների եկեղեցի (Մարդի-
նում) 128

Քառասուն վկաների եկեղեցի (Ուտհա-
յում) 130

Քասաս բերդ (283), 99

Քասասի դարպաս (283), 89

Քեսուն (6), 29, 40, 63—66, 104, 109,
113, 116, 144

Քեֆա դ-Սարնուզ բերդ (420), 135

Քիլիս (86), 41, 72

Քլատիա (194), 65

Քյահթա (191), 63, 115

Քուլ (370), 124, 126

Օտարների վանք 174

Ֆարմի (159), 56

Ֆուստատ. Ի'արբլոն. (605), 198

ՅԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ՑԱՆԿ*

- աթարեկ (232), 76, 167
 ալասաններ 79, 86, 87, 112, 113, 155
 ալաններ 195
 աղախին 79, 116, 140, 153, 155, 158
 ամիրա 32, 43, 49, 61, 62, 64, 69, 71, 74, 78, 89, 90, 93, 94, 99, 100, 102, 103, 113, 114, 116, 122, 133—135, 137, 139, 140, 143, 144, 147—150, 157, 187, 188, 199, 201
 ամփարոր (527), 182, 183
 ալլազգիներ 155
 անտիոբացիներ 50, 59
 ասորական 100, 110
 ասորեստանցիներ 96
 ասորերեն 183
 այրիներ 61, 83, 90, 94, 102, 106, 114, 128, 154, 195, 199
 ավետարան 99, 115, 146, 148, 163, 176
 արաբերեն 100, 142
 արաբներ 29, 32, 35, 44, 47, 77, 84, 88, 89, 116, 123, 124, 131, 132, 142, 143, 152, 169, 178, 185, 197—199, 201—203
 առբելացիներ 187, 188
 արզունցիներ 170
 արմենիակներ (598), 197
 արմունկ (չափի միավոր) 68
 արտուբյաններ 58, 68, 82, 87, 88, 114
 արևելցիներ 137, 138, 150, 160, 164, 167, 174
 արքացիներ 155
 բարան 51, 66, 68, 69, 71, 72, 90, 94, 99, 106
 բարելացիներ 195
 բալդուբյաններ 40, 46
 բեդուիներ 142
 բուլղարներ 204
 բուկեղարներ (598), 197
 գյուրջիներ (տե՛ս նաև իբերներ և վրացիներ) 170
 դամասկացիներ 87, 113, 125, 165
 դամասկյան լիտր 189
 դամիատցիներ 178
 դանիշմենդյաններ 140
 դաստառակ 101, 102
 դատավոր 67
 դինար 39, 49, 50, 87, 111, 113, 115—117, 121, 125, 141, 142, 144, 147, 154, 155, 166, 171, 173, 193
 դոմեստիկոս 31, 32, 40, 76
 դոշ (206), 68, 70
 դուկ (362), 123
 դուրս 37, 40, 117
 եբրայացիներ 195
 եգիպտացիներ 36, 40, 41, 69, 71, 104, 118, 123—127, 132, 137, 138, 158, 161, 164, 181, 195
 եղեսացիներ (տե՛ս նաև ուոհայեցիներ) 37, 59, 90
 երաշտ 174, 176
 երկրաշարժ 55, 57, 85, 118, 120, 129
 դատիկ 64, 94

* Քուրմեր և ֆրանկներ ցեղանունները ցանկում չենք նշել, բանի որ նրանք վկայված են ժամանակադրության համարյա բոլոր էջերում:

էլամացիներ 195

Թագրիտցիներ 163

Թաթարներ 177, 183—186

Քչրին ամիս (590), 196

Քուրքերեն 183

Քուրքմեններ 57—59, 89, 106, 109, 117,
141, 142, 151, 168, 173

Իրերներ (տե՛ս նաև գյուրջիներ և վրացիներ) 59, 60, 133, 165, 170, 171,
177, 182, 195

Իսմայելիտներ (146), 54, 70, 73, 74,
77

Լեգատ (523), 177, 178

Խազարներ 197, 201

Խալիֆ 29, 32, 33, 75, 123, 124, 127,
132, 136, 187, 188, 191

Խաչի տոն 64, 103

Խառանցիներ 47

Խավարում 137

Խաբան 197, 201

Խլաթեցիներ 171, 173, 180—182

Ճննդյան տոն 91

Կաթողիկոս 135, 191—194

Կաթողիկոսություն 194

Կահիրեցիներ 161

Կայսր 36, 37, 42, 60, 62, 79—86, 112,
120, 140—144, 167, 190—192, 196,
198—201

Կապադովկացիներ 183

Կեսար (249), 80

Կիրա (47), 34, 41, 42

Կյուրապաղատ 31, 36

Կոմս 47—49, 51, 54, 56, 59, 62, 65,
70, 74, 75, 86, 95, 109, 114, 115,
117, 120, 122, 123, 146, 154, 155

Կոստանդնուպոլսեցիներ 30

Հալեպյան քաղ (541), 189

Հալեպցիներ 71, 83, 89, 139

Հակորիկներ 81, 128, 175, 191

Համաճարակ 82, 121, 122, 166

Հայեր 40, 43, 46, 52, 56, 57, 65—67,
74, 75, 79, 80, 90, 94, 113, 119—
122, 132, 133, 146, 148, 154, 171,
172, 175, 185, 190—204

Հասանի ցեղ 152

Հարուժյան տոն 63, 94

Հարուժյուն 92

Հեթանոսներ 99, 106, 135, 183, 185,
202—204

Հեծուլ եղբայրներ 36

Հեղիկներ 195

Հոներ 177, 183

Հոռոմներ (տե՛ս նաև հույներ) 29—33,
35, 36, 76, 132, 154, 156, 164,
168, 196—198, 201, 202

Հոսպիտալիներ (459), 153, 178

Հոռոմեացիներ 196, 199, 200

Հրեաներ 39, 103, 117, 174, 185

Տույներ (տե՛ս նաև հոռոմներ) 31, 32,
35, 36, 40, 60—62, 74, 79—86,
112, 120, 123, 131, 140—144, 167,
168, 172, 173, 175, 191, 195, 196

Հունարեն 140

Հունաց թվական 40, 55, 56, 153, 167,
170—172, 174, 177, 178, 182, 183,
185—187, 191, 200, 201

Հունգարներ 60—62, 79, 177, 178

Մաադներ 142

Մաճմեդականներ 29, 31, 32, 36, 40,
41, 43—45, 47, 49, 54, 55, 58,
67, 68, 70, 71, 75, 78, 80, 84, 85,
93, 94, 99, 100, 104—106, 118,
120, 128—130, 132, 133, 135, 138,
145, 152—154, 156, 163, 167, 173,
174, 178, 179, 182—186, 191

Մաճմեդականություն 127, 202

Մահտարածամ 164, 166

Մանգղիոն (138), 51, 90, 122, 146, 177

Մարեր 195

Մարքիզ (466), 155

Մաքսավճար 129

Մաֆրիան (489), 163

Մելիտենացիներ 79

մետրապոլիտ 81, 82, 93, 94, 99, 101,
102, 106, 116, 191
մզկիթ 31, 32, 47, 54, 67, 70, 100, 130,
151, 163, 169, 178, 185
մինաթիթ 31
Միքիլատե դինար (127), 49
մղոն 82
մոգեր 203
մոսուլցիներ 168
մորեխ 174, 176, 177

նասիրի արծաթ (542), 189
նեստորականներ 67, 128
ներքինի 35, 128, 133, 134, 138, 145,
147, 154, 187

շումնա ցեղ 148

պապ (522), 177, 178, 182
պատանդ 49, 105, 116, 142
պատրիարք 67, 68, 70, 118, 144, 154,
190—193
պատրիկ (249), 30, 80, 200, 201
պարսիկներ 89, 131, 132, 177, 180—
184, 195—197, 203, 204
պարսկերեն 34, 185
Պենտեկոստե 99, 102, 192, 193
պրինց 144—146, 153

չրհեղեղ 121

ոուրինյաններ 74, 75
ոումացիներ (501), 169, 183, 188

սերաստոս (249), 80
սիր (226), 76
սուլ՝ 39, 133, 142, 143, 163, 164, 166,
181, 182
ստրուկ. Ղուլամ (44), 33
ստրուկներ 79, 97, 117, 138, 140, 153
սուլթան 29—33, 55, 75—77, 96, 97,
103, 128, 132, 140—143, 151, 161,
162, 164, 169, 171—173, 177, 180,
183, 194

սուրբ Գիրք 91, 99, 175
սեբեակցիներ 148

վեգիր 89, 124
վենետիկցիներ 68
վրացիներ (տե՛ս նաև իրերներ և գուր-
ջիներ) 60, 62

տաճիկներ 186
տյուրոսցիներ 69, 70

ուղղափառներ (117), 46, 67, 190, 192
ուղղափառություն 192
ուռճայեցիներ (տե՛ս նաև եղիսացիներ)
31, 34, 35, 37, 38, 45, 46, 48, 52,
53, 63, 64, 67, 77, 82, 83, 87, 88,
91, 93, 94, 99, 106, 109, 111, 114,
115, 131, 147—149, 164, 173—175

փարավոն 91
փարսախ 64
փյունիկեցիներ 195
փրկադին 49, 50, 121

բաղկեղոնականներ 32, 41, 67, 191, 192
Քանուն ամիս (327), 116
բառասնորդաց պահք 167
բարարձակ մեքենա 68, 72, 77, 90, 118
բրդեր 29, 89, 97, 122, 129, 131, 151,
202

բրիստոնեություն, բրիստոնեական դա-
վանանք 102, 144
բրիստոնյաններ 30, 31, 33, 40, 43—45,
55, 64, 67, 80, 81, 84, 87, 94,
99, 105, 107, 111, 112, 114, 116,
117, 119, 127—130, 132, 133, 135,
139, 140, 146, 155, 156, 163, 167,
174, 185, 186, 199, 202, 204

բուլբեր 195
բուրդանիներ (642), 203, 204

Ֆրեր եղբայրներ (437), 145, 153, 178

ԳԼԽԱՑԱՆԿ

234.	Թուրքերի տիրապետության սկիզբը	29
235.	Սար Բարսումա վանքի կողոպուտի մասին	29
236.	Ռոմանոս Դիոգենեսի թագավորության մասին	29
237.	Այն մասին, թե ինչպես նվաճվեցին քաղաքները և անցան Պուրքերի ձեռքը, ինչպես նաև Սուլեյմանի մահվան և Աբուլֆաթահի թագավորության մասին	31
238.	Աբուլֆաթահ սուլթանի արշավանքը դեպի արևմուտք և Անտիոքի, Ուոհայի ու մյուս [քաղաքների] գրավումը թուրքերի կողմից	31
239.	Թուրքերի կողմից Մելիտենեի գրավման մասին	32
240.	Թուրքերի մասին, որոնք տիրեցին աշխարհի	32
241.	Թե ինչպես Ուոհան անցավ քրիստոնյաների ձեռքը	33
242.	Դեպի Ասորիք և Պաղեստին ֆրանկների արշավանքի, այդ ժամանակի իրադարձությունների և թուրքերից գրավված քաղաքների մասին	35
243.	Ֆրանկների մուտքը հռոմեացիների երկիրը և հունաց կայսեր նենգությունը նրանց հանդեպ	36
244.	Երկրայի առումը և ֆրանկների մուտքը Կիլիկիո երկիրը	37
245.	Ֆրանկների գալուստն Ուոհա քաղաք	37
246.	Հեթումի որդի Խեոզորոսի՝ Ուոհայի կառավարչի սպանության մասին	39
247.	Անտիոքի պաշարումն ու առումը ֆրանկների կողմից	38
248.	Կիրրուղայի արշավանքը դեպի Ուոհա, Անտիոք քաղաքի պաշարումը նրա կողմից և նրա պարտությունը ֆրանկներից	39
249.	Այն մասին, թե ովքեր էին այդ ժամանակ իշխում Ասորիքի և Կիլիկիայի կողմերում	40
250.	Երուսաղեմի պաշարումն ու առումը ֆրանկների կողմից	40
251.	Սենժիլ կոմսի կողմից Տրիպոլիի պաշարման մասին	41
252.	Կապադովկիայի տիրակալ Դանիշմենդի կողմից Անտիոքի տիրոջ՝ Բոհեմունդի գերեվարման մասին	41
253.	Պուատվին թագավորի արշավանքը, նրա ղորքերի կործանումը և նրա միայնակ ու տիրապետչական վերադարձը	42
254.	Երուսաղեմի թագավոր Գոդեֆրուայի մահվան մասին	42
255.	Դանիշմենդ ամիրայի հարձակումը Մելիտենեի վրա և վերջինիս գրավումը թուրքերի կողմից	43
257.	Այն մասին, թե ինչպես Սրուճն անցավ ֆրանկների ձեռքը	43
258.	Այն մասին, թե ինչեր եկան Սրուճի գլխին մահմեդականներից խլվելուց հետո. Բաղդուիսի և Սուլեյմանի բախումը և քաղաքի մահմեդականների կոտորածը	44
259.	Ջկրմիշ գորահրամանատարի արշավանքը դեպի Ուոհա և նրա գործած ոճիրները	45

260. Թե ինչպես Սամոսատը հանձնվեց ֆրանկներին. նաև Կարկառի երկրի մասին	46
261. Ֆրանկ թագավորների հավաքն Ուոհայում, որ հանգեցրեց մեծ աղետի	46
262. Ֆրանկ թագավորների պառակտման մասին	47
263. Ֆրանկների պարտությունը և նրանց ջախջախումը Բալիկ գետի ափին, ինչպես նաև Ուոհայի տեր Բաղդուինի և Թլպաշարի կոմս Ժոսլինի գերությունը	47
264. Ուոհայում Ռիչարդի իշխանության և ուոհայցիներին պատճառած վատու- թյունների մասին	48
265. Այն մասին, թե ինչպես Բաղդուինը և Ժոսլինը ազատվեցին ստրկությունից	48
266. Բաղդուինի և Անտիոքի տիրոջ՝ Տանկրեգի միջև ծագած պատերազմի ու Բաղդուինի պարտության մասին	50
267. Մավզուգի առաջին արշավանքը դեպի Ուոհա	50
268. Ուոհայի ֆրանկների օգնության գալու մասին	51
269. Ֆրանկների հետ եփրատ հասած ժողովրդի կողոպուտի ու կորստյան մասին	51
270. Մավզուգի կողմից Ուոհայի դեմ ձեռնարկված երկրորդ արշավանքի և [բա- ղաքի] հանձնման դավաճանական գործարքի մասին	52
271. Մավզուգի սպանության և Անտիոքի տիրակալ Տանկրեգի մահվան մասին	54
272. Ազազ բերդի պաշարումը ֆրանկների կողմից	54
273. Մառաշի ավերումը երկրաշարժից և Բաղդուինի ու Ժոսլինի տարածայնությունը	55
274. Մավզուգից հետո Ասորեստանում տիրակալած զորագլխի, դեպի Ասորիք ձեռնարկած նրա արշավանքի ու պարտության մասին	55
275. Այն մասին, թե ինչպես Պիր ամրոցը հանձնվեց ֆրանկներին	56
276. Երուսաղեմի թագավորի մահը, Ուոհայի տեր Բաղդուինի թագավորումը Երու- սաղեմում և Ժոսլինի թագավորումը Ուոհայում	56
277. Կարկառի երկրում Բալակ թուրքի գործած ոճիրների մասին	57
278. Գալբրանի գորքերի մասին, որոնք հարձակվեցին թուրքմենների վրա	57
279. Մարդինի տիրակալ Ղազիի արշավանքը դեպի արևմուտք և Ուոհայի պաշա- րումը նրա կողմից	58
280. Ռոջերի՝ Անտիոքի տիրոջ պարտությունը	58
281. Երուսաղեմի թագավորի գալուստը և թուրքերի պարտությունը	59
282. Ժոսլինի թագավորումն Ուոհայում	59
283. Իրեբններից Ղազիի կրած պարտության, նրա մահվան և նրա որդու թագա- վորության մասին	59
283. Հունաց Հովհաննես կայսեր գահակալումը	60
284. Ոսկեբեր լեռան մասին	60
285. Մելիտենեում Դանիշմենգի որդու տիրապետության մասին	61
286. Ուոհայի կոմս Ժոսլինի և Պիրի տեր Գալբրանի գերեվարումը թուրքերի կողմից	62
287. Բաղդուին թագավորի ժամանումն Ուոհա	63
288. Բալակի կողմից Բաղդուին թագավորի ձերբակալման և գերեվարման մասին	63
289. Բալակի նոր արշավանքը դեպի ֆրանկների երկրները և նրա գործած ոճիրները	64
290. Հիսն-Ջիադում ոմանդ կազմակերպած դավադրության և Ժոսլին կոմսի վեր- կության մասին	65
291. Ժոսլինի կողմից Հալեպի պաշարման և Հալեպում քրիստոնյաներից խլված տաճարների մասին	67

292. Բալակի և Ֆրանկների ճակատամարտը Սարրուգի մոտակայքում, նրա պարտությունն ու մահը և Դաուդ անունով եղբոր գահակալումը	67
293. Վենետիկցիները կոչվող Ֆրանկների արշավանքի և նրանց կողմից ծովափնյա Տյուրոս քաղաքի պաշարման մասին	68
294. Տյուրոսի հանձնումը Ֆրանկների ձեռքը	70
295. Բաղդուխի աղատագրման և Գալերանի սպանության մասին	70
296. Հալեպ քաղաքի պաշարումը Ֆրանկների կողմից	70
297. Աղադի պաշարումը Բուրսուխի կողմից և Ֆրանկներից կրած նրա պարտությունը	71
298. Բոհեմունդի գահակալումն Անտիոքում և Բանդասի հանձնումը իսմայելիտների ձեռքը	73
299. Ռուբինյան հայերի վատ արարքների մասին	74
300. Անտիոքի իշխան Բոհեմունդի ու Դանիշմենդի որդի Ղազիի միջև Կիլիկիո երկրում տեղի ունեցած ճակատամարտի և Բոհեմունդի սպանության մասին	74
301. Սպահանում նստող թուրքական մեծ սուլթանի մահվան մասին	75
302. Ժոսլին կոմսի գահակալումն Ուոհայում	75
303. Ասորեստանում, Մոսուլում և ողջ Միջագետքում Ջանգիի տիրապետության սկզբնավորման մասին	76
304. Ջանգիի արևմտյան արշավանքի և Շենավ բերդի գրավման մասին	77
305. Դամասկոսի մասին, ինչպես նաև Ջանգիի կողմից Բաալբեկ քաղաքի պաշարման մասին	77
306. Երուսաղեմի թագավորի պարտությունը Ջանգիից և ապա նրանց միջև կրնքված հաշտությունը	78
307. Աթարիբի առումը	78
308. Կապադոկիա երկրի և Ղազիի որդիների մասին	79
309. Հունաց Հովհաննես կայսեր դեպի Անտիոք ձեռնարկած արշավանքի մասին	79
400. Կիլիկիո երկրի Ադանա քաղաքի առումը և նրա բնակիչների կոտորածը թուրքերի ձեռքով	81
401. Ուոհայեցիների քարավանի ոչնչացումը և մի մեծ բազմության կոտորածն ու կողոպուտը Տավթիլում Տիմուրտաշի կողմից	82
402. Հունաց կայսեր թափանցումը ասորոց երկրները	83
403. Շիզար անառիկ բերդի պաշարումը հունաց կայսեր կողմից	83
404. Թե ինչպես Բուզան նորից ընկավ մահմեդականների ձեռքը, և նրա գերինները փրկվեցին ստրկությունից	84
405. Հունաց կայսեր որդիների մահը և նրա ամոթալի վերադարձն իր երկիրը	85
406. Դեպի Կիլիկիա հունաց կայսեր ձեռնարկած երկրորդ արշավանքի և նրա մահվան մասին	85
407. Ալամանաց թագավորի արշավանքն իր զորքերի հետ	86
408. Ալֆոնս անունով մի այլ թագավորի արշավանքը և նրա վախճանը	86
409. Դամասկոս քաղաքի պաշարումը Ֆրանկների կողմից	86
410. Ջանգիի պատերազմը Արտուքյանների դեմ և նրա գժտությունը Ժոսլին ուոհայեցու հետ	87
411. Ուոհայի պաշարումը Ջանգիի կողմից	88
412. Ուոհայի ողբալի առումը և նրա բնակիչների բնաջնջումը	91
413. Բերդի դուան դիմաց առաջացած սոսկալի հրմշտոցի մասին	91
414. Բերդի հանձնումը Ջանգիի ձեռքը	92

415. Ուռհայի բերդում գտնվող ֆրանկների հետ պատահած ղեպքը	93
416. Զանգիի մեկնումն Ուռհայից և նրա արած կարգագրությունները	94
417. Սրուճի առումը և Պիր կոչվող անառիկ ամրոցի պաշարումը	94
418. Պիրին օգնության հասած ֆրանկների մասին	95
419. Նասրեղզինի սպանությունը Մոսուլում և Պիրի անսպասելի փրկությունը	96
420. Թե ինչպես Նասրեղզինն սպանվեց Մոսուլում	96
421. Առաջին գրավումից հետո Ուռհայի հոգևորականների և աշխարհականների գործած վատ արարքների մասին	97
422. Զանգի ամիրայի ժամանումն Ուռհա	99
423. Բորտոնների աղբյուրի մասին, որ գտնվում է քաղաքից դուրս	101
424. Զանգիի մասին, որն իր հիվանդության պատճառով լվացվեց ջրհորի ջրերով	102
425. Զանգիի մեկնումն Ուռհայից	102
426. Կալա-Ջաբարի պաշարումը Զանգիի կողմից, վերջինիս ոճրայի սպանությունը, նրա գորքերի քայքայումը, բանակի խռովությունը և նրա որդիների տիրակալումը	103
427. Համառոտ կերպով թշվառ Ուռհայի վերջին աման և նրա իսպառ կործանման մասին	104
428. Ֆրանկների հետ մեկնող ժողովրդին վիճակված դառը փորձության մասին	107
429. Ֆրանկների ձախորդ վարմունքի, նրանց կրած պարտության և Ուռհայի թշվառ ժողովրդի իսպառ բնաջնջման մասին	109
430. Վերջնական անկման ժամանակ քաղաքում սանձաղերծված կոտորածի, կողոպուտի և ոճիրների մասին	110
431. Ասորական եկեղեցու հնագույն թաքստարանների հայտնաբերման և այդ սոսկալի ավարտության ընթացքում կողոպուտի մատնված մյուս գանձերի մասին	110
432. Գերությունից խուսափողների, սպանվածների և նրանց մասին, ովքեր այլ երկրներում կարեկցանք ցուցաբերեցին ուռհայեցիների նկատմամբ	111
433. Ֆրանկ թագավորների արշավանքը դեպի այս երկրները՝ քրիստոնյաներին օգնելու նպատակով	112
434. Դամասկոսի պաշարումը ֆրանկների կողմից	112
435. Իրկրում գտնվող Զուբարա վանքերի և բերդի կողոպուտի մասին	113
436. Սուրբ Բարսումա վանքի կողոպտումը Փոսլինի կողմից, որը պատճառ դարձավ վերջինիս անհետ կորսության	114
437. Զանգիի որդի Նուրեղզինի պարտությունը Յագրայի մոտ	116
438. Ֆրանկների պարտությունը Նուրեղզինից և Ուռհայի կոմս Փոսլինի գերեվարումը	117
439. Ասկալոն քաղաքի պաշարումը ֆրանկների կողմից և նրա նվաճումը մահմեդականների ձեռքից	118
440. 1470 (1159) թվականին սպատահած դեպքերի մասին	118
441. Ֆրանկ թագավորների ծովային արշավանքը, խարիմի նվաճումը մահմեդականներից և նրանց երկրների կողոպտումը, հունաց կայսեր արշավանքը և այդ ժամանակ Ասորիքում պատահած դեպքերը	120
442. Պոստոսի և Հյուսիսի երկրներում այդ տարիներին պատահած դեպքերի մասին	121
443. Հալեպի մոտակայքում գտնվող խարիմ բերդի գրավումը և ֆրանկների կրած մեծ կորուստն այնտեղ	122

444. Երուսաղեմի թագավորի եգիպտական արշավանքի պատճառը, Նուրեղղինի մեծամեծներից մեկի՝ Շիրկուհի մուտքը Եգիպտոս և այդ ժամանակ երկրում տեղի ունեցած իրադարձությունները	123
445. Շավիրի մեկնումը Եգիպտոսից	124
446. Ասադեղղինի և Շավիրի տարաձայնությունը	125
447. Ասադեղղին Շիրկուհի երկրորդ արշավանքը Եգիպտոս	126
448. Երուսաղեմի թագավորի երրորդ արշավանքը դեպի Եգիպտոս, Բիլբայսի առումը, Շավիրի սպանությունը և Ասադեղղինի գահակալումը Եգիպտոսում	126
449. Արևելքի երկրներում և Ասորիքում Նուրեղղինի կատարած գործերի մասին	128
450. Նուրեղղինի մահվան մասին	129
451. Նուրեղղինի բնավորության և սովորույթների մասին	129
452. Նուրեղղինի որդու գահակալման, Երուսաղեմի թագավորի մահվան և Ուռհայի եկեղեցիների ավերման մասին	130
453. Մոսուլի տիրակալի դեպի արևմուտք ձեռնարկած արշավանքը և Ուռհայի պաշարումը նրա կողմից	130
454. Աալահեղղին Յուսուֆ իրն Այուբի թագավորության սկիզբը, որը կոչվեց նաև Մելիք ան-Նասիր	131
455. Սասունի երկրում գտնվող բերդերի մասին, որոնք գրավվեցին թուրքերի կողմից	132
456. Հայոց երկրի Անի քաղաքի մասին	133
457. Ամինեղղին ներքինու սպանությունը Մարդինում	133
458. Մելիտենեի առումը և նրա տիրոջ սպանությունը նույն տարվա փետրվար ամսի լիալուսնի օրերին	134
459. Կիլիկիայի իշխան Մլեհի սպանության մասին, որ տեղի ունեցավ նույն տարում	135
460. Բաղդադի խալիֆի դեմ ծագած ապստամբության մասին	136
461. Սալահեղղին մեծ տիրակալի արշավանքը դեպի Ասորիք և նրա տիրապետության սահմանների ընդարձակումն այդ կողմերում	136
462. Եփրատից արևելք տիրող ամիրաների պատերազմը Սալահեղղինի դեմ և Մոսուլի տիրակալ Սեյֆեղղինի պարտությունը	137
463. Սեյֆեղղինի ճակատամարտը Սալահեղղինի հետ և նրա ծանր պարտությունը	138
464. Մաքրուզի պաշարման մասին	138
465. Ագազի պաշարումը և այդ կողմերի բնակավայրերի ու բերդերի առումը	139
466. Իկոնիայի սուլթանի, Պոնտոսի երկրի, ինչպես նաև քրիստոնյաներին օգնելու նպատակով հունաց կայսեր ձեռնարկած արշավանքի և նրա անփառունակ ու ձեռնունայն վերադարձի մասին	140
467. Նեոկեսարիա քաղաքի պաշարումը հունաց կայսեր կողմից	140
468. Կայսեր առաջխաղացումը, նրա զինվորների և ունեցվածքի կորուստը և նրա անփառունակ վերադարձը մայրաքաղաք	141
469. Մադեների, այսինքն՝ արաբների բազմամարդ ժողովրդի մասին, որը ժայթքելով դուրս հորդաց անապատից	142
470. Մելիտենեի պաշարումը սուլթան Քիլիջ Արսլանի կողմից	143
471. Ինչպես սուլթանի հղրայրն ընկավ ֆրանկների ձեռքը	144
472. Սալահեղղինի պարտությունը ֆրանկներից Ասկալոնի երկրի Ռամլա կոչվող վայրում	144

473. Գյումուշտեգին ներքինու սպանության և ֆրանկների կողմից խարիմի բերդի պաշարման մասին, որը գտնվում է Անտիոքի մոտակայքում	145
474. Սալահեղդինի արշավանքը Եգիպտոսի Ասորիք, Մոսուլի տիրակալ Սեյֆեղդինի մահը, նրա եղբոր գահակալումը և այդ ժամանակ տեղի ունեցած իրադարձությունները	147
475. Ուոհայեցիների գանգատն իրենց կառավարչից	147
476. Նուրեղդինի որդի Մելիք Սալիհի մահվան և Հալեպում Իզդեղդինի թագավորության մասին	149
477. Սալահեղդինի առաջխաղացումը և թափանցումն արևելք	149
478. Ուոհայի և մինչև Մոսուլ ընկած միջագետյան մյուս քաղաքների սլաշարումը Սալահեղդինի կողմից	150
479. Թուրքմենների և քրդերի միջև տեղի ունեցած կռիվի մասին	151
480. Սալահեղդինի ապաքինման և Նասրեղդինի մահվան մասին	151
481. Հալեպ քաղաքի առումը	151
482. Սալահեղդինի նոր արշավանքը դեպի արևելք	152
483. Պատերազմը ֆրանկների դեմ և վերջիններիս ջախջախումը. նրանց քաղաքների գրավումը և երկրների ավերումն ու կողոպուտը. Երուսաղեմի առումը և նրա բնակչության իսպառ բնաջնջումը	153
484. Երուսաղեմի առումը	154
485. Ֆրանկների նոր արշավանքը և Աքքայի պաշարումը նրանց կողմից. Ալամանների թագավորի արշավանքը ցամաքով և նրա կործանումը Կիլիկիայում	155
486. Աքքայի առումը ֆրանկների կողմից	156
487. Սալահեղդինի մահը 1504 (1193) թվականին	156
488. Արևելքի տիրակալների արշավանքը	157
489. Սալահեղդինի որդի Մելիք ալ-Ազիզի արշավանքը և Դամասկոսի պաշարումը նրա կողմից	157
490. Թերնին ամրոցի պաշարումը ֆրանկների կողմից	158
491. Մարդինի պաշարման, Մելիք ալ-Ազիզի մահվան և այդ ժամանակի իրադարձությունների մասին	159
492. Մարդինի բերդի փրկության մասին	160
493. Մելիք ալ-Քամիլի ժամանումը Դամասկոս և այդ քաղաքի խնդրի լուծումը	161
494. Եգիպտոսում Մելիք ալ-Քամիլի թագավորման և ալդ ժամանակ Ասորիքում կասարված իրադարձությունների մասին	161
495. Իկոնիայի Ռուբենեղդին սուլթանի արշավանքի մասին	162
496. Ամիդի տիրոջ մահվան և Մոսուլի եկեղեցիների կողոպուտի մասին	162
497. Մելիտենեի մասին	163
498. Արևելցիների զորահավաքը և Դամասկոսի պաշարումը նրանց կողմից. Մելիք ալ-Ազիզի մեկնումը Եգիպտոսից	164
499. Մարդինի պաշարման, Ռուբենեղդինի՝ իբերներից կրած պարտության և ժամանակի իրադարձությունների մասին	165
500. Զորքերի վերադարձը Մարդինից	165
501. Եգիպտոսում ծագած մահտարածամի մասին	166
502. Ֆրանկ թագավորների արշավանքը դեպի Կոստանդնուպոլիս	167
503. Մելիք ալ-Աշրաֆի արշավանքը դեպի արևելք և արևելցիների դեմ մղված պատերազմը	167
504. Ռուբենեղդին սուլթանի մահվան մասին	168

505. Խոսրովչահի պարտությունը Մելիք ալ-Աշրաֆից	165
506. Հայոց Խլաթ քաղաքի վիճակի մասին	169
507. Մելիք ալ-Ադիլի որդի Մելիք ալ-Աուհադի փախուստը Խլաթից	170
508. Իրերենների, այսինքն՝ գյուրջիների արշավանքը Արզունի տիրոջն օգնելու նպատակով	170
509. Մելիք ալ-Ադիլի արշավանքը դեպի արևելք և զորքերի առաջխաղացումը Սինչարի ուղղությամբ. իրերենների, այսինքն՝ գյուրջիների առաջնորդ Ջաբարիայի եղբոր՝ Իվանեսի գերումը	170
510. Կիլիկիո երկրի, ինչպես նաև Լևոն իշխանի հնարամտության մասին	171
511. Սուլթան Խոսրովչահի սպանության մասին	172
512. Խլաթի տիրակալ Մելիք ալ-Աուհադի մահվան մասին	172
513. Մելիք ալ-Ադիլի ժամանումն Ուոհա	173
514. Երաշտի և նեղ տարիների, ինչպես նաև դժնդակ մորեխի հարձակման մասին, որ խժոնց անխղճաբար	174
515. Ուոհայեցիների պաղատանքը և ողորմությունները	174
516. Հավատացյալների գանգատը քահանաներից Ռաբբան Բարսումայի առջև	175
516. Ուոհայեցիների բաշխած ողորմությունները, Սուրբ Կիրակիի մեծարումը և վարսերի ու խոպոպների խուզումը	175
517. Ֆրանկների և հունգարական թագավորի արշավանքը դեպի Աօքա և Կահիրեի մոտակայքում գտնվող Դամիատ քաղաքի պաշարումը նրանց կողմից	177
518. Երուսաղեմի ավերումը	178
519. Ջալալեդդին մեծ սուլթանի՝ Պարսից թագավորի արշավանքը դեպի Խլաթ և Հալաստան. Մելիք ալ-Քամիլի և Մելիք ալ-Աշրաֆի եղբայր Մելիք ալ-Մուադդամի՝ Դամասկոսի տիրոջ մահը 1539 (1228) թվականին	180
520. Դամասկոսի առումը Մելիք ալ-Քամիլի և Մելիք ալ-Աշրաֆի նղբորորդու ձեռքից	182
521. Ամփարորի, այսինքն՝ ֆրանկ թագավորների հոր արշավանքը և Երուսաղեմի առումը Մելիք ալ-Քամիլից այդ ամվարոր արքայի ձեռքով	182
523. Հեթանոս թուրքերի արշավանքը հյուսիսից և պարսից մեծ թագավոր Ջալալեդդինի ջախջախումը թուրքերից, որոնք թուրքերեն լեզվով կոչվում են թաթարներ, իսկ ասորերեն՝ հոներ	183
524. Թաթարների վերադարձն այդ երկրները հունաց 1543 (1232) թվականին	185
525. Մելիք ալ-Քամիլի արշավանքը և Ամիդի պաշարումն ու ապշեցուցիչ նվաճումը այդ հնարագետ [թագավորի] կողմից	186
[526]. Արբելա քաղաքի տիրոջ՝ Մուզաֆֆարեդդինի մահը և արբելացիներին բաժին ընկած դառն շարաբանքները	187
[527]. Մելիք ալ-Քամիլի արշավանքը դեպի Ասորիք՝ Կապադոկիայի դեմ ...ատերազմելու նպատակով. գինու նվազումը այդ տարում	188
Պատրիարքի ժամանումը Մար-Բարսումա վանքը և հունաց կայսեր կողմից ուղարկված նամակներն ու ղեսպանը	191
Հայոց կաթողիկոսի և նրա հաջորդի, ինչպես նաև եկեղեցու խռովարար Բարվահրունի մահը	192
Մար-Բարսումա վանքում դումարված ժողովի և Բարվահրունի մահվան մասին	193
Հայերի պառակտումը մի այլ կաթողիկոսի խնդրով	193
Հայոց կաթողիկոսի մասին	193

Հայոց կաթողիկոսի մասին	194
Ուռհայի թաղավոր Աբգարի մասին	195
Արաբների դեմ Անտիոքից Հերակլիոսի ուղարկած դորքերի մասին, որոնք օախ- ջախվեցին Յարմուկ գետի ափին	197
Դավիթ հայի և նրա կողմնակիցների արշավանքը դեպի Միջագետք	198
Արաբների հարձակման և Դավիթ հայի պարտության ու ջախջախման մասին	199
Կոստանդ կայսեր մահվան և Մծեժ հայի ձևական գահակալման մասին	200
Մահդիի մասին, որ դարձավ բրդերի առաջնորդը	202

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ահանուն Եղեսացին և իր «Ժամանակագրությունը»	3
Ահանուն Եղեսացի, ժամանակագրություն	27
Հավելվածներ	190
Մանոթագրություններ	205
Անձնանունների ցանկ	214
Տեղանունների ցուցակ	249
Ցեղանունների և առարկայական ցանկ	254
Գլխացանկ	257

ՍՈՒՅՆ ՄԱՏՆԱՇԱՐՈՎ ԼՈՒՅՍ ԵՆ ՏՆՍԵԼ

1. Քուրեական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին: Քարգմանություն թուրքերեն բնագրերից, ներածությունով, ծանոթագրություններով, տերմինարանական բառարանով և հավելվածով, հատոր Ա, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1961:
2. Քուրեական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին: Քարգմանություն թուրքական բնագրերից, ներածական ակնարկներով, ծանոթագրություններով և հավելվածով, հատոր Բ, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1964:
3. Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին. կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965:
4. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 4: Թուրքական աղբյուրներ, գիրք Գ, էվլիյա Չելեբի: Քարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, Երևան, 1967:
5. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 5: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Ա, Պրոկոպիոս Կեսարացի: Քարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1967:
6. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 6: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Բ, Կոստանդին Միրանաձին: Քարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1970:
7. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 7: Թուրքական աղբյուրներ, գիրք Գ: Քարգմանություն բնագրից, Ա. Խ. Սաֆրաստյանի և Գ. Հ. Սանթուրջյանի, Երևան, 1972:
8. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 8: Ասորական աղբյուրներ, գիրք Ա Քարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Հ. Գ. Մելքոնյանի, Երևան, 1976:
9. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 9: Հին հունական ուղբյուրներ, գիրք Ա. Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասիոս: Քարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Ս. Մ. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976:
10. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 10: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Գ, Հովհաննես Սիլիլեցև: Քարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1979:
11. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 11: Արաբական աղբյուրներ, գիրք Բ, Իբն ալ-Ասիր: Քարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981:

ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

12

ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Ք

ԱՆԱՆՈՒՆ ԵԴԵՍԱՅԻ

Փամանակագրություն

Հրատ. խմբագիր Ջ. Խ. ՕՐԻՄԱՆՅԱՆ
Նկարիչ Կ. Կ. ՂԱՅԱԴԱՐՅԱՆ
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱԼՅԱՆ
Տեխ. խմբագիր Հ. Մ. ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ
Սրբագրիչ Է. Ա. ՍՈՒԿՅԱՆ

ИБ № 437

Հանձնված է շարվածքի 16.11, 1982 թ.: Ստորագրված է տպագրության 21.05 1982 թ.,
վճ 06169: Չափը 60×90^{1/16}: Թուղթ № 1: Տառատեսակ «գրքի սովորական», բարձր
տպագրություն: Տպագր. 16,75 մամուլ: Հրատ.—հաշվարկ 16,2 մամուլ: Տպաքանակ
2000: Պատվեր № 885: Հրատ. № 5669: Գինը 2ռ. 70կ.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բարեկամության փ., 24 գ
Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, ул. Барекамутян, 24-г.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 378310, ք. էջմիածին:
Типография Издательства АН АрмССР, 378310, г. Эчмиадзин